

A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben

Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018.
december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból

**A magyar nyelvjárások
a XXI. században –
nyelvstratégiai megközelítésben**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 9.

A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben

Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet
által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián
elhangzott előadásokból

SZERKESZTETTE:

BÓDI ZOLTÁN – FERENCZI GÁBOR – PÁL HELÉN

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2019

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

Szakmai lektorok: H. Tóth Tibor, Juhász Dezső, Kiss Jenő, Péntek János, Sándor Anna

Nyelvi lektorok: Bódi Zoltán, Ferenczi Gábor, H. Tóth Tibor, Katona József Álmos

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Katona József Álmos, Pomozi Péter, Szovák Kornél, Virág István

© Szerzők, 2019

© Szerkesztők, 2019

ISBN 978-615-6117-06-9

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Szerkesztői előszó	7
Potápi Árpád János: Köszöntő	9
Tóth Attila: Köszöntő	11
Juhász Dezső: Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia 2.	15
Kiss Jenő: Magyar nyelvjárások és nyelvstratégia.	37
Péntek János: A nyelvjárások többletértéke a külső régiók kettősnyelvűségében és kétnyelvűségében	51
Sándor Anna: A magyar nyelvjárások jelene és jövője Szlovákiában	87
Cs. Nagy Lajos: Javaslatok a magyar nyelvjárásokra vonatkozó nyelvstratégiához	111
Csomortáni Magdolna: A csíki nyelvjárási nyelvhasználat stratégiai megközelítése.	125
Fazekas Tiborc: Nyelv és polgárosodás	153
Fekecs Emese: Vajdasági magyar kettősnyelvű egyetemi hallgatók kódváltástípusai az Újvidéki Egyetemen Bölcsészettudományi Karán	177
Ferenczi Gábor: Nyelv(járás)i tudatosság és nyelv(járás)i attitűd vizsgálata felső tagozatos tanulók körében.	195
Fodor Katalin: Hagyományőrzés és a nyelvjárás megőrzése ...	239
Géczi-Zsoldos Enikő: Nyelvstratégia – nyelvjárások	251
Györke Magdolna: Mássalhangzó-változások Tiszaágtelek nyelvjárásában	265
Hoppa Enikő: Nyelvstratégiai lehetőségek Moldvában.	277
N. Császi Ildikó: A nyelvjárások megjelenése a közoktatásban .	295

N. Fodor János: A Hunyad megyei magyarság nyelvjárási sajátosságai és nyelvi helyzete.	327
Pál Helén: A nyelvjárások visszaszorulása és a magyarországi falvak	343
Parapatics Andrea: A lakóhelyről az egyetemre: helyzetelemzés és problémafelvetés	385
P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit: Elméletek és módszerek komplexitása az északkeleti hármashatár menti kutatásokban.	405
Posgay Ildikó: Gondolatok a mai magyar nyelvjárások nyelvstratégiai megközelítéséről.	421
Szanyi Ildikó: „A nyelvjárás az identitásom része, mely megadja számomra az önkifejezés lehetőségét.”	439
Szoták Szilvia: Az örvidéki magyar nyelv változatai	447
Tóth Péter: Gondolatok a kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás eredményeiről és időszerű feladatairól	469
Vörös Ferenc: Családnévfeldrajzi adalékok a történeti nyelvjáráskutatáshoz	497
Zékány Krisztina: Nyelvpolitika a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás vetületében.	533
Zelliger Erzsébet: Nyelvünk a végeken	549

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI) 2018. december 4–5-én konferenciát rendezett *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben* címmel. A tanácskozást a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának konferenciatermében tartották. A konferencia felhívásában a MANYSI arra kérte a magyar nyelvjáráskutatókat, továbbá a dialektológiához kapcsolódó további tudományterületek művelőit, hogy előadásuk mellett tanulmány megírásával is segítsék a nyelvi, nyelvjárási stratégia megtervezését.

Az előadások – illetőleg a tanulmányok – főbb témakörei az alábbiak: nyelvjárások és nevelés-oktatás; a nyelvjárások és a média nyelve; a nyelvjárási attitűd; a nyelvjárások és a köznyelv; a regionális nyelvváltozatok és a köznyelv; a határon túli magyar nyelvjárások; nyelvtervezés; nyelvpolitika; nyelvi jogok; a nyelvjárások és az informatika; továbbá egyéb tényezők hatása a nyelvjárások visszaszorulására, változására: például a vidéki lakosság mai helyzete, a hagyományos életmód és gazdálkodás megszűnése, a kistelepülések egy részének összezsugorodása/meggyengülése vagy eltűnése, a biológiai fogyás, a fölművelésből élők számarányának csökkenése – és így tovább.

A tanulmánykötetben megjelent írásokat az adott tudományterület szakértői lektorálták. Jelen kötet előbb a plenáris előadások anyagát, majd pedig a szekcióelőadásokét mutatja be a szerzők nevének ábécérendje szerint.

Budapest, 2019. október

A szerkesztők

KÖSZÖNTŐ

POTÁPI ÁRPÁD JÁNOS*

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Ravasz László a következő gondolatot fogalmazta meg a nyelvről: *„nekünk a nyelvünk nagyobb kincs, mint a földünk, mert régebb, s akkor is él, amikor a föld már nem a miénk. Nem nyelvünk olyan, mint mi, hanem mi vagyunk olyanok, mint a nyelvünk.”* A nyelv ugyanis nem csupán kommunikációs eszköz, hanem egyben az identitás része is. Amikor magyarul szólalunk meg, abban benne van több mint ezer év közös tapasztalata, abból kiolvasható, hogyan szemléljük és értelmezzük világunkat itt, a Kárpát-medencében. A nyelvjárások az általunk alkotott nyelvi képnek az összetettségét adják, lenyomatai annak a sokszínű kultúrának, amelyet csak mi adhatunk e térségnek, s amelyet csak mi adtunk a világnak.

Eme szellemi gazdagság megőrzéséhez feltétlenül szükség van arra, hogy az anyanyelv használatát valamennyi nyelvhasználati szintéren biztosítani tudjuk minden magyarnak; továbbá segítsük azon intézmények fenntartását, melyek erősítik magyarságtudatukat, táji önazonosságukat. Az elmúlt években azon dolgoztunk, hogy Kolontól Székelykevéig, Muraszombattól Lészpedig, Vancouver-től Melbourne-ig segítsük e közösségek megmaradását. Támoga-

* Nemzetpolitikáért felelős államtitkár (Miniszterelnökség)

tásunkkal mintegy ötezer külföldi magyar szervezet programjainak megvalósításához járulunk hozzá.

Ahhoz azonban, hogy nyelvünk kincseit megtarthassuk, minden térségben élhető környezetet kell teremtenünk; olyan vidéket, melyben az adott közösség a szülőföldjén boldogulva őrizheti meg és formálhatja sajátos hagyományait, nyelvi és kulturális értékeit. A magyar családok, illetve az őket támogató környezet – pedagógusok, egészségügyi szakemberek, vállalkozók – megerősítése révén olyan kis szigeteket hozunk létre, amelyekben jó élni, amelyekben jó gyermekeket nevelni, s megtanítani őket szüleink, nagyszüleink nyelvére.

Bízom benne, hogy közös munkánknek köszönhetően a jövőben még számos olyan nemzedék nőhet fel a közösséghez tartozás biztos tudatában, amely az őseiktől tanult szavakkal értelmezhetik és teremthetik újjá az őket körülvevő világot.

KÖSZÖNTŐ

TÓTH ATTILA*

Tisztelt Hallgatóság!

A magyar nyelvjárások megőrzése, visszaszorulásuk megállítása és presztízszük növelése az intézet egyik fontos stratégiai célja. Fenn kell tartanunk a nyelvi sokszínűséget, különösen a nyelvjárások változottságát, hiszen őrzik kultúránk jelentős rétegeit; megannyi eszköz, eljárás, név, bölcsesség nyelvjárási szavainknak köszönhetően maradt fenn. Nyelvjárásaink hangzása a nyelvi kultúrát szívügyüknek tartók számára érték, a nyelvjárási beszélők számára pedig identitás meghatározó elem.

A magyar dialektológusok munkájának köszönhetően nyelvjárásaink múltjáról és jelenéről sokat tudunk. Vannak nyelvjárási atlaszaink, szótáraink; folyamatosan zajlanak nyelvjárásgyűjtő kutatások. A magyar dialektológiai és társadalomtudományi kutatásoktól azon tényezők feltárását is várjuk, amelyek odáig vezettek, hogy a 20. század hatvanas éveitől kezdve felgyorsult a nyelvjárások változása. Ez a változás elsősorban a köznyelvhez közeledésben mutatkozik meg, és a folyamat Magyarországon jellemzőbb, mint a határon túli magyarok körében. A köznyelv befolyása a regionális köznyelv használatának terjedését is mutatja. A nyelvjárási beszélőkre jellem-

* Igazgató (MANYSI, Budapest)

zók a kódváltás: jóllehet családi körben vagy ismerőseikkel a nyelvjárást használják, nyilvános színtereken többnyire köznyelven vagy annak regionális változatát használva szólalnak meg. Ennek ellenére a nyelvjárások eltűnéséről szerencsére nem beszélhetünk.

Szembesülnünk kell azzal a ténnyel is, hogy a közvéleményben ma is él az az attitűd, amely a nyelvjárásokat kerülendőnek, fejletlennek tekinti, és ebből fakadóan a nyelvjárási beszélőket műveletlennek tartja, akik a városokban elérhető tudást nem képesek befogadni, megérteni. Ezen előítéleteknek nincsen valós alapjuk, mégis élők. Tanulságos, hogy évekig beszédtema volt, amikor a közszolgálati televízióban egy meteorológus nyelvjárási színezetű beszéddel mondta az előrejelzéseket. Feltűnő jelenségnek számított. Ennek az az oka, hogy szokatlan a nyelvjárások nyilvános színtéren való használata. Ezt az egyoldalú vélekedést érdemes felülvizsgálni. A dialektológia mellett az oktatás-nevelés és a média is sokat tehet ennek érdekében. Szükség lenne olyan rádió- és televízióműsorokra, amelyek népszerűsítik a nyelvi kultúrát, és azon belül a nyelvjárásokat is. A Magyar Nyelvstratégiai Intézet megkezdte az erre vonatkozó egyeztetést a közmédiával. A nyelvjárások bemutatásának, élővé tételének fontos szerepet kell kapnia a köznevelési programokban, az alap-, keret- és helyi tantervekben, tananyagokban. Intézetünk a Nemzeti Alaptanterv új változatának egyeztetésén részt vett, és arra is felkérték minket, hogy járuljunk hozzá a kerettanterv kidolgozásához. Ennek során gondunk lesz arra, hogy hangsúlyozzuk a magyar nyelvjárás oktatásának fontosságát. A területi nyelvváltozatok olyan értékeket hordoznak, amelyek alapvetően meghatározzák magyar identitásunkat, ezért megőrzésük elengedhetetlenül fontos feladatunk.

A dialektológusok számára egyértelmű, hogy a magyar nyelvjárási régiók közül három teljesen, a többi hét pedig részben átnyúlik mai

államhatárunkon. A magyar népesség, s ezáltal a magyar kultúra és a magyar nyelvjárások életében alapvető, visszafordíthatatlannak tűnő változásokat idézett elő Trianon. A magyar nyelvjárások határainkon túl élő beszélői közül sokan nemcsak azzal küzdenek anyanyelvváltozatuk használatakor, hogy fokozatosan szűkülnek a nyelvhasználati színterek, és nyelvjárási beszédük miatt méltatlan módon hátrányos megkülönböztetés éri őket, hanem a kétnyelvűséggel is meg kell birkóznuk. A magyar nyelvjárások megőrzése nemcsak tudományos és oktatási feladat, hanem nemzetpolitikánknak is központi eleme.

Köszönöm a magyar dialektológusoknak, hogy meghallották és elfogadták intézetünk felhívását, amelyben arra kértük a szakmát, hogy járuljanak hozzá tudásukkal a magyar nyelvjárás-stratégia kialakításához. (Mindamellet nem hallgathatom el: intézetünk erőfeszítései ellenére sem sikerült a nyelvjáráskutatókon kívül más nyelvészeti és egyéb tudományterületek képviselőit megszólítanunk. Saját rendezvényeinken és több más konferencián is tapasztaljuk, hogy a szűk szakmán kívül csak kis közönséget sikerül elérnünk. Ez is oka lehet annak, hogy a kutatók keveset tudnak egymás tevékenységéről. Ez a helyzet akadályozza a tudományos párbeszédet.)

Valljuk, hogy eredményes és hatékony nyelvstratégiát csak a nyelvészek minél szélesebb körű együttműködésével lehet kidolgozni. Köszönöm tehát, hogy nemcsak meghallották felhívásunkat, hanem már kéziratokat is küldtek előadóink, így értékes munkanyag állt össze ahhoz, hogy ennek a konferenciának az anyagát és a rá épülő nyelvjárás-stratégiát kidolgozhassuk, megjelentethessük.

Ez a kétnapos konferencia nemcsak a Magyar Nyelvstratégiai Intézet, hanem a magyar dialektológiai szakma életében is jelentős esemény. A tanácskozáshoz sok sikert és gyümölcsöző együttműködést kívánok!

NYELVJÁRÁSMENTÉS ÉS NYELVSTRATÉGIA 2.

A dialektológia nyelvstratégiai kapcsolódásai az ELTE-n¹

JUHÁSZ DEZSŐ*

1. A cím- és témaválasztásról

Előadásom főcíme, a *Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia* egy megkezdett téma folytatására utal: hasonló című tanulmányom a Ladányi- emlékkönyvben jelent meg (Juhász 2014), illetve előadásként hangzott el a Hagyományok Háza *Anyanyelvű hagyományos kultúránk eróziója és a kitörési lehetőségek intézményes keretei* című szimpóziumán (2012. június 27-én). A mostani témahorizont szélesebb, de a nyelvjárási értékmentés és annak feltételrendszere most is a kiemelt szempontok közé tartozik. Az alcím, *A dialektológia nyelvstratégiai kapcsolódásai az ELTE-n*, intézeti keretben is értelmezhető, amennyiben a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

* Intézetigazgató egyetemi tanár (ELTE, Budapest)

1 Köszönöm Farkas Tamás jelenlegi és Kiss Jenő egykori tanszékvezető hasznos észrevételeit.

több vállalt nyelvstratégiai feladata magasabb szinten valósul meg. De van egy olyan tanszékünk, amelyik nevében és célkitűzéseiben is számon tartja a dialektológiát: a *Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, **Dialektológiai** Tanszék*. A tanszék korábbi neve – *Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék* – szintén utalt erre a kutatási és felsőoktatási célfeladatra – az országban egyedülálló módon. (A Tanszék történetének összefoglalását l. Kiss 2016-ban.) Sokszínű profiljából ezúttal a dialektológiával kapcsolatos nyelvstratégiai vonatkozásokat foglalom össze.

Az előző idevágó tanulmányomban (Juhász 2014) körvonalaztam a nyelvjárási értékmentés tudományos feladatrendszerét, többek között az élőnyelvi gyűjtések és a hozzájuk kapcsolódó háttéranyagok hozzáférhetővé tételét, de kitértem az eddig méltatlanul elhanyagolt „missziós” feladatokra is, amelyek főleg a terepmunka során adódnak a kutatók, egyetemi oktatók és hallgatók számára. Külön alfejezetben foglalkoztam a nyelvi felvilágosítás jelentőségével, színtereivel (pl. az iskolában és a médiában). A mostani előadás kiemelt témái a következők:

- Az egyetemi nyelvjárásoktatás színterei,
- Az egyetemi nyelvjáráskutatás és pályázati támogatása,
- Az oktatás és kutatás közös sávja: terepmunka, gyűjtés és misszió,
- Egy kialakuló új hagyomány: a nagykun kutatótáborok,
- Közös pályázat az Anyanyelvápolók Szövetségével, kötet a sikeres kéziratokból,
- Médiajelenlét: néhány korábbi tapasztalat: előadássorozat az Egyetemi Rádióban és a Katolikus Rádióban (valamint egy tervezett szöveggyűjtemény),

- A Magyar Nyelvstratégiai Intézettel kialakított kapcsolatok dialektológiai modulja.

2. Az egyetemi nyelvjárásoktatás színterei

A magyar szakos egyetemi hallgatók már az alapképzésben (BA-n) is találkozhatnak bizonyos nyelvjárási ismeretekkel: a *Nyelv és társadalom* szemináriumon, illetve *A nyelv térben és időben* című előadáson. A szemináriumon szociolingvisztikai keretben, az előadáson pedig nyelvtörténeti és történelmi-népiségtörténeti ismeretekkel egybeszőve tekinthetjük át a nyelv területi tagolódásának a problematikáját: az általánosból kiindulva, a magyar viszonyokhoz megérkezve. A nyelvészet iránt érdeklődő BA-s hallgatók számára lehetőség van a Nyelv- és beszédtudomány minor vagy specializáció felvételére. Ez már nemcsak a magyar szakosoknak kínál kiegészítő képzést, hanem az idegennyelv-szakosok számára is. Az Élőnyelvi kutatások szemináriumként, a *Dimenzionális nyelvészet* előadás formájában mélyíti el a nyelvváltozati ismereteket, teret engedve a dialektológia igényeinek is. (Az utóbbi tanegység egyszerre, közös keretben mutatja meg a természetes nyelvek hármas beágyazódását: a területit, az időbelit, valamint a szociokulturálisat.)

A diszciplináris képzés következő fokozata a mesterképzés. Magyar nyelv és irodalom MA-n két nyelvészeti szakirányt kínálunk fel az érdeklődőknek: a Funkcionális kognitív nyelvészetit és a Dimenzionális nyelvészetit. Ez utóbbi alapozása már a törzsképzési szakaszban elindul *A nyelv dimenziói* című szemináriumon, majd pedig a dimenzionális nyelvészet szakirányt választók számára a következő órák nyújtanak dialektológiai elmélyülést: *Dialektológia*, *Geolingvisztika*, *Élőnyelvi terepgyakorlat*, *Történeti dialektológia és*

szociolingvisztika. Ezek a tárgyak már a nyelvészeti szakemberképzés jegyében fogantak, és a doktori képzés irányába mutatnak.

Az egyetemi oktatásban egyre nagyobb teret hódítanak a tanárszakok. Az újabban általánossá váló osztatlan tanárképzésben a magyar szakos hallgatók számára a következő órák szolgáltatnak dialektológiai ismereteket: *Területi és társadalmi nyelvváltozatok*, *Szociolingvisztika*. (Hasonló tematikájú tárgyak az Alkalmazott nyelvészet MA-n is vannak.) A szak sajátos igényeinek megfelelően nagy hangsúlyt kap a nyelvjárások, a nyelvjárási beszélők iránti tolerancia fejlesztése mind a pedagógusok, mind pedig a diákság körében, valamint a regionális nyelvi hagyományok őrzésének, presztízs növelésének módszertana.

A doktori képzésben az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája dolgozott ki olyan modulokat, amelyek a jövő dialektológusai és szociolingvistái számára teremtenek tudományos kutatási és fokozatszerzési lehetőségeket. A magyar nyelvészeti program *dialektológia és szociolingvisztika* alprogramja – egy szociolingvisztikai közös alapozás után – „egyenre szabottan” tart szinkrón és diakrón dialektológiai, nyelvföldrajzi szemináriumokat, konzultációkat, irányított terepgyakorlatokat.

3. Az egyetemi nyelvjáráskutatás és pályázati támogatása

Ha a Tanszék dialektológiai kutatásaira vetünk egy rövid pillantást, megállapíthatjuk, hogy pályázati támogatással és azon kívül is folyik munka. A közelmúlt legnagyobb szabású, kutatócsoporti formációkat is eredményező vállalkozásai közül a következőket emelem ki: *A romániai magyar nyelvjárások atlaszának* (RMNyA.) kiadá-

sa (a Nyelvtudományi Társasággal közösen, OTKA-pályázatokkal támogatva), az Új magyar nyelvjárási atlasz gyűjtési és archiválási munkálatai (MTA–ELTE kutatócsoport és akadémiai támogatás keretében, vö. Kiss 2006, 2009, 2010a, 2010b), számítógépes *nyelvjárástechnológiai fejlesztések* főleg a Bihalbocs programhoz kapcsolódva, többhullámú és többféle pályázati támogatással (bihalbocs.hu, geolingua.elte.hu).

Jelenleg inkább egyéni pályázatok, egyéni kutatások futnak (ill. futottak az elmúlt években), a nagy projektek – pl. ÚMNYA. kiadása – kellő támogatás hiányában váratnak magukra. Az egyéni pályázatok közül kiemelem a következő geolingvisztikai vállalkozásokat:

- a. Vargha Fruzsina Sára dialektometriai kutatásait, főleg 20. századi nyelvatlaszok anyagán,
- b. Báráth M. János helynévföldrajzi kutatásait Szabó T. Attila erdélyi történeti névanyagán,
- c. N. Fodor János családnévföldrajzi kutatásait 18. századi összeírások anyagán.²

Tudománytörténeti és nemzetstratégiai jelentőségű lenne, ha az Új magyar nyelvjárási atlasz megjelenhetne, és belőle geolingvisztikai adatbázis készülne.

2 Itt említem meg az utóbbi években az ELTE-vel változó jellegű szervezeti kapcsolatban levő szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszéket, ahol szintén folynak dialektológiai és névtani kutatások. A családnévföldrajzzal Vörös Ferenc foglalkozik.

4. Az oktatás és kutatás közös sávja: terepmunka, gyűjtés és misszió

A tanszék egyik legértékesebb, eddig töretlenül folytatódó hagyománya a nyelvjárásgyűjtő és művelődéstörténeti kirándulások sorozata. Ennek már több mint negyvenéves története van: a tavaszi utak egyhetesek, mindig valamely határon túli magyarlakta terület látogatunk meg (l. bővebben Fodor 2015, Zelliger 2016), az őszi-ek 3-4 naposak. Kezdetben az egyetem saját buszával, később bérelt busszal utaztunk. Az utak mindig is komplex célúak voltak:

1. Az „élő” nyelvjárások bemutatása, főleg a magyar szakos egyetemi hallgatóknak, bölcsészeknek és leendő tanároknak.
2. Nagy mennyiségű nyelvjárási hangfelvétel készítése a tanszéki archívum számára, kutatási és oktatási célokra, esettanulmányok, összefoglalók készítése a gyűjtések alapján.
3. A néprajzi jelenségekre, hagyományokra való figyelemfelhívás.
4. A hagyományos falusi, kisvárosi életforma emlékeinek felidézése.
5. Családtörténetek, egyéni sorsok, korfordulók megismerése.
6. A nyelvjárási attitűd helyi megvalósulásának (elfogadás, elutasítás) feltárása.
7. A határon túli magyar közösségek megismerése, a kisebbségi lét helyi formái: nemzetiségi és kisebbségi jogok érvényesülése, asszimiláció, identitásváltás, két- és többnyelvűség, a szociolingvisztikai feltételek változása.
8. Magyar–magyar kapcsolatfelvétel és kapcsolatápolás: határon túli egyetemekkel, főiskolákkal, kutatóhelyekkel, önkormányzatokkal, egyszerű emberekkel.

9. Missziós tevékenység: főleg szórvány- és peremhelyzetben élő magyarok számára közvetíteni az anyaországi figyelmet, erősíteni az összetartozás érzését.
10. A Kárpát-medence és környéke épített örökségének (várak, városok, templomok), múzeumainak, művészeti értékeinek megismerése.
11. Egyéb hozadékok: a tanszéknek és tanárainak a megismertetése, a nyelvészeti diákműhelyek egy részének informális bemutatkozása, mikroközösség-építés, (A szakmai és emberi tényezők összekapcsolása.)

Jó érzéssel konstatáljuk, hogy ezek a komplex hatások hosszú távon is maradandóak: a diákok sok évvel az egyetem befejezése után is emlegetik ezeket az emberformáló kirándulásokat, szakmai utakat, belőlük egy életen át szellemi táplálékot merítenek, sőt tanárként tovább is adják a fiataloknak, erősítve magyarságismere-tüket. De pozitív emlékek maradnak a meglátogatott határon túli vagy falusi közösségekben is: visszavárnak bennünket, barátságok szövődnek, levelezések és internetkapcsolatok is keletkeznek.

5. Egy kialakuló új hagyomány: a nagykun kutatótáborok

2018-ban immár harmadik alkalommal csatlakoztunk két tanárral és 5-6 hallgatóval a nyaranta megrendezésre kerülő egyhetes nagykun kutatótáborhoz. A tábor szervezője a túrkevei múzeum nyugalmazott igazgatója, a néprajzkutató Örsi Julianna. A kutatásban változatos és változó összetételben a Debreceni Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem történész és néprajzos hallgatói, kutatói, a me-

zótúri és szolnoki főiskola oktatói, helyi muzeológusok, tanárok, értelmiségiek, középiskolások vesznek részt, ki-ki a saját ismerete, szaktudása és kompetenciája szerint. Az ELTE tanárai és hallgatói elsősorban klasszikus nyelvjárásgyűjtést végeznek, idősebb lakosokkal riportokat készítve, nem mulasztva el a fényképezést, hang- és videofelvételek készítését sem. Ezekbe a táborokba, melyeknek helyszíne eddig Túrkeve és Karcag volt, olyan hallgatókat vittünk el, akik már voltak korábban tanszéki nyelvjárásgyűjtéseken, így nem okozott nekik különösebb gondot a terepmunka. A beszélgetéstémák egy része szabadon választott volt, alkalmazkodva az adatközlők egyéni életsorsához, más részük közösen előírt és részben a tábor megalapozó pályázat vállalásaiba is beletartozó volt (pl. téészesítés, málenkij robot, 1956 vagy a rendszerváltás helyi eseményei, a családi és közösségi szerkezet megváltozása, migráció stb.). A gyűjtött anyagot pontosan dokumentálni kellett, a tábor lezárása után szakmai beszámoló kíséretében leadni. Az általunk gyűjtött nyelvjárási felvételek és fényképek bekerültek a tanszéki archívumunkba is. A tábor programjába természetesen nemcsak a néprajzi, nyelvjárási, helytörténeti gyűjtés tartozott bele, hanem múzeumlátogatások, fazekasműhelyek megtekintése, tanyalátogatás, ahol a letűnő paraszti kultúra helyi elemeivel ismerkedhettünk meg, illetőleg ezek bizonyos revitalizációs kísérleteivel is. A nagykun kutatótáborok legfőbb példaértéke a tudományköziség, ezen belül a hagyományos kultúra köré épülő magyarságtudományi részdiszciplínák szerves összefonódása. Ennek egyik szép eredménye – immár a kutatótáborokon túl – egy Nagykinság-monográfia, amely Örsi Julianna szerkesztésében jelent meg (l. Örsi szerk. 2018, ill. ebben Báráth M. 2018, Juhász 2018).

6. Közös pályázat hirdetése az Anyanyelvpolitika Szövetségével, illetve kötet szerkesztése a sikeres pályázatokból

Az Anyanyelvpolitika Szövetsége évente hirdet nyelvi pályázatot. A pályázatok sorában időszakonként népnyelviek is felbukkannak. A legutóbbi ilyen pályázat, amelynek társszervezői között a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport is részt vállalt, nagy sikerrel zárult. A szerkesztők a bőség zavarával is küzdöttek annak a kötetnek az összeállításakor, amely rövid mutatókat közölt a legsikerültebb pályaművekből (l. Balázs–Juhász–Zelliger szerk. 2014). A díjazottak között több ELTE-s egyetemi hallgató is volt, akik az aktuális tanszéki nyelvjárásgyűjtésekből készítettek sikeres dolgozatot. A pályázók némelyike könyv méretű kéziratot nyújtott be, nemcsak Magyarországról, hanem a környező országokból is. A bölcsészhallgatók, tanárjelöltek számára az is példamutató, hogy aktív vagy nyugdíjas tanárként is lehet értékes nyelvi leletmentést végezni, vagy helytörténeti, nyelvi szakkört irányítani. A sikeres pályázat után a szervezők, illetve szerkesztők elhatározták, hogy belátható időn belül megismétlik a kiírást, a begyűlt anyag javát pedig valamely tudományos kutatóhelyen szakszerűen archiválják.

7. Médiajelenlét: előadás-sorozatok a tájnyelvek világából

Fontos lenne a jövőben erősíteni a médiajelenlétet, főleg a rádióban és bizonyos tévécsatornákon. Ezek a megjelenések lehetnek alkalmosak is, de nagyobb hatásúak lennének a megtervezett sorozatok. Néhány kezdeti lépésről már beszámolhatok, de a lehetőségek

messze nincsenek kimerítve. Sikeresnek tekinthető például két hasonló vállalkozás a Katolikus Rádió és az Egyetemi Rádió (EPER) kezdeményezésére. Ezek olyan 8-10 részes előadássorozatok voltak, amelyeket tanszékünk munkatársai tartottak a magyar nyelvjárások múltjáról és jelenéről, területi típusairól, irodalmi megjelenéséről, a helyes és korrekt attitűd kialakításáról a regionális beszédmóddal kapcsolatban. Az adásokról hangfelvétel készült, amelyet elkértünk és meg is kaptunk a tanszéki közösség számára. Az a tervünk, hogy a bővebb terjedelmű hanganyag felhasználásával, amely az egyetemi hallgatók számára készült, olyan kötetet állítunk össze, amely először elektronikus formában lesz hozzáférhető, és hangos nyelvjárási szövegminták is csatlakoznak hozzájuk. (A nyers előadásszövegeket egyetemi hallgatókkal már átírtuk egy későbbi átfésülés és szerkesztés számára.)

8. A Magyar Nyelvstratégiai Intézettel kialakított kapcsolatok dialektológiai modulja

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI) felkérésére 2015 őszén olyan összefoglaló készült, amely áttekintette a tanszék hungarológiai kutatásainak a nyelvstratégia számára releváns elemeit. A tömör áttekintés három modulból állt: dialektológia, nyelvtörténet és névtan. A dialektológiai modul címe: *Nyelvjáráskutatás az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén* (Nyelvstratégiai tervezet, 2015).

Fejezetei:

- A nyelvjáráskutatás (dialektológia) nyelvstratégiai jelentősége,
- A nyelvjáráskutatás alapfeladatai és intézményi háttere,
- A kutatási terület és a kutatások igényei,

- A főbb célok és eszközök,
- Szakmai háttéranyag.

Ezt a dokumentumot függelékként a tanulmány végén szakmai és tudománytörténeti jelentősége miatt változatlan formában közléteszem.

A benyújtott tervezetek hasznosítására nem került sor, de 2017-ben, mikor új igazgató került a MANYSI élére, ösztönzést kaptunk a szándékok ismételt megfogalmazására, a kezdeményezések újraindítására. Mivel az eltelt két évben lényeges változás nem következett be a tanszék dialektológiai kutatásaiban, illetve felsőoktatási tevékenységében, a 2015-ös hármas tervezetet ismét benyújtottuk a MANYSI-nak. Az sajnos nem derült ki, hogy a remélt támogatások miért maradtak el, bár sokszor szóba került az anyagi források hiánya. (Szakmai kifogás a tervezettel kapcsolatban nem merült fel.) Ha időben ütemezett és súlyozott támogatás kialakítására kerülne sor, személy szerint a következő bontást javasolnám:

1. A legegyszerűbb, legolcsóbb, leglátványosabb támogatási formák:
 - a) Nyelvstratégiai jelentőségű dialektológiai kiadványok finanszírozása,
 - b) Ugyanilyen szakmai tanácskozások, konferenciák támogatása,
 - c) Egyetemi nyelvjárási gyűjtőutak anyagi, logisztikai támogatása.
2. Távlatos, nemzetstratégiai jelentőségű dialektológiai kutatások finanszírozása:
 - a) Már összegyűjtött, rendszerezett anyagok hozzáférhetővé tétele (adatbázisok építése, multimédiás publikációk),
 - b) Új gyűjtések és archiválásuk támogatása.

9. Függelék: a 2015-ös tanszéki együttműködési tervezet dialektológiai modulja³

Nyelvjáráskutatás az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén

(Nyelvstratégiai tervezet, 2015)

A nyelvjáráskutatás (dialektológia) nyelvstratégiai jelentősége

A magyar anyanyelvűek több mint fele többé-kevésbé regionális nyelvhasználatú. Már csak emiatt is érdemes és szükséges foglalkozni a nyelvjárásokkal. Ezen kívül – nyelvtudományi szempontból – azért, mert a regionális nyelvváltozatok a magyar nyelv fontos, sokszínű, tudományos szempontból is gazdag és többrendbelileg is tanulságos tartományát alkotják. A nyelvjárási adatok az élő beszélt nyelv megismerésén túl a nyelvtörténeti folyamatok feltárását is elősegítik, hiszen a tájnyelvek sok esetben régies nyelvi formákat, szavakat, hangokat őriznek. A nyelvjárásoknak szociokulturális összefüggésükben való komplex, tehát térbeli, időbeli és humán vonatkozásainak a vizsgálata pragmatikai funkcióik megállapítását, változásuk okainak a földerítését is lehetővé teszik.

A nyelvjáráskutatás hagyományosan szoros kapcsolatban áll más tudományterületekkel: a helytörténet, a népmozgások, etnikai kapcsolatok korai történetének leírásában kiemelkedő jelentőségű-

3 Készítette a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék közössége, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet felkérésére.

ek az összehasonlító nyelvjáráskutatás tanulságai. A néprajz, illetve a művelődéstörténet elsősorban a nyelvjárási szó- és frazémakészlet hagyományos népi kultúrát őrző rétegéből merít információkat.

A magyar nyelvjárásoknak nyelvi és kultúrahordozó értékükön túl fontos szerepe van a magyarság önazonosságának, területi, táji, helyi identitásának kialakításában és megőrzésében, különösen a határon túli területeken, nyelvi kisebbségi, ill. szórvány helyzetben. A magyar nyelv oktatásában határon innen és túl is fontos volna a nyelvjárási ismeretek közvetítése, a nyelvjárás és köznyelv viszonyának bemutatása, nemkülönben a nyelvjárásokat övező előítéleteknek és tévhiteknek az eloszlatása. Az utóbbi összetársadalmi szempontból is hangsúlyosan fontos feladatkör. De ennek a kutatási, oktatási és tudományos ismeretterjesztő feladatokat is magában foglaló feladatkörnek csak akkor felelhetünk meg, ha a társadalom szociológiai és nyelvi változatosságának tényeit minél szélesebb körben megismertetjük (az egyetemen elsősorban természetesen a leendő magyartanár-jelöltekkel). A tény- és tárgyyszerű, tehát tudományosan megalapozott szóban forgó ismeretközvetítés társadalomlélektani szempontból azért szükséges, hogy csökkenthessük a magyarországi és magyar kisebbségekhez tartozó nyelvjárási beszélőket és a nyelvjárásokat sújtó stigmatizálást. Rendszeres egyetemi nyelvjárásgyűjtő, előnyelvi, művelődéstörténeti tanulmányútjainkat azért szervezzük nyelvjárási vidékekre és a határon túli, magyarok lakta területekre, hogy magyar szakos hallgatóinkat – a leendő humán értelmiség eme részét – fogékonnyá, tájékozottá, érzékennyé tegyük az össznemzeti szempontból nem elhanyagolható, szóban forgó problémakör iránt is. Ezeknek a kutatóutaknak tehát a tudományos jelentősége mellett a tanárképzés révén az oktatásügyben való gyors hasznosulását kell kiemelnünk.

A nyelvjáráskutatás alapfeladatai és intézményi háttere

A magyar dialektológia egyfelől akkor felelhet meg a fenti nyelvészeti, interdiszciplináris, nyelvi tervezési és alkalmazott (oktatási) feladatainak, ha rendszeresen és módszeresen gyűjtött, nagyszámú, hiteles nyelvi adattal dolgozhatunk. E tekintetben jó helyzetben vagyunk, hiszen hatalmas mennyiségű nyelvjárási szövegközlés, táj-szógyűjtemény jelent meg folyóiratok, monográfiák és tájszótárak hasábjain, valamint reprezentatív nyelvjárási atlaszok készültek a nyelvi adatok térképes, nyelvföldrajzi ábrázolásával, és nyelvjárások leírásának alapvető munkái készültek el tanulmányok és monográfiák formájában; a magyar nyelvjáráskutatásnak – éppen a nyelvi formák és a nyelven kívüli, politikai-gazdasági-társadalmi tényezők gyors változása miatt – változatlanul egyik alapfeladata a gyűjtés és a közzététel. Másfelől az 1990-es évektől rendkívül gyors ütemben kiépülő számítógépes dialektológia eredményeinek köszönhetően a sokszázvezres nyelvjárási adattömeg kezelése, ábrázolása, együttes értelmezése, elemzése is jóval hatékonyabbá vált, azonban látványos eredményeket csak a korábban és ma gyűjtött adatok (roppant sok időt és szakértelmet igénylő) egységes szempontú rögzítésével, és a dialektológiai céloknak megfelelő szoftverek megalkotásával lehet elérni. A digitális technológia tehát nem kizárólag az adattárolásban és közzétételben vált fontossá.

A nyelvjárási adatok gyűjtése és közzététele (beleértve a legreprezentatívabb adattárak, a Magyar nyelvjárások atlaszának és az Új magyar tájszótárnak felgyűjtését és kiadását) a kezdetektől nagyjából az 1990-es évekig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézetének feladatai közé tartozott, de természetesen egyéb különféle magyarországi és határon túli (elsősorban egyete-

mi) kutatóhelyek is gyarapították a gyűjtések, adattárak, atlaszok, illetve feldolgozások, cikkek, monográfiák számát. Az elmúlt bő két évtizedben viszont különböző tudomány- és oktatáspolitikai okok miatt az akadémiai intézetből teljes mértékben kiszorult, az egyetemi oktatásban pedig (részben különböző struktúraváltozások eredményeképpen) egyre szűkülő teret kapott a dialektológia kutatása és oktatása. Mindennek következtében a magyar dialektológia tudományszociológiai szempontból nézve hátrányos helyzetbe került.

Ebből a kritikus helyzetből egy, az egyetemhez telepített dialektológiai kutatócsoport létrehozása jelentheti a kiutat. Minden ésszerű érv az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke mellett szól. Mert:

1. Itt van a legtöbb, fokozatot szerzett dialektológus.

2. A szóban forgó tanszék vált az elmúlt években a magyar nyelvjáráskutatás legfontosabb műhelyévé. Az alapképzéstől a doktori szintig kínál dialektológiai témájú kurzusokat hallgatóinak. Oktatóinak írásaiból jelent meg 2001-ben a Kiss Jenő által szerkesztett *Magyar dialektológia* című tankönyv (kézikönyv), amely a magyar nyelvjáráskutatás területeinek jelenleg legkorszerűbb, átfogó bemutatása. Itt jelent meg többek között *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*nak tizenegy kötete Juhász Dezső szerkesztésében.

3. Itt indultak el annak idején egy magyar Dialektológiai Archivum létrehozásának első lépései, s ennek kapcsán itt fogalmazódott meg távlati lehetséges célként egy nemzeti népnyelvi adattár megvalósításának az ötlete is.

4. Itt van a dialektológiai szoftverfejlesztés fellegvára: a tanszéken futó pályázatok keretében történt meg számos dialektológiai adattár informatizálása, a tanszéken működő Geolingvisztikai Műhelyben készültek el a számítógépes dialektológiai kutatások legújabb ered-

ményei: a köz- és felsőoktatásban is remekül hasznosítható nyelvjárási hangoskönyvek, multimédiás dialektológiai atlaszok, korábbi atlaszok digitális, integrált változatai, a hangos (beszélő) atlasz és nyelvjárásmérési elemzések Vékás Domokos és Vargha Fruzsina Sára dialektológiai szoftverfejlesztő tevékenységének köszönhetően.

5. Itt volt már egy sikeres MTA-ELTE kutatócsoport 2007 és 2011 között.

6. Itt volt és van folyamatosan – Magyarországon egyedül – doktori képzés dialektológiából is.

7. Itt van pályázati pénzekből finanszírozott viszonylag folyamatos dialektológiai kutatás és tekintélyes mennyiségű, korszerű forráskiadás is.

8. Az oktatási és pénzügyi körülmények romlása ellenére töretlenül folytatódott itt a közel fél évszázados múltra visszatekintő nyelvjárásgyűjtések hagyománya, amelyeknek során a magyar szakos bölcsesek és tanárjelöltek (legtöbbször határon túli területeken) találkozhatnak az élő nyelvjárásokkal, nyelvjárási beszélőkkel, s megismerkedhetnek a nyelvjárásgyűjtés módszertani és elméleti kérdéseivel. Az efféle gyűjtőutak hozadékaként mára jelentős nyelvjárási hangzó adattár gyűlt össze a tanszéken. Főként tanszéki oktatók és hallgatók munkájával, Kiss Jenő akadémikus irányításával 2008 és 2012 zajlott a Tanszékhez rendelt MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport gyűjtőmunkája, amiből egy új magyar nyelvjárási atlasz alapja, egy reprezentatív, kb. 2000 interjút, hangzó kérdőívet tartalmazó korpusz készült el, amely jelenleg is feldolgozásra vár.

9. Végül: az ELTE szóban forgó tanszéke az egyetlen, amely kezdetől fogva nevében is hordozza a dialektológiát – az ebből következő, az utódokra nézve is kötelező szakmai és erkölcsi felelősséggel együtt.

A kutatási terület és a kutatások igényei

A fenti eredmények szerves folytatásaként az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai tanszéke a jövőben is a nyelvjárási adatgyűjtésnek, a korszerű nyelvföldrajzi adattárak készítésének és közzétételének, a nyelvjárás-kutatási technológia fejlesztésének, a nyelvjárások vizsgálatának központi műhelye kíván maradni. Látványos eredmények eléréséhez valójában egy dialektológiai kutatócsoport létrehozása adhatna komolyabb lendületet. Addig is feltétlen szükség volna rendszeres külső támogatásra, jelentős erőforrások biztosítására ahhoz, hogy a Tanszék az említett – magyarságtudományi és nemzetstratégiai szempontból jelentős, de az utóbbi években a magyarországi tudománypolitikában mindinkább elhanyagolt – feladatoknak meg tudjon felelni.

A főbb célok és eszközök

- nyelvjárási gyűjtőutak szervezése, nyelvjárási adatok gyűjtése (rendszeres pénzügyi támogatást igényel a szállás- és útiköltség, valamint az adatrögzítő és -kezelő eszközök beszerzése, modernizálása);
 - tanszéki nyelvjárási hangarchívum kezelése (eseti megbízásokkal, hallgatók bevonásával és díjazásával végezhető);
 - az Új magyar nyelvjárási atlasz adatainak feldolgozása: lejegyzése, térképezése (a hatalmas adatmennyiség és speciális nyelvészeti feladat miatt több, minimum 2-3 főállású tudományos segédmunkatárs vagy tudományos munkatárs végezhetné el belátható időn belül);
 - a papíralapú nyelvjárási atlaszok adatainak informatizálása (speciális lejegyzési rendszerekben, egyedi szoftverekkel való rögzí-

tése), korábban informatizált adattárak ellenőrzése (eseti megbízásokkal, hallgatók bevonásával és díjazásával végezhető);

– a nyelvjáráskutatásban alkalmazott szoftverek fejlesztése, korszerűsítése; a létrehozott adattárak online megjelenítésre való alkalmassá tétele (mind a fonetikai, mind a térinformatikai technológiában jártas nyelvész-informatikus tudományos munkatárs állandó alkalmazását igényli, valamint korszerű informatikai eszközállomány beszerzésére van hozzá szükség).

Szakmai háttéranyag

A magyar nyelvjárásokról, a dialektológia történetéről és jelentős adattáiról a fentebb már említett, Kiss Jenő által szerkesztett *Magyar dialektológia* című kötet (Budapest, 2001) ad átfogó képet.⁴ A dialektológia nyelvstratégiai jelentőségéről l. Juhász Dezső írását: Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia (in: Havas Ferenc, Horváth Katalin, Kugler Nóra, Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2014. 216–222). A számítógépes dialektológia frissebb eredményeiről a Geolingvisztikai Műhely honlapján (<http://geolingua.elte.hu/>), illetve a www.bihalbocs.hu oldalon lehet tájékozódni; l. még Juhász Dezső, A dialektológia számítógépes támogatása (*Magyar Nyelvjárások* 52. 2014: 57–64); oktatási célokra készült, látványos ismeretterjesztő térképek pedig az alábbi linken találhatók: http://www.bihalbocs.hu/dialektologia_demo/.

4 A tömör helyzetképre lásd újabban Kiss 2017.

IRODALOM

- Balázs Géza – Juhász Dezső – Zelliger Erzsébet szerk. 2014. Élő tájnyelvek. Válogatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Anyanyelvapolók Szövetsége anyanyelvi pályázataiból. Anyanyelvapolók Szövetsége, Inter Kft, Budapest.
- Bárh M. János 2018. A Nagykunság nyelvjárása a 21. század elején – Esettanulmány Túrkeve nyelvhasználatáról. In: Örsi szerk. 2018. 148–155.
- Fodor Katalin 2015. A nyelvjárásgyűjtések felette szükséges voltáról. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, 583–587.
- Juhász Dezső 2014. Nyelvjárásmentés és nyelvstratégia. In: Havas Ferenc, Horváth Katalin, Kugler Nóra, Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 216–222.
- Juhász Dezső 2018. A közép-tiszántúli nyelvjárás a 20. század közepén. In: Örsi szerk. 2018. 139–147.
- Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- Kiss Jenő 2009. Készülőben az új magyar nyelvjárasi atlasz. Gondolatok, észrevételek. Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk. Zimányi Árpád. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 36. Eger, 196–203.
- Kiss Jenő 2010a. Előzetes az Új magyar nyelvjárasi atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134: 385–389.
- Kiss Jenő 2010b. Gondolatok az új magyar nyelvjárasi atlaszról az anyaggyűjtés második szakaszában. In: „Végtelen a tér, mely

munkára hív”. Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára. Szerk. Hári Gyula. Veszprém, 121–128.

- Kiss Jenő 2016. A pesti (ELTE) bölcsészkar magyar nyelvtörténeti tanszékének történetéről. In: Juhász Dezső szerk., Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 9–19.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 199–221.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Örsi Julianna szerk. 2018. *A nagykunság földje és népe. The Land and the People of Great Cumania*. Túrkevei Kulturális Egyesület, Jász-Nagykun Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve–Szolnok.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–XI. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította: Juhász Dezső. Magyar Nyelvtudományi Társaság [a III. kötettől a Pharma Press Kiadóval közösen], Budapest, 1995–2010.
- ÚMNyA. = Új magyar nyelvjárasi atlasz. Adattár és készülő nyelvföldrajzi adatbázis az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén.
- Zelliger Erzsébet 2016. Nyelvjárásgyűjtő utak az ELTE magyar nyelvtörténeti tanszékén. *Anyanyelv-pedagógia* 2016/3: 110–115.

ABSTRACT

DEZSŐ JUHÁSZ

Preservation of dialects and language strategy 2

Links between dialectology and language strategy at
ELTE University

The title of my presentation and number two refer to the continuation of a previous topic (Juhász 2014). As it is indicated by the subtitle, I deal with dialect research and education and in particular the language strategical tasks of dialectology at the Department of Hungarian Historical Linguistics, Sociolinguistics and Dialectology of the Eötvös Loránd University. The chapters of the study are as follows: domains of university education of dialects; dialect research at universities and its grant support; common area of education and research: field work, collecting and mission; new tradition emerging: research camps in Nagykunság, joint application with the Association of the Cultivators of the Hungarian Language, publication of successful manuscripts; media presence: experiences (series of lectures in the University Radio and the Catholic Radio and a planned chrestomathy); the dialectological model of the relations established with the Institute for Hungarian Language Strategy. The appendix contains a draft prepared in 2015.

Keywords: Eötvös Loránd University, Department of Hungarian Historical Linguistics, Sociolinguistics and Dialectology, dialect teaching, dialect research, language strategical tasks of dialectology, linguistic awareness raising in education and the media

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ÉS NYELVSTRATÉGIA

KISS JENŐ*

Előadásomban először röviden a nyelvstratégiával kapcsolatban fogalmazok meg néhány észrevételt, s ez után szólok azokról a dialektológiai feladatokról, amelyeknek közvetlen köze van vagy lehet a nyelvjárás-stratégiához.

1.

1.1. „A nyelvstratégia fő célja [...] a mindenkori anyanyelv fenntartása és jövőbeli élete fő irányainak a kijelölése” (Tolcsvai Nagy Gábor 2017²: 487). Min kell alapulnia a nyelvstratégiáknak? A mindenkori nyelvközösség egésze helyzetének és egésze teljes körű anyanyelvhasználatának a tudományos helyzetelemzésén. Bármiféle nyelvjárás-stratégiának egyfelől magától értődő összefüggésben kell tehát belesimulnia a nyelvstratégia egészébe, másfelől pedig nyelvjárás-stratégiát az adott nyelvi nyelvstratégia egészére való tekintettel kell elkészíteni. Ez a szinoptikus látásmód kötelező. Nyelvstratégiát mondunk, de voltaképpen a nyelvközösségről beszélünk. Nyelvjá-

* Professor emeritus (ELTE, Budapest), akadémikus

rás-stratégiát mondunk, de voltaképpen a nyelvjárási beszélők közösségéről szólunk. Merthogy a nyelvek, a nyelvváltozatok sorsa beszélőik sorsával a legszorosabban összefügg.

1.2. Területi alapon – illetőleg így is – elkülönülő, tehát ekként meghatározható nyelvhasználati alakulatok vannak ma is. Ezért tehát, s mert magyar anyanyelvű emberek milliói vannak érintve a Kárpát-medencében, a magyar nyelvstratégiának kötelessége valamit kezdeni a magyar nyelvhasználat területi rétegződésével és a regionális nyelvhasználatú emberekkel is. (Itt jegyzem meg: a kritikai szociolingvisztika egyes képviselői a nyelvjárás, illetőleg általában a nyelvváltozatok megszokott értelmezését nem tartják elfogadhatónak. Erre reflektálni itt és most nincs tér. Ezért is magam a hagyományos terminológia szerint járok el.)

1.3. Mi nem része a nyelvjárás-stratégiának? A nyelvjárásokkal kapcsolatban állapottervezési (korpusztervezési) feladataink nincsenek. Nem lehet tehát cél, hogy fejlesztő, karbantartó szándékkal foglalkozzunk a csak beszélt változatban élő, kodifikálatlan nyelvjárásokkal. A nyelvjárási beszélő csak a maga spontán, implicit „van-normá”-ját követheti egy a köznyelvre jellemző „kell-norma” hiányában. A nyelvjárási közösség spontán folyamatokban implicit nyelvhasználati rendje szerint bánik nyelvjárásával. Arra, hogy előíró módon bárki kívülről mondja meg vagy – fogalmazunk szelídebben – javasolja, hogy például mely nyelvjárási jelenségek helyesek vagy sem, gondolni is dőreség volna. A nyelvjárási közösségekkel kapcsolatban e területeken következképpen sem nyelvésznek, sem semmiféle nyelvstratégiának nincs kompetenciája, tehát illetékessége sem.

(Zárójelben teszem hozzá: a nyelvjárások leletmentő dokumentálásának a hathatós támogatása, illetőleg megszervezésének bizto-

sítása – például tájszótárak, nyelvjárási atlaszok készítése, kéziratban lévő gyűjtések kiadása, elektronikus nyelvjárási megakorpuszok létrehozása – bármiféle nyelvstratégia nélkül is magától értődő feladatok egy a kultúrájára valamit is adó 21. századi európai közösségnek.)

1.4. Mi a fő kérdés? Az, vajon mi dolguk van vagy lehet a nyelvstratégáknak a nyelvjárások vonatkozásában. Kétféle válasz lehetséges. Egyrészt az, hogy nincs dolguk. Ebben az esetben nincs teendő sem. Másrészt az a lehetséges válasz, hogy van dolguk, mégpedig – mert veszélyeztetett helyzetű nyelvváltozatokról van szó – a nyelvjárások továbbélésének a segítése. Egészen pontosan s aktualizálva: a regionális beszélők támogatása abban, hogy megtartsák nyelvjárásukat. De gondolhatunk bizonyos nyelvjárások revitalizációjának a megkísérlésére is (a moldvai magyar nyelvhasználatra gondolok). Véleményem az, hogy a tudományos szempontból adható felelős válasz igenlő. (Zárójelben: több alkotmány szövegében van szó a nyelvjárások védelméről, megőrzésük, támogatásuk szükségéről, pl. a német, a lengyel, a finn és az észt alkotmányban.) Ez esetben viszont tisztában kell lennünk azzal, hogy összetett, szerteágazó feladathalmaz vár ránk. Hatékony stratégia kidolgozása csak akkor remélhető, ha nem veszünk el a részletekben. Ha különbséget tudunk tenni sürgős és kevésbé sürgős, fontos és kevésbé fontos teendők között. Ha nem kergetünk hamis illúziókat, hanem a szigorú tények ismeretében alakítjuk ki a cselekvési programot. Számot vetve azzal, hogy többnyire rajtunk kívül álló tényezők szabják meg mozgásterünket.

1.5. A nyelvjárásokkal kapcsolatban hosszú időre visszanyúlóan kongatják a vészharangot, ezért – ha távirati rövidséggel is – szólnunk kell visszaszorulásukról. Ennek a jelenségnek általános, egyben eredendő oka az az egyetemes változás, amely a modern társa-

dalmakban a térbeliség fontosságának csökkenését hozta magával. Ugyanis a nyelv létezési dimenziói, az idő, a tér és a társadalom közül (ez utóbbiba értem az emberi tényezőt is) nyelvhasználati szempontból a tér szerepe módosult leginkább (és pedig csökkent, a tudományos-technikai vívmányoknak köszönhetően), az időé kevésbé, a társadalomé pedig éppen ellenkezőleg: növekedett. A magyar nyelvjárásokra vonatkozóan is – lényegre törően – az állapítható meg, hogy a változások a nyelvjárásokat éltető társadalmi rétegnek, a hagyományos parasztságnak a modernizációs kényszerével, ezzel összefüggő visszaszorulásával, majd megszűnésével, közvetlenül pedig e jelenségkörnek a magyarországi megvalósulásával (beleértve a padláslesöpréseket, az erőszakos kolhozosítást, s a nyelvjárási beszélők és nyelvhasználatuk nem új keletű, de széles körű stigmatizálását, a „parasztozás”-t, az iparosítást, a mobilizáció fölerősödését, az iskoláztatás széles körűvé válását stb.) függnek össze.

2.

A továbbiakban a nyelv(járás)stratégia szempontjából fontosabb aktuális szinkrón dialektológiai feladatokat hozom szóba.

2.1. Nyilvánvaló, hogy a nyelvstratégia szempontjából a friss nyelvjárásszociológiai-szociodialektológiai vizsgálatok a legfontosabbak. Egyrészt, mert a nyelvjárási beszélők mai helyzetének ismerete nélkül lépni sem tudnánk, másrészt pedig, mert akár közelmúltbeli vonatkozó leírásaink sem garantálhatják a biztos alapot a jövőt befolyásolni hivatott nyelvstratégiai elképzelésekhez. Deme László 1992-ben mondta: *„Maga a valóság változott akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap”* (1998: 331). Hogy mi van napjainkban, újabb vizsgálatok nélkül nem tudjuk pontosan. Azok a

laikus híradások, melyek szerint már a falvakban sem beszélnek nyelvjárásban, azért hiteltelenek, mert az így nyilatkozóknak föltehetőleg nem volt módjuk vagy szándékuk megfigyelni a nyelvjárasi beszélők egymás közötti beszédét. Ha lett volna, tudnák, hogy – bár az idegen előtt elrejtve –, általában mégiscsak él még – ha megváltozott és állandóan változó formában is – a nyelvjárasi beszédmód. A mai dialektológia egyik feladata éppen ez volna: a familiáris falusi nyelvhasználatnak a vizsgálata.

2.2. Élesen időszerű feladat megvizsgálni az elsődleges nyelvi szocializációt nyelvjárasi környezetben: mennyiben folyik nyelvjárásban s mennyiben köznyelven? Ez ugyanis a nyelvjárasi jövő szempontjából sarkalatos kérdés. Sporadikus megfigyeléseim szerint az esetek jelentős részében már a kettősnyelvi szocializáció hódít teret. Az, hogy a nyelvjárás és a köznyelv elsajátítása párhuzamosan fut. Ez bizonyosan korábbi jelenség a falvakban, mint gondolnánk. Az új a jelenség elterjedtségében van. Ha a szülők nem is, a környezet, a nagyszülők és a rokonság persze még ma is biztosítja vagy biztosíthatja a nyelvjárasi hatást, a nyelvjárás továbbadását. Miért oly fontos a nyelvjárasi nyelvi szocializáció kérdése? Mert köztudomású, hogy nyelvjárást az iskolában nem lehet tanulni, de könyvekből s nyelvjárasi kurzusokon sem (ilyenek ugyanis nincsenek). A nyelvjárás-elsajátítás legjobb színtere – tisztelet a szabályt erősítő kivételeknek – a családi kör és a kisgyermekkor marad. Ha tehát itt megszakad – a magyarról szólván – a több ezer éves lánc, akkor az történik, ami történt az észak-német nyelvterületen az 1930-as évek után. A szülők gyermekeik társadalmi előrehaladásának esélyét kizárólag a köznyelvben látva tömegesen áttértek gyermekeik köznyelv irányú nevelésére, s a régió nagyjából el is nyelvjárástalanodott. (Föl sem merült, hogy a nyelvjárás ismerete nem zárja ki a köznyelv elsajá-

títását. Hogy évtizedekkel később a Plattdeutsch népszerű lett ott újra, az más kérdés.) Sürgős feladat tehát megvizsgálni nyelvjárási környezetekben, hogyan állunk az elsődleges nyelvi szocializációval, pontosabban: hogy milyen szerep jut a nyelvjárásnak ebben a folyamatban. Ilyen felmérésről nincs tudomásom a hazai dialektológiában. A súlyos kérdés az, vajon meg lehet-e, s hogyan lehet meggyőzni a szülőket, hogy a nyelvjárási tudás a köznyelvet kiegészítő többlettudás, s hogy ez a nyelvi másság miért hasznos, mire jó. A legnagyobb akadályt az jelenti, hogy a falun kívüli közeg s nem ritkán az iskola is haszontalannak, sőt így vagy úgy többnyire megbélyegzettnek tekinti – vagy hagyja, hogy úgy tekintsék – a regionális nyelvhasználatot, emiatt pedig a nyelvjárási beszélő, a szülői korba lépő is, kerürendőnek érzi nyelvjárását.

2.3. A regionális köznyelviség nemcsak létrejöttével, hanem további alakulásával is érdekes, az érintett nyelvközösségek szempontjából tanulságos tapasztalatokkal jár. A nyelvhasználat háromosztáságának kérdése megosztotta korábban a nyelvészeket (nyelvjárás : regionális köznyelv : köznyelv), napjainkban pedig már az a fő kérdés, hogy a köznyelvvvel szembeni regionális oldal a maga egészében azt a funkciót tölti-e be, amelyet korábban, a regionális köznyelviség elterjedése előtt a nyelvjárások. Illetőleg, hogy az alapnyelvjárások visszaszorulásával ez a korábbi kétosztatú regionális oldal nem szintetizálódik később valamikor – vagy bizonyos területeken már ma is – egy újban, amely ugyan jóval közelebb áll már a köznyelvhez, de tőle való bizonyos fokú különbségét makacsul őrzi (vö. Juhász Dezső 2001: 266). Mégpedig azon általános társadalmi létmódnak megfelelően, amely szerint az emberek élete két elkülönülő típusú, ti. a nyilvános (formális) és a családi/otthoni (informális) szférában zajlik, s mindegyik részben más viselkedést, más öltözködést, más

beszédmódot, más stílust kíván meg. Ennek alapján valószínűsíthetőnek látszik, hogy a több-kevesebb fokú regionális nyelvhasználatra igény lesz vagy lehet a jövőben is – a helyi, kisközösségi azonoság és együvé tartozás szimbólumaként, az otthoni nyelvhasználat eszközeként. A jeles német dialektológus és szociolingvista, Mattheier szerint ugyan minden a nyelvjárások ellenében hat, de a szóban forgó nyomatékos érv mellettük szól. Idevágó vizsgálatok időszériák továbbra is. A pragmatikai térvesztés megelőzi a nyelvit, ill. párhuzamosan futnak, ezért a nyelvjárási nyelvhasználati színterek vizsgálatának a nyelvi vizsgálattal karöltve kell történnie.

2.4. A nyelvjárásoknak a köznyelv irányába történő változása a nyelvjárási beszélők nyelvi kompetenciájában és nyelvhasználatában érhető tetten (tudvalevő, hogy a kognitív felfogás szerint a kettő nem is választható szét, legfőljebb tudományos hipotézisként). Ez a változás nyilvánult meg a regionális köznyelviség kialakulásában, ma pedig abban, hogy a kettősnyelvűség több változatban jelent és jelenik meg napjainkban. Merthogy vannak bizony nyelvjárásdomináns, kiegyensúlyozott és köznyelvdomináns kettősnyelvűek. Némi keletkezéstörténeti visszapillantást téve mondom: a mai 70 év fölöttiek nemzedéke az utolsó, amely még a hagyományos paraszti világban és nyelvjárásban szocializálódott és vált felnőtté. Ezt azt jelenti egyebek mellett, hogy Magyarországon bizony korszakváltás küszöbére érkeztünk nyelvjárásgyűjtési lehetőségeink tekintetében (ez különösen a paraszti életmóddal összefüggő tájszavak elérhetőségére vonatkozik). A követő nemzedék ugyanis már a kettősnyelvűsödés kezdeti szakaszában élte ifjúi éveit. S míg az előző nemzedék idővel nyelvjárásdomináns kettősnyelvű lett – ha lett –, néhány évtized elég volt arra, hogy a helyzet megváltozzon: a kiegyensúlyozott kettősnyelvűek száma egyre számottevőbb. De nin-

csenek tüzetes vizsgálatok arról, hogyan is állunk e téren, milyen ma az aránybeli különbség közöttük. A kép bizonyosan tarka lesz annak függvényében, hogy a vizsgálandó települések szociológiai értelemben mennyire dinamikusak vagy sem: az előregedő falvakban – jelenleg majdnem 50 olyan falu van Magyarországon, amelynek lakosságszáma nem éri el az ötvenet, 2001-ben 1020 törpefalu volt 500-nál kevesebb lakossal, 2018-ban ez a szám már 1125-re emelkedett! – bizonyára arányában nagyobb a nyelvjárásdomináns kettősnyelvűek száma, mint a köznyelvdominánsoké (sőt vannak csak nyelvjárásban beszélők is!). Egy biztos: friss fölmérésekre van szükség e téren, mégpedig sürgősen.

2.5. Közismert, hogy a nyelvjárási változások az egyre kevesebb nyelvjárás-nyelvjárásiasság állapotától az egyre több köznyelv-köznyelviesség állapotának az irányába haladnak. Ez természetes folyamat, de önmagában nem jelenti még a nyelvjárások megszűnését. Ugyanis nemzetközi tapasztalatok is igazolják, hogy a korábbinál kevesebb, sőt, jóval kevesebb regionális jeggyel is kifejezhető a beszélők számára világosan érzékelhető nyelvi különállás. A magyarra vonatkozóan azonban nem tudjuk, hogy mennyi és milyen jellegű regionális különbség elegendő ahhoz, hogy a regionális beszéd betöltse a köznyelvtől való megkülönböztetés funkcióját. Tudvalévő, hogy a nyelvjárásnál általánosabb a nyelvjárásiasság. De nem tudjuk, hogy az utóbbi mennyire jelentkezik, s hogy milyen arányban jelentkezik a formális és az informális nyelvhasználatban. A fölvetett kérdések napjaink regionális nyelvi változásainak lényeges problémakörét érintik, tanulságokkal a nyelvi jövőre nézve is.

2.6. A társadalmi közeg, amely a nyelvjárások létének keretét adja, két részből áll: szűkebb és tágabb közegből. A szűkebb a helyi, kisebb beszélőközösség, a tágabb a nyelvközösség dimenziójú anya-

nyelvi világ. Az előbbi a tényleges éltető közeg, a második a nyelvjárási változásfolyamatnak az irányát, ill. nagyrészt a nyelvjárási beszélők nyelvi mentalitását is meghatározó, a nyelvjárási beszélőket állandó, a köznyelv masszív hatása alatt tartó társadalmi közeg. Ez utóbbi hatására alakult ki a nyelvjárási beszélők elsöprő többségében az anyanyelvjárásukkal szembeni szégyenlő-önfeladó attitűd, amely a nyelvjárások pragmatikai visszaszorulásáért nagy mértékben felelős. Nyelvi mentalitásbeli, egyszersmind társadalomlélektani problémakörről van szó, s mint ilyen a megfelelő tudományközi megközelítéssel vizsgálendő. A szűkebb és tágabb társadalmi közeg alapos ismerete alapvető kíváncsi a nyelvstratégiák számára is. Ám a kérdéskör összetett és szerteágazó volta ellenére sem szabad annyira elmerülnünk a részletekbe, hogy elveszítsük szemünk elől az általános összefüggéseket. Közismert a nyelvjárásokat és beszélőiket stigmatizáló tágabb környezet. Miként az is, hogy megbélyegzés mindig ártó hatású. Mégpedig nem csak szűk körben. Fölmérések igazolják, hogy még mindig nagy fokú, sőt ijesztő tudatlanság tapasztalható a középiskolások egy részének a fejében is. Tudatlanság, amely társadalomlélektani értelemben nyugodtan nevezhető rombolónak. Mit kezdjen a nyelvjárás-stratégia ezzel az előítéletességgel? Azt, amire a dialektológia jó ideje törekszik: elsősorban a közoktatás révén és aktív széles körű ismeretterjesztéssel elejét kellene venni. Az előítéletek leépítésében azért az iskolától remélhető, sőt várható a legtöbb, mert a közoktatás éri el a népesség majdnem egészét, s ami szintén fontos, ezt érzékeny, fogékony életkorban teheti. A tanárookra vár elsősorban annak megtanítása, hogy a nyelvjárásoknak is megvan a maguk sajátos, mással nem pótolható szerepköre, s hogy *„a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben”* (Péntek János 2017: 195). Továbbá, hogy a köz-

nyelv és a nyelvjárás közötti lényeges különbség az, hogy a köznyelv az azon nyelvi presztízsközösségnek és a nyilvánosságnak, a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb-nagyobb szolidaritásközösségeknek és a familiaritásnak a kifejezőeszköze, szimbóluma. Mint ilyenek egymást kiegészítik. A nyelvjárástudás egyértelműen többlettudás a kettősnyelvűség állapotában.

2.7. Elvileg adva van tehát a lehetőség arra, hogy a közoktatás színterein megtegyük a szükséges lépéseket. Ehhez azonban olyan pedagógusok kellenek, akik szakmailag felkészülten tudják elvégezni szóban forgó feladatukat. S hol sajátíthatják el a leendő tanárok a szakmai ismereteket? Az egyetemeken és a főiskolákon. S mi a helyzet? A jelen állás szerint sajnos több intézményben is könnyen ki-kerülhető a nyelvjárásokkal való tanórai találkozás (a valóságosról, a nyelvjárási beszélőkkel saját környezetükben való találkozásokról nem is beszélve). De akkor ne csodálkozzunk azon, hogy a frissen diplomázók ki tudja, hány százaléka úgy kerül az iskolákba, hogy nincs vonatkozó korszerű ismerete! Ebből viszont az következik, hogy nem is tudja közvetíteni az idetartozó ismereteket, s nem tudja kihasználni a kontrasztív oktatás adott esetben tálcán kínálgató lehetőségeit sem. Erre a tényre föl kell hívni az illetékes szerveknek és döntéshozóknak a figyelmét (beleértve a tanszéki kollégákat is). Falra hányt borsó? A borsót akkor is hányni kell. Mert a latin mondás szerint a vízcsepp nem erőszakkal, hanem gyakori eséssel vájja ki a követ – s a borsó mégiscsak súlyosabb, mint a vízcsepp. Hangsúlyozandó: a tét nem kicsi, hiszen nem egyszerűen tantárgyi kérdésről, hanem a magyar nyelvközösség nyelvi és kulturális előítéletektől sújtott egyik jelentős számú rétegről, e réteg tagjainak az anyanyelvi otthonosságérzetéről van szó. Ezért alapvetően fontos teendő marad egyrészt a nyelvjárási beszélők nyelvjárásokhoz

való pozitív viszonyának a megerősítése, a nyelvjárás presztízisének növelése, másrészt a nem nyelvjárási környezet nyelvjárásokkal és a nyelvjárasi beszélőkkel szembeni negatív vélekedésének, előítéleteinek a megváltoztatása. A kettő szétválaszthatatlanul összefügg. A megvalósítás mikéntjére vonatkozó kérdésre adandó válasznak elsősorban a tanárok és a dialektológusok tapasztalatain kell alapulnia. És az olyan tanulmányok komolyan vételére, amilyen például Juhász Dezsőé (2014: Nyelvjárásmentés és nyelvi stratégia).

2.8. Részben más a helyzet kisebbségi körülmények között (s a nyelvstratégia erről semmiképpen sem feledkezhet meg). Itt ugyanis – szemben az anyaországgal – a nyelvjárás szerepe szélesebb körben nagyobb, mint az anyanyelvi köznyelvé, s a nyelvjárás gyakorta bizony az anyanyelv egyetlen vagy a legbiztosabban birtokolt változata. Ilyen körülmények között bármiféle nyelvjárás-stigmatizálás az anyanyelv egyébként is korlátozott pozícióját gyengítené, erősítve ezzel a nyelvi asszimilálódás lehetőségét-kényszerét.

2.9. Örömteli, hogy több olyan anyanyelvi tankönyv-segédlet is készült, amely épít a tanulók nyelvjárasi környezetére (l. például Gecsei Edit 1997. *„Körös-körül Rába vize hullámszik”*. Győr-Ménfőcsanak-Sopron megyei modulfüzet 10–11 évesek számára. Pécs, Comenius Kiadó, 1998. és *Üzen a múlt. Celldömölk, Pauz-Westermann Kiadó*. Örömdetes az is, hogy mind Kárpátalján, mind Szlovákiában készült olyan dialektológiai tankönyv, amely a helyi nyelvi-nyelvhasználati sajátosságokkal külön hangsúllyal foglalkozik, lehetővé téve az ottani közoktatásban oktató tanárok és a tömeg-tájékoztatóban dolgozók számára a közvetlen tájékozódás friss lehetőségét (Csernicskó–Márku 2007; Menyhárt–Presinszky–Sándor 2008). Itt említendő Parapatics Andrea Nyelvjárastani munkafüzete is, amely a nyelvjárastani ismeretek közoktatásbeli tanításához nyújt

változatos, didaktikus példákat (2018). Az efféle kezdeményeket a nyelvjárás-stratégiának támogatni kell.

2.10. A másik nagy terület a média, a tudományos ismeretterjesztés és a nyelvművelés világa. A média nagy hatalom. Érdekeltté kell tenni abban, hogy közreműködjön a nyelvi előítéletek lebontásában. Íme, itt, illetőleg itt is tág tere volna a sokat emlegetett érzékenyítésnek! – A tudományos ismeretterjesztés természetes feladata a tudomány embereinek. Keresni kell a lehetőségeket, hogy tájékoztassuk a közvéleményt. Arra való tekintettel is, hogy a nyelvjárás mint bizonyos társadalmi rétegek hátrányos megkülönböztetésének tárgya már évtizedekkel ezelőtt a társadalompolitikailag motivált nyelvhiány-kutatás szerves része lett bizonyos nyugati országokban (Mattheier 1983: 136). Nálunk sajnos nem, mert megmaradt dialektológiai belügynek. De ez nemcsak, sőt elsősorban talán nem is a dialektológusok sara.

2.11. Mindannyian jól tudjuk – s kénytelen vagyok most közhelyes szavakat mondani –: a szervezésen, az erők összefogásán sok múlik. Ezt nem lehet a véletlenre bízni. Professzionális, következetes munkára, megfelelő szakemberekre, intézményi és infrastrukturális háttérre, s az anyagi források biztosítására lesz szükség. Miként természetesen felkészült dialektológusokra is.

I R O D A L O M

- Delbecque, Nicola – van der Auwera, John – Greaerts, Dirk (eds.) 2005. *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York.
- Deme László 1998. Vissza- és előretékinés. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzse-

nyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 324–332.

- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső 2014. Nyelvjárásmentés és nyelvi stratégia. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin, Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 216–222.
- Juhász Dezső 2017. A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 314–349.
- Kiss Jenő 2012¹. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika a 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. Budapest. 32–43.
- Kiss Jenő 2017². A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.
- Mattheier, Klaus J. (Hrsg.) 1983. *Aspekte der Dialekttheorie*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Péntek János 2017. A külső régiók. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 179–198.
- Stickel, Gerhard (Hrsg.) *Varietäten des Deutschen. Regional- und Umgangssprachen*. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017¹. A magyarországi helyzet. In: Uő. szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 164–178.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2017². Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás. A magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei. In: Uő. szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 487–507.
- Váradi Monika Mária (szerk.) 2008. *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.

ABSTRACT

JENŐ KISS

Hungarian dialects and language strategy

Any dialect strategy is the organic part of the language strategy of the particular language which should be based on the latest scientific survey of the complete language use of the community of native speakers and its synoptic analysis.

The main research topics are as follows: 1) What is the role of vernacular socialisation of small children in dialect regions in their primary language socialisation? 2) What level of regionalism is required to make non-professional speakers perceive or regard mother tongue language productions as dialectal language use? 3) With respect to the Hungarian language area: will regional common language take over the role of dialects according to the recent experiences? 4) The need for eradicating social prejudice and the stigmatization of dialects and their speakers; possible solutions 5) What role can be attributed to public education in this respect?

Keywords: language strategy, dialect strategy, dialects, speakers of dialects and common language, linguistic attitudes

A NYELVJÁRÁSOK TÖBBLETÉRTÉKE A KÜLSŐ RÉGIÓK KETTŐSNYELVŰSÉGÉBEN ÉS KÉTNYELVŰSÉGÉBEN

PÉNTEK JÁNOS*

1. Bevezetés

Az előző század a nyelvjárásaikhoz való viszonyukban is megosztotta az anyaországi és a határon túli magyar nyelvközösségeket. Az anyaországban a 20. század a standard százada volt. A nyelv egységesülése jelentős részében kétségtelenül a társadalmi változásokkal összefüggő spontán nyelvi mozgás következményének tekinthető. Mégsem csak erről van szó. Ebben benne volt a tudatos egységesítés is, a fő változat „kiművelése”, amellyel mintegy velejárt a standard szűkítése és merevítése, a nyelvjárások háttérbe szorítása. A nyelvjárásoknak a rendi arisztokratizmusból örökölt, majd a polgári elitizmussal folytatódó lenézettsége átment abba az ideológiába, amely a nyelv esetében is a fejlődést szorgalmazta, és azt a nyelv egységében, egységesítésében látta. A nyelvjárások intenzív kutatása, a fel nem becsülhető értékű nyelvföldrajzi, lexikográfiai szintézisek sem ellen-

* Nyugalmazott egyetemi tanár (BBTE, Kolozsvár), akadémikus

súlyozhatták a standard fölényes dominanciáját a többi nyelvvaltozattal szemben, a nyelvjárási beszéd tovább öröklődő lenézetttségét az elitek részéről. Jól mutatja ezt a kétféle *e* használatának megítélése. Amikor Kodály tanár úr – utoljára 1966-ban az egri kiejtési konferencián – szót emelt a rövid zárt *ë* védelmében, ezt a szándékát úgy torzították és utasították el, hogy ő mindenki számára kötelezővé akarja tenni a használatát. Ennek ellenében megindult az *ë* teljes kiszorítása a standardból. Az egyik, a közelmúltban megjelent kodifikációs kézikönyvünk azzal indokolja az *ë* mellőzését, hogy „a színház és a média sem él vele”, a szinkronipar sem, tehetjük mi hozzá. Azért nem él vele, mert a hivatásos beszélőket foglalkoztató, a nyelvhasználat tekintetében mintaadó intézmények ebből a körből már eleve kizárják, diszkriminálják azokat, akiknek a beszédében megvan ez a hang. Intézményesült a nyelvjárásellenesség, intézményesültek a nyelvjárással kapcsolatos tévhitek. Ez most azért válik egyre inkább önveszélyessé, mert közelebb viszik a standardot ahhoz, hogy a professzionális beszélőket robotok helyettesítsék. Hírbemondó robotok már vannak.

A határon túli magyar nyelvi régiókban a 20. század a nyelvjárásokba való menekvés százada: az ott élő közösségek kényszerűen elszigetelődtek és bezárkóztak saját nyelvjárásaikba. Több külső tényező függvényében különbözőképpen alakult a regionális köznyelvek és a nyelvjárások használati aránya.

Az 1990 óta eltelt időben a mozgás és a nyelvhasználat szabadságával kedvező folyamatként közeledés és kiegyenlítődés indult el. Ennek egyik veszélye, hogy a külső régiókba is áttérjed a nyelvjárásellenesség. Ennek már vannak jelei az oktatásban és a médiában is. Pedig kétségtelen, hogy a regresszív nyelvi folyamatokban a nyelvjárás a nyelvmegtartás utolsó menedéke. Előadásom cáfolata

kíván lenni annak a szinte közhelyszerű vélekedésnek, hogy a „kisebbségi helyzetben”, azaz a határon túli régiókban hátrányt jelentene az anyanyelv és többszörös hátrányt a nyelvjárás. Hátrányt csak diszkriminatív, lingviciista rendszerben jelenthet, ezt az ideológiai, nyelvpolitikai keretet kell lebontani. És önbecsülésünket erősíteni.

2. Az előző korszak diagnózisa

Amikor 1990 után – előbb feltételezésként, majd egyre több vizsgálattal alátámasztva – elkezdődhetett annak számbavétele, hogy miben különbözik a határon túli magyar nyelvközösségek nyelve és nyelvhasználata az anyaországitól, azaz, hogy mi jellemzi a magyar nyelvnek ezt a Trianon után kialakult nyelvváltozatát, a kisebbségi (államnyelvi, kétnyelvű) változatot, akkor mindenekelőtt a fokozottabban regionális és archaikus jelleget lehetett regisztrálni, valamint a kontaktuselemek lényegesen nagyobb számát. Ezekről korábban is írt Deme tanár úr a pozsonyi, Pete István az ungvári vendégtanári tapasztalatai alapján, számunkra pedig, akik benne éltünk a kinti nyelvi valóságban, és a fő kutatási témánk is ez volt, ez annyira triviális volt, hogy a bizonyítását sem éreztük szükségesnek. A fokozottabban regionális és archaikus jellegből rosszhiszeműen azt a következtetést is le lehetett vonni, hogy ez a nyelvváltozat provinciális és elmaradott, megrekedt a fejlődés alacsonyabb szintjén, a sok kölcsönzés pedig eltávolítja a nyelvtisztaság eszméjétől.¹ Nem folytatom tovább ezt az eszmefuttatást, igaztalan is volnék, mert

¹ Ez egyébként logikus következtetés egy olyan nyelvvideológiai keretben, amely nyelvfejlődést feltételez, a fejlődés fő feltételének az egységesülést tekint, a változatosságot pedig a fejlődés akadályának. Ez az ideológia meg-

az ezzel foglalkozó nyelvészek jelentős része megértette, miről van szó, és hozzánk hasonlóan értékelte a jelenségeket. A fokozottabb nyelvjárásiasság okaként azt is megemlítve, hogy a 20. századi elszigeteltségben a határon kívül a standard nem tölthette be azt a szerepet, amit a beszélt és írott köznyelvnek be kellett volna töltenie. Ezt a véleményt rögzítette legutóbb Kiss Jenő professzor is abban a tanulmányában, amely a Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője* című kötetben foglalja össze a nyelvjárások mai helyzetével, mozgásával, jövőbeli funkciójával kapcsolatos értékelő véleményét: „A Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőknek a nyelvjárásai regionálisabbak és archaikusabbak, mint a magyarországiakéi. Természetes ezért, hogy általában több a regionális elem és sajátosság, s több az archaizmus is, mint a magyarországiakban. Ennek magyarázata a magyar standard gyengébb vagy hiányzó hatása, szemben teljes körű magyarországi hatásával.” (207). A tanulmány a határon túli magyar nyelvjárások sajátos helyzetéről, fokozottabb veszélyeztetettségéről is fontos megállapításokat tesz.

Mostani konferenciánk témája szempontjából, amelynek a nyelvjárásokra irányuló nyelvstratégiáról kellene véleményt mondania és fogódzókat nyújtania, arról, hogy hol a helyük napjainkban, és milyen szerepet szánunk a jövőben a nyelvjárásoknak, annak elismeréséből kell kiindulnunk, hogy az, ami némelyek megítélése szerint egyik gyengesége volt a kisebbségi nyelvváltozatoknak, a fo-

tározó volt a 2. világháború utáni évtizedekben. Általánosabb összefüggésben ennek jóval korábbi előzménye volt az a vélemény, hogy a nyelvjárás a köznyelv romlott változata, nem törődve azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy előbb volt a nyelvjárás, és később lett a köznyelv, a standard. Ebből és a nyelvjárási beszélők társadalmi helyzetéből következett aztán a nyelvjárások stigmatizálása, a napjainkban is észlelhető nyelvjárásellenesség.

kozottabb nyelvjárásiasság, tulajdonképpen az volt a fő erőssége és értéke a mindennapi nyelvhasználatban és a nyelvmegtartásban. A szakmabeliek számára bizonyára ez már nem kérdéses, és nem vagyok egyedül, amikor a nyelvjárások fontosságáról beszélek: többletértékeikről a határon túli régiókban, és folyamatos értékükről a magyar nyelvközösség egészében. A továbbiakban a téma három vonatkozását kívánom kifejteni: (1) a mai helyzet történelmi előzményei (a középmagyar kortól az újabb magyar korig, 1920-ig, külön a 2. világháború utáni időszakban), (2) az elmúlt negyedszázadban bekövetkezett változások, külön a nyelvjárások és a kétnyelvűség viszonya, (3) a nyelvi tervezés és nyelvstratégia céljai és lehetőségei a nyelvjárások vonatkozásában.

3. Periféria és centrum, nyelvjárás és standard a történelemben

A nyelvjárások megléte és mai helyzete egyáltalán nem mellékes kérdése a kisebbségi nyelvváltozatok általános kérdésének, a mai nyelvhasználatnak és a nyelvi jövőnek. Ennek fontosságát már abból is könnyű belátni, amit tényszerűen így ír le Kiss Jenő: „A tíz nyelvjárási régió között egy sincs, amely csak mai magyarországi volna. Ezzel szemben három is van, amely Magyarországon kívül helyezkedik el: a mezőszéki, a székely és a moldvai nyelvjárási régió (mindhárom Romániában, az első kettő Erdélyben). Azaz a tízből hét Magyarországon is található, de mind átnyúlik valamelyik szomszédos ország területére. Ennek oka az, hogy a trianoni békediktátum (1920) a magyar nyelvterületből minden irányban hasított le nyelvjárási beszédű magyarok millióitól lakott területeket.” (Kiss 2017: 206)

A Kárpát-medencei magyar nyelvterület (a történelmi szálláshely) kisebb-nagyobb peremrégióiról van szó, a keleti részen pedig egy olyan, országnyi területről, amelynek – mielőtt a 20. században Romániához csatolták volna – a történelem folyamán korábban is változó volt az államjogi státusa: volt Magyarország szerves része, volt önálló fejedelemség, volt különálló tartománya a Habsburg-birodalomnak. A mai határon túli régiók tehát mindig peremrégiói voltak a magyar nyelvterületnek, érintkezési, átfedési, kapcsolati övezetei a környező nyelvekkel. A peremrégiók nyelvének és kultúrájának archaikusabb, a centrumétól eltérő jellege, a folyamatos nyelvi érintkezés velejárói pedig nemcsak a magyarra jellemző sajátosság.²

De itt másról van szó, nem csupán a centrum és periféria megszokott viszonyáról. A magyar nyelvközösség egyes régióinak nyelvi helyzetét a történelem eseményei koronként különbözőképpen alakították, stabilitásuk nem volt sem államjogi tekintetben, sem a környező nyelvekkel való viszonyukban. Éppen a középmagyar kor első felében, amikor a könyvnyomtatással és az írásbeliség terjedésével a nyelvjárásokból kialakul és egyre inkább teret nyer a nyelv közös változata, a három részre szakadt ország centruma gyakorlatilag elnéptelenedik, a korábbi nyelvjárási régiók átrendeződnek. Ez az átrendeződés folytatódik a 18. századi betelepítésekkel, áttelepí-

2 A 18. Élőnyelvi Konferencián 2014-ben Nyitrán bemutatott előadásában Vargha Fruzsina Sára a nyelvatlások adataira épülő dialektometriai elemzésekkel térképen is demonstrálta, hogy releváns nyelvi paraméterek térbeli megoszlása szerint is a peremek állnak legtávolabb a köznyelvtől (Vargha 2014). Magam korábban képletesen szólva mondtam a moldvai magyar archaikus jellegéről, hogy Szabófalva években kifejezve is ugyanolyan távolagra van a köznyelvtől, mint a térbeli kilométerekben Budapesttől.

tésekkel. Ebben az általános mozgásban a peremrégiók bizonyultak viszonylag stabiloknak, különösen a keleti nagyrégió, amely külön magyar hazaként államjogi tekintetben is elkülönült a centrumtól, és viszonylagos önállósága révén hivatalos és hivatali, valamint hitéleti nyelvi funkciójában is használhatta a magyart. Ilyen értelemben közel két évszázadon át Erdély volt a magyar nyelv centruma. A déli peremet kivéve a peremnyelvjárások folyamatossága sem időben, sem térben nem szakadt meg, és bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy a legkeletibb tömbnek, a székelynek nyelvileg is különösen nagy presztízse alakult ki. Amikor az újmagyar korban nemzeti programmá vált a közös nyelvváltozat kiteljesítése, az erdélyiek (Aranka, Benkő József, később Brassai) nem voltak hívei a mesterséges nyelvbővítésnek, ők ebben éppen a régi nyelvet és a nyelvjárásokat tekintették kútfőnek. Azt a funkcióelkülönülést, ami közös európai modellként a magyar és a latin között a magyarban is megvolt, és ami egyre inkább akadályává vált a magyar funkcionális kiteljesedésének, a nyelvterület nyugati részében, földrajzilag éppen a centrumban, a 18. században német–magyar diglossziás modell váltotta föl: az arisztokraták és a műveltek jelentős része elfordult a magyartól. A magyar nyelvet reprezentáló nyelvjárás ebben a feudális rendben vált lenézetté, a parasztok, a föld népének nyelvváltozatává, és maradt aztán meg ebben a lenézettségben akkor is, a legújabb korig, amikor a beszélt és írott köznyelv, a standard kiteljesedett.³ A standardnak és a nyelvjárásnak ez a presztízsbeli távol-

3 De hogy félreértés ne essék, mint korábban írtam: „...nem maga a nyelv szabályozott (főképpen írott) változata szorította háttérbe, és hozta rossz hírbe a nyelvjárásokat, hanem a nyelvi ideológiák. Azok a nyelvi ideológiák, amelyek rendszerint együtt kárhoztatják az országon belüli többnyelvűséget és a nyelven belüli táji sokféleséget, és amelyek úgy láttatják, hogy a dialektusok

sága a peremeken soha nem volt annyira nagy, mint a központban. Erdélyben viszont a nyelvjárásoknak alakult ki egyfajta hierarchiájuk azzal, hogy a székely mítosz és büszkeség a székely nyelvjárást mintegy a többi (a moldvai, a mezősegi) fölé emelte.

A peremnyelvjárásoknak ehhez a viszonylagos folyamatosságához mindig hozzátartozott a közvetlen kapcsolat is a környező nyelvekkel, az érintkezés és az átfedés, a kétnyelvűség a vegyes lakosságú településeken. Ez a kétnyelvűség sok helyen a legújabb korig (falusi közösségekben szinte napjainkig) nyelvjárási kétnyelvűséget jelentett, két nyelv helyi nyelvjárásának teljesen szimmetrikus és kölcsönös kapcsolatát (a Mezőségen, Kalotaszegen, néhol Moldvában is). A kontaktuselemek segítették a kétnyelvű beszélő mozgását, spontánná tették a nyelvváltást, részeivé váltak mindkét nyelvjárás rendszerének, szókészletének (magyar elemek a románban, szlovákban, ruszinban, horvátban, szerbben stb., román, szlovák, ruszin, horvát, szerb stb. elemek a helyi magyar nyelvjárásokban).

A 19. században nem szűnt ugyan meg a nyelvjárások lenézettsége, de már a nyelvújítás korában, Erdélyben a Nyelvmívelő Társaság megalakulásával a magyar nyelv kiteljesítésének programja a nyelvjárások megismerésére is kiterjedt, a táji egyezések és a különbségek leírása fontosnak bizonyult a közös nyelvi norma folyamatos alakításában, a nyelvi funkciók kiterjesztésében. Az Akadémia szor-

a nyelv romlott, korcs helyi változatai. Európában erre sok példát lehetne idézni, mindenekelőtt a franciát, közelünkben a román. Lenézettség, műveletlenség, iskolázatlanság, helytelen nyelvhasználat – ez társult a nyelvjárási beszédhez, ahhoz, aki nyelvjárásban beszélt.” (Péntek 2015: 186). Ezek a nyelvi ideológiák nem függetlenek azoktól az ismert kultúraelméletektől, amelyek szerint a nép nem produkál, csak reprodukál, a népi kultúra elemei a magas kultúrából származnak, onnan süllyedtek le.

galmazta, támogatta a tájszavak gyűjtését, szótárba szerkesztését, a helyi nyelvjárások, nyelvjáráscsoportok leírását, valóságos expedíciók indultak a legtávolabbi régió, a moldvai magyar megismerésére. A század utolsó harmadában, az unió megvalósulásával, a vonatkozlekedés kiépülésével, a kolozsvári egyetem létrejöttével, nem függetlenül a millenniumi hangulattól és programoktól, Erdélyben történik meg a népművészet felfedezése, a kultúra és a nyelv közvetlen kapcsolatában a keleti nyelvjárásokra való odafigyelés. Ugyanolyan elragadtatással írtak a kalotaszegiek, a székelyek beszédéről, mint a zenéjükéről vagy a népművészetükről. A népnyelv ihletőjévé, gazdagítójává vált az irodalomnak is. Mindez a tudomány szintjén is jól érzékelhető: Szinnyi József Kolozsváron volt egyetemi tanár, amikor a *Magyar tájszótárt* szerkesztette, Horger Antal brassói tanárként szerkeszti meg az első nyelvtérképlapot a székely nyelvjárásokról és írja tanulmányait a moldvai csángókról, Herrmann Antal révén először válik egyetemi stúdiummá Kolozsváron a néprajz. Mindezt jól tükrözik az ebben a korszakban elindult nyelvészeti folyóiratok közleményei.

4. Törés és kedvezőtlen folyamatok a 20. században

A Trianon előtti évtizedekben az egész nyelvterületen, a peremeken is, rendeződött a nyelv két legfontosabb változatának, a köznyelvnek és a nyelvjárásoknak a funkciómegoszlása. Ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna meg akkor is a kétnyelvű területekre jellemző jelenségek és folyamatok: a többé-kevésbé természetesnek tekinthető, többnyire szimmetrikus, mindkét irányú kölcsönzések, a mindkét irányú nyelvcserek és asszimilációk. Az erdélyi Mezőség és a Szil-

ágyságban ebben az időszakban is folyamatos volt a szórványosodás, a magyar nyelvjárás térvesztése a román ellenében.

A törés 1920 után következett be. Ez a törés az utódállamokban a magyar nyelvhasználatnak a jogi alárendeltséggel összefüggő jelentős korlátozásában, a nyelvi diszkriminációban és az elszigeteltségben mutatkozott be. És ez minden magyar nyelvváltozat helyzetét, állományát, használatát kedvezőtlenül befolyásolta: kivéve a nyelvjárásokét. Ebben a helyzetben az identitás és a megmaradás záloga elsősorban a nyelvjárás lett, és az is maradt végig a 20. század folyamán. Ezt regisztrálhatták *A magyar nyelv a XX. század végén* című sorozat kötetei is. Kárpátalján: „A kárpátaljai magyar nyelvjárásokra [...] jellemző még, hogy ezek a *leggyakrabban használt kárpátaljai magyar nyelvváltozatok*, ugyanis a többi magyar nyelvváltozat szinterei meglehetősen beszűkültek: a nyelvhasználati szinterek nagy részén, elsősorban a nyilvános, az állami befolyás alá tartozó szintereken ugyanis nem a magyar, hanem az ukrán/orosz nyelv használatos.” (Csernicskó 1998: 203); Szlovákiában: „[...] a szlovákiai magyar beszélőkre a magyarországiaknál nagyobb mértékben jellemző a nyelvjárás(i)s nyelvhasználat formálisabb beszédhelyzetekben is. Ennek [...] a szlovák nyelvnek számos formális regiszterben játszott elsődleges szerepén kívül [...] más okai is vannak, nevezetesen: a szlovákiai magyarok nagy része falun él [...]; a felső- és középfokú végzettségűek aránya a szlovákiai magyarok körében alacsonyabb, mint Magyarországon [...]; a beszélők egy részének – azoknak, akik szlovák tannyelvű iskolába jártak/járnak – nem állt módjukban a magyar standardot intézményes keretek közt elsajátítani; a standard nagyfokú térhódítása Magyarországon a Trianon utáni időszakban következett be, így ez a folyamat a szlovákiai magyarokat

már csak kevéssé – közvetve, másodlagosan – érintette.” (Lans-tyák 2000: 155).

A kisebbségi nyelvváltozatra jellemző kétnyelvűségben is a nyelvjárások dominálnak. Ez a kétnyelvűség a beszélők jelentős részében magyardomináns és additív (hozzáadó), holott, mint Csernicskó megjegyzi, az állam a szubtraktív (felcserélő) kétnyelvűséget tartja kívánatosnak (Csernicskó i. m. 198–199; Lans-tyák i. m. 149–150). Mivel azonban ez a kétnyelvűség az esetek többségében nem természetesen alakul ki, hanem „elrendelt” jellegű, ez egy olyan diglossziás elrendeződéshez vezethet, amelyben az államnyelv képviseli az „emelkedett” változatot, az anyanyelv a „közönségeset”, és ez is aszimmetriához vezet. Különösen akkor történik így, ha a gyermek nem anyanyelvén, hanem az állam nyelvén tanul meg írni-olvasni. Ideális esetben a beszélő nyelvjárási és standard szinten is kétnyelvű, sőt mindkét nyelvben megvan a kellő kompetenciája a kódváltásra. Ez az ideális, magas szintű, teljes értékű, anyanyelv-domináns kétnyelvűség biztosíthatja egyidőben a nyelvi otthonosságot és a versenyképességet, a megmaradást és az integrálódást.

Az 1990 előtti nyelvi folyamatok tendenciájukban hasonlóak voltak minden kisebbségi régióban. Az egyes nyelvváltozatok helyzetét és viszonyát azonban sajátossá tette a régió nagysága (lélekszáma és területi kiterjedtsége) és nyelvi hagyománya, a helyi társadalmi folyamatok, az anyanyelvű oktatás és a nyelvi korlátozás, hátrányos megkülönböztetés „fokozata”. Meghatározó a régió nagysága: minden történelmi helyzetben előnyt jelent a nagy lélekszámú nyelvközösség, a nyelvjárást beszélő regionális közösségek, a mindezeket összefogó intézmények hálózatai, és hátrányt jelent a nagyon kicsi, szűkülő és apadó nyelvközösség, amely egy kritikus szint alatt

megtarthatja ugyan – éppen a helyi nyelvjárásban – a nyelvi otthonosság érzését, de fokozatosan életképtelenné válik. Ez nemcsak az utódállamok nagyon kicsi régióira érvényes, hanem a nagy régiók helyi, maradékszórványaira, kisebb szigeteire is. Az erdélyi magyar nyelvközösség a 20. század folyamán is előnyösebb helyzetben volt a többi régiónál: nagyobb népessége, kiterjedtsége és szerves történelmi múltja biztosította ezt az előnyt.

Az egész nyelvterületre érvényes Kiss Jenőnek az a megállapítása, hogy „A nyelvjárások felgyorsult ütemű változásának kezdete a magyar nyelvközösségben is a 20. század második felének nagyjából a közepétől datálható.” Uralkodó iránynak a köznyelvhez közeledést látja, és azt is jelzi, hogy ennek üteme gyorsabb (volt) Magyarországon, mint a külső régiókban (Kiss i. m.: 200). A változásokat kiváltó, általa megnevezett okok többé-kevésbé szintén Kárpát-medencei érvényességűek: a falvakat különösen érintő társadalmi átrendeződés, a belső migráció és a belső mobilitás, a tanulás lehetősége és a média fokozódó nyelvi hatása (Kiss i. m.: 208–9).

5. Az erdélyi nagyrégió sajátos helyzete

Kétnyelvű területeken ezek a folyamatok bonyolultabban alakultak, bonyolultabb volt az okok és az okozatok láncolata. Erdélyben 1990 előtt nem csökkent, hanem éppen nőtt a magyar anyanyelvűek száma, a területi térvesztés azonban ebben az időszakban is folyamatos volt: apadtak, sőt el is tűntek falusi szórványtelepülések. Ez elsősorban a mezősegi nyelvjárást érintette. A téjeszesítéssel gyökerüket és egzisztenciájukat veszített falusiak kénytelenek voltak az erőltetett iparosítás és urbánizáció által nyújtott lehetőségekhez igazodni: ingázóvá váltak vagy beköltöztek az akkor kiépült lakótelepekre, a

székelyföldiek közül pedig többen távolabbi bányavidékekre vagy ipartelepekre költöztek. A mezőszegi, szilágysági maradékszórványok népességéből, kisebb részben székelyföldiekből jöttek létre a kevert nyelvű és nyelvjárású lakótelepi, ipartelepi szórványok. Ez az új helyzet a jobb iskolázási lehetőségekkel részben a köznyelvhez közelítette őket, részben pedig – mivel egyébként is kétnyelvű gyermekeiket sokan román iskolába írták – ebben az új környezetben felgyorsította a nyelvcsere és az asszimiláció folyamatát. Az azonban, amit az előzőekben a standard és a nyelvjárás viszonyáról Kárpátaljával és Szlovákiával kapcsolatban Csernicskótól, ill. Lans-tyáktól idéztem, Erdélyben másképpen alakult. Magyarországhoz hasonlóan kedvező volt az anyanyelvű oktatás kiterjedése, a falusi iskolák magas színvonala, a mindenki számára elérhető gimnáziumi és – a kezdeti időszakban – felsőfokú oktatás, bőséges volt a könyvkiadás, a körülményekhez képest színvonalasan működtek a kulturális intézmények, folyamatos volt az egyházak nyelvi példája és hatása. Ez a kedvező helyzet folyamatosan romlott ugyan a 70-es évek közepétől, az elszigeteltség is fokozódott, ennek ellenére az anyaországitól regionalitásában és kétnyelvűségében kissé eltérő regionális erdélyi standard (regionális köznyelv) végig betölthette az anyanyelvi standard funkcióját. Ennélfogva a kétnyelvűség is jelentős részben anyanyelv-domináns lehetett, a szórványokban vált másodnyelv-dominánssá, felcserélővé. Az anyanyelv iskolai oktatása – a magyarországitól eltérően – elfogadó, sőt a legjobb pedagógusok gyakorlatában bátorító volt a tanulók nyelvjárasi beszédmódja iránt. A 80-as évek elején, éppen a leginkább korlátozó időszakban, az általános iskola felső tagozatán sikerült olyan tantárgyreformot megvalósítani, amely iskolai tananyagga tette a nyelvjárásokat, természetesként mutatta be a nyelvhasználati változatosságot. Az ak-

kori reform tankönyvsorozata és tanári kézikönyve másfél évtizedig volt használatban.⁴

Az oktatásnak ez az egyre kedvezőbbé váló szemlélete és a nyelvjárásiasság általánosan is kedvező megítélése közvetlen kapcsolatban állt a kolozsvári egyetemi tanszéken akkor folyó intenzív nyelvjáráskutatással. A tanárképzést ugyanazok a tanárok végezték, akiknek folyamatos kutatási témája volt az erdélyi nyelvjárások vizsgálata, sőt munkakörükhöz hozzátartozott az iskolákban folyó oktatás felügyelete, a tanárok továbbképzése is. Ez a kapcsolat annyira szoros és közvetlen volt, hogy a magyar szakos tanárok közül nagyon sokan diplomájuk megszerzése után külső munkatársakká váltak a nyelvjárási nyelvi anyag, különösen a szókincs, valamint a hely- és személynevek gyűjtésében. Az ezekben az évtizedekben elkészült szakdolgozatoknak, a tanári ún. „fokozati” dolgozatoknak és a doktori disszertációknak is döntő többségükben ez volt a témája. 1976-ban bekövetkezett haláláig ebben Márton Gyula professzornak volt meghatározó szerepe, akinek a személyisége is olyan volt, hogy fel tudta ébreszteni tanítványai érdeklődését a nyelvjárások iránt, és be tudta őket vonni a kutatásba.⁵ Az akkori kutatások egy része, főképpen jelenségmonográfiák, nyomtatásban is megjelent, meglehetősen nagy példányszámban a Kriterion Kiadónál. Ezek és

4 Az akkor a nyilvánosságban tabunak számító moldvai magyar (csángó) nyelvjárás külön tananyagként került be a tankönyvbe. A szerénytelenség látszatát is vállalva jelzem, hogy ennek a tantárgyreformnak Kuszálík Piroska és én voltunk az elindítói, az első tankönyvet és a módszertani kézikönyvet együtt írtuk meg (Kuszálík Piroska akkor a Tanártovábbképző Intézet docense volt), a további tankönyveket aztán már olyan volt tanítványaimmal, akik gyakorló tanárok voltak. L. Péntek 1993.

5 Munkásságának értékelő bemutatására l. Péntek–Czégényi (szerk.) 2016.

a még nagyobb számú néprajzi régió-monográfiák a nagyközönség felé is értéként közvetítették a népnyelvet és a népi kultúrát.

Erdélyben a nyelvészeknek ehhez a viszonylag szűk köréhez tartoztak azok is, akik rendszeresen közöltek nyelvművelő írásokat a napi sajtóban, vagy a rádióban volt nyelvművelő rovatuk. A veszélyezettetés érzése többnyire védekező attitűdöt alakított ki a nyelvművelésben. A nyelvjárási jelenségeket, az élőnyelv regionalitásait azonban kellő empátiával kezelték, ezeket nem stigmatizálták,⁶ de a kortárs magyarországi nyelvművelőknél merevebbek voltak a nyelvi norma értelmezésében, az arra való hivatkozásban, és folyamatos szélmalomharcot folytattak a nyelvjárási szinten és a köznyelvben is már meghonosodott román szavak használata ellen. Szabó T. Attila professzor például, aki egyébként ebben az időszakban ritkán írt nyelvművelő cikkeket, magát elvileg puristának vallotta, a nyelvi valóság azonban rendszerint őt is belátásra kényszerítette. Jellemző egyébként, hogy ez a purizmusban megnyilvánuló defenzív nyelvi szemlélet általánosnak tekinthető ma is a kisebbségi értelmiség idősebb nemzedékében. A fiatalok már másképpen látják a világot, falusi környezetben is.

Az egymást követő nemzedékben – az iskolázottság és a mobilitás függvényében – egyre inkább általánossá vált már ebben (sőt az ezt megelőző) időszakban a kódváltás képessége is. Ennek a kettősnyelvűségnek a standard kódja az erdélyi regionális standard vagy éppen a „székely” standard, lévén, hogy éppen a székelyben például annyira erőteljesek a regionális karakterek, hogy beszélői

6 Ezt nem is lehetett volna másképpen elképzelni például a korszak legszorgalmasabb nyelvművelőjétől, Murádin Lászlótól, aki egyben a nyelvjárásoknak is legeredményesebb, legtermékenyebb kutatója volt.

nem tudnak, de nem is akarnak elszakadni tőle. Ellenkezőleg: az oda betelepülő nem székelyek is gyorsan székelyes beszédűvé válnak. Asszimilálódnak.⁷ A kódváltás képességére az előző nemzedék nyelvjáráskutatói is felfigyeltek.⁸ A háború idején végzett kalotaszegi nyelvföldrajzi gyűjtésük tapasztalataként írta le a következőket Gálffy Mózes és Márton Gyula: „Azt a megfigyelést tettük, hogy éppen a fiatalság körében nem egy faluban valóságos kétnyelvűség tapasztalható. Otthon úgy beszélnek, mint szüleik, amint bejönnek Kolozsvárra, mindjárt áttérnek a városi beszédmódra, nehogy kicagják őket. Kivétel azért, ha meglehetősen ritkán is, de ezen a téren is van. Körösfőn például egészen véletlenül összekerültünk egy alig huszonhét-huszonnyolc éves fiatalemberrel. Gazdálkodott is, de főleg varrottasokkal kereskedett már évek óta. Mint általában az ilyen utazgató körösfőiek (már pedig a legtöbbjük ilyesmivel foglalkozik, különösen a téli hónapokban), ha a körülmények úgy kívánták, ő is egy-kettőre levetkőzte a körösfői beszédmódot, de amikor megmagyaráztuk neki, hogy miről van szó, készségesen vállalkozott a munkára s a legjobb adatközlőnek bizonyult. Eredeti körösfői kiejtéssel felelt kérdéseinkre, felhívta figyelmünket, ha az öregek más-ként mondják, megmondta a köznyelvi kifejezést is és így tovább. Hasonló értelmes nyelvmesterünk volt még ugyan egy-kettő, de ilyen egy sem.” (Gálffy–Márton 1944: 22).

7 Ezzel kapcsolatos kutatásról nem tudok, de saját székelyföldi kapcsolataimban tapasztalom, hogy a vegyesházasságban falun élő románok is a magyar-nak kizárólag a helyi nyelvjárás legarchaikusabb változatát beszélik.

8 Fel is kellett figyelniük, mert velük, városból jött idegenekkel az adatközlők, ha tehették, megpróbálták „a városiak” nyelvén beszélni.

6. Kedvező és kedvezőtlen folyamatok 1990 után

Az 1990 után bekövetkezett gyökeres társadalmi-politikai változások, valamint a kommunikáció új technikái a nyelvi folyamatokat is felgyorsították, és részben más irányba terelték. Ezek közül legkedvezőtlenebb a magyar nyelv demográfiai, területi és funkcionális térvesztése, regressziója minden külső régióban, a leginkább kedvező pedig az előző történelmi korszak nyelvi elkülönülését felváltó nyelvi közeledés. Ebben a folyamatban nem csupán az anyaországi és a külső régiók nyelvváltozatai közelednek, hanem most már általánosabban a nyelvjárások és a standard, a regionális köznyelvek is a közmagyarhoz.⁹ A mindenkire eljutó rádió és a televízió, valamint az elektronikus kommunikáció révén folyamatosan közös nyelvi minták alakítják a helyi regionális köznyelveket és az egyetemes standardot is. Ebben érzékelni lehet a regionális nyelvváltozatok eltéréseinek kölcsönös elfogadását, de azt is, hogy egy viszonylag „steril” standard (a szinkronfilmek standardja) kezd megerősödni és hatni minden regionalitás ellenében. Vannak, akik a médiát csak nyelvjárásmentesen tudják elképzelni (néha már Erdélyben is), a színésziskolák pedig már eleve kizáró oknak tekintik például a zárt *ë* használatát.

A térvesztés a nyelvjárásokat is érinti: legkevésbé az összefüggő nyelvjárásterületek falusi népességét, leginkább a maradékszórványokat, különösen pedig a városi, nyelvváltozataikban vegyes lakótelepi szórványokat. Városi környezetből leginkább intenzív a

⁹ Ez már egyre kevésbé csak magyarországi standard: óhatatlanul, a természetes nyelvi mozgás révén, de a határtalanítással tudatosan is egyre inkább Kárpát-medencei magyar standard.

migráció, noha még a Székelyföldről is jelentős az elvándorlás, és minden jel szerint szintén városi szórványkörnyezetben leggyakrabban a nyelvcsere és az asszimiláció.

A nyelvi kontaktusok, a kétnyelvűség és a kétnyelvűsödés továbbra is természetes velejárói a kisebbségi létnek. Ennek is természetesen megvannak a nyelvjárásokat érintő regionális vonásai, különbségei: a szórványokra inkább jellemző másodnyelvű, szubtraktív kétnyelvűségben az anyanyelv csak beszélt változatában használatos, előrehaladott lehet a nyelvcsere folyamata.

Arra nincs módomban, hogy megalapozott véleményt mondjak minden peremrégió mai nyelvjárási helyzetéről, folyamatairól. A romániai nyelvjárásokról, szórványokról és szigetekről viszont közvetlenek az ismereteim, és úgy vélem, hogy ami ennek a nagy régiónak az eltérő helyzetű nyelvközösségeiben és nyelvközösségeivel történik, annak a többi régióban is megvannak az analóg folyamatai.¹⁰

Folyamatos és friss kutatások alapján jól nyomon követhetők a moldvai magyar nyelvjárási régióban¹¹ végbemenő folyamatok. A főként nyugatra irányuló migráció és az asszimiláció miatt felgyorsult a korábbi anyanyelvet valamilyen szinten ismerők, esetleg használók számának csökkenése. Ez a szám ötvenezer alá csökkent. A folyamat ütemét esetleg lassíthatja, de nem állíthatja meg az őket támogató nemzeti szolidaritás, a helyi és az innen származó magyarországi értelmiségiek bátorító példája (fontos pl. a csángó rá-

10 Több alkalommal írtam ezekről az elmúlt évtizedben dialektológiai témájú dolgozataimban (Péntek 2015).

11 A jelenlegi szakmai közvélekedéstől eltérően a moldvai magyart én nem nyelvjárási régiónak tekintem, hanem nyelv(járás)szigetnek, és – máshol kifejtett okokból – kerülöm a *csángó* megnevezést.

dió működése), az anyanyelvet oktató (revitalizáló) pedagógusok munkája. Nem szűnt meg a lenézettségük a velük közvetlen szomszédságban lévő székelyek részéről. Van viszont végre példa arra is, éppen a hosszabb ideje ott tanító pedagógusok körében, amire a „külső” kutatók ritkán voltak képesek, hogy kellő empátiával belülről érezzék, lássák ennek a közösségnek a belső lelki és nyelvi életét. Ennek szövegeit jegyezte le Máthé Kriszta a MANYSI támogatásával nemrég megjelent *Apróka eszponka* című könyvében.¹² Arról most korai volna véleményt mondani, és ez nem is rám tartozna, hogy a lexikális nyelvi értékek megőrzésén kívül lesz-e más szerepe is a nyelvi folyamatok alakításában a szerkesztésemben most megjelent *A moldvai magyar tájnyelv szótárának*.

A nyelvtérület egészében is sajátos a helyzete a székely nyelvjárási régiónak. Az elmúlt negyedszázad nyelvi folyamatairól leginkább Rancz Teréznek az identitásra és a nyelvhasználatra irányuló felső-háromszéki kutatásai alapján tájékozódhatunk (Rancz 2015, 2017). Ennek a kutatásnak a végső megállapításai a székely nyelv-közösség egészére érvényesnek tűnnek, noha kétségtelenül szembevető különbségek vannak az egyes székely régiók modernizá-

12 A könyvet a nagyváradi Europrint és az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadója adta ki 2017-ben. Álljon itt egyetlen nyelvi példa, egy dialógus M. K. és egy frumószai asszony között: „– Jó regvelt! / Adjon a Máriecska! / – Jól van-e? Egészsége megvan-e? / – Nem mondanám... / – Immán telnek az esztendőők, fogy az egészség es... / – Mondani fogtad az esztendőöt? De másképp hallik a szádból. / – Tizedik esztendeje ülünk Frumószába, immán az eszem es kezd így csángósan járni – nevetek. / Ő is nevet. / – Hogy hallik másképp? / – Hogy es mondjam, lelkem, olyan, mintha díszes ruhában öltözöttél vona s méges mezítlábast járnál. / – Aranyból, aurból levő papucsok ezek, akkor es ha szemvel nem látható. / Keze szorítását érzem. Indulunk is utunkra.” (108. Aranypapucsok)

ciója között. És Felső-Háromszék nem tartozik ennek élvonalába. Látszólag a helyi nyelvváltozat megmaradásának kedvez az országosnál alacsonyabb iskolázottsági szint, a falusi iskolákban folyó oktatás válsága, a falusi fiatalok többszörösen hátrányos helyzete. Ebből legtöbbször a magyarországi vagy a távolabbi nyugati irányú időleges vagy végleges migrációban keresnek megoldást. A diplomás fiatalokat részben a fejlettebb erdélyi városi központok szívják el. A helyi nyelvközösség versenyképességét rontja a román nyelv hatékony oktatásának megoldatlansága, az egyébként természetes anyanyelv-domináns kétnyelvűség alacsony színvonala. Az azonban kétségtelen, hogy „megindult és felerősödni látszik elsősorban a standard térnyerése” (Rancz 2015: 148), sőt: „hangsúlyos vélemény, hogy a saját nyelvváltozat presztízsét a beszélőknek leginkább a standardtól kell féltetniük, megóvniuk, és nem a domináns nyelv hatásától. A közösségi tagság feltétele a helyi nyelvváltozathoz igazodás: az részesül megrovásban, akinek nyelvhasználata vagy a standard, vagy más anyanyelvi nyelvváltozat felé fordult el, nem az, aki nem törekszik a kontaktusnyelvi hatások kiszűrésére” (Rancz 2015: 149). Ebben szerepe van a középső és idős nemzedék felfokozott nemzeti (székely) büszkeségének. És szerepe van annak is, hogy az oktatásban és a nyilvánosság szintjén (a sajtóban) – bizonyára az egész nyelvterületen egyedülálló módon – folyamatos az érdeklődés, az odafigyelés a székely nyelvjárás értékeire.

Egészen más a helyzete az Erdély régi vármegyei részén fekvő mezősegi nyelvjárási régiónak. Ez a régió, amelynek magyarsága a moldvai magyarok archaikus csoportjával együtt a legkorábbi, nyelvjárásában és kultúrájában archaikus, sajátos értékeket képviselő népessége a magyar nyelvterületnek, teljesen elszórványosodott, maradék szórványtelepülésekre, gócokra és szigetekre hullott

szét. Korábbi beszélői jelentős részükben asszimilálódtak, kisebb részükben Kolozsvár, Torda, Aranyosgyéres, Marosvásárhely lakótelepeire kerültek. Falusi környezetben az a – többnyire szimmetrikus – kétnyelvűség jellemző rájuk, amely a saját nyelvjárásuk és a helyi román nyelvjárás között alakult ki. Ebben napjainkban inkább a román, mint a magyar standard érvényesül, ennek van nagyobb presztízse, vonzása. Tényszerűen igazolható viszont, hogy abban, hogy többnyire éppen a nyelvjárási szinten teljesen kétnyelvű régiók és települések őrzik a legarchaikusabb nyelvjárási formákat, reliktumokat, magának a kétnyelvűségnek is szerepe van. A dominancia nélküli, természetes kétnyelvűség szimmetriára törekszik: megőrzi azt, ami szimmetrikusan megvan mindkét nyelvben, és szimmetriákat alakít ki, ahol ez hiányzik: kiegyenlíti pl. (jelentéskölcsönzéssel) a szójelentéseket. Jellemzően ilyenek az archaikus nyelvjárások múlt idejű igealakjai, amelyeket az őriz a moldvai magyarban, de még a kalotaszegi Gyerőmonostoron is, hogy teljesen párhuzamosak, szimmetrikusak a helyi román nyelvjárás igealakjaival, hasonlóképpen a moldvaiban nagyon gyakori diminutív származékok teljesen megfelelnek a helyi románnak. A rövid zárt *ë* megőrzését is támogatja a román nyelv vele egyező *e* hangja.

Mivel a szórványközösségekben a kétnyelvűségi helyzetnek több évszázados hagyománya van, ezekben az iskolát megelőző elsődleges szocializáció, amely a családban és a szűkebb közösségben a kulturális homogenitás szabályrendszereként működik, jelentős mértékben megnövelheti a nyelvmegtartás felnőttkori esélyeit. „A szórványember sokkal immunisabb, mint az ún. tömbmagyar. A bukaresti székel nyelvű szolgáltatók sokkal gyorsabban románosodtak – románosodnak el, mint a vegyes vidékről származó leányok. Erről [...] katonakörműben, ritka bukaresti kimenőim alkalmával magam is meggyő-

zódhattem.” (Bölöni 1994: 47). Vetési László ezt etnikai immunizálásnak nevezi, tudatos nevelési folyamatnak, és a következőképpen írja le: „az interetnikus és szórványkörnyezetben élő gyermekeket kicsi koruktól kezdve a többségtől leválasztó információkkal látják el. [...] Egy egész sor jelkép, egy szimbólumrendszer, szókészlet és eszköztár kíséri ezt, melynek összegyűjtésével és [...] működésével még adósak vagyunk. A [...] hatásos működése jól érzékelhető az Olt mentén és a Mezőség egyes részein is, ahol többek között nagyfokú tudatossággal és alacsony számú vegyes házassággal jár együtt. Innen érthető meg az otthonról kiszakadt, vegyes környezetbe kerülő székelyek gyors (vegyes házasságokban megnyilvánuló) beolvadási készsége, mert az otthon homogén környezetében nem immunizálódhattak.” (Vetési 2001: 19). Ehhez azonban szükség van a szocializációt és az áthagyományozást biztosító családra, a nemzedékekre, korosztályok természetes arányára, egyensúlyára, és a kapcsolatra is a nemzedékek között. A demográfiai adatok, a szórványkutatások viszont mind a falusi szórványközösségek elöregedéséről számolnak be: nincs kinek áthagyományozni a nyelvet, a kultúrát (Bodó B. 2009: 205). A városi szórványokban pedig rendszerint éppen a nemzedékek között következik be a törés a tannyelv-választással, a párválasztással.

A mezősegi nyelvjárás monografikus leírásával, szókincsének összegyűjtésével sajnos a nyelvtudomány is adós maradt. Nem maradt viszont ki a nyelvföldrajzi gyűjtésekből, és a rá jellemző jelenségek közül is többet leírt Murádin László. Részben kárpótolja a nyelvjáráskutatásnak ezt az adósságát az, hogy a 20. század második felében folkloristák, néprajzkutatók (Kallós Zoltán, Nagy Olga, Martin György, Faragó József, dr. Kós Károly, Keszeg Vilmos és mások) ráirányították a figyelmet a régió értékeire: zenéjére, táncára, nép-

költészetére, nyelvi világára, az innen elindult táncház-mozgalom a legújabbkori magyar folklorizmus szimbólumává vált. Az elmúlt negyedszázad népköltészeti publikációinak zöme, nyelvjárási szempontból is vizsgálható jelentős szöveganyaggal, nem székely, hanem mezőségi témájú. Az innen származó íróknak is (Sütő Andrásnak, Horváth Istvánnak) jelentős volt a szerepük mind a nyelvi értékek rögzítésében, mind a nyelvi helyzet és a regresszív nyelvi folyamatok bemutatásában. Régebben írtam arról, hogyan látom én a helyi nyelvjárás és az archaikus kultúra viszonyát a kommunikációban: „[...] a kommunikációs funkcióiban meglehetősen redukált, verbális kidolgozottság tekintetében hézagos moldvai csángó nyelvjárást vagy a mezőségit mint beszédet mintegy kompenzálja a dalban és a hangszeres muzsikában [és a táncban, tehetem hozzá utólag] megvalósuló kommunikáció. Az a látszólagos ellentmondás, amely a hagyományos népköltészet és népzene, valamint a nyelvjárás értékelése között annyira feltűnő a szakirodalomban, éppen azáltal oldható fel, ha mindkettőt kommunikációnak tekintjük, egymást kiegészítő kommunikációnak, amelyben a beszéd expresszív funkcióját szinte teljesen a dal és a zene helyettesíti.” (Péntek 1988: 100).

A Románia nyugati határán Magyarországról átnyúló nyelvjárási régiók az elmúlt negyedszázadban részben az anyaországihoz hasonló helyzetbe kerültek: nem veszítették el karakterüket, de közeledtek a standardhoz. Ebben folyamatosan szerepe volt a határközeli mobilitásnak (a magyar–magyar kapcsolatoknak) és a média hatásának. Ez a mezőséginél erőteljesebben fékezte, de nem állíthatta meg a Partium és a Bánság további szórványosodását.

A peremek maradékszórványai a folyamatos térvesztés következtében szigetelődtek el a nyelvterület déli, nyugati és északi peremén. A szigethelyzet kettősséget jelent: egyrészt konzerválja a nyelv

korábbi állapotát, elemeit, archaikus nyelvi formákat őriz meg, másrészt pedig ebben a helyzetben a nyelv használója kétnyelvűségével, a gyakori kódváltással igazodni kényszerül a környezet nyelvéhez (Péntek 2003; 2013).

7. Érvek és érdekek a nyelvjárások megőrzésében

Milyen érvek szólnak amellett, hogy a külső régiókban meg kell őrizni a nyelvjárásokat, a nyelvi hagyományt? De amellett is, hogy anyanyelvünk egészének továbbra is fontos értéke a változatosság, a színesség? A kisebbségi régiókban a fő cél az anyanyelv megtartása, a benne (az önazonosságban) való megmaradás, az anyanyelv pedig a nyelvjárással (vernakuláris) kezdődik, csak azzal együtt maradhat meg, és – mint a nyelvcserét megtapasztaló szórványokban igazolható – utolsóként is attól szakad el a beszélő.

A kilencvenes évek legelején, az 1992 októberében szervezett nyelvművelő konferencián, amelyen a határon túli nyelvészek részvételével a külső régiók nyelvművelése és nyelvi helyzete is téma volt, az előadók közül többen a kontaktuselemek sokaságát, gyarapodását tartották aggasztónak, valamint a standard-nyelvjárás viszonyában tartották túlzottnak a peremrégiók nyelvjárásiasságát. A normát féltették. Ezzel kapcsolatban tisztázó és megnyugtató volt Benkő Loránd elnöki zárszava, amely mostani témánk szempontjából is fontos érvet fogalmazott meg a regionalitás mellett: „A regionális nyelvi problematika, a nyelvjárások problematikája csak úgy vetődhet föl, hogy a belső nyelvi változatok egyazon nyelv értékeit adják. Nem egy nyelv ellenében hatnak, hiszen változatosságot, variációt nyújtanak a kifejezésekre, és ezek egy nyelv életében a leg-

nagyobb értékek. Ezzel egyáltalán nem keverhető össze a norma problematikája, mert anyanyelvünk csak egy van, melyben benne vannak a magyar nyelvjárások, a regionális köznyelvek is, ez a magyar nemzeti nyelv az a köz- és irodalmi nyelv, amit mindnyájan beszélünk. A nyelvi színesség és a nyelvi norma tehát nem ütköznek, hanem egymással együtt élnek, egymást kiegészítik, harmonikusan egymásba olvadnak.” (Benkő 1993: 501). A nyelvjárások tehát nem önmagukért fontosak, hanem mert hozzátartoznak a nyelv természetes sokszínűségéhez, a funkciók teljességéhez. Velük valósulhat meg a nyelvi otthonosság, bennük érvényesülhet a beszélő nyelvi méltósága. A „steril” standard, a norma szerinti abszolút „helyes” beszéd a gépi beszéd felé közelít, nélkülözi az emberi beszéd természetességét.

A paradox módon egyszerre atomizálódó és globalizálódó mai világunkban nem csökken, hanem inkább nő a nyelvjárások szerepe. Mint Kiss Jenő írja: „az atomizálódó világban a közösségek identifikálásában az anyanyelvnek (kisebbségi körülmények között) és (az anyaországban) a nem standard nyelvváltozatoknak (elsősorban a nyelvjárásoknak) kiemelt szerepe van. Évtizedekkel ezelőtt Németországban olvastam egy dialektológiai munkában, hogy éppen ez az a funkció, ami a nyelvjárások (kisebbségi körülmények között az anyanyelv) továbbélésének, megmaradásának »a« biztosítója lehet.”¹³ A helyi közösségek ragaszkodnak saját identitásukhoz, és ennek, valamint a belső szolidaritásnak a nyelvjárás a kifejezője. Ezekben a közösségekben (a moldvaiban például) a köznapi, közösségen belüli köszönést is az egymáshoz szólás helyettesíti: a

13 Az idézet Kiss Jenő 2018. szept. 11-én hozzám írt leveléből való.

szó ajándékcseréje, ez erősíti meg a közösségen belüli kapcsolatokat (Péntek 2016).

A közösség saját nyelvváltozata nélkül a helyi népi kultúra megélése is nehezen képzelhető el, még kevésbé a hagyományok megőrzése, áthagyományozása, folytonossága. A nyelvjárás és a népi kultúra összefonódását nemcsak azzal a külső ténnyel lehet igazolni, hogy a kettő térbeli tagolódása, a belsőleg is tagolt nyelvjárási régiók és néprajzi tájegységek, többé-kevésbé fedik egymást vagy legalább korrelálnak egymással, hanem azzal is, és ez bizonyára fontosabb, hogy a helyi kultúrák sajátos fogalmi világa az általánostól eltérő módon strukturálja a fogalmi struktúrákat és szemantikai mezőket. Szoros kölcsönhatás van a kultúra belső kreativitása és a nyelvi kreativitás között, a kultúra szimbolizáló ereje, erőteljesebben szimbolikus jellege és a helyi nyelv képszerűsége között: az etnoszemiotika és az etnoszemantika példái ezt meggyőzően igazolják (Péntek 1978, 1979, Péntek–Szabó 1985).

Akárhol járunk a peremrégiókban, ahol előrehaladott fázisában van a nyelvcsere, ha még beszélnek magyarul, nyelvjárásban beszélnek. „A nyelvcsereben utolsóként az anyanyelvjárási változat tűnik el. Hosszabb ideig megőrződhetnek – anélkül, hogy használóik értenék őket – a rituálizált reliktszövegek: imádságok, népdalok, állandó szókapcsolatok. Ilyen értelemben az is elmondható, hogy nemcsak „kezdetben vala a nyelvjárás”, de a beszélő – utolsó közösségi kötelekeként, korábbi azonosságának utolsó jegyeként is – a maga nyelvjárásában marad meg, ameddig megmarad.” (Péntek 2015: 190).

8. Feladatok, lehetőségek és esélyek a nyelvjárás-stratégiában

Hogy milyen lehetőségek, feladatok vannak a nyelvjárásművelésben, a nyelvjárásokkal kapcsolatos nyelvstratégiában? A nyelvközösségre, a nemzeti nyelvre irányuló általános nyelvstratégiának része a nyelvváltozatok, a nyelvjárások megtartása, a nyelvi sokszínűség értékeinek elismerése. A határon túli régiókban a nyelv megtartása nem képzelhető el a nyelvjárásokban való megmaradás nélkül.

Az anyanyelv használatában gyakorlatilag minden utódállamban továbbra is érvényesül valamilyen jogi korlátozás, hátrányos megkülönböztetés. Külön a nyelvjárásias beszédet nem éri ilyen korlátozás, annál inkább stigmatizálás, esetleg diszkrimináció. Szélsőséges formában folyamatosan stigmatizálták pl. a moldvai magyarok nyelvét (Bodó Cs. 2013), maga a *csángó* név is a nyelvüket gúnyolta. Sikerült is őket elbátortalanítani, és ezzel hozzájárulni ahhoz, hogy lemondjanak anyanyelvükről. A megbélyegzés, az elmarasztalás helyett legfontosabb a bátorítás. A moldvai, a gyimesi revitalizációs oktatásnak és sok esetben a szórványkollégiumok hasonló helyzetű oktatásának pedig az anyanyelvbe való visszavezetésnek módszertanilag szintén a helyi (vagy már korábbi) nyelvjáráson át kell haladnia a standard felé.

A műholdas adások révén ma már az egész nyelvterületen jelen van és mintaként hat a televízió és a rádió nyelvhasználata. És ez a hatás nem kedvező a nyelvjárásokra nézve. Fontos volna, hogy se az anyaországi, még kevésbé a helyi, regionális intézményes nyelvi minták (média, színház, szinkron) ne mellőzzék a természetes színességet, a bemondók, színészek nyelvhasználatával ne misztifikálják a steril köznyelvet. Abban pedig elvárható volna az önkorlátozás,

hogy kabaré- és más műsorokban meddig mennek el a nyelvjárási (különösen a székel) beszéd karikírozásában, mert ezzel akaratlanul is kedvezőtlennek teszik a nyelvjárások megítélését, nevetségessé teszik a nyelvjárási beszédet. Az egyházak szintén mintaadó nyelvi gyakorlata ebben a tekintetben is sokkal inkább alkalmazkodik a helyi közösségek elvárásaihoz. Jól érzékelhető ez azoknak a lelkeseknek a nyelvhasználatában, akik életük nagy részét ugyanabban a közösségben töltik, és a szószerkezethez illő emelkedettebb stílári regisztratben is a helyi közösség beszédéhez igazodnak.

Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedekben változott az anyanyelv-pedagógia szemlélete, bizonyára Magyarországon is, nem csak Erdélyben: toleránsabb a nyelvjárási változatok iránt. Nyílt nyelvjárásellenesség ritkán tapasztalható. Egyáltalán nem megnyugtató viszont, hogy a tananyag kevésbé tükrözi ezt a változást, még kevésbé az, hogy a gyakorlatban a pedagógusok jelentős hányada – mintha ösztönszerűen tenné – nyelvi alapon diszkriminál a tanulói teljesítmények értékelésében. Verbálisan nem stigmatizál, hanem – ami még ennél is súlyosabb –: büntet. Egy négy országra, Magyarországra, Szlovákiára, Romániára és Ukrajnára kiterjedő, nemrég zárult vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy: „A négy ország közel ötszáz magyart tanító pedagógusából és pedagógusjelöltjéből általánosságban 35-50%-ra tehető azoknak az aránya, akik negatívan diszkriminálnak nyelvi alapon. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált pedagógusok közül minden második-harmadik egy teljes érdemjeggyel rosszabbat adott a tanulóknak, pusztán azért, mert nem a standard nyelvváltozatnak és nyelvhasználati módnak megfelelően beszéltek – hiába tudták tökéletesen az aktuális tananyagot. [...] bár a kutatási eredmények egyelőre nem terjednek ki más tantárgyakat tanító pedagógusokra, jó okunk van feltételezni, hogy a jelenség az ő érté-

kelési gyakorlatukban is megmutatkozik. Ha pedig így van, akkor a nyelvi diszkrimináció még nagyobb szereppel bír az iskolai sikeresség és sikertelenség tekintetében és még inkább igazolhatóvá válik a Máté-effektus jelensége: akinek több van, annak még több lesz, akinek kevés, annak még kevesebb.” (Jánk 2018). A hátrányos helyzetű tehetséges tanulók támogatását célzó, általam vezetett programban is tapasztaljuk azt a nem javuló, inkább mélyülő tendenciát, hogy az iskola – az egyre inkább általános társadalmi gyakorlat rossz szellemében – nem felzárkóztat, hanem maga is diszkriminál, szegregál, és ezt jelentős mértékben nyelvi alapon teszi. Túl kellene lépni azon, hogy az iskolázottság kizárólag a köznyelvhez kapcsolódjon, az iskolázatlanság a nyelvjáráshoz, nyelvjárásiassághoz, el kellene kerülni a falusi tanulók, valamint a szintén többnyire nyelvjárást beszélő magyar anyanyelvű romák szegregálását. Az erdélyi pedagógusok egy része már eleve lemond a nyelvjárásban beszélő tehetséges tanulóiról, nem a kettősnyelvűségben való felzárkóztatást választja, hanem a lebeszélést a továbbtanulásról. Amikor a nyelvjárások fontossága mellett érvelünk, nem lehet megnyugtató számunkra, hogy továbbra is vannak olyan gyerekek, akik távol maradnak minden további anyanyelvi műveltségtől: be se kerülnek az oktatásba, még többen olyanok, akik kimaradnak belőle.¹⁴

Az előbbieken már említést tettem arról, hogy a moldvai magyarok nyelvének külső megbélyegzése ahhoz vezetett, hogy maguk is leértékelik saját nyelvüket. *A magyar nyelv a XX. század végén*

14 Az iskolaelhagyás nemzetközi statisztikájában 18%-kal vezető Romániában az országos adattal arányosítva és számszerűsítve azt kell feltételeznünk, hogy 20 ezer körüli lehet azoknak a magyar anyanyelvű tanulóknak a száma, akik iskolakötelesek, de nem járnak iskolába (esetleg be sem kerültek az oktatásba).

című kutatásnak az önértékelésre vonatkozó adatai azt mutatják, hogy éppen a legkisebb régiók, a muravidékiek és az ausztriaiak értékelik le leginkább saját (kétnyelvű és nyelvjárásias) nyelvváltozatukat,¹⁵ és ez is rontja nyelvmegtartási esélyeiket. A közvetlen veszélyeztetettséget érző nagyobb régiók, az erdélyiek és a kárpátaljaiak önértékelése viszont pozitív, a vajdaságiak a két csoport között helyezkednek el (Göncz 1999: 85). Az elmúlt negyedszázad elég volt ahhoz, hogy a közeledésnek és a szoros kapcsolatoknak köszönhetően eltűnjenek a határon túliak nyelvhasználatára, nyelvtudására vonatkozó, önbecsülésüket sértő korábbi megjegyzések.¹⁶ Abban, hogy a legutóbbi felmérések szerint is az erdélyi nyelvnek kedvező a külső, és még kedvezőbb a belső megítélése, bizonyára szerepe van Erdély és a Székelyföld történelmi mítoszának, de a mai magyar nyelvhasználat táji színességének is. Ebben természetesen vannak nemzedéki különbségek, vannak elfogultságok: van, aki arra büszke, hogy az ő nyelvhasználatja mentes a nyelvjárásiaságtól, és vannak, akik arra büszkéek, hogy az ő nyelvükben a nyelvjárás gazdagsága és színessége is benne van. Biztató, hogy pl. az erdélyi sajtóba olyan hírek is bekerülnek, hogy a csíkszentsimoni általános iskola diákjai magyartanárjuk ösztönzésére csíkszentsimoni és csatószegei

15 Érdekes módon a szlovákiai magyarok szintén leértékelik saját nyelvváltozatukat. Ennek oka lehet a palóc általánosabban negatív megítélése, de még inkább az – és ennek minden régióban demoralizáló hatása van –, hogy a nyelvművelés nem képes megszabadulni a *nyelvi romlás, a romlott nyelvváltozat* stigmatizáló narratívájától.

16 Az is előfordul már, és ez nagyon jó jelnek tekinthető, hogy a nyelvjárást beszélő közösségekbe kerülő „városi”, Erdélyben letelepedett anyaországi, moldvai közösségben oktató pedagógus nem a helybeliektől várja el, hogy kódváltással igazodjanak az ő standardjához, hanem maga igyekszik „megtanulni” a helyi nyelvváltozatot.

szólásokat gyűjtenek.¹⁷ És még inkább biztató az, hogy egyre inkább vannak olyan íróik, költőik a moldvai magyaroknak, akik hitelesen közvetítik anyanyelvjárásuk nyelvi értékeit. És az is, hogy vannak költők, akik Sántha Attilát követve tájnyelvi verseket írnak. Az általa elindított internetes mozgalom is biztató példa: az elmúlt másfél évtizedben több százan vettek részt benne, székely tájszavakat gyűjtöttek, és ebből a gyűjtésből állt össze a *Bühnagyszékely szótár* anyaga. A szótárral az ő szándéka is elsősorban az volt, hogy bátorítsa a megmaradást a nyelvi hagyományban. Ezt olvashatjuk a szótár hátsó borítóján: „Azt akartam, hogy az a hihetetlen gazdagság, már-már a filmekre jellemző képszerűség, mely a székely nyelvjárások sajátja, élő maradjon egy olyan korban is, amelyben a televízió, a rádió standard magyarja úgy nyírja ki a helyi sajátosságokat, hogy nem marad utána más, csak por és hamu.”

Mindezt összegezve, a határon túli magyar nyelvjárás-stratégiák ajánlott és járható útjai ezek lehetnek:

- a. Az oktatáson is túlmutató nyelvjárásművelés keretében kell biztosítani azt, hogy egyre tisztuló, világos képe legyen a nyelvközösségnek a helyi nyelvváltozatok értékeiről és fontosságáról, mindenekelőtt a helyi kisközösségeknek saját nyelvváltozatukról. El kell oszlatni azt a tévhitet, hogy a nyelvjárási beszéd provinciális, elmaradott, inkább azt kell tudatosítani, hogy a maga helyén, saját közösségében teljes értékű nyelvváltozat, a népköltészet és éppen az erdélyi irodalom jelentős vonulata mutatja, hogy felső foka is van.

17 2018. október 1-jén: <https://liget.ro/eletmod/rittyeg-a-feje-csikszentsimoni-es-csatoszegi-szolasok-nyomaban>

- b. Az oktatásban és a nyilvános használatban is kerüljön helyére a standard, a közmagyar és a nyelvjárás múlt század folyamán megbillent egyensúlya, találjon vissza mindkettő a maga természetes szerepéhez. Ehhez sok esetben a standardot kell megerősíteni saját funkciójában, de ez nem mehet át nyelvjárásellenességbe.
- c. Az oktatásban, az anyanyelv-pedagógiában alapelvnek kell lennie mind tananyagként, mind a tanári módszertanban és magatartásban a nyelv természetes változatosságának, nyelvjárási környezetben szintén tananyagként is a helyi nyelvi értékek ismeretének. Nemcsak arról van szó, hogy az anyanyelvoktatás és a magyar nyelvű oktatás nem lehet nyelvjárásellenes, nem stigmatizálhatja és még kevésbé diszkriminálhatja a tanulók nyelvhasználatát, hanem arról is, hogy azt kellő árnyaltsággal vegye figyelembe az értékelésben. Amennyiben a tanulók számára hátrányt jelenthet saját nyelvjárásuk, a pedagógusnak ezt felzárkóztatással (a kódváltás képességének fejlesztésével) kell ellensúlyoznia, nem szegregálással.
- d. A kétnyelvűségben törekedni kell arra, hogy az additív és magas szintű legyen. Lokálisan természetes a nyelvjárási szintű kétnyelvűség, a versenyképességet azonban csak a standard szintű kétnyelvűség biztosíthatja. A nyelvjárások közötti viszonyban is természetesként kell elfogadni, nagyobb toleranciával kell tudomásul venni a kétnyelvűség, a kontaktushelyzet következményeit.
- e. A nyelvi mintának számító professzionális beszélőknek, az őket foglalkoztató intézményeknek (médiának, színháznak, egyházaknak) is elsősorban az adott régió természetes beszédmódjához kell igazodniuk, semmiképpen nem vehetik

át a „nyelvjárásmentes” beszéd anyaországi példáját. Csak így őrizhetik meg a régió saját nyelvi értékeit.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1993. Elnöki zárszó. *A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai című konferencián.* Nyr. 117/4: 469–501.
- Bodó Barna 2009. *Szórvány és nyelvhatár.* Lucidus Kiadó. Budapest.
- Bodó Csanád 2013. A moldvai magyar nyelv felfedezése. In: „... hogy legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 65–68.
- Bölöni Domokos 1994. *Sorok a szórványból.* Mezőörményes. Magyar Élet 3–4.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Gálffy Mózes – Márton Gyula 1944. In: Szabó T. Attila – Gálffy Mózes – Márton Gyula: *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből.* Erdélyi Tudományos Füzetek 181. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 13–30.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Újvidék.
- Jánk István 2018. *Bebizonyosodott: a tanárok többsége diszkriminál az órákon.* Nyelv és Tudomány 2018. szept. 14. <https://www.nyest.hu/hirek/a-magyartanar-diszkriminal-nyelvi-alapon-hataron-innen-es-tul>
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.):

- A magyar nyelv jelene és jövője.* Osiris Kiadó. Budapest. 199–221.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában.* Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony.
 - Péntek János 1978. Rendszerszerűség és produktivitás a *Phaseolus* népi terminológiájában. *NyIrK* 22/2: 175–190.
 - Péntek János 1979. *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
 - Péntek János 1988. *Teremtő nyelv.* Kriterion Könyvkiadó Bukarest.
 - Péntek János 1993. A magyar nyelv iskolai oktatásának reformja Romániában a nyolcvanas években. *Új Pedagógiai Szemle* 43/2: 70–74.
 - Péntek János 2003. Magyar nyelvi tájak Erdélyben. In: *Népi nevek, népi hagyományok.* Mentor Kiadó. Marosvásárhely. 5–23.
 - Péntek János 2013. *Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában.* Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Magyar Tudományos Akadémia.
 - Péntek János 2015. *Történetek a nyelvben a keleti végeken I.* Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
 - Péntek János 2016. Élőnapod legyen! Kapcsolatteremtő, kapcsolaterősítő beszédmodok a moldvai magyarban. In: Tóth Szergej – Rozgonyiné Molnár Emma (szerk.): *Prózától a líráig. Írások Nagy L. János tiszteletére.* Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 71–80.
 - Péntek János 2017. A külső régiók. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Osiris Kiadó. Budapest. 179–198.
 - Péntek János–Szabó Attila 1985. *Ember és növényvilág.* Kalota-

- szeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Péntek János – Czégényi Dóra (szerk.) 2016. *Emlékkönyv Márton Gyula születésének centenáriumára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
 - Rancz Teréz 2015. *Identitás és nyelvhasználat Felső-Háromszéken*. Expert Print. Székelyudvarhely.
 - Rancz Teréz 2017. Standardizációs törekvések és nyelvjárásmentő attitűd találkozása a felső-háromszéki beszélőközösségben. In: Benő Attila et al. (szerk.): *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület. Törökbálint.
 - Sántha Attila 2018. *Bühnagy székely szótár*. Előretolt Helyőrség Íróakadémia. Budapest.
 - Vargha Fruzsina Sára 2014. *A magyar nyelvjárások távolsága a köznyelvtől*: http://frufu.web.elte.hu/eloadasok/ek18_nyitra_vargha_fru.pdf
 - Vetési László 2001. *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág: Sorskérdések a nyelvhatáron*. Ariadne Könyvek. Kompress. Kolozsvár.

ABSTRACT

JÁNOS PÉNTEK

The value of dialects in the context of bilingualism in the transborder Hungarian regions

During the previous century, language planning in Hungary brought standard Hungarian into prominence while the negative assessment of dialects and the stigmatization of dialect speakers continued. The situation of the transborder Hungarian regions in the Carpathian Basin was different: the contact varieties kept the natural dialectal character of the periphery regions, moreover, as the region was relatively isolated from the Hungarian standard, the regional varieties were valorised. Linguistic research was also mainly focused on dialects and language contact. As a consequence of the increased mobility after 1990, the effect of two types of attitudes, the standard-based media and the new approaches in language education gradually came to a balance. Since speakers in Hungary began to accept the regional varieties while regional varieties got closer and closer to standard Hungarian, there is a growing concern over these traditional dialects. According to the author, language planning must facilitate balance and promote a positive attitude to dialects.

Keywords: dialect, bilingualism, language planning, standard, stigmatization, transborder Hungarian regions, language contact

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK JELENE ÉS JÖVŐJE SZLOVÁKIÁBAN

SÁNDOR ANNA*

1. Az előadás címében kitűzött kettős feladat egyikével, a szlovákiai magyar nyelvjárások jelenével kapcsolatban elmondható, hogy az számos tekintetben megegyezik a többi magyar régió nyelvjárásainak helyzetével, beleértve a magyarországi és a határon túli nyelvjárásokat is, de sok tekintetben el is tér azoktól. Köztudottan több az eltérés a magyarországi, kevesebb a kisebbségi magyar nyelvjárások helyzete között. Szintén összmagyar jelenség a nyelvjárások intenzív változása és a standard térnyerése, ám ennek mértéke az anyaországban és a kisebbségi helyzetben már nagyon is különbözik. A magyar kisebbségek nyelvhasználata nyelvjárásiasabb, és a standard térnyerése lassúbb a Magyarországinál, az viszont közös sajátosság, hogy ami változik, az általában a köznyelvhez közelít. A nyelvjárásokhoz való viszonyulásban, mely hatással van a helyzetükre is, eltéréseket tapasztalunk: Erdélyben általában pozitívabb, mint Magyarországon vagy akár Szlovákiában is.

Ami pedig a címben megjelölt másik feladatot, a nyelvjárásokkal kapcsolatos „jövendölés”-t illeti, messzemenő prognózisokra

* Habilitált egyetemi docens, (KFE, Nyitra)

nem vállalkozhatunk, hiszen a nyelvjárások helyzete általában véve is, de különösen kisebbségi körülmények közt oly sok tényező függvénye, hogy a jövőjükkel kapcsolatban csupán feltevéseket fogalmazhatunk meg, viszont a jelen helyzet ismeretében kialakíthatunk olyan stratégiát, melynek tevékeny megvalósítása a jövőben kedvezőbb helyzetet teremthetne nyelvjárásainknak.

Előadásomban elsőként a szlovákiai magyar nyelvjárások tagolódását ismertetem, majd ezt követően térek át a helyzetüket meghatározó, néhány fontos összetevő bemutatására.

2. A Szlovákiában található magyar nyelvjárások osztályozása két újabb nyelvjárástipológiából indulhat ki. Az egyik Imre Samu felosztása (1971), köztudottan már A magyar nyelvjárások atlaszának anyagára épült, melynek huszonhat szlovákiai kutatópontja volt: 1. Réte – Reča, 2. Vága – Váhovce, 3. Nyitragerencsér – Nitrianske Hrnčiarovce, 4. Barslédec – Ladice, 5. Nagyhind – Velké Chyndice, 6. Csütörtök – Štvrtok na Ostrove, 7. Hodos – Vydrany, 8. Sókszelőce – Selice, 9. Zsitvabesenyő – Bešeňov, 10. Bajka – Bajka, 11. Izsap – Ižop, 12. Martos – Martovce, 13. Nagyölved – Velké Ludince, 14. Ebed – Obid 15. Palást – Plášťovce, 16. Csáb – Čebovce, 17. Bolyk – Boľkovce, 18. Magyarhegymeg – Dolné Zahorany, 19. Zsíp – Žíp, 20. Gice – Hucín, 21. Csucsom – Čučma, 22. Tornagörgő – Hrhov, 23. Jánok – Janík, 24. Magyarbőd – Bidovce, 25. Nagyszalánc – Slanec, 26. Deregnyő – Drahňov.

A másik, a Juhász Dezső nevéhez fűződő osztályozás is Imre Samu rendszerezéséből indul ki, s e legújabb felosztás szerint a magyar nyelvterület tíz nyelvjárási régióra oszlik (Juhász 2001: 264). Közülük három, a közép-dunántúli–kisalföldi, a palóc és az északkeleti a mai Szlovákia területére is átnyúlik. E három nyelvjárási ré-

gió Szlovákiában kilenc kisebb területi egységre, nyelvjárás csoportra tagolódik, s emellett az egyes régiókon belül több nyelvjárás sziget és nyelv sziget, valamint átmeneti nyelvjárás is létezik. A nyelvjárás régiók közül Szlovákiában a palóc a legtagoltabb: hat nyelvjárás csoportra osztható, s a legtöbb nyelvjárás sziget is itt található.¹ Az említett nyelvjárás régiók mind megtalálhatók Magyarországon vagy más határon túli területeken is, viszont a kisebb nyelvjárás alakulatok között több, csak Szlovákiában létező nyelvjárás csoport vagy nyelvjárás sziget is van, mint pl. az északnyugati palóc nyelvjárás csoport, melynek egy része Nyitra vidékén nyelv szigetet alkot, vagy a Szenc környéki ö-ző nyelvjárás sziget stb.

Nyelvjárás régió	Nyelvjárás csoport
közép-dunántúli–kisalföldi	észak-dunai, csallóközi–szigetközi
palóc	nyugati, északnyugati, Ipoly vidéki, középpalóc, keleti palóc, Hernád vidéki
északkeleti	ungi

3. A szlovákiai magyar nyelvjárások általános helyzete tömören és összefoglalóan az azonosságok és különbözőségek kettősségével jellemezhető, mely nemcsak az egyes nyelvjárás régiók, hanem a

¹ Imre Samu a vágai, nagyhindi, csucsomi és magyarbódi palóc nyelvjárást a nyelvjárás szigetek közé sorolta (Imre 1971. 368–370). Az újabb nagyhindi kutatások azonban azt támasztják alá, hogy fonémarendszerét tekintve a XX. század végére megszűnt a labiopalatális magánhangzó-fonémák (ö, ü, ő, ű) hiánya (l. Fodor 2001: 330; Sándor 2004: 36; Presinszky 2008: 76–77), mely szigethelyzetének meghatározásában alapkritériumként szolgált, mert magánhangzó-állománya e tekintetben különbözött a többi Nyitra-vidéki nyelvjárástól. Ma már ez a különbség eltűnt, fő sajátosságaiban tehát meg egyezik a Nyitra-vidéki külső nyelvjárás sziget középső alcsoportjával, ezért már nem tekinthető különálló nyelvjárás szigetnek.

nyelvjáráscsoportok helyi nyelvjárásai között is tetten érhető. Ez egyrészt a fent ismertetett kisebb-nagyobb nyelvjárási alakulatok dialektusainak eltérő nyelvi jellegével, a köznyelvhez való távolságával, másrészt a nyelven kívüli tényezők (demográfiai, földrajzi, társadalmi, gazdasági, művelődési, településszerkezeti körülmények) eltérő jellegével hozható összefüggésbe. Közülük különösen a közösség lélekszáma, az általa lakott településtípus és a földrajzi elhelyezkedése válhat meghatározóvá. E tényezők együttes hatása ugyanis befolyásolja olyan további összetevők kialakulását, mint pl. az anyanyelvi iskarendszer és kulturális önszerveződés megléte vagy hiánya, a házassági szokásokon belül a vegyes házasságok gyakorisága vagy a vallási szertartások nyelve stb. Mindezek együttes hatása erősítheti vagy gyengítheti a magyar nyelv egyes változatainak, köztük a nyelvjárásoknak a helyzetét is. Ellentmondásosnak tűnhet az a megállapítás itt és most, amikor a köznyelvnek a nyelvjárásokat kiszorító hatásáról is beszélünk, hogy a nyelvjárás, s vele együtt a magyar nyelv helyzete ma ott a stabilabb, ahol a dialektus mellett a köznyelvet is beszélik. Ez viszont nem unikális szlovákiai magyar nyelvhasználati jelenség, hanem olyan kétnyelvűségi univerzálé, mely más nyelvi kisebbségek nyelvi helyzetére is jellemző. Idézhető itt Borbély Anna ama megállapítása, hogy *„A saját nyelv megőrzését az segíti elő a leginkább, ha a nyelvjárás használatát a sztenderd használata egészíti ki, és ha a közösség tagjaiban a saját nyelven belüli változatokról, a nyelvjárásról éppúgy, mint a sztenderdről, egyformán pozitív nyelvi attitűdök alakulnak ki és stabilizálódnak”* (Borbély 2014: 121). Ha megvizsgáljuk a nyelvcsere utolsó stádiumában levő szlovákiai magyar beszélőközösségek nyelvi repertoárját, melyben a magyar nyelvet már csupán a nyelvjárás képviseli, hasonló következtetésre jutunk. Azokban a szórványkö-

zösszegekben ugyanis, melyekben a magyarok aránya 10% alá csökkent – pl. a Nyitra-vidéki nyelvsziget peremén elhelyezkedő néhány településen –, a nyelvjárás az egyetlen magyar nyelvváltozat.² Ha a falvakból a magyar nyelvjárás is eltűnik, az ott a magyar nyelv kihalását jelenti. Összetett, ellentmondásoktól sem mentes nyelvcsere folyamatról van szó, melyről Péntek Jánost idézve elmondható, hogy „[...] *nemcsak »kezdetben vala a nyelvjárás«* [...]” (Péntek 2015: 79), hanem a magyar nyelv visszaszorulásának végső szakaszában is ez a nyelvváltozat jelenti a magyar nyelvet.

A szlovákiai magyar beszélőközösség lélekszámának alakulására szinte mindegyik kistérségben a csökkenés jellemző, a 2011-es népszámlálási adatok szerint 2001-hez viszonyítva is erőteljesen, 520 528 főről 458 467 főre csökkent, és folyamatosan zsugorodik a magyarlakta terület nagysága is.³ E csökkenésben ugyan demográfiai tényezők is szerepet játszanak, mivel a magyar népesség termékenysége alacsonyabb a szlovákénál, s a külső és belső elvándorlás is jelent némi veszteséget, de a magyarság lélekszámcsökkenését számottevően az asszimilációs folyamatok okozzák (Gyurgyík 2006: 109).

A magyar népesség aránya jelentősebb mértékben csökkent a városokban, mint a falvakban.

2 Ide sorolhatók főként azok a Nyitra-vidéki nyelvsziget peremén elhelyezkedő falvak, melyek magyar lakossága az elmúlt hat évtizedben több mint 50%-ot csökkent: északon Vicsápapáti (Výčapy Opatovce), Nyitraegerszeg (Jelšovce), Béd (Bádice) és Menyhe (Mechenice), délen Nemespann (Paňa) és Nyitraszőlös (Vinodol).

3 Nemzetiségileg vegyes lakosságú, esetünkben magyarlakta településekként a szlovák statisztikai kimutatások azokat a helységeket tartották, melyekben az érintett kisebbség részaránya meghaladta a 10%-ot vagy a 100 főt (Gyurgyík 2006: 25).

A szlovákiai magyar népesség településszerkezetére jellemző, hogy a 2001-es népszámlálás idején 551 magyarlakta városban és községben élt, ezek döntő többsége falu jellegű település, s a város-lakók is többnyire kisvárosokban élnek (Gyurgyík 2006: 26–27)⁴. Ez a településszerkezet, beleértve a kisvárosokat is, kedvez a nyelv-járásias nyelvhasználatnak, hiszen a kisvárosok lakossága nagyon gyakran a környező falvakból való beköltözés által növekszik, s a beköltözöttek magukkal hozzák a nyelvjárásukat is. Ezzel összefüggésben azonban kevés kutatási adattal rendelkezünk.

A magyar lakosság etnikai térszerkezete is egyre kedvezőtlenebb. Bár a magyarok döntő többsége 2011-ben is magyar többségű településeken élt, de az elmúlt évtizedekben a magyarok etnikai térszerkezete erodálódott: növekszik a magyar kisebbségű, illetve szórványjellegű településeken élők és csökken a magyar többségű településeken élők aránya (<http://adatbank.sk/lexikon/demografiai-valtozasok/>).

A magyar nyelv helyzete a különböző nyelvpolitikai intézkedések következtében azokban a közösségekben a legsérülékenyebb, ahol a magyarok aránya 20% alá csökkent, de a leghátrányosabb a 100 főnél több, de 10%-nál kevesebb magyar lakossal rendelkező szórványterületek településein.⁵ E szórványtelepülések többsége város (16,3%), kisebb részben falu jellegű település (0,2%; Gyurgyík

4 2011-ben a magyarok 39,1%-a élt 5000 főnél nagyobb lakosságú településeken, vagyis városban, mert városnak nem a városi jogállású települések, hanem az 5000 főnél nagyobb lélekszámú települések számítanak (<http://adatbank.sk/lexikon/demografiai-valtozasok/>).

5 A kisebbségi nyelv használatát a hivatalos érintkezésben a szlovák államnyelvtörvény a módosításokkal együtt az adott kisebbség 20%-os részarányához kötötte, de mivel ezt a klauzulát a különböző nemzetközi szervezetek

2006: 38). A falvak szórványosodása főként a nagyvárosok közelében (Pozsony, Kassa, Nyitra) és a hosszan elnyúló nyelvhatár peremén a legintenzívebb, s ez a földrajzi tényező a magyar nyelv/nyelvjárások helyzetére kedvezőtlen hatással van.

Földrajzilag ugyanis a magyarlakta terület Szlovákia déli határa mentén, Pozsonytól a szlovák–ukrán határig húzódik. E hosszú, változó szélességű sávban való elhelyezkedésnek ugyan előnye az anyaország közvetlen közelsége, de hátránya, hogy ezáltal magasabb a magyar–szlovák nyelvhatáron fekvő, az asszimilációnak jobban kitett peremhelyzetű települések száma. Az asszimilálódott falvak ugyanis fokozatosan megbontják a magyar területek egységét, s a magyar falvak közé való beékelődésük újabb nyelvszigetek létrejöttét idézi elő (vö. Lanstyák 2000: 46). A magyar népesség nyelvi eróziójára a földrajzi fekvés is hatással van, s erre maguk a laikus beszélők is gyakran említést tesznek. Az egyik nyitraegerszegi adatközlő például az ottani magyarság megfogatkozását így magyarázta: „*Mink hà mëghálunk, ittët ... nëm lésznek màgyárok. Tuggyà, nàgyon rossz hëlyën làkunk. Még màguk ot jó vànnàk. Még màguk kőrő ott à ... jó à ... sok màgyàrsàg vàn. Dë ics csàk mink és Vicsàpàpàti. És à Vicsàpàpàti mà ànnyirë sincs, mind mink*” (Sándor 2004: 210).

Szlovákia magyarlakta településein a fentiekben említett tényezők régióként, sőt azon belül gyakran településenként is különböznek, s ennek függvényében különbözik a magyar nyelv és nyelvjárás helyzete is. E különbözőség ellenére azonban leírhatók azok a fő je-

is kifogásolták, ezért végül külső és belső nyomásra 2011-ben a parlament elfogadta a kisebbségi nyelvhasználati törvény módosítását. Ebben 15%-ra csökkentette ugyan a kisebbségi nyelv használatához szükséges részarányt, de ez a rendelkezés csak 2021-től alkalmazható (l. Szabó Mihály 2011: 23).

lenségek, melyek a szlovákiai magyar nyelvjárások helyzetét, mégha eltérő mértékben is, de általánosan jellemzik.

Az alábbi helyzetleírás három témakörben foglalható össze: 1. a nyelvjárások változása, 2. a nyelvjárások funkciói, 3. a nyelvjárási attitűd.

1) Általánosan jellemző korunkban a magyar nyelvjárások felgyorsult ütemű **változása** – mely köztudottan két síkon, **nyelvrendszertani és pragmatikai síkon** is zajlik (Kiss 2017: 200) –, mely nyomon követhető a szlovákiai magyar nyelvjárásokban is.

a) Nyelvrendszertani változások: a nyelvjárási jelenségek közül a szlovákiai magyar nyelvjárásokban is a hangtani és a lexikológiai sajátosságok változnak a leginkább. A hangtaniak közül különösen a kirívó és erős tendenciatagokat, pl. a zárt í-zést, az ö-ző szigeteken a labiális ö-zést, a palatalizációt, a szótagzáró *l* kiesését, valamint az *l*-ezést és az *ly* visszaszorulását érinti a változás. A lexikológiai jelenségeken belül a tájszavaknak a hagyományos paraszti életmóddal, növény- és állatnevekkel kapcsolatos fogalomköre, valamint az alaki tájszavak egy része, illetőleg a regionális jellegű frazémák szorulnak vissza. A kiszoruló valódi tájszavak helyére többnyire a köznyelvi (*tengersi szőlő*>*ribizli*, *istenkörtí*>*gálágonyá*, *evetke*>*mókus*), az alaki tájszavak esetében pedig a köznyelvhez közelebb álló változat (*búhá*>*bóhá*, *kinyér*>*kényír*) kerül. Viszont az sem ritka jelenség, hogy jelentésmegoszlás történik a nyelvjárási és a köznyelvi változat között. Példaként a *firhang* és a *függöny*, a siskó és a *kemence* esete hozható fel: az előbbi, a *firhang* a régi parasztházakban használt, nem áttetsző textíliából készült, a *függöny* anyaga viszont áttetsző, csipkeszerű. A siskó a régi parasztházakban épített, benti tűzhely, mely alakjában és funkciójában is különbözött a kinti, kizárólag sütésre használt *kemencétől* (l. Sándor 1994: 53).

Bár mennyiségileg a köznyelv irányában zajló változás dominál, de kisebb mértékben a környező nyelvjáráásoknak is lehet változást gerjesztő hatása, s ilyenkor nem a köznyelvi változat, hanem egy másik regionális alakváltozat terjed el. Erre példa a Nyitra-vidéken a *kenyér* szó, melynek e nyelvszigeten két fő alakváltozata van: a *kinyér* és a *könyír*. Ott, ahol régebben a *kinyér* volt az általános, ma már a *könyír* válik egyre gyakoribbá, a standard alakváltozatot viszont többnyire csak a köznyelven beszélő idegenekkel szemben használják (l. Sándor 2004: 188).

Az utóbbi és számos egyéb nyelvi adatból is arra lehet következtetni, hogy a változás kétarcú: kívülről nézve, a külső szemlélőnek intenzívebbnek tűnhet, belülről viszont, a közösség tagjaként szemlélődve lassúbb változást tapasztalhatunk (Kiss 2017: 201). Ez a kettősség túlnyomórészt az eltérő beszédhelyzetből fakad, a változásoknak ez a vonatkozása viszont már a pragmatikai síkon zajló változásokat is érinti.

b) A pragmatikai változások kisebbségi körülmények között sokkal összetettebbek, mert a kétnyelvű közösség nyelvi repertoárja több nyelvből és nyelvváltozathoz tartozik össze, mint az anyaországban. A szlovákiai magyarok nyelvhasználatában a magyar és a szlovák nyelv, valamint azok köznyelvi és nyelvjárási (vagy egyéb) változatai a beszédhelyzettől függően sajátos funkciót töltenek be, s a beszélők a mindennapi kommunikációs tevékenységükben elvileg e négy kódból (az egyéb társadalmi nyelvváltozatokat most figyelmen kívül hagyva) választhatnak. A beszédhelyzetek között eltéréseik ellenére hasonlóság is, és a hasonló beszédhelyzet hasonló vagy azonos nyelvhasználatot idéz elő, s ebből kiindulva meghatározhatók a beszédhelyzettípusok is (Kiss 1995: 68).

A beszédhelyzetek két szélső típusa közül az egyik a családhoz, a másik a nyilvánossághoz kötődik. Az előbbi az **informális**, az utóbbi a **formális** beszédhelyzeteket foglalja magában, melyek a kódválasztást illetően is eltérnek egymástól. Az informális beszédhelyzetek tájainkon a szubstandard változatok használatának kedveznek, a formálisok viszont inkább a standard használatát vonják maguk után. Kétnyelvűségi helyzetben azonban ennél összetettebb a helyzet, elvileg ugyan több kódból választhatnak, de a mindennapi életben gyakran nem mindig adatik meg a választás lehetősége, hiszen vannak formális beszédhelyzetek, melyek csak a szlovák használatát teszik lehetővé. De informális beszédhelyzetekben sincs meg mindig a kódválasztás lehetősége, hiszen szlovák egynyelvű beszédpartner jelenlétében a kétnyelvű beszélők általában a konfliktus elkerülése végett a szlovák nyelvet kénytelenek választani.

A formális beszédhelyzetek nyelvhasználatára többek között két szempontból különbözik az anyaországitól: 1. a magyar nyelv használatának jóval kevesebb a lehetősége, 2. a magyar nyelvű kommunikációban viszont gyakrabban jelenik meg a nyelvjárás, mint Magyarországon.

Ez utóbbinak az az oka, hogy a szlovákiai magyaroknak feltételezhetően elég nagy hányada nem rendelkezik aktív köznyelvi kompetenciával, csupán a magyar nyelvjárás használatára képes, s ha a beszélő nem szégyelli a nyelvjárását, formális beszédhelyzetben is azt használja. Van azonban a magyar standardot nem ismerők között olyan csoport is, mely a nyelvjárást különböző okoknál fogva eleve nem tartja alkalmasnak a nyilvános megszólalásra, ezért inkább a szlovák nyelvet részesíti előnyben. Vagyis a nyelvjárásoknak a nyilvános színterekről való kiszorulása nem mindig a magyar köznyelv használatát, hanem nagyon gyakran az államnyelv térnyerését

segíti. Szlovákiában ezzel a jelenséggel főként a nyelvhatár peremén, a magyar kisebbségű nyelvszigeteken, városokban és a szórványban találkozhatunk, a magasabb magyar lélekszámmal rendelkező tömbökben, kisvárosokban szilárdabb a magyar nyelv, s általában a standard helyzete is. Ha ugyanis a nyilvánosság előtt megszólalók a magyar nyelvet választják a kommunikáció eszközeként, akkor a köznyelv használatára törekednek. Erre elsősorban azok a fiatal-, közép- és időskorú beszélők képesek, akik magasabb iskolai végzettséggel (felső- vagy középfokú) rendelkeznek, s iskoláztatásuk legalább a középiskolával bezárólag anyanyelvükön történt. De hosszabb felszólalás esetén, különösen az emfatikus és a tartalmilag nagyobb odafigyelést igénylő szövegrészeknél, e beszélők is eltérnek a köznyelvi normától, s beszédükben megjelennek a nyelvjárási és a kontaktusjelenségek is (Sándor 2000: 43; Schultz 2018: 18).

Ha az életkori tényező felől közelítjük meg a nyelvjárások pragmatikai visszaszorulását, az általános tapasztalattal összhangban ez nálunk is elsősorban a fiatal nemzedéknél figyelhető meg, de korántsem olyan mértékben, mint Magyarországon. E jelenség oka különösen két tényezőben keresendő.

Az egyik, hogy a magyar gyermekek többsége Szlovákiában még nyelvjárásban szocializálódik. Erről tanúskodnak a nyitrai magyarszakosok körében végzett egyik felmérés adatai is, melyek szerint a 64 megkérdezett hallgató 81, 25%-a azért beszél valamilyen nyelvjárást, mert esetükben ez volt az elsődleges nyelvi szocializáció eszköze. A köznyelvet viszont önbevallásuk szerint csupán a 17,18%-uk sajátította el otthon, a többiek a standard nyelvváltozatot az iskolában és a médiából ismerték meg (Sándor 2009: 233–235). A legfrissebb idevágó kutakodásom ez év szeptemberében a dialektológia órán történt, s e szerint mind a húsz negyedéves hallgatónak

a nyelvjárás volt az elsődleges nyelvváltozata, a köznyelvet csak később, az iskolás éveikben vették birtokukba.

A szlovákiai magyar fiatalok nyelvjárásiasságát növelő másik tényező az iskolai oktatás nyelvével függ össze, pontosabban az a tény, hogy a magyar származású fiatalok egy része szlovák iskolába jár, ahol a magyar nyelvvel, különösen a köznyelvvel, egyáltalán nem kerül kapcsolatba. Felmenőitől legfeljebb valamilyen magyar nyelvjárást sajátította el, de annak a kompetenciája is, az egyre ritkuló használata miatt, fokozatosan gyengül. E szlovák domináns kétnyelvű fiatalok, sőt ma már a középkorúak jelentős csoportjai is, elvileg a nyelvjárást beszélők táborát erősíthetnék, de nem ez történik, hanem az a gyakoribb, hogy a hiányos magyar nyelvi kompetenciájuk miatt, ráadásul ha alacsony presztízsű nyelvjárásról van szó, nem szívesen beszélnek magyarul, inkább átváltanak szlovák nyelvre. Ez a kódváltás már nemcsak a kortársaikkal történő kommunikációban, hanem a családon belül a különböző nemzedékek között is gyakori, s nemegyszer, különösen a nagyszülők és az unokák között, konfliktusokhoz vezet. Nyelvjárási szövegfelvételeink, mint például az alábbi két idézet, számos ilyen beszédshituációt elevenítenek fel. Közülük az egyik felvétel Nyitraegerszegen készült: *„Bészlők neki magyaró, ő nekém vissza szlovákó”* (Sándor 2004: 210), a másik Vicsápapátiból származik: *„A fjjatalok nēm bēcülik az anyanyēlvünkēt. [...] Mos má min szlovákók a fjjatalok. Mēr min szlovák iskolába járt”* (www.tajnyelv.hu/helynevfel.php?id=56).

Vagyis a fiataloknak ez utóbbi csoportja, bár a magyar nyelv valamely dialektusát többé-kevésbé birtokolja, de számottevően már a jelenben sem erősíti a magyar nyelvjárások helyzetét, s általuk az érintett nyelvjárásoknak az utódokra való átörökítési esélye is cse-

kély. Mivel azonban peremhelyzetben, a nyelvszigeteken és a szlovák nagyvárosok közelében tömeges jelenségről van szó, mindenképp foglalkoznunk kell vele, hiszen e fiataloknak a magyar nyelvtől és kultúrától való eltávolodása a szlovákiai magyar közösség és az egyetemes magyarság számára is súlyos veszteséget jelent.

2) A nyelvjárások mai funkciói. A magyar nyelvjárások ma a kialakult beszédszokások és a közfelfogás szerint is elsősorban beszélt nyelvváltozatok, s főként informális beszédhelyzetekben keletkezett hétköznapi szövegtípusok létrehozására használatosak. Köztudomású azonban, hogy az egységes irodalmi nyelv kialakulását megelőzően beszédben és írásban egyaránt a nyelvjárást használták, hiszen létezésének idejével jócskán megelőzte a standard kialakulását (l. Kiss 2001: 34). Ezt az elsődlegességet azonban a nyelvváltozatok hierarchiájában fokozatosan elveszítette, s napjainkban a nyelvjárások számos régebben létező szerepkörét, köztük az írott nyelvit is, átvette a sokfunkciójúnak tartott standard, holott a nem standard nyelvváltozatok is alkalmasak lennének csak a standardnak tulajdonított tartalmak kifejezésére. A funkcionális differenciáltság ugyanis nem csupán a standard sajátja (l. Lanstyák 2016: 16).

A többfunkciójúság a szlovákiai magyar nyelvjárásokra is jellemző, hiszen korlátozott kommunikációs érvényességük ellenére is több funkciót látnak el: biztosítják a kommunikációt és a kognitív tevékenységet az érintett közösségekben, emellett eszközei az elsődleges nyelvi szocializációnak, valamint a társadalmi identitás és a regionális hovatartozás kifejezésének. Esztétikai funkciójuk is elvitathatatlan, s nemcsak a folklórban, hanem a szépirodalomban is, annak ellenére, hogy tájainkon eléggé tartja magát az a nézet, hogy a szépirodalom művelésére csak a köznyelv alkalmas (l. Kiss 2001: 49–53). Állítják ezt annak ellenére, hogy írók és költők mű-

vészi nyelvébe gyakran átsugárzik anyanyelvjárásuk metaforizáló hajlama és képszerősége (Péntek 2015: 78).

Ennek nagyszerű példáját nyújtja az a Szlovákiában tavaly megjelent szépirodalmi alkotás, melyben a nyelvjárás nem csupán stilisztikai eszköz, hanem a mű egészének a kizárólagos nyelvi kifejezőeszköze. Száz Pál művének – *Fűje sarjad mezőknek – phyto-legendárium* (2017) – ugyanis az legszembetűnőbb nyelvi jegye, hogy Mátyusföld egyik fiktív településének népi emlékezetét abban a nyelvjárásban alkotja meg a szerző, mely az említett kistérségben a csallóközi–szigetközi és a nyugati palóc ütközőzónájában használatos. A fiktív település a *Marad* nevet kapta, s földrajzilag *Gelánto* (Galánta) és *Sélle* (Vágsellye) között helyezkedik el. A tájnyelv itt nem csupán esztétikum, hanem a regionális hovatartozás kifejezőeszköze is (Fried 2018). Íme egy kis ízelítő a vallásos-mágikus-mitikus elemekkel átszőtt mű nyelvezetére: „*Maradiú a nyelvet, amit beszíllünk, nyelvnek mongyuk, a nyēvet pedig, amivē beszíllünk, nyēvnek. Hijábo beszíll így vagy úgy a embër, akkor is csak a magájjét mondgya*” (Száz 2017: 124).

E nagyszerű mű az esztétikai élménybiztosítás mellett a szlovákiai magyarság nyelvi tudatának kérdéseit is felvethetik (Petres Csizmadia 2018). Ezen belül növelheti a nyelvjárás presztízsét, hiszen ha egy nyelvváltozat még az emelkedett, poétikai funkcióban is megállja a helyét, akkor az nem lehet értéktelen, és megvan a létjogosultsága.

3) A nyelvjárások helyzetének vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül a **nyelvjárási attitűd**, a nyelvjárásoknak a beszélők általi megítélése. A különböző felmérések és egyéb módszerrel gyűjtött szubjektív adatok a nyelvjárásokkal kapcsolatban gyakran egymásnak ellentmondó véleményekről árulkodnak: van aki értékesnek, van aki értéktelennek tartja, de azt sajnálná, ha kihalna. Ez

az ellentmondás a beszélők nyelvi értékítéletének bizonytalanságára enged következtetni, mely csökkentheti a nyelvi otthonosságérzetüket, s az elsődleges anyanyelvváltozatuk szégyellését és kerülését vonhatja maga után.⁶

A nyelvjárásokhoz való viszonyulás, ahogy már erre a bevezetőben utaltam, a számos közös jelenség ellenére a Kárpát-medencei magyar régiókban néhány lényeges eltérést is mutat, Erdélyben általában pozitívabb, mint Magyarországon, vagy akár Szlovákiában is (vö. Fodor–Huszár 1998; Presinszky 2009; Péntek 2015; Rancz 2017).

A szlovákiai magyarok nyelvi attitűdjét általában az határozza meg, hogy anyanyelvükön belül általában a magyarországi standardot tartják az eszményi magyar nyelvnek. Ezzel szemben saját nyelvváltozatukat, annak alárendelt helyzete és kommunikációs hatósugarának beszűkülése miatt, többnyire negatívan ítélik meg.

A nyelvjárások értékvesztése eléggé általános a szlovákiai magyarok körében, de intenzitása vidékenként, sőt beszélőközösségenként is eltérő. E különbözőségben, sok más nyelven kívüli tényező mellett, nyilván szerepet játszik az érintett nyelvjárások nyelvi jellege is, mert a standardhoz közelebb álló dialektusok beszélői nem mindig tudatosítják beszédük nyelvjárási voltát, s így a nyelvjárásukat is általában pozitívabban ítélik meg. E jelenséggel az egyik kérdőí-

6 Erre az ellentmondásra néha a laikus beszélők spontán megnyilvánulásai is felhívják figyelmet. Emlékezetes számomra az a dialógus, mégha a benne elhangzó vélemény remélhetőleg nem is tekinthető általánosnak, melynek passzív résztvevője voltam a 2000-es évek elején. E beszélgetésben a köznyelven beszélő idegen megdicsérte palóc beszédpartnerének nyelvjárását, kiemelve annak szépségét és értékét. A palóc nyelvjárási beszélő e dicséretre tömören és ironikusan csak ezt válaszolta: „*Igen, azért akar tőle minden palóc megszabadulni!*”

ves felmérésben szembesültem, melyben a nyitrai elsőéves **magyar szakos hallgatók** közül néhány csallóközi hallgató úgy nyilatkozott, hogy azért nem beszél nyelvjárásban, mert tudomása szerint Dunaszerdahelyen és környékén nincs nyelvjárás. Korábban már más kutatók is felfigyeltek arra, hogy a dunaszerdahelyi középiskolások vélekedése szerint a nyelvjárásuk nem nagyon tér el a köznyelvtől (Okamoto 2002: 350). A csallóközi–szigetközi nyelvjárást beszélő hallgatókon kívül hasonlóképpen vélekedtek saját nyelvjárásukról az északkeleti nyelvjárási régióból származó hallgatók is (Sándor 2009: 233–236). Mindkét említett nyelvjárástípusról közismert, hogy a szlovákiai magyar nyelvjárások közül nyelvi jellegükben ezek állnak a legközelebb a standardhoz. A hallgatók többsége saját nyelvjárását szépnek tartotta, s a többi nyelvjárás közül a legkevésbé szépnek a palóc nyelvjárást minősítette (Sándor 2009: 237).

A palóc nyelvjárások magas fokú stigmatizáltságára már a korábbi attitűdvizsgálatok is rámutattak (Kontra 1997, Fodor–Huszár 1998). Erőteljes negatív megítélésükben valószínűleg a többi nyelvjárástól eltérő fő kiejtésbeli sajátosságuk, az illabiális rövid *ă* és a labiális hosszú *â* is szerepet játszik, s nem véletlen, hogy beszélőik többnyire, ha módosítanak nyelvjárásias beszéd módjukon, ennek megváltoztatására törekednek. Ezenkívül hatással van az is, hogy nyelvjárásukkal szemben nemcsak a magas státuszú magyar standardnak, hanem a standardhoz közelebb álló csallóközi–szigetközi és északkeleti nyelvjárástípusnak is magasabb a presztízse. E két nyelvjárás köznyelviesebb sajátosságaival a palócok a mindennapok folyamán gyakran szembesülhetnek, hiszen a nyugatabbra élő palócok a csallóközi magyarokkal, a keletebbre élők pedig a bodrogközi vagy Ung vidéki beszélőkkel kerülhetnek kommunikációs kapcsolatba.

Így például a nyugatabbra élő Nyitra-vidéki palócok szerint tőlük délre, Komáromban, Dunaszerdahelyen szebben beszélnek magyarul, mint ők. Íme néhány indoklás: *„Dél-Szlovákiában, mert a határ közelsége nagyon sok befolyással van az ottani lakosságra”; „Délen, mert a köznyelvet használják”; „nyelvjárásuk hasonló a magyar köznyelvhez”; „ott nem veszik fel a szlovák nyelv egyes jegyeit”* (Sándor 2000).

A másik példa a keleti végekről hozható fel: a keleti palóc nyelvjárásban beszélő volt tanítói szakos hallgatónk így elevenítette fel a nyelvjárásával kapcsolatos kellemetlen középiskolai élményeit: *„Nyelvi gyökereim Tornagörgőről erednek, így nekem is furcsa volt a köznyelvi kiejtés használata, de a kassai tanároknak is az volt a mi nyelvjárásunk. Nyelvjárásunkat nem becsülték, s ez osztályzatainkon is meglátszott. Innen kezdődött el a harcom, meg kellett tanulnom köznyelven. Kezdetben nehézségekbe ütköztem, mert otthon a köznyelvi beszédért nevettek ki, az iskolában viszont megkövetelték a köznyelvet. Néha még az állkapcsom is fájt, ha egyikről a másikra kellett váltanom [...]”* (Sz.M., elhangzott Nyitrán, 2007. VIII. 27-én; l. Sándor 2007: 235).

A negatív attitűd azonban ott is megjelenik, ahol a standardhoz közelebb álló nyelvjárást beszélnek, mint pl. északkeleti nyelvjárási régióban. Az egyik felmérésben ugyanis a falusi életkörülmények és az ehhez szorosan kötődő nyelvjárásias beszédmód megítélésekor az adatközlők meglepően negatívan nyilatkoztak: *„[...] ha itt marad, nyelvjárásiason fog beszélni, de akkor csak elbutul és itt nincsen jövője”; „[...] menjen inkább városra, de ott meg nem beszélhet így”* (Ádám 2003: 36). Általában elmondható, hogy a Csallóközben és az északkeleti régióban beszélt nyelvjárásoknak sem teljesen pozitív a megítélése, legfeljebb kevésbé negatív, mint a palóc nyelvjárásoké.

A fent idézett, iskolai környezetben szerzett negatív tapasztalat nem egyedi eset, hanem eléggé általános jelenség, hogy a tanárok és az iskolatársak reakciója kelt kellemetlen benyomásokat a nyelvjárásban beszélő diákokban, s ez indítja el bennük nyelvjárásuk stigmatizációját és bizonyos beszédhelyzetekben a nyelvjárás kerülését. A fent említett nyitrai felmérés egyik válasza is erről tanúskodik: *”Még alapiskolás koromban az egyik tanárom csúnyán leszidott, mert az egyik szót nem úgy használtam, ahogy azt ő kérte, és nyelvjárásban mondtam. Azóta azt a szót nem is használom”* (Sándor 2009: 236).

A nyelvjárásokkal kapcsolatos negatív véleményeknek azonban nemcsak lelki és nyelvhasználati következményei vannak, hanem gyakran befolyásolja a tanulók ismereteinek tanárok általi értékelését is. E tekintetben értékes adatokat szolgáltat az a nyitrai Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetben készült doktori disszertáció, mely négy Kárpát-medencei ország gyakorló és leendő magyartanárainak körében végzett kutatást a tekintetben, hogy jelen van-e a nyelvi alapú diszkrimináció és előítéletesség a pedagógiai értékelésben. A kutatás eredményei azt bizonyítják, hogy az a nyelvi előítéleten alapuló feltevés, miszerint a standard nyelvváltozatban beszélő diáknak nagyobb a tudása, mint a nyelvjárásban beszélőé, a pedagógiai értékelésben is megjelenik (Jánk 2018: 197).

Az iskola mellett a nyelvjárási attitűd kialakításában rendkívül fontos szerep jut a magyarországi beszélőknek a nyelvhasználatunkhoz való viszonyulásának is. Ha ugyanis az anyaországiak pozitívan viszonyulnak nyelvjárásainkhoz, a kellemes élmény hatására erősödhet a nyelvjárás presztízse, ellenkező esetben viszont csökken

(Sándor 2009: 235).⁷ A laikusok nyelvi értéktételét a média segítségével az intenzívebb tudományos ismeretterjesztéssel is lehetne némileg alakítani, de e téren bel- és külhonban egyaránt sokkal többet tehetne az iskola, beleértve a közoktatást és a felsőoktatáson belül a tanárképzést is.

A közeljövő stratégiájánaknak pedig oda kellene irányulnia, hogy a nyelvjárás – funkcióit és nem pedig a mítoszait hangsúlyozva – méltóbb helyet szerezzen a nyelvváltozatok hierarchiájában. Ehhez viszont nemcsak az iskolának és a médianak kell hozzájárulnia, hanem a magyar tudomány fellelegvárában is meg kellene teremteni, jól átgondolt stratégia mentén, a nyelvjáráskutatások intézményes hátterét. A jövőt tekintve ugyanis a nyelvjárások presztízscsökkenésének a kisebbségi, sőt az egyetemes magyarság is csak a vesztese lehet, mert a magyar standard fölérendeltségének túlhangsúlyozása, nem egyszer erőltetett elsajátíttatása a nyelvjárás stigmatizációjához vezet, mely nem annyira a magyar standard térnyerését, sokkal inkább a magyarság nyelvcseréjét gyorsítja fel.

I R O D A L O M

- Ádám Anikó 2003. *Bodrogszerdahely beszélőközösségének mai magyar nyelvhasználata*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. Nyitra. Szakdolgozat, 67 p.

⁷ Nemcsak a kérdőíves gyűjtések válaszai (l. Sándor 2009: 236), hanem a különböző beszélgetések is számos idevágó, nem tudatosan közölt adatot nyújtanak, hiszen több szlovákiai magyar, köztük az ismert színésznő, Borbély Alexandra is említést tett a anyaországiak vélekedésének pozitív és negatív attitűdformáló hatásáról (<https://ma7.sk/kultura/borbely-alexandra-mindig-masok-hataroztak-meg-hogy-a-szegyent-erezem-vagy-a-buszkeseget-magyarsagom-miatt>).

- Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.) 2017. *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében*. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) három szimpóziumának előadásai. Termini Egyesület. Törökbálint.
- Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.) 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Tinta Könyvkiadó. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási fonémaállomány. In: Kiss (szerk.): 327–331.
- Fodor Katalin – Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízisének rangsora. *Magyar Nyelv*, 196–210.
- Fried István 2018. Kisebbségtörténelem Csák Máté földjén. *Helikon*, 29. évf., 2. sz. [online] <https://www.helikon.ro/kisebbssegtortenelem-csak-mate-foldjen/>
- Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.) 2007. V. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII.
- Gyurgyík László 2006. *Népszámlálás 2001*. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jánk István 2018. *Nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség a pedagógiai értékelésben*. – Négy ország gyakorló és leendő magyartanárainak körében végzett kutatás eredményei –. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet. Nyitra. 227

p. Doktori disszertáció, kézirat.

- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások a 20. század második felében. In: Kiss (szerk.): 262–324.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy (szerk.): 199–221.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv*, 224–232.
- Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.) 2016. Sztenderd – nem sztenderd. Varációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szept. 18–20.– előadásai-ból. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.) 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris – Kalligram – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest – Pozsony.
- Lanstyák István 2016. Standardizálás. In: Kozmács – Vančo (szerk.) 13–28.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra.
- Okamoto Mari 2002. Magyar anyanyelvű gimnazisták viszonya nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez. *Magyar Nyelv*, 342–354.
- Péntek János 2015. Nyelvünk táji változatosságának dicsérete.

Magyar Nyelv, 75–79.

- Petres Csizmadia Gabriella 2018. „Hijábo beszíll így vagy úgy a embër, akkor is csak a magájjét mongya.” Száz Pál *Fűje sarjad mezőknek* című műve nyelvhasználatáról. In: Németh Zoltán – Roguska, Magdalena (szerk.) *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra. 85–94.
- Presinszky Károly 2008. *A nagyhindi nyelvjárás és nyelvhasználat*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra.
- Presinszky Károly 2009. A szlovákiai magyar nyelvi/nyelvjárási attitűdvizsgálatok. In: Menyhárt – Presinszky – Sándor: 58–60.
- Presinszky Károly – Hlavinová Tekeloiová, Dominika (szerk.) 2018. *Cesty k vede. Utak a tudományhoz*. A tudományos diákköri konferencia dolgozatai. VII. kötet. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra.
- Rancz Teréz 2017. Standardizációs törekvések és nyelvjárásmentő attitűd találkozása a felső-háromszéki beszélőközösségben. In: Benő – Gúti – Juhász – Szoták – Terbe – Trócsányi: 52–58.
- Sándor Anna 1994. A régi parasztházakról és a benne zajló életéről. In: Sándor: 52–54.
- Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
- Sándor Anna 2004. „... s a nagyszülők beszélni tanulnak az unokák nyelvén.” A Nyitra-vidéki nyelvjárásgyűjtés szociolingvisztikai tanulságaiból. In: P. Lakatos – T. Károlyi: 207–212.
- Sándor Anna 2007. A dialektológia és az anyanyelvoktatás kapcsolatának szükségszerű voltáról. In: Guttmann – Molnár: 233–238.

- Sándor Anna 2009. A nyelvjárási attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In: Borbély – Vančóné – Hattyár: 231–239.
- Sándor Anna (szerk.) 1994. *Nyitra-vidéki helytörténeti és nyelvjárási szövegek I.* Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke.
- Schulcz Patrik 2018. A standard nyelvváltozat és a nyelvjárás használata egy helyi önkormányzati testületi ülésen Dél-Szlovákiában. In: Presinszky –Hlavinová Tekeliová: 9–18.
- Szabómihály Gizella 2011. A szlovák nyelvpolitika és a nyelvhasználat jogi szabályozása Szlovákiában a rendszerváltozás után. In: Szabómihály – Lanstyák: 11–26.
- Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.) 2011. *Magyarok Szlovákiában.* Nyelv. VII. kötet. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Száz Pál 2017. *Fűje sarjad mezőknek – phytolegendárium.* Kalligram Dunaszerdahely – Pozsony.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *A magyar nyelv jelene és jövője.* Gondolat Kiadó. Budapest.

INTERNETES FORRÁSOK

- www.tajnyelv.hu/helynevfel.php?id=56. Letöltés: 2016. október 8.
- <http://adatbank.sk/lexikon/demografiai-valtozasok/>. Letöltés: 2018. november 27.
- <https://ma7.sk/kultura/borbely-alexandra-mindig-masok-hataroztak-meg-hogy-a-szegyent-erezzem-vagy-a-buszkeseget-magyarsagom-miatt> Letöltés: 2018. december 27.

ABSTRACT

ANNA SÁNDOR

The present and future of Hungarian dialects in Slovakia

The central topic of the study is the presentation of the current situation of Hungarian dialects in Slovakia and outlining a future strategy based on the lessons drawn from the *status quo*.

The description of the current situation of Hungarian dialects in Slovakia is preceded by the presentation of the dialectal regions located in this geographical area and their internal structure.

The situation of Hungarian dialects in Slovakia is characterized by the duality of similarities and differences, the extent of which is on the one hand related to the different language character of the particular dialectal variants and their distance from the standard language and on the other hand, to the differences of the factors external to the language (demographic, geographic, social, economic, cultural and settlement structural conditions).

The present situation of Hungarian dialects in Slovakia is presented through their changes, functions and the attitudes attached to them. The author comes to the conclusion that there are more differences among the above-mentioned elements in the case of dialects in Hungary than in the case of minority Hungarian dialects.

Keywords: Hungarian dialects in Slovakia, changes, functions, attitudes

JAVASLATOK A MAGYAR NYELVJÁRÁSOKRA VONATKOZÓ NYELVSTRATÉGIÁHOZ

CS. NAGY LAJOS*

Bevezetés. Bevezetőben három, időben egymástól viszonylag távol lévő – a nyelvjárások jövőjéről szóló – vélemény idézését tartom szükségesnek. Az első Lőrincze Lajostól származik, a második Kiss Jenőtől, a harmadik pedig Szabó Józseftől.

„Eltűnőben vannak a nyelvjárások. Igen, de még nem tűntek el, még igen sokan beszélnek különböző szinteken. Nemcsak az öregek, a fiatalok is. Nemcsak az iskolázatlanok, igen sok iskolázott, sőt egyetemet végzett ember nyelvhasználatában, kiejtésében megvannak a nyomai egykori nyelvjárásának. Nagyon valószínű, hogy a mi öregjeink [...], a mi generációnk távozása sem jelenti még a nyelvjárások megszűnését. Generációk jönnek és mennek, s még mindig nem lehet, még mindig nem kell meghúzni a lélekharangot. Változás lesz persze, egyre erőteljesebb, a kivrívó nyelvjárási jelenségek eltűnnek, igen sokuk azonban átalakulva (de nem teljesen köznyelviesülve) megmarad” (Lőrincze 1980: 212–214).

„[...] nyelvjárásokkal minden bizonnyal a jövőben is számolnunk kell – állítja Kiss Jenő – Két okból: Az egyik: a nyelvek létfeltételei (idő,

* Nyugalmazott egyetemi docens (PPKE, Budapest)

tér, társadalom) mindig befolyással voltak a nyelvhasználatra. [...] A másik ok: az embereknek (általános tapasztalat szerint) szükségük van olyan nyelvi kifejezési formákra is, (s ezek meghatározott közösségek számára a nyelvjárási formák, vagy azok lehetnek), amelyek lehetővé teszik a szűkebb közösségükkel való azonosulásukat.” (Kiss 2000: 24–25). Kiss Jenő szerint a nyugati országok nyelvjárási reneszánsza válasz lehet a globalizációra. Az anyanyelvjárás használata ugyanis jelképezi a kisközösségek identitását, otthonosságát, erősíti az együvé tartozás érzését (uo.).

Szabó József 2003-ban hazai és németországi tapasztalatai alapján a következőket állapítja meg a nyelvjárások jövőjével kapcsolatban: *„A nyelvjárások nagymértékű visszaszorulására, esetleg a kipusztulásukra vonatkozó jóslatok [...] – sem nálunk, sem másutt – nem következtek be. Igaz viszont, hogy a legföltűnőbb, a köznyelvi normától leginkább különböző vonásaik mára már elhalványultak, a legnagyobb gyakoriságú, a megértést nem zavaró hangtani (fonetikai és fonológiai) sajátásaik egy része, néhány alak- és mondattani jelenség és az egyes vidékekre jellemző szókészleti elemek (szókapcsolatok, tájszók) azonban még ma is járatosak, és regionális köznyelvi jellegzetességként évtizedek múltával is bizonyosan fennmaradnak”* (Szabó 2003: 65).

Danczi Annamária a felvidéki Kürti Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskolában vizsgálta a nyelvjárási anyanyelv-változatú általános iskolásoknak és tanáraiknak a nyelvjáráshoz való viszonyát, valamint az iskolai anyanyelvoktatásnak a tanulók nyelvjárási beszédére, nyelvhasználati változására gyakorolt hatását.

A tanulmány szerzője diákjai körében végzett kutatásai alapján megállapítja, hogy *„... mindegyik osztályban az évek számával növekszik azoknak a tanulóknak a száma is, akik szerint még sokáig meg*

fog maradni a kürti tájszólás (4. osztály – 44%, 9. osztály – 100%). A nyelvjárás jövőjére vonatkozóan biztató képet ad a fiatal generáció erős érzelmi kötődése ehhez a nyelvváltozathoz, hiszen a megkérdezettek 97,5%-a sajnálná, ha eltűnne a kürti tájszólás” (Danczi Annamária, 2011). A tanárok több mint 60%-a már nem javítja ki a tanórán nyelvjárásban megszólaló gyerekeket, háromnegyed részük pedig nem figyelmezteti az órán tájszólásban egymáshoz szólókat. Tanórán kívüli szituációban nem teszik szóvá az esetleges tájnyelvi jelenségeket (uo.).

A fent idézett gondolatok is igazolják annak létjogosultságát, hogy a Magyar Nyelvstratégiai Intézet tudományos tanácskozást szervez a nyelvjárás-stratégia kérdéséről.

A továbbiakban olyan vizsgálati területeket ajánlok az Intézet figyelmébe, amelyeket a jövőbeli stratégia kidolgozása szempontjából nélkülözhetetleneknek tartok. Vegyük sorra őket.

Két oldalról közelítem meg a teendőket: 1. az anyanyelvi nevelés oldaláról, 2. a nyelvjárási jelenségek köznapi megítélése felől.

1. Szabó József sajnálkozását fejezi ki, hogy a dialektológia és a magyartanítás kölcsönös kapcsolata nemigen jelenik meg a nyelvjárási kiadványokban. Öröndetes, hogy a Magyar dialektológia (2001) című tankönyvben Kiss Jenő bemutatja a tanárképzés és a közoktatás terén elért kutatási eredményeket, illetve a továbbiakban elvégzendő feladatokat (Szabó 2003: 65). Ugyancsak Kiss Jenő az alkotója a Magyar nyelvjárástani kalauz című igen hasznos, elméleti és gyakorlati kérdéseket tárgyaló kiadványnak (Kiss 2000). A szerző ugyan a magyar szakos tanárok számára készítette ezt a füzetet, de érdemes lenne a tanító- és óvóképzősök, valamint a leendő gyógypedagógusok figyelmét is fölhívni rá szemléletformálás végett. Nem

dialektológiai alapismereteket, nem rendszeres dialektológiai útmutatót kap a pedagógus, hanem az anyanyelvi nevelés szempontjából leglényegesebb kutatási eredményekből tömör, közérthető összefoglalást (4). Csak példaként említek meg néhány fejezetcímet: A nyelvjárások funkciói, A nyelvjárási attitűd, A regionális köznyelviség, A nyelvjárási háttér mint iskolai hátrány, Az anyanyelvi órák és a nyelvjárások stb. Igen gazdag válogatott szakirodalmat is tartalmaz a mindössze 52 oldalas kiadvány.

Parapatics Andrea az általános iskolai felső tagozatos, illetve a középiskolás diákok számára szerkesztette a Nyelvjárástani munkafüzetet, melyben a nyelvjárástani ismeretek elsajátításához különböző nehézségű, változatos, több kompetenciaterületet is fejlesztő gyakorlatsorokat állított össze (Parapatics 2018). Az anyanyelvi nevelésben fontos szerepet tölthet be ez a munkafüzet, hiszen a tanulókat indirekt módon vezeti rá a készülő Nemzeti alaptantervben is kiemelt szociolingvisztikai szemléletmódra, a több nyelvi normát elfogadó attitűdre.

Az új Nemzeti alaptanterv tervezete hangsúlyozza a tanulói sokféleség figyelembevételét: a tanulási szükségleteket, érdeklődést, tehetséget, célkitűzéseket, kulturális háttérrel (9), megfogalmazza az óvoda és iskola legalapvetőbb feladatát, vagyis hogy segítse *„a szocio-ökonómiai és -kulturális környezetek eltérése miatt kialakuló különbségek enyhítését és a hatékony hátránykompenzációt”* (41). A kommunikációs kompetencia területén a tanulóra jellemző nyelvhasználói attitűd a tapintatos nyelvhasználat, a nyelvi megfogalmazások másokra gyakorolt hatásának figyelembevétele, fogékonyság a kulturális különbségekre és érdeklődés azok iránt (30).

A tantárgyak tanításának specifikus jellemzője az alsó tagozatban a nyelvi és egyéb hátrányok iskolakezdéskori felmérése (44). A fel-

ső tagozatban eredménycélként fogalmazódik meg a környezetben előforduló nyelvváltozatok (nyelvjárások, réteg- és csoportnyelvek) megfigyelése, elkülönítése és értelmezése (54). A Nat a 9–12. évfolyamon fejlesztési területként jelöli meg többek között a következőket: a nyelv változékonyságát, a nyelvjárásokat, a nyelvi tervezést, a nyelvi normákat (56). Eredménycélnak tartja a nyelvhasználatban előforduló különféle nyelvváltozatok (réteg- és csoportnyelvek, nyelvjárások) főbb jellemzőinek megismerését és összehasonlításukat. A mindennapi kommunikációban pedig megértően elfogadja a nyelvhasználatbeli különbségeket (57).

A nyelvjárások jövőjéről idézett vélemények, valamint az anyanyelvi nevelésben még napjainkban is – szerencsére egyre ritkábban – jelen lévő, a nyelvjárási, regionális köznyelvi nyelvhasználatot stigmatizáló attitűd szükségessé teszi, hogy a MANYSI foglalkozzék dialektológiai kérdésekkel. **Vizsgálat tárgyává kellene tenni a hazai és a határon túli iskolai tankönyveket, egyéb taneszközöket abból a szempontból, hogy hogyan viszonyulnak a standardtól eltérő nyelvhasználati változatokhoz.** A nyitrai, pozsonyi és kolozsvári vendégtanári éveimben személyesen tapasztaltam, illetve hallgatói elbeszélések által is értesültem a tanítói és tanári gyakorlókörökön a köznyelvitől eltérő nyelvváltozatok elutasításával. (Sőt az is előfordult, hogy egy szakmailag jól fölkészült kolléga pályázatát azért nem fogadta el a bizottság, mert nyelvjárási akcentusban beszélt.)

2. A nyelvjárási jelenségek köznapi megítélésében a kettős beszéd jellemző napjainkban is. Egyrészt azt halljuk, hogy a nyelvjárás megőrzendő érték, mert beszélője kifejezi származási helyét, közösségét, a közösséghez tartozását. Nélkülözhetetlenek a tájnyelvi elemek a helyi hagyományok, népszokások megőrzésében, továbbadásában

is. Másrészt erősen él az a vélemény is, hogy aki csak nyelvjárásban beszél, nem sokra viszi. E felfogás képviselői azzal érvelnek, ha a közmagyar elsajátításának szükségességéről van szó, vagyis egy szabványnak való megfelelésről, akkor a nyelvjárás szinte hobbi-nyelv (Szabó Tamás Péter 2011).

Jánk István a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktorandusz hallgatója – jelenleg már az Eszterházy Károly Egyetem oktatója – 2016 és 2018 között azt vizsgálta négy ország (Magyarország, Románia, Szlovákia és Ukrajna) 550 leendő és gyakorló magyartanára körében, milyen mértékű a nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség a pedagógiai értékelésben. A kutató mérési eredményei lesújtók. Íme két megállapítás a diszsertációból – kommentár nélkül. Az első: *„Minden részmintában, így a teljes minta egészében is az azonos tudású, tartalmilag hibátlan feleletet produkáló gyermekek közül szignifikánsan rosszabb jegyeket kapott az a tanuló, aki a megtanultakat nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználattal adta vissza”* (Jánk 2018: 193). A második: *„[...] ami igazán jelentős diszkriminációhoz vezetett nyelvi- leg, az a nyelvjárás és korlátozott nyelvhasználat együttes jelenléte: ezt a feleletet a szlovákiai magyartanárok és magyartanár-jelöltek 43%-a, a romániai magyartanárok 49,1%, valamint az ukrainai leendő és gyakorló magyartanárok legalább 50%-a minimum egy érdemjeggyel gyengébbnek vélte, mint ami a gyerek valódi tudásának megfelelt”* (uo.).

A közvéleménynek a nyelvjárási nyelvhasználatról alkotott értékítéletét többek között a következő tervek megvalósításával gondolkodni pozitívabb irányba fordítani.

2.1. A hagyományörzés és -ápolás területén elengedhetetlennek tartom a nyelvjárási, néprajzi dokumentumok (tájszótárak, nyelvatlaszok, frazeológiai gyűjtemények stb.) digitalizálásának, informatizálásának támogatását. Az elmúlt két évtizedben a számítógép magyar dialektológiai alkalmazását több tényező is motiválta. A múlt század utolsó évtizedében az informatika és technikai háttere olyan gyorsan fejlődött, hogy az alkalmazások lehetősége meghatározódott. A nyelvtudomány különböző ágaiban egyre elterjedtebbé váltak az informatikai megoldások. Nemzetközi dialektológiai kongresszusokon már külön szekció foglalkozott a számítógépes adatfeldolgozással, s szoftverbemutatókat is tartottak.¹ 1996-ban az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke és a Fonetikai Tanszéke együttesen kidolgozott egy elektronikus prezentációs rendszert (Juhász–Radványi–Vékás 2000: 47–58), melynek nagyok sok eleme napjainkra már megvalósult.

Kiss Jenő több mint két évtizede küzd azért, hogy a dialektológiai kutatások eredményei országosan elérhető nagy adatbázisba kerüljenek. Már az ezredfordulón megállapította, hogy hamarosan eljön az az idő, amikor a nyelvjáráskutatásban is jelentős szerepet kap a számítógép: speciális adatbázisok készülhetnek több szempontú elemzésre. *„Nemcsak arra gondolok, hogy egy-egy tájszótár adatainak gépre vitelével s megfelelő keresőprogramok alkalmazásával mennyire felgyorsulnak az elemzések. Arra is, hogy az egy-egy nyelvjárásból származó összes (szótári, atlaszos, monográfiákban közzétett*

¹ Az 1982-ben megjelent *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung* (Hrsg. Werner Besch, Ulrich Knopp, Wolfgang Putschke, Herbert Ernst Wiegand. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1982) már külön fejezetben foglalkozott a számítógép nyelvtudománybeli alkalmazási lehetőségeivel.

nyelvtani vagy más, frazeológiai, kézíratos) adatot egyetlen nagy korpuszként kezelné a számítógép, illetőleg a keresőrendszerek. Egy szót keresve a számítógép segítségével magunk előtt láthatnánk az adott tájszó tájszótárbeli leírását, s más forrásokban való előfordulásait, ami önmagában is a vizsgálati lehetőségek kíváncsú kiterjesztését jelenti” (Kiss J. 2002: 412). 2008-ban Kiss Jenő már arról tájékoztat, hogy a nyelvtechnológiai fejlesztések lehetővé teszik egy egyesített digitális magyar tájszótárnak a megtervezését is (Kiss 2008: 28).

A számítógépes technika dialektológiai alkalmazásának kidolgozása és kipróbálása már a 90-es években elkezdődött. A nyelvtechnológiai elméleti alapokra épülve indult meg a digitalizált atlaszok kiadása. Elsőként 1995-ben Juhász Dezső irányítása mellett a 11 kötetes – a Murádin László gyűjtötte – **A romániai magyar nyelvjárások atlaszá**nak (RMNyA.) a közzétételét kezdte el az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének néhány fiatal oktatója hallgatók közreműködésével. Az utolsó kötet 2010-ben látott napvilágot. További figyelemre méltó eredmények születtek: 2000-ben a **Szilágysági nyelvatlasz**, Márton Gyula gyűjtését Hege-dűs Attila szerkesztette. Saját gyűjtésű adatbázis alapján térképek generálásával készítettem **Medvesalja magyar nyelvjárási atlaszát** 2011-ben. A területi alapú és az abban is megmutatkozó társadalmi vetületű nyelvi variációkat mennyiségi szempontok alapján térképeken bemutató többdimenziós (polisztratikus) térképlapokat tett közzé 2012-ben P. Lakatos Ilona és kutatócsoportja a **Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai** c. könyvben. Természetesen jelenleg is foly-
nak olyan kutatások, melyeknek az eredményét a szakmai körökön túl a szélesebb közönséggel is meg kellene ismertetni. Az interneten ingyenesen hozzáférhetővé kellene tenni A magyar nyelv nagyszó-

tárához hasonlóan legalább az alapvető nyelvjárási műveket, pl. az Új magyar tájszótárt, A magyar nyelvjárások atlaszát, A romániai magyar nyelvjárások atlaszát. Nagy segítség lenne az anyanyelvi nevelésben, mind a tanulók, mind a közemberek nyelvi szemléletformálásában. Olyan szavakat, kifejezéseket fedezhetnek föl, amelyeket szüleiktől, nagyszüleiktől hallhattak. Ebben is jelentős szerepet vállalhatna az Intézet.

2.2. A bevezetőben megállapítottuk, hogy a nyelvjárások, a regionális köznyelv bizonyos elemei jelenleg is élnek, élni fognak. A korábban idézett véleményeken túl igazolásul gondoljunk a különböző tv-csatornákon sugárzott országjáró műsorokra. Például a Gasztroangyal, a Hétmérföld (Kárpát-medencei tájakon is), a Kerekek és lépések, az Ízörzők, a Kárpát expressz, a Folkudvar, Hazahúzó stb. riportalanyainak beszédében fölfigyelhetünk különböző tájnyelvi sajátosságokra. Láthatjuk, hogy újra divatba jönnek, illetve megőrződnek elfelejtettnek hitt ételek, foglalkozások, népszokások. A közmédia fontos szerepet tölt be a hagyományok ápolásában néprajzi sorozataival: faluházak, tájegységek bemutatásával közelebb hozza a nézőket a vidék világához, nyelvhasználatához. Ezzel egyszersmind szemléletet is formál: elfogadó attitűdöt segít kialakítani a nyelvjárási, regionális köznyelvi formák iránt. A fentiek alapján kérdésként vetődik föl bennem, hogy vajon érdemes lenne-e néprajzi, nyelvjárási gyűjtőpályázatot hirdetni a MANYSI szervezésében. Ha a gyűjtés célját, területeit világosan megjelöljük, biztos ma is lennének lelkes vállalkozók, lokálpatrióták, akik szívesen bemutatnák környezetük értékeit. Iskolai tankönyvekben is előfordulnak tájszógyűjtési feladatok, melyeket megfelelő előkészítést követően szívesen teljesítenek a diákok. Bizonyára többen

emlékeznek a jelenlévők közül az 1970-es, 80-as években igen népszerű önkéntes nyelvjárási és névtani gyűjtőpályázatokra. Ezek a pályázatok nyitottak voltak: a középiskolás korosztálytól kezdve az idősebbekig terjedt a pályázók sora. Ennek eredményeként sok értékes munka került a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába és a Nyelvtudományi Társaság Archívumába. 1999-ben a Magyar Nyelvőrben a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2000-től önálló nyelvjárási, társadalomnyelvészeti és névtani gyűjtőpályázatot hirdetett (MNYT. 1999: 371). Ez a pályázat is nyitott, foglalkozástól, kortól, iskolázottságtól függetlenül minden, az ajánlott gyűjtési témák iránt érdeklődő nyújthatott be pályaművet. A gyűjtés az egész magyar nyelvterületre kiterjedt, önálló kutatáson alapuló, forrásértékű munkákat vártak a meghirdetők. Többek között az alábbi témákat javasolták a pályázat kiírói: egy-egy település tájszókincse, helyi foglalkozási ágak, sport- és hobbitevékenységek jellemző szavai, frazeológiai egységek, köszönési, megszólítási formák, szabályok stb. Az ajánlott témák között hagyományosan szerepelnek névtaniak is: család-, kereszt- és ragadványnevek, becenevek, helynevek stb. A rendszerváltást követően általános jelenség volt a közterületek (utcák, terek stb.) korábbi elnevezéseinek megváltoztatása. Településeink belterületének terjeszkedése, új utcák kialakítása a névanyag gazdagodásával jár ma is. Ezért érdemes lenne rájuk is kiterjeszteni a gyűjtést, rendszerezést. Alkalmat adna a régebbi nevekkel való összevetésre, az új névadási tendenciák megismerésére. A minőségileg megfelelő pályaműveket a MANYSI kiadványokban megjelentethetné.

2.3. Tudományos ismeretterjesztő kiadványsorozatot indíthatna az Intézet a nagyközönség számára különböző tájegységekről,

néprajzi, nyelvjárási régiókról képekkel, szövegekkel illusztrálva. Szorgalmazhatná az Intézet a közszolgálati médiumokban az anyanyelvünkről szóló műsorok készítését, pl. a sajnálatosan megszűnt műsorhoz, a Nyelvőrzhöz hasonlókat. Ezzel hozzájárulna a nyelvhasználati sokszínűség elfogadtatásához, a nyelvi stigmatizálás, a nyelvi diszkrimináció csökkentéséhez.

Befejező megjegyzés. Az előbb leírtak alapján a következő területeket ajánlom az Intézet vezetőségének figyelmébe: az anyanyelvi nevelést meghatározó dokumentumoknak a nyelvhasználati sokszínűséget figyelembe vevő áttekintése; a dialektológiai kutatások és a kutatási eredmények közkinccsé tételének támogatása; nyelvjárási, névtani, néprajzi gyűjtőpályázatok kezdeményezése; a magyar tájegységek életét, nyelviségét bemutató népszerűsítő új dokumentumok (filmek, riportok stb.) készítésének szorgalmazása.

I R O D A L O M

- Danczi Annamária 2011. Nyelvjárási háttérrel az iskolában. *Anyanyelv-pedagógia* <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=315> (2018. 09. 25.)
- Jánk István 2018. Nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség a pedagógiai értékelésben /Nyelvi_diszkriminacio_es_nyelvi_eloittele.pdf (2018. szeptember 29.)
- Juhász Dezső – Radványi Péter – Vékás Domokos 2000. Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése. *Magyar Nyelv* 47–58.
- Kiss Jenő 2000. *Magyar nyelvjárástani kalauz*. Magyar Továbbképzési Füzetek 3.

- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126. 391–415.
- Kiss Jenő 2008. Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig. *Magyar Nyelvőr* 132. évf. 27–36.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Márton Gyula (gyűjt.) és Hegedűs Attila (szerk.) 2000. *Szilágysági nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara. Budapest-Piliscsaba.
- MNyT. (Magyar Nyelvtudományi Társaság) 1999. Pályázat. *Magyar Nyelvőr* 123: 371.
- Murádin László (gyűjt.) és Juhász Dezső (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2012: *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Cs. Nagy Lajos 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza*. Luminosus n. o. Kiadó. Nagykapos.
- Nat: A Nemzeti alaptanterv tervezete. https://www.oktatas2030.hu/wp-content/uploads/2018/08/a-nemzeti-alaptanterv-tervezete_2018.08.31.pdf (2018. 09. 22.)
- Parapatics Andrea 2018. *Nyelvjárástani munkafüzet. Feladatok a magyar nyelv területi változatosságának megismeréséhez*. Anyanyelvi Kompetenciafejlesztő Munkafüzetek 12. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Szabó József 2003. A dialektológia és az iskolai oktatás kapcsolatának vizsgálata Németországban és Ausztriában *Magyar Nyelvőr* 127: 64–75.
- Szabó Tamás Péter 2011. Nyelvjárás: érték vagy kolonc? *Nyelv és Tudomány* <https://www.nyest.hu/hirek/nyelvjaras-ertek-vagy-kolonc> (2018. 09. 27.)

ABSTRACT

LAJOS CS. NAGY

Proposals on language strategy for Hungarian dialects

The introduction of the study contains the opinions of Lajos Lőrincze, Jenő Kiss and József Szabó about the future of Hungarian dialects. All of them come to the conclusion that dialects have their functions even today although they are changing and certain phenomena are weakening. The study deals with the current prestige of dialects. Based on surveys carried out in the Carpathian Basin, the author presents the attitude of speakers to their native dialects. The study draws the attention to an important change in attitude related to the native language education in schools. The task of education is to teach the standard language besides the native language education in schools (e.g. dialect) not the other way around. The second part of the study describes the tasks necessary to be performed in order to meliorate the public attitude towards the use of dialects (e.g. the publication of former dialectal, et-

hnographic and phraseological collections; invitation to collecting tenders, etc.)

Keywords: future of dialects, prestige of dialects, attitude towards the use of dialects, native language education, primary language variety, standard language, tasks of language strategy

A CSÍKI NYELVJÁRÁSI NYELVHASZNÁLAT STRATÉGIAI MEGKÖZELÍTÉSE

CSOMORTÁNI MAGDOLNA*

1. Bevezetés. A nyelvjárások és a nyelvjárásstratégia. A nyelvjárások a köznyelvvél és a társadalmi nyelvváltozatokkal együtt a nyelv létezési formái. A nyelv külső dimenziói közül a földrajzi térrel állnak a legszorosabb kapcsolatban, így területi nyelvváltozatoknak is nevezzük őket, de tekintettel arra, hogy a tér dimenziója az idő és a társadalom dimenziójával is összefügg, az utóbbi két tényező is meghatározza őket. A nyelvjárások a nyelvi változatosság és változandóság törvényszerűségén alapuló természetes, szabadon fejlődő nyelvek, „amelyek közül egyik sem kerekedik a többi fölébe, s ezért vég nélkül ki van téve a részekre való felbomlásnak” (Saussure 1967: 242).

A nyelvjárások a köznyelvhez való viszonylatukban önálló nyelvi rendszerek, alapvetően azonos nyelvi kifejezési lehetőségekkel, normatív, de nem normalizált beszélt nyelvek. Területi elterjedtségükre nézve kötöttek, kronológiai szempontból elsődlegesek, a társadalmi, nyelvi tudati tényezők meghatározta kommunikációs érvényességük: felhasználási területük, használói körük, kommuni-

* Egyetemi adjunktus (BBTE, Kolozsvár)

kációs hatókörük korlátozott. A kisebb-nagyobb közösségek nyelvhasználatában sajátos tényezőkként vannak jelen, a többi belső nyelvváltozat viszonylatában lehetnek kizárólagos változatok, főváltozatok, mellékváltozatok és maradványok is. Összetett szerepkörrel rendelkeznek: mindenekelőtt a kommunikáció és a megismerés eszközei, ugyanakkor a lokalitás, a társadalmi hovatartozás kifejezői, de kultúrahordozó, kultúrateremtő eszközök is egyben.

A mindenkori nyelvjárások mint élő, természetes belső nyelvek folyamatos mozgásban, változásban vannak. A mai nyelvjárások „mind pragmatikai, mind nyelvi értelemben változnak. Változik tehát funkciójuk, változnak felhasználási területeik, és változik a nyelvjárási rendszer maga” (MD. 248). A nyelvjárások mai változásának fő tendenciája a köznyelvhez való közeledés, „a nyelvjárási nyelvhasználatnak a köznyelvi nyelvhasználat javára való térvesztése” (uo.). Mindez a nyelvjárások térbeli dimenziójának a szűkülésével, társadalmi fontosságának csökkenésével, ugyanakkor a társadalmi dimenziójuk szerepének növekedésével hozható összefüggésbe.

A nyelvjárások pragmatikai változásának jellegzetes eseteit az anyaországi és a határon túli nyelvjárási nyelvhasználat közötti különbségek képviselik. A különbségeket meghatározó tényezők szövevényes hálózatából egyrészt Trianont kell kiemelnünk, amely „fölerősítette a magyar nyelvterület peremein mind a nyelvi fáziskésést, mind pedig a kontaktushatásokat a központhoz képest, s ellentett változásokat indukált és indukál a nyelvhasználat színterein is” (MD. 194), másrészt az 1989-es rendszerváltást. A Trianon előidézte változásokkal módosult a magyar nyelvjárások természetes térbeli és társadalmi dimenziója. A tíz nyelvjárási régió között egyetlenegy sincs, amelyet teljes mértékben a mai Magyarországon lokalizálhatnánk, nagyobb részük anyaországi és határon túli

területek nyelvjárása, mint a dél-dunántúli, a közép-dunántúli-kisalföldi, a nyugat-dunántúli, a Tisza-Körös-vidéki, a palóc, a délal-földi, az északkeleti, nyelvjárási régió, kisebb részük viszont – mint a mezőségi, a székely és a moldvai nyelvjárási régió – az anyaország határain kívüli nyelvjárás.

A magyar nyelvjárások az előbbieken fölvázolt általános ismérveik alapján a magyar nyelv sokszínűségének, gazdagságának a bizonyágai. A nemzeti identitást erősítő nyelvi örökség részei, amelynek megőrzése, fejlesztése fontos, elengedhetetlen feladat: „a magyarság helyzete ezt különlegesen megkívánja. Egyrészt mert mi is osztozunk a kis népeknek és nyelveknek a mai modern világban nem minden szempontból könnyű sorsában, amit a nyelvi hatások viszonylatában csak tovább bonyolít a magyarnak az indoeurópai eredetű és típusú tengerében nyelvrendszerbelileg erősen különálló volta. Másrészt – [...] – a mi népünk egyharmada más államok, más kulturális visznyok, hagyományok, más nyelvi környezet kereteiben él, és hiába van túlnyomó részük ősei és a maga szülőföldjén is hazánk közelében, elszakíttaságuk, nemzeti megosztásuk képletesen még a földrajzi távolságot is többé-kevésbé megnöveli. Ilyen helyzetben államalkotó nemzet alig van ma Európában. Ezért anyanyelvünk nemzeti összetartó erőnknek legerősebb köteléke, amelyre így is kell tekintenünk, vele szemben így is kell éreznünk, viselkednünk” (Benkő 1999: 24).

A magyar szellemi-kulturális örökség elemei közé tartozó nyelvjárások nyelvpolitikai elismerése, tudatosítása, védelme jut kifejezésre abban, hogy a nyelvi örökség megőrzésére, fejlesztésére kidolgozott nyelvstratégiai feladatok között „a nyelvi gazdagság megőrzése, különös tekintettel a nyelvjárásokra és rétegnyelvekre” feladata is szerepel (Korm.rendelet). A Magyar Nyelvstratégiai Inté-

zet a nyelvjárások megőrzésének stratégiai tervezését mai nyelvjárási problémákkal kapcsolatos cselekvési tervek sorozatára alapozza a 2018. június 21-i Publikációs felhívásában, amelyek problémák fölvetésére és megoldására fókuszálnak, különös tekintettel a mai magyar nyelvjárások változásaira. Ehhez a publikációs felhíváshoz csatlakozik a csíki nyelvjárási nyelvhasználat stratégiai megközelítésének az alábbiakban fölvázolt kísérlete is.

A magyar nyelvjárásstratégia a magyar nyelvstratégia szerves részeként képzelhető el, amelynek lényegét a következők összegezik: „Minden közösség önfenntartó tevékenységet folytat: saját maga létének feltételeit is igyekszik biztosítani. Ez a tevékenység a legkedvezőbb körülmények között is nélkülözhetetlen: az alkotás, az önreferencia és önreflexivitás (az önértelmezés), a közösségi koherencia összhangba hozása és a környezettel való összekapcsolása a fenntartás, a kulturális kumuláció elengedhetetlen feltétele. A nyelv, a nyelvet beszélő közösség nem van, hanem létrehozza önmagát folyamatosan, hagyományt képezve és a jövőt megnyitva [...]. Ha ez a folyamat él, a közösség és nyelve is él, ha ez a folyamat megszakad, a közösségnek és a nyelvnek is vége” (Tolcsvai 2017: 487–8).

A nyelvjárásstratégiának értelemszerűen követnie kell a magyar nyelvstratégia általános elveit, szempontjait és módszereit. A Kiss Jenő által kidolgozott nyelvészeti megalapozottságú nyelvstratégia adekvát elméleti háttérrel biztosít számára (Kiss 2012). Ennek meghatározottságában sajátos szociolingvisztikai, szociodialektológiai megalapozottságú nyelvjárásstratégiai koncepcióba kell beépülnie, tevékenységformái között pedig az állapot- és a helyzetfölmérésnek, valamint a „terápiás tevékenység” megtervezésének kell szerepelnie (l. i.m. 34–5). A magyar nyelvstratégia kérdéskörét tárgyaló további szakmunkák alapján (l. Tolcsvai 2017: 487–8) több vonatkozásban

is részletezhető a nyelvjárásstratégia, ezek bemutatásától azonban e tanulmány eltekint. A nyelvjárásstratégián belül a határon túli nyelvjárások stratégiai tervezése különösen fontos feladat, tekintettel sajátos státusukra, valamint összetett változási folyamataikra.

2. A csíki nyelvjárás nyelvhasználat stratégiai tervezése. A csíki nyelvjárás nyelvhasználat stratégiai tervezése az egyik jellegzetes határon túli nyelvjárás egység nyelvhasználatára irányul. Ez a nyelvjárás egység pontosabban a székely nyelvjárás régió két alegységének, az alcsíki és a felcsíki nyelvjárás csoportnak az együttese, amely a 20. század eleje óta Magyarország határain kívüli, romániai magyar kisebbségi nyelvjárás.

A csíki nyelvjárás földrajzi területe az Erdély keleti szélén fekvő Székelyföld egyik medencéje, a Keleti-Kárpátok és a Hargita hegység közötti Csíki-medence. A Csíki-medence jellegzetes háromszögű földrajzi alakulat, amelyet az Alcsíki-, a Felcsíki- és a Középcsíki-medence alkot. A térség a Felső-Olt mente vízgyűjtő területéhez tartozik.

A csíki táj a jellegzetes kultúrájú magyar néprajzi tájak közé tartozik, ahol a magyarság viszonylag későn, a 12–13. században telepedett meg. A viszonylag egységesen fejlődő erdélyi magyar vidékek egyike, amelyek újkori történetét az 1920-as trianoni békediktátum, majd az 1940-es második bécsi döntés határozta meg. 1876-ig Csíkszék önálló székely közigazgatási egység volt, amely 1876 után vármegyévé alakul. A 20. század első felében a romániai közigazgatási rendszerben Maros-Magyar Autonóm Tartomány, majd az 1968-as megyerendezés során Hargita megye részévé vált. A változások erőteljes hatást gyakoroltak Csík népességének alakulására is, amelyről közvetlen adatok híján a 2011. évi romániai népszámlálás Hargita

megyére vonatkozó adatai tájékoztathatnak. Ezek szerint a megye lakosságának főbb etnikai csoportok szerinti megoszlása a következő képet mutatja: a magyarok képviselik a többséget (85,2 %), a románok jóval kisebb arányban szerepelnek (13 %), a romák aránya pedig mindössze 1,8 % (Veres 2015: 33). Egyébként Románia „stabil népességéből 2011-ben román nemzetiségűnek vallotta magát 16,792 fő, azaz 88,9 százalék; magyarnak vallotta magát 1,227 millió fő, azaz 6,5 százalék; romának (vagy cigánynak) vallotta magát 621,6 ezer fő, azaz 3,3 százalék ...” (i.m. 30).

A mai csíki nyelvjárás összesen negyvennyolc település helyi nyelvjárását ötvözi magába. A települések közigazgatási egységekbe, községekbe szerveződnek, egyes települések önmagukban alkotnak községet, mások pedig falvakkal, ún. településrészekkel együtt (l. Hargita megye). Az alcsíki nyelvjáráscsoportozáshoz 1. Csíkkozmás, *Lázárfalva*, 2. Csíkszentgyörgy, *Csíkbánkfalva*, *Csíkménaság*, *Csobányos*, *Egerszék*, *Gyürke*, *Kotormány*, *Ménaságújfalva*, *Pottyond*, 3. Csíkszentimre, *Csíkszentimrei Büdösfürdő*, 4. Csíkszentlélek, *Csikmindszent*, *Fitód*, *Hosszúaszó*, 5. Csíkszentkirály, 6. Csíkszentmárton, *Csíkcsekefalva*, *Úzvölgye*, 7. Csíkszentsimon, *Csatószeg*, 8. Tusnád, *Csíkverebes*, *Újtusnád*, a felcsíki nyelvjáráscsoportozáshoz pedig 9. Csíkcsicsó, *Csaracsó*, 10. Csíkdánfalva, 11. Csíkmadaras, 12. Csíkpálfalva, *Csíksomortán*, *Csíksdelne*, 13. Csíkrákos, *Göröcsfalva*, 14. Csíkszentdomokos, 15. Csíkszentmihály, *Ajnád*, *Lóvész*, *Vacsárcsi*, 16. Csíkszenttamás, 17. Csíkszépvíz, *Bükklok*, *Csíkborszova*, *Csíkszentmihály*, 18. Karcfalva, *Csíksenőfalva*, 19. Madéfalva települések helyi nyelvjárásai tartoznak. (A községekbe szerveződő helységek felsorolásában a falvak neve dőlt betűvel jelölt név.)

A csíki nyelvjárás nyelvhasználat a legutóbbi időkig teljes mértékben elkerülte a szociodialektológiai kutatások figyelmét. Így eb-

ben a sajátos helyzetben, rendszeres, átfogó vizsgálatok hiányában nyelvstratégiai megközelítése – amely egyébként nagyon fontos feladat tekintettel beszélőközössége kisebbségi státusára –, lehetetlennek tűnhet, de feltehetően mégsem az. A szociodialektológia eddigi kutatásai ugyanis kiterjedtek több kisebbségi közösség nyelvjárási nyelvhasználatára is, felszínre hozva általános és sajátos jellemzőiket egyaránt (l. MD. 193–5). Az általános nyelvjárási nyelvhasználati sajátosságaik minden bizonnyal jellemzőek a csíki nyelvjárási nyelvhasználatra is, és alapját képezhetik a tájegység nyelvjárási nyelvhasználatának leírásának, illetve további vizsgálatának is. A határon túli nyelvjárási nyelvhasználat általános vonásai feltételezhetően ott szerepelnek az egészében még feltáratlan csíki nyelvjárási nyelvhasználat meghatározói között is. Ide vonatkozó átfogóbb kutatások hiányában pillanatnyilag két olyan vizsgálat eredményei erősíthetik meg ezt a feltételezést, amelyeket a Magyar Nyelvstratégiai Intézet 2018-as nyelvjárásstratégiai publikációs felhívása alapján végeztem. A vizsgálatok egyike 2018 nyarán zajlott egy csíki településen, a másika pedig, amelyre ugyanezen év őszén került sor, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának harmadéves magyar szakos hallgatói körében.

A csíki nyelvjárási nyelvhasználat stratégiai tervezése az előbbieken felvázolt nyelvjárásstratégia értelmében két fázisra tagolódik. Az első fázisában a csíki nyelvjárási nyelvhasználat mai helyzetének ismertetésére, problémáinak elemzésére, a második fázisában pedig a problémák megoldásával kapcsolatos javaslatok bemutatására kerül sor.

2.1. A csíki nyelvjárási nyelvhasználat mai helyzete, problémái.

Az eddigi dialektológiai, szociodialektológiai vizsgálatok egyértel-

műen bizonyították, hogy a mai magyar nyelvjárások változnak, váltoásaik körében pedig több sajátos változási folyamat is körvonalazható, amelyek egyike a nyelvjárasi nyelvhasználatnak a változási tendenciája. A nyelvjárasi nyelvhasználat változása más és más sajátosságokat mutat anyaországi és határon túli vonatkozásokban, az anyaországban és a határon túl ugyanis más és más társadalmi és tudati tényezők határozták, határozzák meg azt. Az anyaországi nyelvjárasi nyelvhasználat körére általában a szűkülés jellemző az eléggé elterjedt kettősnyelvűség és a nyelvjárások stigmatizáltsága következtében, a határon túli nyelvjárasi nyelvhasználat köre viszont kiterjedtebb a köznyelv funkciójának korlátozottsága következtében. A nyelvjárások felhasználási területe, használói köre, kommunikációs hatóköre korlátozott az előbbi esetben, az utóbbi esetben viszont szabadabb. Az anyaországi nyelvjárások használata inkább informális-familiáris beszédhelyzetekben gyakori, a határon túli magyar lakosság „körében azonban általánosabb és »publikusabb« is a nyelvjárasi nyelvhasználat” (MD. 47).

A mai nyelvjárások változásának bonyolult kérdéskörét legutóbb Kiss Jenő elemezte részletesen *A nyelvjárások* című tanulmányában (2017:209). Anyelvjárásirégiókhelyzetétjellemezve, akövetkezőket állapította meg a kisebbségi régiók kapcsán: „[a] Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőknek a nyelvjárásai regionálisabbak és archaikusabbak, mint a magyarországiaké. Természetes ezért, hogy általában több a regionális elem és sajátosság, s több az archaizmus is, mint a magyarországiakban. Ennek magyarázata a magyar standard gyengébb vagy hiányzó hatása, szemben teljes körű magyarországi hatásával” (i.m. 207). A mai nyelvjárások változásának mint „hatalmas méretű folyamatnak” a főbb jellemzőit a következőkben összegezte: „A nyelvjárások használatának szociokulturális okokból

következő pragmatikai térvesztése, beszűkülése, illetőleg ennek a folyamatnak nyelvhasználati, nyelvrendszer-tani következménye, a nyelvjárások színeinek halványulása, köznyelvhez való közeledése részleteiben igencsak összetett, többtényezős folyamat, amely nem a fizikai törvények egyértelműségével, s nem kiszámítható ütemben zajlik” (i.m. 209). Véleménye szerint a változások alapján az áll, hogy a „nyelvjárás beszélők társadalmi-művelődési környezetük radikális változása miatt a hagyomány és a modernizáció felfokozott feszültségzónájában élnek” (uo.), a közelebbi okai pedig „1. [az] egyetemes tényezőkre, 2. a nyelvjárás beszélők körében zajló társadalmi változásokra és 3. a nyelvjárás beszélők mentalitásának, nyelvi attitűdjének a módosulásaira” vezethetők vissza (i.h.).

A nyelvjárás nyelvhasználatnak, pontosabban a határon túli nyelvjárás nyelvhasználatnak és változásainak az előbbieken felvázolt általános sajátosságai a székely nyelvjárás nyelvhasználatra, illetve változásaira is egyértelműen jellemzőek. Mindezt Rancz Teréz felső-háromszéki vizsgálatai is alátámasztják, amelyek a kisebbségi identitás problematikáját a nyelvhasználattal összefüggésben közelítik meg tekintettel arra, hogy a kisebbségi magyarság esetében „az anyanyelvi tényező valamennyi identitáskomponens közül a legsúlyosabb” (2015: 6). Az erőteljes, életképes identitással jellemezhető felső-háromszéki közösség nyelvjárás nyelvhasználatával kapcsolatban azt a következtetést vonja le, hogy: „érzékelhető a standard és a regionális standard térnyerésével párhuzamosan a helyi nyelvváltozat térvesztése, visszaszorulása, és ezáltal a nyelvi szinten jelentkező lokális kollektív identitás gyengülése” (i.m. 149). Lukács Csilla székelyföldi középiskolások nyelvi-nyelvjárás attitűdjére vonatkozó kutatásai is azt bizonyítják, hogy „a tanulók körében a nyelvjárás nyelvhasználat visszaszorulóban van, de a városiak is

közel annyian rendelkeznek nyelvjárási kompetenciával, mint a falusiak” (2007: 61).

A csíki nyelvjárási nyelvhasználat stratégiai tervezése kapcsán vizsgált csíki nyelvjárás Csíkmindszent nyelvjárása. A település a romániai Hargita megye egyik helysége, a megyeközponttól, Csíkszeredától keletre, délkeletre fekszik 8 km távolságra. 2004-től Csíkszentlélek községhez tartozó, magyar általános iskolával rendelkező falu, lakossága a 2011-es népszámlálási adatok szerint 1108 főből áll, a lakosok nemzetiségi megoszlása pedig a következő: 1062 magyar, 8 román, 20 cigány és 18 nemzetiségéről nem nyilatkozott személy. Felekezeti hovatartozás szerint a lakosok közül 1003 lakos római katolikus, 8 pedig más vallású (Varga E.). Csíkmindszent mai társadalmi, gazdasági életét, kultúráját jellegzetes migrációs tényezők határozzák meg: a leépült iparú városból, Csíkszeredából való kiköltözés, a szuburbanizáció, a csökkenő mértékű faluról városra, városról falura történő ingázás, a munkanélküliség következtében a fiatal korosztály körében egyre erősödő kivándorlás. A helyi társadalom mobilitását a hagyományosabb népességmozgás is befolyásolja, így főként szomszédos településekről, illetve más vidékekről házasságok révén való szórványos átköltözések. A föld- és erdőtulajdonok visszaadása nyomán a lakosság nagyobb részének fő foglalkozási ágazata a mezőgazdaság, kisebb hányadának pedig a faki-termelés és -feldolgozás főként az 1991-ben létesített helyi Transhar Forex SRL cégnek köszönhetően.

A település helyi nyelvjárása a székely nyelvjárási régió alsíki nyelvjárás csoportjához tartozik. Az 1960-as és 1970-es években kötött házasságok, valamint a rendszerváltás utáni időszakban a szuburbanizáció révén idetelepült román etnikumú lakosok nyelvhasználatára a fokozatos asszimilálódás jellemző. A fokozottan gya-

rapodó cigányok kétnyelvűek, a cigány nyelv mellett a környezeti nyelvet, a helyi nyelvjárást is beszélik.

A csíkmindszenti nyelvjárási nyelvhasználat vizsgálatainak adatgyűjtési fázisa sajátos módszert követett, helyszíni kérdőíves gyűjtést. Az alkalmazott speciális kérdőív magyarra átdolgozott, rövidített változata az 1975-ben a müncheni egyetemen a bajor nyelvjárások elterjedésének, használatának felderítésére kidolgozott kérdőívnek (l. MD. 169–70). A helyi nyelvhasználat variabilitását, sokszínűségét vizsgáló speciális kérdőív húsz kérdést tartalmaz, amelyek egy része az adatközlők szociális körülményeire, a másik része pedig az adatközlők metalingvisztikai ismereteire kérdez rá. Az adatközlők szociális körülményeit feltáró nyolc kérdés olyan háttérinformációkat tár fel, mint a nem (1.), a településen való tartózkodás időtartama (2.), a gyermekkor színhelye (3), a település típusa (4), az iskolai végzettség (9.), a foglalkozás (10.), a munkahely (11.), a tevékenységi terület (12.), az életkor (20.). Az adatközlők nyelvhasználatával, illetve nyelvjárási nyelvhasználatával, nyelvjárási attitűdjével kapcsolatos metalingvisztikai ismereteire vonatkozó tizenegy kérdés közül pedig hat kérdés az adatközlők nyelvjárási nyelvhasználatának meglétére (5.), az adatközlők nyelvhasználatának familiáris, informális és formális beszédhelyzetekben esetleges rétegződésére vonatkozik (6., 7., 8., 13., 14.), további öt kérdés pedig a nyelvjárás formális beszédhelyzetekben való használatával kapcsolatos adatközlői értékítéletekre (15., 16.), a nyelvjárás anyanyelvoktatásbeli helyére, szerepére (17.), a nyelvjárások jövőjére (18.), a nyelvjárási nyelvhasználat mássága iránti attitűdre vonatkozó (19.) adatközlői véleményekre, álláspontokra.

Az adatgyűjtés fázisába az alapsokaság tíz százaléka vonódott be, azaz száztizenegy adatközlő. A közösség szociológiai paraméte-

rei szerepeltek a kiválasztásuk szempontjai között. A kérdőív segítségével feltárt háttérinformációk szerint a nem szempontja alapján az adatközlők közül ötven férfi, hatvanegy pedig nő, akik több korcsoportot képviselnek. A száztizenegy adatközlő sajátosan oszlik meg a kérdőív kijelölte hét életkori csoportban (l. 1. táblázat).

Korcsoportok	20 alatt	20-30	30-40	40-50	50-65	65-70	75 fölött
Adatközlők száma	4	11	20	24	19	17	16

1. táblázat. *A csíkmindszenti adatközlők korcsoport szerinti megoszlása.*

A megkérdezettek túlnyomó többsége (98) a településen lakik a kezdetektől fogva, tehát gyermekkorát is itt töltötte, kevesebben érkeztek más helységekből, akik a gyermekkorukat nem itt töltötték (13). Az utóbbiak is mind székelyföldiek, Al- és Középcsik közelebbi, illetve távolabbi helységeiből (10), Gyergyószentmiklósról (1), a háromszéki Barótról (1), Közéapajtáról (1) jöttek a faluba. Iskolai végzettség alapján három adatközlő egyetemet, négy főiskolát, tizenhét középiskolát, negyvenhárom szakközépiskolát és negyvennégy általános iskolát végzett. Foglalkozás és tevékenységi területek szerint is jellegzetes megoszlást mutatnak: vezető, értelmiségi (1), szellemi munkakörbeliek (5), szakmunkások (48), gazdálkodók (21), háztartásbeliek (5), nyugdíjasok (29), diákok (2), kézi-fizikai munkások (89), írásbeli-szóbeli tevékenységet végzők (10), illetve fele-fele arányban értelmiségiek és szellemi munkakörbeliek (12) alkotta csoportokra tagolódnak. Kilencvenegy adatközlő helyben dolgozik, húsz viszont más településeken: Csíkszeredában (15), Székelyudvarhelyen (1), Brassóban (1), országszerte (1), külföldön (2).

Az alapsokaságot képviselő minta tehát nem szerint megközelítőleg arányos megoszlást mutat. Törzsrészére nézve középkorú, helybeli születésű, általános iskolai és szakközépiskolai végzettségű, helyben dolgozó szakmunkás és gazdálkozó, kézi-fizikai munkát végző személyek csoportjaiból tevődik össze. Kisebb hányadát fiatalabb és idősebb, betelepült, egyetemet, főiskolát, középiskolát végzett, vezető, értelmiségi, szellemi tevékenységű, nyugdíjas, háztartásbeli, írásbeli-szóbeli és fele-fele arányban kézi-fizikai, valamint írásbeli-szóbeli munkát végző egyének teszik ki.

Az adatközlők metanyelvi információi szerint a helyi nyelvjárási nyelvhasználat sajátos képet, rétegződést mutat a minta szociológiai paraméterei meghatározottságában. A mintára teljes mértékben jellemző a nyelvjárási nyelvhasználat, minden adatközlő beszél nyelvjárást. Egyetlen kivétellel a betelepültek is megtanulták a helyi nyelvjárást, véleményük szerint mindez nem okozott különösebb nehézséget, nem tapasztaltak nagyobb mértékű eltéréseket anyanyelvjárásuk és a csíkmindszenti nyelvjárás között. A kivételt egy férfi adatközlő képezi, aki napjainkban is szülőfaluja, Csíkménaság nyelvjárását használja saját bevallása szerint. Nyolc adatközlő anyanyelvjárása más települések helyi nyelvjárása, így a csíkménasági (3), a csíkszentimerei (2), a csíkszentgyörgyi, a bánkfalvi, a csíkszentsimoni, a középajtai nyelvjárás, két adatközlő esetében az elsődleges nyelvváltozat a gyergyószentmiklósi, illetve a baróti regionális köznyelv.

Familiáris, informális beszédhelyzetekben a helyi közösség megkérdezett tagjai túlnyomórészt nyelvjárásban társalognak gyerekeikkel (86), házastársukkal (80), szomszédaikkal (103), de néhányuk esetében a regionális köznyelvi nyelvhasználat is felbukkan (11; 10; 8). A negyvennégy gyerekes férfi közül negyven nyelvjárásban

tárgyal a gyerekeivel, az ötvennégy gyerekes nő közül pedig negyvenhárom. A regionális köznyelv használata mindkét csoportban kisebb arányú, viszont a nők esetében hangsúlyozottabb (9), mint a férfiak esetében (3). Meg kell jegyezni, hogy van egy olyan férfi és két olyan nő is, akikre a nyelvjárási és a regionális köznyelvi nyelvhasználat is jellemző. A gyerekeikkel nyelvjárásban beszélők egyetlen kivétellel mind középiskolai, szakközépiskolai, általános iskolai végzettségűek, szakmunkások, gazdálkodók, háztartásbeliek, nyugdíjasok, a kivételelt egy főiskolai végzettségű adatközlő képezi. Az egyetemet és főiskolát végzett, szellemi tevékenységű, szóbeli-írásbeli munkát végző személyek regionális köznyelven tárgyalnak a gyerekeikkel való kommunikációban.

A megkérdezettek a nyelvjárást alkalmazzák leginkább a házastársukkal való beszélgetéseik során is három nem nős férfi és hét nem férjezett nő kivételével, de a köznyelvet is néhányan, egy-egy nő és férfi adatközlő pedig a nyelvjárást és a köznyelvet is. A házastársukkal nyelvjárásban beszélők szociológiai paraméterei hasonlóak a gyerekeikkel nyelvjárásban beszélők paramétereihez.

A közösség nagyobbik részére a nyelvjárás jellemző a szomszédokkal, ismerősökkel való kommunikációban, mindössze egy férfi és hét nő fordul a regionális köznyelvhez ebben a beszédhelyzetben, tehát a köznyelvi nyelvhasználat ebben az esetben a legkevésbé jellemző. A nyelvjárási beszélők elsöprő többsége ugyanazokból a szociális csoportokból származik, mint az előbbi beszédhelyzetek nyelvjárási beszélői, leszámítva az általános iskolai végzettségűek csoportját, amely a szomszédokkal nem beszélget köznyelven.

A hetvennyolc aktív adatközlő többsége munkahelyi környezetben nyelvjárásban (62), kisebb része regionális köznyelven szólal meg (16). Az előbbi nyelvhasználati forma a középiskolát, szakközépis-

kolát és általános iskolát végzettek, azaz szakmunkások, gazdálkodók környezeti nyelve, az utóbbi pedig az egyetemet, főiskolát végzett értelmiségi, szellemi munkát végzőké. A munkahelyi kollégákkal hatvanöt személy nyelvjárásban, tizenhárom személy regionális köznyelven tárgyal. A nyelvjárásban és a köznyelven beszélők szociális meghatározói általánosságban hasonlóak az előbbieket során bemutatott nyelvjárási és köznyelvi beszélők meghatározóihoz. Kivételt képez ez esetben az egyetemet és főiskolát végzett csoport, amelynek egy, illetve két tagja nyelvjárást alkalmaz a kollégákkal való kommunikáció során, két-két tag pedig regionális köznyelvet.

A kérdőíves gyűjtés fontos információkat tárt fel az adatközlők nyelvjárási nyelvhasználatának különböző vetületeivel, a nyelvjárások és köznyelv oktatásának kérdéseivel, a nyelvjárások jövőjével, a nyelvjárások iránti attitűddel kapcsolatban is. A vélemények megoszlának a nyelvjárási nyelvhasználatnak a szakmai karrier szempontából való előnyösségével, előnytelenységével kapcsolatban is: az adatközlők többsége szerint nincs jelentősége a nyelvjárási nyelvhasználatnak a szakmai karrier szempontjából (45), harminchét adatközlő előnytelennek tartja, huszonkilenc pedig előnyösnek. Az egyetemet és főiskolát végzett csoport kivételével minden más csoportban feltűnik mindhárom álláspont. Érdekes módon a kivételes csoportokban négy adatközlő nem tulajdonít jelentőséget a nyelvjárási nyelvhasználatnak a szakmai karrier szempontjából, három viszont előnytelennek tartja azt.

A nyelvjárási nyelvhasználat médiában, színházban való alkalmazásának mértéke kapcsán is sajátos vélemények fogalmazódtak meg a különböző csoportokban. A „túl ritkán”, „túl gyakran” és a „megfelelő arányban” válaszlehetőségek közül nagyrészt az első és az utolsó között oszlanak meg majdnem azonos arányban a

vélemények. A többség szerint megfelelő mértékű a nyelvjárás jelenléte a rádióban, a televízióban és a színházban (56). Egy adatközlő a színházi kabaré esetében kifogásolta a székely nyelvjárási sajátosságok kipellengérezését, sértőnek, bántónak tartotta azt, hogy az esetenként nevetetés eszközévé teszi a nagyszülei, szülei nyelvhasználatát. Ötvenkét adatközlő túl ritkának minősíti a nyelvjárás szóban forgó területeken való előfordulásának mértékét, és határozottan több olyan műsort, előadást vár el, amelyek a nyelvjárási nyelvhasználatot is megszólaltatják. Mindössze három adatközlő jelölte meg a túl gyakran választ ebben az esetben. A magasabb iskolai végzettségűek nagyobb számban vélik úgy, hogy túl ritka a nyelvjárási nyelvhasználat a szóban forgó helyzetekben, pontosabban a hét egyetemmet, főiskolát és a tizenhét középiskolát végzett közül öt és tizenegy adatközlő, viszont két, illetve hat személy megfelelőnek tartja a mértéket. A szakközépiskolát végzettek esetében a „túl ritka” és a „megfelelő mértékben” lehetőségekre adott válaszok száma nagyon közel áll egymáshoz (22 és 23), mellettük azonban feltűnik a „túl gyakran” is, bár kis arányban. Többen osztják a „megfelelő arányban” véleményt az általános iskolát végzettek csoportjában (25), a „túl ritkán” álláspontot viszont kevesebben (25).

A nyelvjárások és a köznyelv oktatásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok három nézetet hoztak felszínre. Közülök az az általánosan elterjedt a többség körében, amely szerint a szülőknek a nyelvjárás mellett a köznyelvet is meg kellene ismertetniük a gyermekeikkel (63), tehát a többség fontosnak tartja a köznyelvet a gyerekek kommunikációja szempontjából. A kevésbé elterjedt álláspont szerint egyformán támogatni kellene a nyelvjárást és a köznyelvet is az iskolában (38). Ez a romániai magyar anyanyelvoktatás számára is fontos üzenet arra hívja fel a figyelmet, hogy a kettősnyelvűségekre figyelő

anyanyelvoktatás igénye helyi nyelvjárási közösség körében is megfogalmazódik. A harmadik vélemény, pontosabban az, hogy az iskola feladata a köznyelv megismertetése a gyerekekkel, szórványosabban bukkan fel az adatközlők körében (10), ennek ellenére ez is fontos a maga nemében. A nyelvjárások és a köznyelv oktatásával kapcsolatos mindhárom nézet hasonló arányokkal jelentkezik a különböző iskolai végzettségű adatközlők csoportjai körében. Feltűnő azonban az, hogy az egyetemet, főiskolát végzettek csoportjában a kettősnyelvűségre nevelő anyanyelvoktatás nézete az elterjedtebb (5), ebben a körben megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy a nyelvjárásokkal a magyarázóórákon, illetve fakultatív órákon kellene foglalkozni.

A közösség véleménye megosztott a nyelvjárások jövője kapcsán is: a többség borúlátó (65), de a bizakodók táborában sem marad el nagyon amögött (46). Azok, akik úgy vélik, hogy a fiatalok lassan elfelejtik a nyelvjárást, a következő meghatározó tényezőket sorolják föl: az anyanyelvjárási környezetből való kilépés, a városokba, külföldre való eltávozás munkakeresés végett, a számítógép hatása, a személyiségvonások. Azok, akiknek a véleménye az, hogy a fiatalok nem felejtik el a nyelvjárást, a véleményüket az otthon maradottak nyelvhasználatára alapján fogalmazza meg, amelyre manapság is általánosan jellemző a nyelvjárásiasság. A nyelvjárások jövője kérdésében minden iskolai végzettség, foglalkozás csoportján belül megosztott a vélemény, több-kevesebb különbséggel.

Az adatközlők álláspontja sajátos a nyelvjárási másság iránti viszonyulás kapcsán is. A megkérdezettek többsége igennel válaszolta meg azt a kérdést, hogy a beköltözött egyénnek kell-e alkalmazkodnia a helyi nyelvjáráshoz (70), kevesebben azonban nemmel (41). A különböző társadalmi csoportoknak a kérdéssel kapcsolatos véleményei többé-kevésbé eltérőek.

A csíkmindszenti helyi nyelvjárási nyelvhasználat, nyelvjárási attitűd kérdőíves vizsgálatainak eredményei is egyértelműen igazolják a határon túli regionális nyelvhasználat nagy mértékű nyelvjárásisasságát, a helyi nyelvjárási nyelvhasználat családon belüli, szomszédokkal, közeli ismerősökkel, munkahelyen, kollégákkal informális beszédhelyzetekben való dominanciáját, mindezek mellett azonban a regionális köznyelv jelenlétéről is tanúskodnak, amely azonban visszafogottabb, főként a magasabb iskolázottságú adatközlők körére jellemző, de egyes középfokú végzettségű adatközlőkre is. A helyi nyelvjárási nyelvhasználat változóban van nagyfokú kiterjedtsége mellett. A változás fő tendenciája a kisebbségi nyelvjárási nyelvhasználat térvesztése, amely kapcsolatban van a nyelvi attitűddel, és amely a regionális köznyelvi nyelvhasználatnak kedvez.

A csíkmindszenti közösség nyelvi, nyelvjárási attitűdje rétegzett több szempontból is, nem értékeli felül a nyelvjárást, de nem is értékeli le azt, a maga pillanatnyi helyi közösségi, társadalmi, médiabeli, oktatásbeli helyzete függvényében ragadja meg. Kiemelendő pozitív összetevője sajátos kettősnyelvűség szemlélete, amely a köznyelv fele nyitott familiáris, nyelvjárási környezet és a nyelvjárás fele nyitott iskolai, köznyelvi környezet összhangján alapul. Ez a valóságra támaszkodó, szilárd, erőteljes, önmaga értékeiben bízó, azokat féltő attitűd érzékeny a változásra, toleráns a másság iránt. Alapját képezi a helyi nyelvjárási nyelvhasználat előbbieken felvázolt kiterjedt köreinek.

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának harmadéves magyar szakos hallgatói körében végzett felmérés követi a csíkmindszenti kérdőíves vizsgálat szempontjait, módszereit. Ebben negyvenkét 20–30 életév közötti hallgató vett részt a következő erdélyi megyékből: Hargita (15), Maros

(11), Kovászna (6), Bihar (2), Kolozs (2), Máramaros (2), Szilágy (2), Fehér (1), Szatmár (1). A hallgatók között harmincnégy lány, négy fiú szerepel, akik származásukra nézve huszonkilencen városiak, tizenöten pedig falusiak. Érdekes módon a negyvennégy hallgató többsége (24) beszél nyelvjárást, pontosabban tizenegy falusi és tizenhárom városi származású adatközlő. A nyelvjárási nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre adott válaszaik fontos üzenetet hordoznak. A 8. kérdés válasza szerint a megkérdezettek többsége (27) a köznyelvet használja a szomszédokkal, ismerősökkel való kommunikációk során, a nyelvjárást tizenöt, a köznyelvet és a nyelvjárást is kettő. A 15. kérdésre adott feleletek alapján a többség (24) a szakmai karrier szempontjából nem tulajdonít jelentőséget a nyelvjárási nyelvhasználatnak, tizenhat személy előnytelennek minősíti, négy pedig előnyösnek tartja azt. A 16. kérdéssel kapcsolatos huszonöt vélemény szerint a nyelvjárást túl ritkán használják a televízióban, rádióban, színházban, tíz szerint megfelelő arányban, kilenc pedig semleges ezzel a jelenséggel kapcsolatban. A 17. kérdés esetében a túlnyomó többség (36) fontosnak tartja azt, hogy az iskolában a nyelvjárást és a köznyelvet egyformán támogatni kellene, egy kis hányad pedig a köznyelv és a nyelvjárás megismertetését a szülők feladataként értelmezi. A nyelvjárások jövőjére vonatkozó 18. kérdés kapcsán megoszlanak válaszok: huszonhét hallgató szerint a fiatalok lassan elfelejtik a nyelvjárást, tizenhét szerint pedig nem felejtik el azt.

A kolozsvári egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatok eredményei is megerősítik a határon túli nyelvjárási nyelvhasználatra vonatkozó általános megállapításokat, de a romániai magyar nyelvjárási nyelvhasználat, nyelvi attitűd szempontjából is sajátos, fontos információkat közölnek, amelyek több ponton is közel állanak a

csíkmindszenti nyelvjárási nyelvhasználattal kapcsolatban újonnan megállapított helyi sajátosságokkal.

2.2. A csíki nyelvjárási nyelvhasználat stratégiai tervezésének cselekvési formái. A csíki helyi nyelvjárási nyelvhasználat, nyelvjárási attitűd újonnan végzett részvizsgálatai alapot nyújthatnak a kistrégió további átfogóbb vizsgálatai számára is, de a csíki nyelvjárási nyelvhasználat nyelvstratégiai megközelítéséhez is. A kiterjedt csíki nyelvjárási nyelvhasználat, az erőteljes csíki nyelvjárási attitűd pozitív jelenségei mellett olyan nem kívánatos jelenségekre is felhívják a figyelmet, amelyek nem kerülhetők meg a csíki nyelvjárási nyelvhasználat, nyelvjárási attitűd jövője szempontjából. Ezek között az aggasztó jelenségek között a nyelvjárási nyelvhasználat körének fokozódó szűkülését emelhetjük ki elsősorban, amelyet több olyan tényező is meghatároz, amelyek a nyelvjárások visszaszorulásának általános meghatározói, mint a térbeliség fontosságának általános csökkenése a modern társadalmakban, a vidéki életforma gyökeres átalakulása, a vidék kultúráváltása, a falusi lakosság biológiai fogyása, a nyelvi szocializáció változása, a nyelvjárások elhagyása, a földművelő réteg átrendeződése, a nyelvi attitűd, a regionális köznyelviség terjedése (vö. Kiss 2017: 210–5). Tekintettel arra, hogy a nyelvjárási nyelvhasználat változása – amint arra az előbbiek is utaltak már –, „nem a fizikai törvények egyértelműségével s nem is kiszámítható ütemben zajlik” (i.m. 209) kisebbségi helyzetben sem, ahol a jól ismert sajátos körülmények is meghatározzák azt, a nyelvjárás, a nyelvjárási nyelvhasználat, beleértve a csíki nyelvjárási nyelvhasználatot is, veszélyeztetett. A csíki nyelvjárás, a csíki nyelvjárási nyelvhasználat esetében is „a) a népességcsökkenés, b) a határon túli régiókbeli szórványban és peremhelyzetben élők

leszakadása, c) a kulturális anómia, a reflektáltság és az önalkotás feladása vagy ideológiai harcba fulladása” jelenti a valódi veszélyt (Tolcsvai 2017: 503).

A felvázolt vizsgálati eredmények szerint a csíki nyelvjárási nyelvhasználat viszonylag széles hatókörű, erőteljes, a helyi közösség nemzeti identitását is erősítő nyelvhasználati forma, amit csíki helynévkutatásaim ide vonatkozó tapasztalatai is megerősítenek. Az életerős nyelvjárási nyelvhasználat általánosságban jellemző a többi csíki településre is. Mindezek ellenére a csíki régió nyelvjárási nyelvhasználat is veszélyeztetett különösképpen a közösség kisebbségi helyzete következtében, ami a csíki közösség nemzeti identitására is negatív hatást gyakorolhat.

A csíki nyelvjárási nyelvhasználat jövője szempontjából megfontolandó Kiss Jenő kisebbségi magyar nyelvjárásokra vonatkozó jövőképe: „A kisebbségi magyar nyelvjárások jövőjét az határozza meg, mennyire ragaszkodnak beszélőik a magyar nyelvhez és magyar identitásukhoz” (2017: 219). A csíki közösség nyelvjárásához való hagyományokon alapuló ragaszkodása, nyelvjárási nyelvhasználatára erősíthető nyelvjárásstratégiai elképzelésekkel is. Ezek között mindenekelőtt az alkalmazott dialektológia és a nyelvjárási ismeretterjesztés nyújtotta elképzelések, lehetőségek emelhetők ki.

2.2.1. A nyelvjárás és az anyanyelvi oktatás. A csíki iskoláknak, a csíki magyar anyanyelvoktatásnak hangsúlyozottan kell figyelnie a nyelvjárási háttér figyelembe vételére az anyanyelvórákon, tekintettel a tanulók erőteljes nyelvjárási nyelvhasználati meghatározottságára. A funkcionális-szituatív kettősnyelvűségre nevelő anyanyelvoktatási koncepciót kell követnie: a tanulók nyelvjárási meghatározottságának messzemenő figyelembevételével célszerű

a köznyelvet tanítania. Tudatosan be kell építenie a nyelvjárást az anyanyelvoktatásba, annak érdekében, hogy kialakíthassa a tanulók pozitív nyelvi-nyelvjárási attitűdjét, egészséges nyelvszemléletét, kettősnyelvűségét, figyelemmel tartva az anyanyelv-államnyelv összefüggéseit is. A nyelvjárásnak a tananyagba való beépítése kapcsán hangsúlyozandó, hogy „[...] tananyagként is helye van a magyar nyelv tantervében és tankönyveiben olyan fontos ismereteknek, hogy az írásbeliség előtt a nyelvjárás volt a nyelv létezésének egyetlen formája, hogy a nyelvjárásiasság általánosabb, mint a nyelvjárás: nyelvjárási elemek a köznyelvben, sőt a standardban is előfordulhatnak, hogy a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben. A köznyelvhez hasonlóan önálló rendszer, elvi lehetőségei (kifejezőerő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.), kifejezési lehetőségei ugyanolyanok, mint a köznyelvé. Nem stiláris változat, a nyelv egy alsóbb szintje, mint azt gyakran láttatják, hanem stilárisan, stíluselemek tekintetében maga is differenciált” (Péntek 2004: 223, l. még Péntek 2017: 194–5).

A feladat megoldása elsősorban az oktatás helyi intézményeire hárul: „Egyrészt, mert az iskola az egyetlen olyan intézmény, amely a teljes lakosságot, illetőleg annak messze túlnyomó részét eléri. Másrészt, mert akiket elér (tudniillik az iskolásokat) azok vannak a leginkább fogékony, alakítható korban. Harmadrészt, mert a tanárok, ebben az esetben a magyartanárok nem amatőrök, akik adott esetben a legjobb számdékkal tudománytalan nézeteket adnak tovább vagy hagynak szó nélkül, hanem tárgyuk szakemberei, akik az anyanyelv kérdéseiben tehát a regionális változatok dolgában is tájékozottak annyira, hogy tudományosan megalapozott ismereteket közvetítsenek, s tévhiteket, babonákat, nyelvi hiedelmeket hatékonyan cáfoljanak” (Kiss 2004: 241–2).

2.2.2. „Nyelvjárásművelés”. A helyi közösségek nyelvi, nyelvjárási tudatosságának fejlesztése szempontjából elengedhetetlenül fontos „a nyelvjárásművelés”, amely „azt a tevékenységi kört foglalja magában, amely a nyelvjárásokkal, a nyelvjárási nyelvhasználattal kapcsolatos s a nyelvi műveltség körébe tartozó korszerű tudományos ismereteket közvetít” (Kiss 2004: 230). A nyelvjárásokkal, a nyelvjárási nyelvhasználattal kapcsolatos ismeretek terjesztése tudatosíthatja a nyelvjárások – kiemelten a csíki nyelvjárás mint belső nyelvváltozat – helyét és szerepét a többi belső nyelvváltozat viszonylatában, ugyanakkor a nyelvjárási értékeket is, különös tekintettel a csíki nyelvjárás értékeire, amelyek a lokális kultúra szerves részét képezve a nemzeti identitás meghatározói is egyben. A nyelvi tudatosság fejlesztésével felszámolható a csíki helyi közösségek körében még jelen levő szegénylő-önfeladói attitűd, és formálható a terjedőben levő kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő attitűd. Kellő szintű nyelvjárási tudatosság megalapozásával, megerősítésével a közösségek nemzeti identitása is védettebbé válhat.

Nyelvjárási ismeretterjesztésre nagy szüksége van a csíki közösségeknek, amelyek eléggé tájékozatlanok a nyelvjáráskutatás csíki és más régiókbeli vizsgálatainak eddigi eredményeit illetően. A tapasztalatok szerint azonban igény mutatkozik köreikben a nyelvjárással, az anyanyelvjárással kapcsolatos ismeretterjesztő írásokra, előadásokra is. Végülis a nyelvjárási ismeretterjesztésnek „lehet a legnagyobb szerepe abban, hogy a nyelvhasználatra épülő diszkrimináció megszűnjön” (Sándor 2006: 991), a nyelvjárás pedig a maga természetességében, viszonylagos szabadságában továbbélhessen, hatékonyan betölthesse a jövőben is a rá háruló jól meghatározható szerepkört. Az ismeretterjesztő írások, előadások közvetítette „nyelvjárásművelés” megvalósulása is többféle utat, módot követhet, többek között kulturális intézményes háttérbe ágyazottan is elképzelhető.

3. Összegezés. A határon túli magyar nyelvjárási nyelvhasználat fenntartása, jövőjének megalapozása a 21. századi nyelvjárásstratégia egyik fontos kihívása, tekintettel a határon túli kisebbségi közösségek sajátos helyzetére. A határon túli nyelvjárási nyelvhasználat fenntartása elengedhetetlen több szempontból is: 1. a nyelvjárási nyelvhasználat megismerése, 2. a dialektológia kettős feladata, 3. az anyanyelvoktatás, 4. a lokális identitás, 5. a nyelvjárásmegőrzés, a nyelvjárások jövője, 6. a népi kultúra jövője szempontjából egyaránt. A sokrétű feladat megoldása nemcsak a magyar kisebbség, hanem az összmagyarság jövője szempontjából is létfontosságú kötelesség.

I R O D A L O M

- Benkő Loránd 1999. *Nemzet és anyanyelve*. Osiris Kiadó. Budapest. 15–25.
- Hargita megye = *Hargita megye*. A Wikipédiából, a szabad enciklopédiából. Municípiumok, városok és községek településrészekkel.
- <https://hu.wikipedia.org/wiki/Hargitamegye> (2019.01.14.).
- Kiss Jenő 2004. Nyelvjárásművelés. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II*. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 229–244.
- Kiss Jenő 2012. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága. In: Eplényi Kata–Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet–Lucidus Kiadó. Budapest. 32–43.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.

- Korm.rendelet = 55/2014. (III. 4.) Kormányrendelet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet létrehozásáról. [manysi.hu/images/dokumentumok/55-2014-iii_4- -_korm-_rendelet.pdf](http://manysi.hu/images/dokumentumok/55-2014-iii_4-_korm-_rendelet.pdf) (2019. 01. 14.).
- Lukács Csilla 2007. A székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási attitűdje. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* [Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó]. Kolozsvár. 55–65.
- MD. = *Magyar dialektológia.* Szerk. Kiss Jenő. Osiris Kiadó. Budapest. 2001.
- Péntek János 2004. A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvi kommunikációjában. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II.* MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 213–28.
- Péntek János 2017. A külső régiók. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Gondolat Kiadó. Budapest. 179–98.
- Rancz Teréz 2015. *Identitás és nyelvhasználat Felső-Háromszéken.* [Expert Print. Székelyudvarhely].
- Sándor Anna 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 958–95.
- Saussure, de Ferdinand 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás. A magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Gondolat Kiadó. Budapest. 487–507.

- Varga E. = *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája a népszámlálási adatok alapján, 1852–2011. Varga E. Árpád 2002-től kiegészített adatsorai.* <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro>. (2019.01.14.).
- Veres Valér 2015. *Népességszerkezet és nemzetiség. Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi népszámlálások tükrében.* Presa Universitară Clujeană– Kolozsvári Egyetemi Kiadó. Kolozsvár. real.mtak.hu/65055/1/Veres_Nepességszerkezet%20es%20nemzetiseg_2015.pdf. (2019.01.14.).

ABSTRACT

MAGDOLNA CSOMORTÁNI

Strategic approach to the language use of the Csík dialect

One of the important goals of the Hungarian linguistic strategy is the protection and preservation of dialects. This fact reflects the recognition and protection of dialects by language policy. The strategic planning for the preservation of dialects is based on a series of action plans for today's dialects and it is focused on addressing and resolving problems.

The present study attempts to plan the language use of the Csík dialect community which is an important task with regard to the specific status of the dialect and its complex change processes. Since the beginning of the 20th century, the dialect of Csík County has been regarded as a minority dialect of a community in Romania.

The strategical planning of the Csík dialect follows the Hungarian strategic concept based on sociodialectology (developed by Jenő Kiss) and it is based on the latest results of socio-dialectological research and local questionnaire collections. The problems of the use of the Csík county dialect (declining population, change of regional lifestyle inducing the narrowing of dialectological use, etc.) are revealed and possible solutions are also presented.

Keywords: dialect, language policy, strategy, sociodialectology

NYELV ÉS POLGÁROSODÁS

A társadalom és a kultúra állapotának szerepe nyelvjárásaink visszaszorulásában

FAZEKAS TIBORC*

1. A nyelvek/nyelvváltozatok társadalmi meghatározottságáról

Minden nyelv léte, története, fejlődése, fennmaradása vagy pusztulása szorosan összefügg a nyelvet beszélő közösség, a társadalom történetével, annak viszonyaival, fejlettségével vagy éppen visszamaradottságával. Amíg létezik az embereknek egy, az adott nyelvet a mindennapi életben használó csoportja, addig az általuk beszélt nyelv élő nyelv. A körülöttünk élő nyelvek ugyanakkor előzményeikre vezethetők vissza, ezért mindenkori állapotuk az idő dimenziójának is függvénye, vagyis történetük van. Az is régi szakmai evidencia, hogy a nyelv nyitott jelenség, vagyis egyszerre vannak benne rendezett, normaként érvényesülő vonások (langue) és teljesen spontán, aktuális, esetenként egyenesen a normának is ellentmondó megnyilatkozások (parole). Azaz a nyelvre vonatkozó valameny-

* Nyugalmazott egyetemi oktató (Hamburgi Egyetem)

nyi megállapításunk időben és térben egyaránt csak behatárolt érvényességű, és a változások szerencsés esetben csak a múltra nézve állíthatók értelmezhető rendszerbe, a jövőre vonatkozólag nincsen helye jóslatoknak, tehát legfeljebb a szemünk előtt zajló folyamatok követésével, rendszerezésével és tendenciák, a más nyelvek példáiból már megerősített felismerések bemutatásával kell beérnünk. A fenti axiomatikus megállapítások voltaképpen univerzális felismerések, amelyeknek érvényesülését azonban minden nyelv esetében további, jól megfogalmazható (szerkezetüket, hatásaikat tekintve még mindig viszonylag univerzális, de konkrét megjelenésükben, tényleges hatásaikban már inkább speciális) körülmények is befolyásolják.

Az egyes nyelvek állapotára vonatkozó összehasonlító vizsgálatok módszerei és megállapításai ugyanakkor az egyes nyelvek különféle belső változataira is érvényesek lehetnek. Érdeemes ezért közülük a témánk szempontjából legfontosabbakat ismételten felsorolni, hiszen ezek egy nyelv belső változatainak (dialektusok, szociolektusok, csoport és szakmai nyelvek) helyzetét és dinamikáját éppúgy alapvetően meghatározzák, mint a nyelvek esetében. Ezek a következők:

- **a mennyiségi tényező**, miszerint minél nagyobb az adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő emberek közössége, annál nagyobb az általuk beszélt nyelv fennmaradási esélye, értelemszerűen ennek fordítottja, a beszélők számának csökkenése vagy eleve kis száma veszélyeztetheti bármely nyelv illetve nyelvváltozat fennmaradását;
- **a minőségi tényező**, azaz a nyelvnek és változatainak történeti fejlettsége, az írásbeliség megléte, valamiféle sztenderd vagy normaként szolgáló minta megléte és elfogadottsága, az adott nyelv/

nyelvváltozat szerepe az oktatásban és a kultúrában, jelenléte a tömegkommunikációs eszközök és a szociális média körében;

- **a politikai tényezők**, nevezetesen az, hogy az adott nyelv vagy nyelvváltozat mögött áll-e szervezeti-politikai védelem (állam), és hogy ez az állam az adott nyelvet beszélők teljes közösségét, avagy annak csak egy részét képviseli-e;
- **a földrajzi/területi feltételek**, vagyis hogy az adott nyelvet illetve nyelvváltozatot tömbszerűen települt, homogén közösség(ek) beszéli(k)-e, avagy egy vagy több más nyelvvel/nyelvváltozattal váltakozva vegyes nyelvű területeken települve élnek beszélői;
- **a homogenitás, az egyfésülés (teljesíteni szinte lehetetlen) feltétele**, vagy másképpen fogalmazva a nyelv vagy nyelvváltozat belső diverzifikációja, tagoltsága/tagolódása földrajzi és szociológiai értelemben; s végül
- **a szociológiai és kulturális feltételek adottsága**, miszerint a nyelvet illetve nyelvváltozatot beszélők közösségeikben minden korlátozás nélkül használhatják-e azt a nyelvet, amit a legszűkebb intimitás körében (család) használnak és első nyelvként ismertek meg.

A fenti felsorolásból az is kiviláglik, hogy a hazai nyelvészetben hagyományosan használt megnevezések (pl. nyelv-nyelvváltozat; irodalmi nyelv-köznyelv-regionális köznyelv-nyelvjárás) ma már sok esetben nem alkalmasak, nem elég finomak a számtalan – egyébként viszonylag jól elkülöníthető – jelenség pontos és egyedi megnevezésére, vagyis nagy szükség lenne a nyelvészeti szaknyelv megújítására/megújulására.

2. A magyar nyelvjárások aktuális állapota és változásuk iránya(i)

A huszadik századi magyar dialektológia elképesztő méretű adatgyűjtésre és ennek során a közben zajló nyelvi változások felismerésére, rögzítésére, rendszerezésére és értelmezésére kényszerült. Heroikus munkát végzett minden területen, de az átalakulás teljes dimenzióját csak részleteiben, egyedi példákon és töredékesen volt képes megragadni. Mind az átalakulások, mind az elvégzett munka hiányossága mögött olyan méretű, a nyelvet beszélő közösség egészét érintő változások és gyakran krízishelyzetek, korszakok okozta kényszerszek, új anyagi-társadalmi feltételek (az ország, a társadalom újradefiniálása, az életformák gyökeres átalakulása, a mobilitás és a zárt közösségek nyitottabbá válása stb.) állnak, amelyek nem tették lehetővé a feladatok teljes(ebb) körű elvégzését. A Magyar Nyelvjárások Atlasza, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, az Új Magyar Tájszótár, a Romániai, a Kárpát-Ukrajnai magyar nyelvatlások, a vadonatúj Moldvai Magyar Tájnyelvi Szótár, a sokféle regionális és tájnyelvi monográfia és szójegyzék, a szaknyelvi, rétegnyelvi gyűjtések, a földrajzi- és tulajdonneveket vizsgáló munkák páratlan adatmennyiséget mentettek meg egyrészt, és nyújtottak másrészt módszertani mintát az elvégzendő feladatokhoz, de nem tudták minden tekintetben eltüntetni a már korábban keletkezett hiányokat. Alapvetően az adatmentés volt (és részben még ma is az maradt) a legfontosabb teendő, mert különösen a magyar nyelv szubsztenderd változatai minden tekintetben veszélyeztetett helyzetben voltak és vannak. E veszélyeztetettség ismérveit és okait többször és több formában kerültek tárgyalásra a szakirodalomban. Legújabb összefoglalásukat Tolcsvai Nagy Gábor könyve (Tolcsvai Nagy 2017)

és abban Kiss Jenő tanulmánya (Kiss 2017: 199-221), valamint a *Nyelvmentés vagy nyelvárulás* című, Kontra Miklós és Saly Noémi által szerkesztett tanulmánykötet (Kontra-Saly 1998) nyújtotta. A nyelvjárások állapotát tárgyaló, itt nem idézett további kiadványok és tanulmányok mindegyike évtizedek óta hangsúlyozza a magyar nyelven belüli változatok visszaszorulásának folyamatát és eltűnésüknek a veszélyét, eltérés közöttük legfeljebb csak az eltűnéshez szükségesnek tartott időtartam hosszát illetően figyelhető meg.

3. A történelmi és társadalmi körülmények hatása nyelvjárásaink jelenére és kilátásaira

E rövid áttekintés csak a magyar nyelvjárások érezhető visszaszorulásának föltehetőleg legfontosabb okát szeretné kicsit részletesebben megvilágítani. A klasszikus nyelvjárások fenntartó közege a zárt(abb) paraszti faluközösségek területileg behatárolt hálózata volt, aminek határait földrajzi, gazdasági, kereskedelmi, vallási és más tényezők szabták meg. A hálózat nyitottabbá válásával, a modernizáció és a technikai fejlődés, valamint a közoktatás, az írott irodalmi köznyelv hatása következtében a nyelvjárások nyitottabbá, tágabbá és területileg is nagyobb kiterjedésű változatokká, regionális érvényességű köznyelvekké alakul(hat)tak át. A hagyományos nyelvjárások használati tere ennek következtében természetesen tovább szűkült. Ezzel együtt azonban megváltozott a társadalmi háttérük összetétele is: történetileg a parasztság mellett egyre nagyobb szerephez jutott ebben a polgárosodás, a polgárság. A polgárság, különösen a német területen kialakult *Bildungsbürger*, illetve a francia kultúrkörben kiemelkedő szerepet betöltő *citoyen* a műveltség támogatójaként létrehoz(hat)ta azt a magas irodalmi

nyelvtől részben eltérő nyelvi infrastruktúrát, amit az oktatás, a közélet, a sajtó és az irodalom területén helyi érvényességgel használtak az emberek. Egyfajta modern kulturális-nyelvi diglosszia, nyelvi egymás mellett élés (nyelvjárás+regionális köznyelv), később, egész napjainkig triglosszia (nyelvjárás+regionális köznyelv+köznyelv) kezdett kialakulni.

A fent vázolt folyamat kezdetei a kései reneszánsz idején már Magyarországon is tetten érhetők: Tamás és Bálint, a Huszita Biblia fordítói a szerémségi városok polgárainak pénztámogatásával tanulhattak Prágában és saját dialektusuk volt bibliafordításuk, a Huszita Biblia (1466) alapja. Sylvester János, a Grammatica Hungarolatina írója hasonlóan a helyi változatban idézi a mondást „*Ídes az hazának ſerelme*” (Sylvester 1539/1968), Balassi Bálint verseiben, később a hitviták és az iskolai drámák szövegeiben Pázmány Péter prédikációiban, Mikes Kelemen leveleiben mindenütt megtalálhatók a szerzők anyanyelvjárásának a kialakuló, helyi köznyelvbe illeszkedő elemei, ám ezeket a – sokszor az írásbeliség nélkül pusztán beszélt alakjukban megőrzött nyelvi kezdeményeket – az ország állapota miatt nem tudta az adott korban szélesebb környezet felkarolni és legalább helyi szinten érvényre juttatni. A középkori királyi kancelláriák kezdetben eltérő helyesírási gyakorlata ugyan viszonylag hamar megindult az egységesülés irányába, de a folyamat a központ, Buda elestével megakadt, és a nyelvi norma ill. normák írásos rögzítése inkább csak regionális szinten folytatódott. A bibliafordítások a 16. századtól ugyan fontos alapot adtak a nyelvi egységesüléshez, de a szent szövegek is két eltérő vallási koncepció jegyében születtek meg és maradtak fenn. Hatékony, mintaként szolgáló, hierarchikus hálózat csúcsán található centrum (francia államfejlődés) híján a magyar nyelvközösség évszázadokon át a német-olasz terü-

leti-kulturális tagozottságú történelmi folyamathoz hasonló feltételek között élt. A megkésett és a klasszikus civitas-modelltól eltérő városfejlődés, az egykori ország önállóságának maradványival rendelkező, de idegen hatalmakkal együttműködni kénytelen maradék feudális politikai és gazdasági szerkezet nem tudta folytatni a korábban megkezdett pozitív folyamatokat. Miközben gyengült, több olyan vonással is gazdagodott, aminek nem volt igazán előre mutató eleme (második jobbágyság, konzervatív abszolutizmus stb.). Így aztán hosszabb távon sem alakulhattak ki a polgári fejlődés irányába ható formációk, központok, a felvilágosodás műhelyei, majd ezekkel párhuzamosan a nyilvánosság terei, a helyi nyelvi változatokon alapuló sajtó, nem született szépirodalom csak művek és alkotók voltak (lásd Benkő 1960), és noha a 19. század elejétől a felülről irányított nyelvújítás bőségen merített nyelvjárásaink szó- és morféma-készletéből, még ennek a mozgalomnak sem sikerült maguknak a nyelvjárásoknak a presztízsét növelni, sőt megteremteni sem (lásd Tolcsvay Nagy 2004).

A nemzeti romantika pedig szembesült a népek és nyelveik alulmaradásának, eltűnésének tényével (az éppen megszülető tudományos felismeréseket ugyanakkor gyakran figyelmen kívül hagyva) és a magyar Johann Gottfried Herder „jóslata” („A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni. ” – Herder /1791/: 633) és Vörösmarty fogalmazása („A magyar, elszakadott, testvértelen ága nemének;...” – Zrínyi c. versében) nyomán, meg persze az országon belüli lakosság tényleges (anya)nyelvi állapotának és a népszaporulat mutatóinak ismeretében a pusztuló kategóriába sorolva (Bertzsenyi: „Romlásnak indult hajdan erős magyar!...” A magyarokhoz c.

versében) olyan hagyományt teremtett, amely többet foglalkozott a nemzethalállal, mint annak elkerülésével.

A kiegyezés utáni közel fél évszázad gazdasági és kulturális fejlődése, a magyar burzsoázia kialakulása és megerősödése magában hordozta a citoyen típusú emberek polgári közösségeiben a helyi nyelvjárások alapjaira támaszkodó köznyelvi változatok kialakulásának lehetőségét is. A vidék jelentős kulturális centrumai Pozsony, Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Szeged, Újvidék, Pécs és természetesen Budapest, különösen Pest közösségei is szervesen alakították a maguk helyi, nyelvjárási környezetének elemeit aktívan felhasználó lokális és művelt, vagyis presztízzsel rendelkező regionális köznyelveiket.

E biztató folyamat azonban az I. világháború következtében jóvátehetetlenül megszakadt. Témánk szempontjából ennek a legfontosabb következmény az lett, hogy a korábban elindult fejlődés magakadásával megváltozott a magyar nyelvjárások társadalmi elfogadottsága, pontosabban rögzült azok stigmatizált helyzete: a huszadik századra bármely dialektus használata (a cigány nyelv mellett) a második leglenézettebb embercsoport, a „parasztok”, a műveletlen, buta emberek megkülönböztető jegyévé, lényegében negatív töltetű szociolektussá degradálódott. Ezen az sem tudott változtatni, hogy szépíróink egész sora (csak emlékeztetőül: Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Tamási Áron) fontos műveikben a főszereplőket nyelvjárásban beszéltetik, mert már a 19. század végén a mérleg másik nyelvén ott van a vicclapok, a kuplék, a Göre Gábor-adomák és a frissen asszimilálódó zsidóság jiddis-magyar keverékn nyelvén élcelődő, sokszor kifejezetten durva sajtótermékek nyelvi anyagának mérhetetlenül súlyos és hatóképes tömege (ami összevethető a napjaink szociális médiájában megnyilatkozó nyelvi

cunami következményeivel). A felsorolt tényezők (is) termelik ki a huszadik századot végig meghatározó alapvetően dzsentri-kispolgári szemléletet, ami a nyelvhasználat alapján ítéli meg és el a beszélőt. Így jöhetett létre az a sajátos, de politikailag nem váratlan, ellentmondásos helyzet, hogy a 20. század közepére az ország tényleges materiális és kulturális centrumát jelentő, funkcionális mintát adó fővárosának köznyelve, a „pesti nyelv” a nyelvi romlás szimbólumává és a népies-urbánus ideológiai konstrukció egyik elemévé válhatott, elfeledve, hogy a megelőző hetven év során Pest még egy alapvetően német nyelvű településből alakult rendkívül összetett gazdasági-társadalmi folyamatok következtében magyarul beszélők közösségévé és a magyar nyelvű kultúra megkérdőjelezhetetlen központjává!

Ilyen körülmények között a nyelvjárási elemeket tartalmazó beszéd a stigmatizáció és a kirekesztés okozójává vált és teljesen egyértelmű, hogy mindenki, aki elfogadottá akart válni, az igyekezett mihamarabb levetkezni megkülönböztető nyelvi jegyeit. A magyar közbeszédben legkésőbb a 20. század közepe óta elképzelhetetlen, hogy valaki saját anyanyelvjárásában beszéljen (erre az egyik utolsó példa Rákosi Mátyás volt, de még neki sem sikerült elfogadottá tenni azt), ami pl. Konrad Adenauer és Helmut Schmidt német kancellár vagy Franz Josef Strauss (de akár Erich Honecker NDK-pártfőtitkár és államfő) esetében a német nyelvterületen magától értetődő, vagyis hogy az észak-rajnai, az északi, a bajor, vagy éppen a Saar-vidéki nyelvjárásban szólaljanak meg.

4. Kitekintés: a német nyelvtudomány felismerései és a mindennapok gyakorlata

Méreteinél és történeti okoknál fogva a német nyelvterület gyakorlatával történő összehasonlítás merésznek és talán túlzásnak tűnhet, de a német nyelvet beszélők közösségét, kultúráját minden további nélkül össze lehet hasonlítani Közép-Európa más társadalmaival: szinte nem tudunk olyan hazai jelenséget felmutatni, ami ne lenne meg – ha módosult formában is – a németek világában. Mivel évszázados hagyományuk az önvizsgálat, nyelvi jelenségeiket is hosszú idő óta és kimerítő anyagmennyiség feldolgozásával elemzik és publikálják, szakembereik gondolatai és megjelent munkái mindenképpen tanulságokkal szolgálnak a nem német nyelvet vizsgáló szakembereknek is.

A német nyelvjárások (*Dialekt* – *Mundart*, a kettő megkülönböztetésével), és a német irodalmi nyelv (*Hochdeutsch*), illetve a német államnyelv(ek) (NSZK, az egykori NDK, Ausztria, Svájc és Lichtenstein – megfejeelve a nem kizárólag német nyelvű területek: Elzász, Dél-Tirol, Namibia nyelvi jelenségeivel), valamint a mindezek mellett/alatt/között létező számtalan területi és társadalmi alváltozat, rétegnyelv és mindezek dinamikus változásai a német nyelvtudománynak óriási kihívást jelentenek, de ezek egyben biztosítják a nyelvész szakma folyamatos tartalmi és módszertani megújulását is. Ezért mindenképpen érdemes figyelni eredményeikre.

Hermann Bausinger, a germanisztika és a kultúrtudomány doyenje már 1985-ben világosan leírta egy tanulmányában a német nyelvterületen zajló nyelvi változatok történetének és jelenbeli állapotának legfontosabb jellemzőit *Die Mundarten und ihre Bedeutung bis heute* (A nyelvjárások és jelentőségük napjainkig) címmel (Bausinger 1985: 274-281). Megállapításai általános érvényűek

és nem csak a német nyelvre és változataira érvényesek, ezért saját fordításomban röviden idézem tartalmilag a legfontosabbakat, amelyek szerintem a nyelvjárások megmaradásának okait, mai körülményeit és perspektíváit taglalják (a gondolatok végén összefoglalásként *dőlt betűs* kulcsszavakkal utalok a szempontunkból fontos lényegi elemekre:

- Bausinger kiemeli, hogy a nyelvváltozatok illetve nyelvjárások (*Mundarten*) egységesülése kevésbé magyarázható a lakosság folyamatos fennmaradásával, vagyis ez nem valamiféle vér szerinti közösség megnyilvánulása, hanem a jog és a közigazgatás egységesülésének eredménye (274). → *infrastruktúra*
- Megállapítja, hogy pl. a Ruhr-vidéki dialektust beszélő Ruhr-vidékiek a saját dialektusukat nem német dialektusnak tartják, hanem „rossz német”-nek (275) – (kiemelés tőlem, F. T.). → *a külső stigmatizáció belső, önstigmatizációvá vált*
- A svájci és a sváb nyelvváltozatok saját irodalmi nyelvi formáik és az ezek alatt beszélt számos nyelvjárás révén az irodalmi nyelv és a dialektus közötti változatpaletta (*dialektale Stufenleiter*) minden nyelvileg lehetséges fokozatát felmutatják (276). → *minden (köztes) nyelvváltozat egyedi vizsgálatot igényel, a regionális köznyelv terminus túl általános rájuk*
- Ahogy a divat a népi kultúra tárgyait kellékként átemeli a modern élettérbe (és a múzeumokba), ugyanúgy válnak a nyelvi tájegységek jellegzetességei festői illusztrációkká ünnepi rendezvényeken és a színpadokon (276). → *nosztalgikus, rusztikus, autentikus kosztüm*
- A keleti szubsztenderd német nyelvváltozatok (keletporosz, pomerániai, sziléziai dialektus, a keleti és délkeleti német nyelv-

járásszigetek nyelve, a Duna-menti svábok nyelvjárásai) ma – 1985-ben! – házi, családon belüli nyelvhasználatra korlátozódtak, és élő nyelvként nem fognak fennmaradni (277). → *konkrét példák a dialektusok eltűnésére, de kutatási feladatok is egyben*

- Történetileg a porosz megszállás éppen megerősítette a helyi nyelvváltozatokat (kölni, bajor), a nemzetiszocialista Németország szomszédsága pedig a svájciak „különutas” német nyelvhasználatát, a huszadik századra jellemző föderalizmus is a helyi központoknak adott lehetőséget kulturális-nyelvi sajátosságok ápolására (278). → *a nyelvváltozatok presztízse csak kulturális/regionális autonómia mellett, megfelelő intézmények megléte esetén javulhat*
- A nyelvészeti vizsgálatok szerint a nyelvjárásokból először azok a jegyek tűnnek el, amelyek akadályoz(hat)nák a más nyelvjárást ill. köznyelvet beszélőkkel a kommunikációt, másodsor azok, amelyek a nyelvjárást beszélőt, mint olyat, felismerhetővé teszik környezetében (*primér jellemzők*) és ehhez képest a harmadik jellegzetességcsoport, a beszéddallam, a hangfekvés, a rövid és hosszú hangok viszonylatrendszer (konstitutív faktorok vagy meghatározó tényezők) csak jóval később és nagyon kis mértékben tűnnek el (279). → *a nyelvjárások készletrendszerében mindig megmarad valami, amit szándék esetén át lehet menteni a nyelvjárások fölötti nyelvi szintre*
- A legfontosabbnak azonban az tűnik, hogy optimális esetben a helyi nyelvi sokféleség és azok megközelítőlegesen egyenrangúsága a beszélő számára szabadságot, választási lehetőséget biztosít, nem pedig az egyetlen (anya)nyelvváltozatba történő bezártságot, és a külső diszkriminációt erősíti (279). → *a szabadságot a legváratlanabb formákban és alaphelyzetekben kell megismernünk, hogy élhessünk is vele.*

5. Lehetséges cselekvési alternatívák

A leírtakból világos kell legyen, hogy nem valamiféle stratégia hiánya okozza nyelvjárásaink elsorvadását. Társadalmi fejlődésünk a 17. századtól nem tartott lépést Európa központi térségeinek fejleményeivel, a „lemaradás” pótlására évszázadokkal később és külső kényszerek alatt kísérletet tenni ahistorikus rémálom lenne. Bár a huszadik századot az elmulasztott társadalmi fejlődési szakaszok gyors bepótlásának, vagy az elért színvonal fenntartásának, illetve a korábbi, jobbnak vélt állapotok visszállításának igencsak kérdéses kísérletei jellemezték a forradalmak mellett, még ma is a szemünk láttára igazolódik az efféle akciók (az előre vagy hátrafelé irányuló történelmi mértékű nagy ugrások) lehetetlensége. Központilag konstruált nagy koncepciók keresztülvitele sok pénzbe kerül, hatékonyságuk pedig időleges és csekély. Ha nem pusztán csak kísérni kívánjuk a társadalmi folyamatokat, akkor a legtöbb értelmes lépést helyi szinten kell megtennünk, a már meglévő kezdemények életben tartásával, támogatásával. De a világszerte zajló centralizáció és globalizáció együttesen olyan súlyosan veszélyeztetik a periféria és az alsó társadalmi szerkezetek autonóm működési formáinak megmaradását, hogy napjainkban azok is szinte csak visszaszorulni tudnak. A legtöbb, amit elérhetünk, az a folyamat lassítása lehetne, de így is kérdéses maradna, hogy mit tudnánk elérendő célként kitűzni a magyarul beszélő embereknek, mondjuk a 21. század végére.

Tudomásul kell vennünk, hogy a nyelvet, annak változatait, illetve a nyelvhasználatot fölülről szabályozni rendkívül nehéz dolog. Ha mégis segítő kísérletet kívánunk tenni egy általunk elérni vágyott eredmény vagy pusztán valamely nyelv védelme érdekében, akkor két feladatunk biztosan lesz:

- szociológiailag és kulturálisan a nyelvváltozatok társadalmi presztízsének emelése, és
- a nyelvtudomány támogatásával a nyelvváltozatok kvázi normatív, helyi, sztenderd értékű írásos formáinak kialakítása.

Az első feladathoz, a nyelvváltozatot beszélő, azt fenntartó társadalmi közeg megteremtéséhez nem a nyelvtudomány kell a legnagyobb munkát elvégezze, mert ez a társadalom feladata, és így leginkább a nyelvváltozatot nem beszélő többségre hárul. Egy ilyen típusú átalakulás ill. átalakítás erőltetése kockázatos, költséges és eredménye több mint kérdéses. Általában a harcot hirdető mozgalmak a társadalmakat mindig megosztják, és így több áldozatot követelnek, mint amennyi pozitív eredményt fel tudnak mutatni.

A második feladat teljesítéséhez kifejezetten a nyelvtudomány eszközeire lenne szükség. Ám ez a beavatkozás is rengeteg költséggel járna, és az eredmény sem lenne biztos. Mégis, tegyünk egy (játékos) kísérletet annak elképzelésére, hogy mit jelentene mindez a gyakorlatban!

6. Fikció: revitalizáció, regionalizáció, edukáció, (akcióprogram)

Legelőször annak az előfeltételeknek kellene teljesülnie, amelynek során meghatároztuk minden egyes megvédeni szánt nyelvváltozat norma értékű variációját és annak írásosan rögzített formáját (ez utóbbi esetében szükség lesz a magyar ábécé betűkészletének bővítésére is).

Ha ez megtörtént, akkor el lehetne kezdeni a világszerte zajló nyelvi revitalizációs kísérletek útmutatásai és tapasztalatai alapján az alábbiakat:

- a nyelvváltozatokat regionálisan be kellene vezetni az iskola előtti és az általános iskolai képzésbe, ehhez az adott nyelvváltozatokban írt tankönyvekre és azok tanítására képzett oktatókra lenne szükség;
- ezen túlmenően a nyelvjárási jelenségeket integrálni kellene a köznyelvekbe és az irodalmi nyelvbe is, írott és hangzó formában, a modern tömegkommunikációs eszközök révén. Nem nyelvjárási szövegeket kellene átemelni köznyelvi formába, hanem a nyelvújítás gyakorlatához hasonlóan nyelvjárási alternatívákat, szinonímákat lehetne beilleszteni a köznyelvi szövegbe. Kicsit ahhoz hasonlóan, ahogy napjaink keresztretjtvényeiben érezhetően gyakran megjelenik a meghatározásoknál a „*népiesen*” megszorítás: ami a gyakorlatban a válaszhoz leginkább az erdélyi kifejezések ismeretét igényli;
- amennyiben a tényleges nyilvános mindennapi nyelvváltozat-használatot szeretnénk elérni, akkor meg kellene jelennie a helyi nyelvváltozatoknak a tömegkommunikációs eszközökben (sajtó, rádió TV), ezért a szerkesztőségekben, stúdiókban erre alkalmas munkatársakat kellene alkalmazni (meg persze már előtte képesítést adni nekik erre!). Németországban a két országos közszolgálati TV-csatorna mellett működik egy tucat regionális vagy tartományi csatorna is, teljes napi adásidővel és ezen belül rengeteg, helyi dialektusban leadott anyaggal (a rádióadónál ugyancsak), a napilapok esetében még tarkább a helyi ill. regionális kínálat. Kétlem, hogy a mai magyarországi végletekig koncentrált médiapiac képes lenne ehhez hasonlóan bármiféle helyi kezdeményezést felkarolni, a regionális és vidéki stúdióknak önálló profilt biztosítani, noha ez lehetne az egyik döntő feltétele a médiák nyelvi sokszínűségének;

- kellene szépirodalmi szövegeket is közzétenni a helyi nyelvváltozatnak megfelelő átdolgozásban, vagy eredeti műveket a nyelvváltozatot beszélő írók tollából, és a nyelvváltozat írott normájának felhasználásával megjelentetni. Ez a gyakorlat pl. a német vagy az olasz nyelvterületen igen elterjedt, de ebben óriási szerepet játszik a két kultúra történetét alapvetően meghatározó tartományi (önkormányzati) hagyomány, no meg a nyelvjárások régóta kialakult írásbelisége;
- meggondolandó lenne annak ajánlása, hogy pl. a helyhatósági ill. önkormányzati rendeletek, szabályok, információs anyagok csak a helyi nyelvváltozatokban kerülhessenek közzétételre (mert ha két nyelven – irodalmi nyelvi és nyelvváltozati formában – lennének közzétéve, akkor nyilván csak a megszokott irodalmi nyelvit olvasná mindenki);
- merészebb elképzelésekben a közigazgatás minden helyi ügyet (beleértve az elsőfokú bírósági eljárásokat is) a helyi nyelvváltozatban tárgyalna és abban rögzítene. Ehhez a teljes jogi és adminisztratív apparátus megfelelő nyelvi kiképzésére, továbbá a munkájukat szabályozó kötetmek és eljárási rendek kétnyelvű változataira lenne szükség;
- mindezen lépéseknek elvileg meg kellene teremtenie azon emberek közösségét, akik mélyen azonosulnak a helyi nyelvváltozattal és azt lényegében első (anya)nyelvüknek tekintik. Ez egyben az irodalmi nyelvi sztenderd helyett a szubsztenderd változat tudatos előnyben részesítését is jelentené. Ez azért lenne reménytelen, mert a tapasztalatok szerint nem lehet reális beszélői közösségeket konstruált nyelvi formák (eszperantó, volapük, de bizonyos értelemben ide sorolható a latin is) használatára kényszeríteni, mert nem a nyelv hozza létre a

beszélők közösségét, hanem fordítva, a beszélők közössége a nyelvet;

- végtelen mennyiségű pénz és hasonlóan elképzelhetetlen türelem kellene ahhoz, hogy egy, a fent leírtakhoz hasonlítható folyamat egyáltalán kialakulhasson és működjön. A mai magyarországi viszonyok között mindez tömeges méretekben a ma ismert beszélői attitűdök és a sokoldalúan megnyilvánuló, növekvő idegenellenesség miatt elképzelhetetlen.

7. Aktuális folyamatok és megfogalmazott kérdések

A legnagyobb probléma a fentebb leírt gondolatokkal ugyanis az, hogy még valamennyi együttes teljesülése sem garantálná, hogy a beszélő közösségek elfogadnák és követnék a tervezett nyelvi fejlődési irányt. Nem valószínű, hogy sikerülne Szegedre visszahozni az ö-zést, ahogy az sem, hogy a Dunántúlon növekedne a nyílt magánhangzók használata a mindennapokban, vagy hogy a palóc nyelvjárás diftongusai elárasztanák a nyilvános beszéd fórumait. Viszont terjedőben vannak a közbeszédben más típusú jelenségek, amelyek az egységes, normatív nyelvhasználattal szemben hatnak. A szociális média használata révén napjainkban ugyanis egyre erősebb a spontán módon szabályellenes, vagy legalábbis nem konvencionális nyelvhasználat, ami divatszerűen terjed és alapjaiban képes felrúgni a normatív nyelvhasználat bevett formáit. Ezekre álljon itt példaként néhány aktuális jelenség, amelyek a nyilvános beszédben és írásban folyamatosan jelzik a szabályoktól többé-kevésbé eltérő gyakorlatot és így a „nyelvi elfejlődés” folyamatát (ez az alkalmi megnevezés – kétségtelenül értékelő, negatív tartalommal – egyszerre kíván a nor-

mától eltérő nyelvi jelenségek efemer és nem kontrollált, spontán természetére utalni):

- kis- és nagybetűhasználat; *ly, j* helyes használata;
- az *akár* kötőszó új funkcióban történő használata;
- emotikonok, rengeteg új – idegen eredetű – betűszó (PIN-kód, DVD, SMS, MMS, SIM-kártya stb.) felbukkanása magyar mondatokban;
- rétegnyelvek, pl. internetes kommentek belső egyezményes, többnyire angol nyelvű akronim (pl. LOL), vagy emotikont utánzó rövidítéseinek (pl. :D, :), (: stb.) használata.

Szinte biztos, hogy ezekkel a jelenségekkel szemben központi akciókkal ugyanúgy nem lehet eredményesen szembeszállni, nem lehet őket úgymond kezelni, mint ahogyan nem lehet őket teljesen elhallgatni sem.

Több reményt fűzhetnénk a magaskultúra attitűdjének és gyakorlatának alakításához, elsődlegesen azért, mert az igazi nyelvi magaskultúra mindig is használta a nyelvváltozatok mintáit, leginkább hangulatkeltő, jellemrajzot adó szándékkal. Az irodalom ebben az értelemben szövetségese a tájnyelvi emancipációnak még napjainkban is. A nyelvjárási nyelvi elemek nemcsak Benedek Elek és Illyés Gyula mesekönyveinek, de a kortárs szépirodalomnak, többek között Temesi Ferenc regényének (Temesi 1986-87), Parti Nagy Lajos (Parti Nagy 2012 és 2014) vagy Tompa Andrea könyvének (Tompá 2018) is lényegi alkotórészei, az olvasói befogadás pedig zavartalan, függetlenül attól, hogy gyerekekről vagy felnőttekről van szó. Csak érintőlegesen említhető e helyütt, hogy a határainkon túl, az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági köznyelv, az ottani magyar közbeszéd és

irodalom is folyamatosan reflektált a régió nyelvének változásaira, számos szövegben, versekben, de még avantgardnak tekintett szövegekben is megtalálhatjuk a helyi kultúra nyelvének sajátosságait. Különösen legnagyobb regionális nyelvi értékünk, az erdélyi néven összefoglalt nyelvváltozatok mutatnak erős vitalitást és éreztetik hatásukat a kultúra magyarországi fórumain és médiumaiban. Ezt a hatást azonban történelmi reflexek okán nem fogadja egyértelműen és egyenrangú társként a magyarországi nyilvánosság. Súlyos és pontos szavakkal beszélt erről az ambivalens elutasító-befogadó viszonyról, a magyar kiadói gyakorlatban felbukkanó korrektív (az irodalmi köznyelvi formákat erőltető, szinte cenzori) gyakorlatról a Széchenyi Akadémián elhangzott beszédében Balla Zsófia.

8. Összefoglalás

Természetesen sok mindent lehet(ne) tenni a magyar nyelv változatainak megmaradása vagy legalábbis nem túl közeli elpusztulása érdekében. Külső kezdeményezéssel, rásegítő szakmai programokkal, a nyelvjárások írásos normáinak szakszerű kidolgozásával, a média eszközeinek tudatosan vállalt, a regionális köznyelveket és nyelvjárásokat felvállaló használatával, a közoktatás centralizálásának a szükséges minimálisra történő csökkentésével stb. Érdemes figyelembe venni a nyelvi revitalizáció céljából világszerte alkalmazott nagyon sokféle helyi gyakorlat példáit is. Az eredményhez nélkülözhetetlen alapfeladatot azonban nem tudjuk majd megkerülni: a jelenlegi diszkriminatív és intoleráns alapbeállítottság helyett normálissá kell tenni a magyar társadalomban a nyelvhasználatra vonatkozóan is a befogadás és a türelem civilizációs normáit.

IRODALOM

- Balla Zsófia – litera.hu 2018. Online hozzáférhetőség: <http://www.litera.hu/hirek/balla-zsofia-a-vers-hazaja-iii> - utolsó hozzáférés 2019. február 24-én
- Hermann Bausinger: Die Mundarten und ihre Bedeutung bis heute. In: *Schwäbische Heimat: Zeitschrift für Regionalgeschichte, württembergische Landeskultur, Naturschutz und Denkmalpflege*. Schwäbischer Heimatbund, Stuttgart. - Bd. 36 (1985), o. Online hozzáférhetőség: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:21-opus-60777> - utolsó hozzáférés 2019. február 24-én
- Benkő Loránd (1960): *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herder, Johann Gottfried 1791/2002: *Werke*, Band III/1: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit /1791/*. Carl Hanser Verlag, München
- Kiss Jenő (2017): A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat, Budapest, 199–221.
- Kontra Miklós és Saly Noémi (szerk. 1998): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás*. Osiris, Budapest
- Parti Nagy Lajos (2012): *Fülkefor és vidéke – magyar mesék*. Magvető, Budapest; (2014): *Fülkeufória és vidéke – százegy új magyar mese*. Magvető, Budapest.
- Ioannes Sylvester Pannonius: *Grammatica Hvyngaro-Latina*. (szerk. Thomas A. Sebeok 1968, az 1866-os reprint facsimile kiadása). Indiana University, Bloomington, 6.
- Temesi Ferenc (1986-87): *Por*. Magvető, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2004): *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron, Budapest.

- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk. 2017): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat, Budapest.
- Tompa Andrea (2018): *Omerta – Hallgatások könyve*. Jelenkor, Budapest.

ABSTRACT

TIBORC FAZEKAS

Language and social development - How do social and cultural circumstances accelerate the disappearing of Hungarian dialects?

The paper gives an analysis of the present-day situation of the spoken sub-standard varieties of Hungarian along with the related historical and social background. Like the other European languages, Hungarian existed only in the spoken form for a long time; written documents first appeared around the Millennium and in the following centuries. The Christian church and the state administration used Latin as their lingua franca until the 19th century. However, the local varieties of Hungarian are well documented and actively used in the everyday life of the people. These spoken local vernaculars are vital, productive and accepted and they reflect the cultural development of the society in different frames. From the age of the Renaissance, all the important cultural and social movements of Europe have existed and functioned by means of and through these media.

In the late 18th and in the early 19th century, a literary modernization of the Hungarian language organized by the leading intellec-

tuals of the country took place. As a side effect of this development, the new grammar-books started to distinguish the various vernacular forms. Finally, a highly normed, literary version of common modern Hungarian emerged from this original and spontaneous process.

Yet, languages need speakers whose interdependence determines the practical reality. Since the Hungarian society remained – in comparison to the Western part of Europe – in a feudal economic and social structure, the linguistic situation also remained retarded. Not only the high-level cultural ideas required the modernization of the language, but also the various vernaculars should have been reformed. At that time, however, they did not even have written forms to be developed and the social and cultural “bearer” of modernization, a rudimentary civil society and the bourgeoisie were non-existent. The social basis of dialects – people who shape and use a substandard version of a normed language – was not in the position to protect and emancipate their language.

This has to be seen as a contrast to the Western regions of Europe (France, Italy, Germany) where the sociological basis was able not only to preserve but also to develop the dialects within the framework of nation states and even create local standard versions with high literary and communicative functions. Some of these highly developed dialects later even got into the position of state languages of different countries (like in the case of German in Germany, Austria, Luxemburg and Switzerland). While in the case of French, Italian and Spanish, some dialects exist within the countries where they were able to function beyond their high-level official standards as a highly developed parallel tool of communication.

However, it was not so in the case of Hungarian. The hierarchic

position of one norm suppressed all non-standard variants, stigmatised their speakers and demoted them to the level of uncultivated and stubborn people. Even today, dialectal speech is refused by educational institutions, the media and even average Hungarian people, while their speakers are forced to change their idiom in order to avoid social exclusion. Furthermore, if we take into consideration the radical changes of production forms and living conditions over the past hundred years, we can admit that the socio-economic basis of local substandard languages simply disappeared in Hungary. The disappearance of Hungarian dialects is happening right here and right now and there are neither intentions nor means to halt or mitigate the process.

Keywords: loss and preservation of dialects, stigmatization on the basis of speech character, regional culture and dialect, sub-standard literary tools, community consciousness of dialect speakers, globalization and cultural uniformity

VAJDASÁGI MAGYAR KETTŐSNYELVŰ EGYETEMI HALLGATÓK KÓDVÁLTÁSTÍPUSAI AZ ÚJVIDÉKI EGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN

FEKECS EMESE*

Kutatásom azoknak a magyar ajkú hallgatóknak az egyazon nyelven belüli kódváltástípusait elemzi, akik a 2016/17-es tanévben az újvidéki székhelyű Bölcsészettudományi Kar hallgatói voltak. Célom, hogy megtudjam, az egyetemi hallgatók milyen szituációkban váltanak kódot, és hogy a kódváltás függ-e a megnyilatkozás témájától. A kutatást interjúval végeztem, amely tematikus, irányított beszélgetésekből épült fel. Kilenc hallgatót választottam a Vajdaság különböző településeiről, akiknek egyazon nyelven belüli kódváltástípusait vizsgáltam. A tanulmány célja, hogy kimutassa a vajdasági magyar anyanyelvű hallgatók kódváltásaiban előforduló domináns, gyakori jellemzőket.

* Egyetemi hallgató (ÚE, Újvidék)

1. A nyelv rétegződése

Tanulmányomban az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanuló hallgatók nyelvváltozatainak váltakozását vizsgálom. Mivel a hangfelvételek alapján a köznyelvi és a területi nyelvváltozatok váltakoznak a megkérdezett hallgatók beszédében, a következőkben ezen fogalmak meghatározására törekszem.

A nyelvi változatosság magában foglalja, hogy minden természetes nyelvnek több változata is van. A *köznyelv* az egész nyelvterületen használt, egységesnek tekinthető variáns. Presztízsváltozatként legitimizálódott és intézményesült. A köznyelv tipikus és leggyakoribb formája a nyilvános nyelvhasználatnak. A *területi nyelvváltozatok*, azaz a nyelvjárások földrajzi alapú tagolódás következményei. Alaktanilag és hangtanilag eltérnek az egységes nyelvtípus normáitól, csak a nyelvterület egyes részeire jellemző sajátosságokkal rendelkeznek. A természetes nyelvek létezésének elsődleges formái, ebből következik, hogy nem különíthetők el egzakt módon a nyelv egyéb változataitól. A *regionális köznyelv* az említett két nyelvváltozatot érintő terület: a beszélt és az írott köznyelv használata, amelybe egy régióra, nyelvterületre jellemző nyelvjárási elemek épülnek be. Úgy is meghatározható, mint a köznyelv vidéki színezetű változata. E három nyelvváltozat jellemző a vajdasági magyarok beszédére. Mindennek függvényében meg kell említenünk a *kettősnyelvűséget* (kétnyelvváltoztatúságot), amely az a jelenség, amikor egy nyelv két változatát ismerik vagy használják a beszélők (Penavin 1986: 28; Kiss 1995: 74; Kiss 2001: 25–37).

A Vajdaságban a magyar kisebbségi helyzetben élőkre általában a nyelvjárás jellemző, mivel a magyar nyelvet dominánsan informális beszédhelyzetekben használják, familiáris közegben, miköz-

ben a formális beszédhelyzetek többnyire a szerb nyelvhasználatot követelik meg. Továbbá a határon túli magyarok nagyobb hányada falvakban él, homogén közegben, ami még inkább kedvez a nyelvjárás használatának. Jelen tanulmány kiegészíti és folytatja a vajdasági magyar tannyelvű általános iskolai tanulók nyelvjárási attitűdkutatását, valamint Rajsli Ilonának a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások körében végzett nyelvjárás- és kódváltáskutatását (Kovács Rác 2013; Rajsli 2004: 146–153).

2. A kódváltás meghatározása

Bartha Csilla definícióját idézve a „kódváltás két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (Bartha 1999: 119). Ilyen kutatások esetében fontos megállapítani, hogy a kódváltás egynyelvű vagy kétnyelvű közösségek nyelvhasználatában fordul elő. Az egynyelvű (homogén) közösségekben a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain történik, a kétnyelvű (heterogén) közösségekben pedig nyelvváltás következik be.

Ronald Wardhaugh kétfajta kódváltást különböztet meg: helyzetnek megfelelő és metaforikus kódváltást. Helyzetnek megfelelő, szituatív kódváltásnak nevezzük azt a kódváltásípust, amikor a beszélők beszédhelyzettől függően váltogatják a nyelveket. Metaforikus kódváltásról pedig akkor beszélünk, amikor meghatározott témák szerint következik be a nyelvi váltás. Egyes témák mindkét kód használatát lehetővé teszik. Kódkeveredés áll fenn, amikor a beszélgetőpartnerek egy időben használják a két nyelvet.

Beszélgetéseink során történő kódválasztásunk azt tükrözi, hogy milyennek szeretnénk látszani mások szemében. „Bizonyos társadalmi helyzetek megkívánják, hogy egy bizonyos kódot használja-

nak, s ne egy másikat, még akkor is, ha a második kódot az összes résztvevő ismeri, míg az elsőt csak néhány” (Wardhaugh 1995: 97).

Kiss Jenő szerint „[a] kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a váltakozó használata egy megnyilatkozáson belül vagy egy-azon beszédaktusban” (Kiss 1995: 210). Az ő meghatározása alapján homogén és heterogén kódváltó csoportot különböztethetünk meg. Egynyelvű közösség esetében kódváltás a köznyelv és valamelyik nyelvjárás váltakozó használata, vagy különböző tájnyelvek váltogatása. Kódváltás jelentkezhethet mondatok között és mondatokon belül is. Kiss kétfajta kódváltásról beszél: kontextuálisról és szituatívról. A kontextuális kódváltás „a beszélő nyelvi ismereteitől, a két nyelvben való jártasságától, a két nyelvhez fűződő attitűdjeitől irányított kódváltást jelent” (Kiss 1995: 210). A szituatív kódváltás a „kommunikációs helyzet nem nyelvi körülményeitől, tehát külső okoktól (például beszédhelyzet megváltozása, a beszédtema, a partner vagy partnerek cserélődése) meghatározott kódváltás” (Kiss 1995: 210).

Lanstyák István a következőképpen definiálja a kódváltást: „Kódváltásnak, illetve kódváltogatásnak a két nyelvű kommunikáció olyan válfajait nevezzük, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két különböző nyelvet, pontosabban: két különböző nyelvhez tartozó elemeket használnak, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelnek egymásnak” (Lanstyák 2006: 107).

Lanstyák három kódváltástípust különböztet meg: bázistartó kódváltást, bázisváltást és mondaton kívüli kódváltást. A bázistartó kódváltás egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet (nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémat) érint; a vendégnyelvből csak betétek kerülnek át a közlendőbe. Bázisváltásról szól, amikor a kódváltás egy megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb nyelvi egysé-

get tartalmaz; ekkor megváltozik a bázisnyelv. Mondaton kívüli kódváltásról akkor beszélünk, amikor a kódváltott szekvencia mondat-szó, megszólítás vagy más hasonló elem (Lanstyák 2006: 107–109).

Lanstyák szerint a beszélő a vendégnyelvi betéteket ötféleképpen építheti be a megnyilatkozásba, ezek a kódváltás nyelvtani típusai:

- Z típusú bázistartó kódváltás: a vendégnyelvi betét nem kap toldalékot.
- B típusú bázistartó kódváltás: a vendégnyelvi betétek bázisnyelvi toldalékokat kapnak.
- V típusú bázistartó kódváltás: a vendégnyelvi betétek vendégnyelvi toldalékkal épülnek be.
- H típusú bázistartó kódváltás: a vendégnyelvi betét nem kap toldalékot, pedig szükséges volna.
- X típusú bázistartó kódváltás: töredezett megnyilatkozásokban található, a toldalékok jelenléte vagy hiánya nem releváns (Lanstyák 2006: 114–140).
- Dolgozatom az egyazon nyelven belül történő kódváltásra fókuszál.

3. A kutatás módszertana

Kutatásom kilenc interjúra épül, amelyeket 2017 májusában Újvidéken rögzítettem. A magnetofonos szövegfelvételt választottam, vagyis a tematikus, irányított beszélgetést tartalmazó interjút. Elsősorban irányított interjút alkalmaztam, mivel a kódváltásos jelenségek szituációhoz kötöttségét ezzel tudtam a leginkább tesztelni. Viszont egyes esetekben a kötetlen típusú interjú is szerepet kapott, hogy megfigyelhessem adatközlőim beszédét. Az interjú első felé-

ben az adatközlők adataira (születési év, hely, anyanyelve, az oktatási intézmény, az oktatás nyelve stb.) vonatkozó kérdéseket tettem fel. A második részében megkértem őket, hogy meséljenek a megadott témákról (például „*Mesélj a legszebb gyermekkori emlékedről!*”, „*Mondd el, hogyan telik egy napod otthon!*”, „*Mesélj az egyetemi életről!*” stb.), mindezt azzal a céllal, hogy kódot váltsanak. A következő hipotézist állítottam fel az elhangzottak vonatkozásában: a hivatalosabb, közéleti témákról inkább köznyelven, míg a bensőségebb, familiárisakról nyelvjárásban beszélnek az adatközlők.

Adatközlőim úgy válogattam, hogy mindannyian különböző településekről származzanak (kisebb részük (négy) olyan településről érkezett az Újvidéki Egyetemre, ahol a magyarság szórványban él; többségük (öt) pedig a tömbből, azon belül pedig homogén magyar településről származik). A felvételeket magam rögzítettem, és adatközlőimmel kettesben voltam. A kilenc interjú együttes időtartama: 2 óra 27 perc.

4. Az adatközlők bemutatása

1. számú adatközlő: 1996-ban született Nagybecskerekben. Állandó lakhelye: Torda. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul magyar nyelv és irodalom szakon, másodéves hallgató. Anyanyelve: magyar.
2. számú adatközlő: 1997-ben született Újvidéken. Állandó lakhelye: Újvidék. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul német nyelv és irodalom szakon, elsőéves hallgató. Anyanyelve: magyar és szerb.
3. számú adatközlő: 1996-ban született Nagybecskerekben. Állandó lakhelye: Magyarcsernye. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsé-

szettudományi Karán tanul magyar nyelv és irodalom szakon, másodéves hallgató. Anyanyelve: magyar.

4. számú adatközlő: 1995-ben született Zomborban. Állandó lakhelye: Csanoplya. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul szerb mint környezetnyelv szakon, harmadéves hallgató. Anyanyelve: magyar.
5. számú adatközlő: 1996-ban született Szabadkán. Állandó lakhelye: Csantavér. Jelenleg az Újvidék Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul pedagógia szakon, elsőéves hallgató. Anyanyelve: magyar.
6. számú adatközlő: 1996-ban született Topolyán. Állandó lakhelye: Topolya. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul orosz nyelv és irodalom szakon, másodéves hallgató. Anyanyelve: magyar.
7. számú adatközlő: 1993-ban született Zentán. Állandó lakhelye: Mohol. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul szerb mint környezetnyelv szakon, negyedéves hallgató. Anyanyelve: magyar.
8. számú adatközlő: 1996-ban született Zentán. Állandó lakhelye: Zenta. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul angol nyelv és irodalom szakon, másodéves hallgató. Anyanyelve: magyar.
9. számú adatközlő: 1996-ban született Zentán. Állandó lakhelye: Péterréve. Jelenleg az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanul pszichológia szakon, elsőéves hallgató. Anyanyelve: magyar.

5. Kódváltási stratégiák az interjúalanyoknál

Az adatközlőknél megjelenő kódváltási jelenségek elsősorban köznyelv–nyelvjárás relációban történnek. A bázisnyelv a köznyelv, a vendégnyelvi betétek pedig a vajdasági magyar nyelvjárásból kerülnek be. Az anyanyelven belül megjelenő kódváltástípusok szerint megkülönböztethetünk a vajdasági magyar nyelvjárásokból származó hangtani, alaktani és mondattani nyelvjárási betéteket. Ezek mindegyik interjúalanyánál általánosan jelen vannak. A következőkben Kovács Rácz Eleonóra *Nyelvjárási attitűdök* (Kovács Rácz 2013) című kötetében használt felosztása alapján vázolom, mely jelenségek fordultak elő a beszélgetések során. E felosztások Silling István könyvét (Silling 2010) veszik alapul.

Nyelvjárás-köznyelv alapú kódváltástípusok:

1. Hangtani jelenségek:

Magánhangzó-jelenségek a vajdasági magyar nyelvjárásban

A. Zártabbá válás

a) *A középzárt ě használata* az, amikor valaki a köznyelvre jellemző nyílt *e* és a nyelvjárásokban előforduló zárt *ě* magánhangzót megkülönbözteti, például: gyerek, vëttëm, mëntek, rëggel, embër. A bácskai és a bánáti magyar nyelvjárásokban is egyaránt elterjedt, ez az oka, hogy az összes interjúalanyomnál sok esetben megfigyelhető. Íme néhány példa:

- (1) AK: „Nagybecskerekën születtem.”
- (2) AK: „Ěmegyëk egyetemre, amikor kell.”
- (4) AK: „Újvidéken vagyok jelenlëg.”
- (6) AK: „Mëg vagyok elégëdve.”
- (9) AK: „Ěrtelmesëbb dolgokat csinálni.”

b) í-zés ($\acute{e} > \acute{i}$, $e > i$, $\acute{e} > i$), például: edíny, lipe, girizd, végín, közepin. Főként Közép-Bánátban használatos, azonban bizonyos szavakat mind Bánát, mind Bácska településein nagyobb gyakorisággal használnak. Az interjúim során egyszer fordult elő ilyen szociolingvisztikai változó egy zentai adatközlőnél:

(8) AK: „Talán nyolcszáz *kilómíttert* tekertünk le.”

c) magánhangzók zártabbá válása ($o, \acute{o}, \ddot{o}, \acute{o} > u, \acute{u}, \ddot{u}, \acute{u}$), például: türűközű, gyűtt, csuda, ustor, fábú. Általános jelenség a nyelvjárási régiókban, mégis csak két adatközlőmnél figyeltem fel rá:

(3) AK: „*Gödörbű* gödörbe”

(4) AK: „*Otthun* nincs az a stressz.”

B. Nyíltabbá válás ($i > \acute{e}$, $o > a$, $u > o$), például: mindig, onokatestvér, almárijom. Vajdaság valamennyi magyar településén jellemző, de az interjúk során csupán egy adatközlőnél fordul elő:

(9) AK: „Négyen vagyunk *onokatestvérek*.”

C. Labializáció

Ö-zés ($e, \acute{e} > \ddot{o}, \acute{o}$), például: köröszt, embör, mönt, lössz, viccötek. Főleg az észak- és közép-bánáti magyar nyelvjárásokban elterjedt, viszont néhány hangsúlytalan helyzetben Bácskában is megtalálható. Négy adatközlőmnél jelenik meg ez a hangtani jelenség, az elsőnél és a harmadiknál intenzívebben.

(1) AK: „*Hazamönni mög* minden.”

(3) AK: „Háború után *születött*.”

(3) AK: „*Szeretöm* az egyetemi éveimet.”

(4) AK: „Bottal *köllött* csinálni egy figurát.”

(9) AK: „Azon énekötünk.”

D. Magánhangzó-nyúlás

Mássalhangzó-kiesés és a magánhangzó pótlónyúlása, például: $o > \acute{o}$: ócsó, bóha, gondót; $\ddot{o} > \acute{o}$: fődre, ződ, gyümölcs; $\ddot{u} > \acute{u}$:

hűni, fölű, repűt; **u>ú**: odafordút, hátú, szorútak. Szinte minden vajdasági magyar nyelvjárásban beszélőnél előfordul, ahogy az adatközlők legtöbbszörénél is megjelenik.

(3) AK: „*Kék-zöld* festékbe meg lilába.”

(4) AK: „Németországban *dógozik* mint ápolónő.”

(6) AK: „*Akkó* inkább magyarul.”

(7) AK: „Inkább *szerbű* szoktam.”

(5) AK: „Ott *tanútunk* meg kártyázni.”

E. Magánhangzó-rövidülés, például: buza, huszan, csunya, husvét, ovoda. Bácskában és Bánátban is általános. Több adatközlőnél is előfordul.

(3) AK: „Amikor a *hugom* megszületett.”

(6) AK: „*Ovodába*, ha jól emlékszem, akkor vegyes csoportok voltak.”

(6) AK: „Nem mondott ő *csunyát*.”

(7) AK: „Elég *csunyán* beszélek.”

Mássalhangzók változásai a vajdasági magyar nyelvjárásban

A. Palatalizáció (*n>ny, t>ty, d>gy, r+j>rny, l>j*), például: szappany, fony, rokony, kenyőcs, tetyű. Vajdaságra jellemző hangtani változás, de csak a csanopolyai interjúalanyomnál tűnik fel ez a jelenség:

(2) AK: „Vegyes környezetben *nyöttem* föl.”

B. Mássalhangzó-nyúlás intervokális helyzetben, például: szallag, kissebb, utánna, szöllő, mámma. Bácskában és Bánátban is használatos. Az adatközlőknél mindössze néhány alkalommal fordul elő:

(3) AK: „Meg három órákkó aluttam el.”

(3) AK: „Itthon *nyugissabb*.”

(7) AK: „*Télleg* szerintem.”

C. A mássalhangzó-kiesés magánhangzó-változással jár együtt,

mely általában a mássalhangzó-kiesés hatására az előtte álló magánhangzó megnyúlása (ezt vehetjük észre az adatközlőim beszédében is), például: únyi (ujjnyi), éfélkó (éjfélkor), tennap (tegnap), ěmënt (elment), hítak (hívtak). Bácskában több helyen elterjedt; az interjú-alanyokkal való beszélgetések során sokszor előfordul.

(2) AK: „Ěmentĕm vizsgára.”

(7) AK: „Olyan tíz óra körű szoktam kĕni.”

(8) AK: „Ěmĕgyek az egyetemre.”

(8) AK: „Ěkesztünk zenét hallgatni.”

(9) AK: „Ennyit tudok *mesĕni*.”

D. Mássalhangzó-kopás a szóvégeken történik. A mássalhangzó-kiesés egy változataként emlegetik. A szóvégeken a mássalhangzók lekopnak, így a magánhangzók megnyúlnak, például: mer, avvā, bagó, hatkó, hamā. Ezek előfordulása Vajdaság-szerte gyakori. Minden interjú során hallani ilyen mássalhangzó-változást; például, hogy:

(2) AK: „Otthon *azé* többet szoktam hülyĕskedni.”

(3) AK: „Ěsakkó annak lelógtak a gödörbe az ágai.”

(4) AK: „*Mer* szétestünk mit csapat.”

(7) AK: „*Mer azé* ők is hiányoztak.”

(9) AK: „Sok más *embĕrrĕ*.”

2. Alaktani jelenségek:

A. Igék alaktani változásai

a) A **nákolás** az, amikor E/1. személyben az ige alanyi ragozású alakja helyett T/3. személyű, tárgyas ragozású igét ejtünk, például: (én) innák, (én) írják, (én) alunnák. Szinte egész Vajdaságban elterjedt jelenség, viszont csak egy interjúban fordult elő, a többi adatközlő a köznyelvi norma szerint használta.

(9) AK: „Mit *mondhatnák*.”

b) A *süksükölés* az, amikor a kijelentő mód helyett a felszólító módot használjuk. A beszélő eltünteti a különbséget a közlés és a felszólítás között, például: 'Megsüssük a húst,' 'Nem tanácsák meg velük a leckét,' 'Anyá hallgassa a rádiót.' Bácskára és Bánátra is egyaránt jellemző. Az adatközlőknél négy alkalommal hallottam ilyen jelenséget:

(3) AK: „Aki mindig *tarcsa* aztat a hét lépés távolságot tőlünk.”

(4) AK: „*Roncsa* a hangulatot.”

(6) AK: „Az előadásokat *tarcsa*.”

(6) AK: „Hogyan *csalogassák* be az embereket.”

c) Az *összevont múlt idő* használata a bácskai magyar nyelvjárásban erősen elterjedt, ilyen szavak például: futta 'Gyorsan futta a 100 métert,' ütте, kötте. Az interjúk alkalmával két adatközlőnél fordult elő az összevont múlt idő, és mindketten a jutottak igét rövidítették le:

(7) AK: „Ezek azok, amik most így eszembe *juttak*.”

(9) AK: „Ezek *juttak* eszembe.”

d) A *fő, nő típusú igetővek E/3. személyben -l végződést kapnak*, például: fől, nől, lől, ríl. Egy interjúban hangzott el ilyen alaktani jelenség:

(3) AK: „*Fől* a paprikás.”

B. Névszók alaktani változásai

a) A *tárgyrag kettőződése* a mutató és a visszaható névmásokra, emellett néhány főnévre vonatkoztatható, például: esztet, asztat, tulipántot, banántot. Vajdaság-szerre gyakori jelenség, a két bánáti interjúalanyomnál hallható:

(1) AK: „Kitalálta *asztat*.”

(3) AK: „Hogy hívják *esztet*?”

b) Szóösszerántás például: micsinátok, minnyájan (mindannyian),

aszonygya, jóvan, nemtom, mék (megyek), jóccakát. Bácskában és Bánátban is szinte mindenki használja, aki nyelvjárásban beszél. Minden adatközlőnél megjelenik, ezek a leggyakoribbak:

(1) (2) AK: „*Nemtom*”

(1) AK: „*Aszitte*”

(4) AK: „*Mongyukrá*”

(6) (8) AK: „*Nemtudom*”

C. Toldalék állománybeli változása

a) Határozóragoknál ragcsonkulás mássalhangzó-kieséssel, amely során a mássalhangzó-kiesés következtében megnyúlik a mássalhangzó előtt álló magánhangzó, például: attú (attól), ablakbú (ablakból), temetőbú (temetőből), könyvrú (könyvről), kézzē (kézzel), feleségű (feleségül). Az összes interjú alkalmával felfigyelhettem erre az alaktani jelenségre.

(1) AK: „Jó helyen vótam jó *időbe*.”

(3) AK: „*Magyaru* nem tudom.”

(4) AK: „Szeretek sétálni a *barátnőmmē*.”

(5) AK: „A *kikapcsolódásrú* nem is beszéve.”

(7) AK: „Amikó *szerbű* írók.”

b) A határozószó határozóragot kap, ezzel nyomatékosítva a közlést, például: ottand~ottan (ott), ittend~itten (itt). Jellemző ugyan Vajdaság-szerte, de csak egy adatközlőnél figyelhető meg, és akkor is csak egy alkalommal.

(1) AK: „*Itten* köznyelvet használók.”

(Kovács Rácz 2013: 7–23).

3. Mondattani jelenségek:

Kiss Jenő *Magyar dialektológiában* vett csoportosítása alapján, annak függvényében, melyek jelentek meg a gyűjtésem során.

A. Aspektualitás: jelentéstani minőség egy szintaktikai szerkezetben. A tágabb értelemben vett folyamatosság kifejezésére a *szokik/szokott* igét használják nyelvjárásaink (Kiss 2001: 364). Az adatközlőimre általában az effajta aspektualitás jellemző.

(2) AK: „Otthon azé többet *szoktam* hülyéskedni.”

(3) AK: „Néha el *szoktunk* menni.”

(4) AK: „Nem *szokok* nagyon sokat tanulni.”

(4) AK: „Vízsgaidőszakba is Újvidéken *szokok* lenni.”

(6) AK: „Hát anyámnak *szoktam* segíteni.”

B. Hiány és redundancia: gyakori hiány, amely a Vajdaságot is jellemzi, például az és kötőszót a *meg* helyettesíti. A redundancia a megértés szempontjából felesleges elemek használata; ide sorolhatók a töltelékszavak, a szemantikailag „üres” mondatok. (Kiss 2001: 366–367).

Az interjúk során megjelent leggyakoribb hiány a mondatokban:

(7) AK: „Otthon *se* *szoktam* túl korán kelni.” – sem helyett *se*

(9) AK: „*Még* szóval ez egy pozitív benyomás volt. – és helyett *meg*

Az interjúk során előforduló redundancia a mondatokban: Mindegyik adatközlő töltelékszavakat használt, a leggyakoribbak a következők: *elég* (csunyan, sokat), *ésakkó*, *hát*, *nemtom*, *nemtudom*, *ugye*, *ugyebár*, *úgyhogy*.

C. Szórend: Délvidéken gyakori jelenség például, hogy az *-e* kérdőszócska az állítmány tagadásakor a tagadószóhoz járul, tehát helye eltér a köznyelvitől (Kiss 2001: 362–374). Egyetlen interjúalanyomnál figyelhető meg ez a jelenség:

(1) AK: „*Meg-e* merem enni.”

Az interjúban előforduló tájszók:

Olyan szavak sorolhatók ide, melyek a köznyelvben ismeretlenek, például: örökíró ('golyóstoll'), tengeri ('kukorica'), krumpli ('burgonya'), zihertű ('biztosítótű') stb. Több adatközlőnél egyáltalán nem fordultak elő ilyen szavak, mindennek a köznyelvi változatát használták. Íme néhány az interjúban elhangzottakból:

(3) AK: „Na oszt középiskolában nem csinátam mög.” – alaki tájszó: az *aztán* köznyelvi változat egyik variánsa.

(6) AK: „A *tatával* elmentem pecázni.” – jelentésbeli tájszó: 'apával', a szerb nyelvi hatás következtében a nyelvjárás részévé vált.

(7) AK: „Délután *barátnősködök*.” – valódi tájszó: 'a barátnőimmel töltöm az időt'.

(9) AK: „A *pecellősi* élet.” – alaki tájszó: 'pecellói', más települések analógiája alapján, például: *bogarasi*.

A hangzó anyag tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy az egy nyelven belül történő kódváltást az adatközlők nem az egyes helyzetekre vonatkoztatva alkalmazzák. Bármely témáról legyen szó, az interjúalanyok ugyanazt a nyelvváltozatot használják: a regionális köznyelvet. A köznyelvbe beépülő fent említett nyelvjárási elemek általános jelenségek. Legintenzívebben a nyelvjárásokból származó hangtani változások jelentkeznek (legfőképp a középzárt *ë* használata). Az anyanyelvi nyelvváltozatok (köznyelv és nyelvjárás) váltakozó használata nem tudatos. A kódváltás sem nem metaforikus, sem nem szituatív, a köznyelvi szövegbe kerülnek bele a nyelvjárási elemek, beszédtemától és beszédhelyzettől függetlenül. Tehát sem az egyes beszédtemák, sem pedig a beszédsszituáció tekintetében nem mutatható ki jellemző kódváltás.

6. Összegzés helyett

A vajdasági kisebbségi magyarok vonatkozásában fontos téma az anyanyelv tanításának ügye. Újabb meglátások szerint a hozzáadó, azaz additív aspektusú anyanyelvoktatásra van szükség, mely a való nyelvhasználatra épülve ismerteti meg a magyar köznyelvet (és nyelvjárást is) az iskolákban. Egy olyan egyes beszélt nyelvváltozatokat figyelembe vevő oktatási stratégia kidolgozására kell törekedni, mely a határon túli közösségekben minden kommunikációs területen támogatja a magyar nyelv használatát.

A vajdasági magyar egyetemisták közül kevesen tanulhatnak saját anyanyelvükön. A szerb nyelvet használják formális helyzetekben, így, amikor munkába állnak egy magyar intézményben, nem rendelkeznek a köznyelv tiszta változatával. Ennek érdekében előnyös lenne, felzárkóztató órákat tartani frissen diplomált fiatalok számára, ahol a nyelvjárás vagy regionális köznyelv mellett, elsajátíthatnák a köznyelvi formát is, és megtanulhatnának szituációnak megfelelően egyazon nyelven belül is kódot váltani.

A kutatás során megjelenő nyelvjárási alakok segítségével szolgálhatnak az additív nyelvszemlélet kialakításában az iskolai magyar anyanyelvi oktatás terén. Az egyes magyar nyelvváltozatok oktatásakor alapul szolgálhat a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség tudatosításában, valamint az egy nyelven belüli kódváltásos jelenségek felismertetésében (Kovács Rác 2013: 42).

IRODALOM

- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*, Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kovács Rácz Eleonóra 2013: *Nyelvjárási attitűdök*. Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. Újvidék.
- Kovács Rácz Eleonóra 2014: *A nyelvjárások oktatásának főbb módszertani alapelvei Európában, valamint a Kárpát-medencei magyar kisebbség körében*, In: A magyar nyelv és az európai nyelvek. Nemzetközi tudományos konferencia. (COBISS.SR-ID 290402311)
- Kovács Rácz Eleonóra 2014: *Nyelvjárási attitűdök a használatközpontú, funkcionális nyelvtanítás tükrében*. In: Vajdasági magyar tudóstalálkozó, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, Újvidék, Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Lanstyák István 2006: *A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában*. In: Lanstyák István: *Nyelvből nyelvbe*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
- Penavin Olga 1986: *Nyelvjárási és köznyelv*. Forum. Újvidék.
- Rajsli Ilona 2004: *Nyelvjárási veszteség és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében*. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárási veszteség, nyelvcseré*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Wardhaug Ronald 1995: *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég. Budapest.

ABSTRACT

FEKECS EMESE

Types of code-switching among Hungarian bidialectal students at the Faculty of Philosophy in Novi Sad

The main topic of my paper is code-switching, the alternating use of dialects during the same speech event. The aim of my research is to study the language use of Hungarian students at the University of Novi Sad, the frequency of use of Hungarian informal speech and dialects in particular with respect to the likelihood of their occurrence in topic-specific speech acts. The research is based on structured interviews, during which I ask a set of questions prepared in advance. In my research I would like to focus on metaphorical code-switching but other types of code-switching will also be analysed. My goal is to explore all the different types of code-switching that occur in the language use of Hungarian students at the University of Novi Sad, Vojvodina. My hypothesis is that the language use of Hungarian students in Vojvodina showcases various types of code-switching due to the alternations of different Hungarian dialects and the Hungarian language in discourse. The results of the research are expected to either confirm or refute this hypothesis.

Keywords: code-switching, bidialect, Hungarian language use in Vojvodina, Hungarian dialects in Vojvodina

NYELV(JÁRÁS)I TUDATOSSÁG ÉS NYELV(JÁRÁS)I ATTITÜD VIZSGÁLATA FELSŐ TAGOZATOS TANULÓK KÖRÉBEN

FERENCZI GÁBOR*

1. Bevezetés

Tanulmányom középpontjában – tág értelemben – a *nyelvjárás*, pontosabban a *nyelvjárásiasság* két fontos aspektusa: a nyelvjárási változatról való tudás, a *nyelvjárási tudat* és az ahhoz való *viszonyulás* problémaköre áll. Empirikus kutatásom során – szűkebb értelemben – arra kerestem a választ, hogy egy adott nyelvjárási régió egy kiválasztott pontján, annak nyelvjárási sajátosságait figyelembe véve, milyen hozzáállás tapasztalható tizenévesek, általános iskolások körében; és hogy ezt milyen tényezők befolyásol(hat)ják. A tanulmányt egy rövid nyelvjárás-stratégiai kitekintéssel zárom.

* Szakmai munkatárs (MANYSI, Budapest)

2. A nyelv(járás)i tudat és nyelv(járás)i attitűd

2.1. Elvi alapvetések

Nyelvi tudaton a beszélőknek a saját nyelvükkel kapcsolatos, arra vonatkozó ismeretegyüttesét értjük. Minden ember rendelkezik nyelvi tudattal, azonban annak mértéke egyénenként eltérő. A nyelvjárási tudat a nyelvi tudattal rész-egész viszonyban áll, annak alkategóriája. Nyelvjárási tudatról csak azoknál az embereknél beszélhetünk, akik valamelyik nyelvjárást birtokolják, vagyis van nyelvjárási kompetenciájuk. A nyelvjárási beszélők nyelvi tudatát egyéni szociokulturális paraméterek formálják, melyben mindennapjukat élik. Ennek ellenére azért természetesen a nyelvjárási közegben élő beszélők is érzik – bizonyos fokú nyelvi normatudatuk révén – a különbséget a környezetükben beszélt nyelvjárás, valamint a médiában használt köznyelv, sőt, a saját és más területi nyelvváltozat között is (Kiss 2003: 211–216).

A nyelvre, nyelvjárásra vonatkozó kisebb-nagyobb mértékű tudás birtokában természetesen, hogy a beszélő valamilyen módon viselkedik is nyelviileg, ez pedig már a nyelvi attitűd kérdésköre. Kiss Jenő megfogalmazásában a nyelvi attitűd „az egyes embereknek és emberek csoportjainak nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel és elemekkel, illetőleg a konkrét nyelvhasználattal szembeni beállítottságát, hozzájuk való viszonyulását, róluk kialakult értékelő jellegű vélekedését jelöli” (Kiss 2002a: 135). A nyelvváltozatok közötti választás tekintetében az attitűdnek, vagyis a beszélő szubjektív viszonyulásának döntő szerepe van. Természetes, hogy az a nyelvváltozat terjed jobban, amelyet társadalmi elismertség, vagyis presztízs övez, ezáltal a beszélők azt utánzásra méltónak ítélik. Ezzel

párhuzamosan az a változat szorul vissza, amelyet megbélyegeznek, vagyis amelyet kerülendőnek, szégyellnivalónak ítélnék. Történeti szempontból nézve a standard nyelvváltozat megjelenésével összefüggésben megszűnt a nyelvváltozatok közötti korábbi – mai szemmel nézve – viszonylagos egyenlőség. Kibontakozása által a köznyelvi változat egyre nagyobb társadalmi szerepre, tekintélyre tett szert; ezáltal a nyelvjárások fölé emelkedett, a nyelvjárási változatok pedig kevésbé értékelt, sőt – mondhatni – lenézett változatokká lettek (vö. Kiss 2002a: 136–137; Kiss 2003: 218–219; ennek az attitűdnek a negatív társadalomlélektani összefüggéseit ld. bővebben: Deprez–Persoons 1987: 125–132; Löffler 2010: 42–43).

A köznyelvi változatot beszélők nyelvi attitűdje könnyebben megfogható: lényegében kezdettől fogva – bizonyos fokig – lenéző, lekicsinylő viszonyulás tapasztalható a részükről. A nyelvjárási beszélők attitűdje kissé összetettebb, ugyanis saját nyelvjárásukat különbnak ítélik a többi nyelvjáráshoz viszonyítva, ha arra kerül a sor; viszont a köznyelvi változattal szemben sokszor értéktelennek érzik, maguk is lekicsinylik. Ez az attitűd a parasztság lenézésének pszichológiai vonatkozásaival függ össze, mely aktívan él mindazokban, akik ezt az attitűdöt magukban hordozzák (vö. Kiss 2003: 222–224).

2.2. Anyanyelvoktatás és anyanyelvjárás-oktatás

Tapasztalati tény, hogy a nyelvjárási anyanyelvűség az iskolában mindenhol kisebb-nagyobb hátrányként jelentkezik. Ennek az oka, hogy azoktól a gyerekektől is köznyelvi produkciókat várunk, akik nyelvjárási közegben nőttek fel. Fontos megemlíteni, hogy a magyarországi magyar anyanyelvű általános iskolások több mint fele napjainkban is nyelvjárási környezetű, a Kárpát-medencei ma-

gyar kisebbség körében pedig ez az arány jóval magasabb, mondhatni ott ez általános (ld. bővebben Kiss 2002b: 263). Több felmérés is készült iskolás gyerekek bevonásával arra vonatkozóan, hogy az általuk köznyelvnek ítélt produkcióban mennyire mutatható ki a nyelvjárási háttérrel összefüggő hatás. Nyelvi tudattól és attitűdbeli kérdésektől szinte függetlenül az eredmény egyértelmű: a nyelv mindegyik szintjén kimutatható az említett hatás (vö. Kiss 2003: 145–148; e felmérések részleteit ld. Guttman 1995: 97–99; Kiss 2003: 148; Balázi 2010: 198–199).

A vizsgálatok eredményeiből a pedagógiai gyakorlatra vonatkozó egyértelmű következtetések könnyen összefoglalhatók. A tanulók szóbeli és írásbeli nyelvhasználatára az a minta van a legnagyobb hatással, amelyet környezetük beszélt nyelvében rendszeresen hallanak, szó szerint, napról napra, illetőleg az, hogy mindebből mennyit éreznek nyelvjárásnak. A nyelvjárási gyökerekkel rendelkező tanulók jelentős része a 12. életév után az iskolában nem a köznyelvi normarendszer hiányos ismerete miatt kerül hátrányba a köznyelven szocializálódott diáktársaival szemben, hanem a beszédhelyzet szerinti adekvát kódváltás képességének hiánya miatt. Mivel ez súlyos anyanyelvi kompetenciabeli hiányosság, erre az anyanyelvoktatásban külön hangsúlyt kell fektetni: az anyanyelvoktatásban a köznyelv és a nyelvjárás viszonylatában legalább a kontrasztív alapú nyelvoktatás megvalósítása a kívánatos, de az ideális az aktív kettősnyelvűség elérése lenne (ld. a funkcionális-szituatív kettősnyelvűségről bővebben: Kiss 1999: 377–378). Az anyanyelvoktatásban emez, a felhagyó szemlélet helyébe állítandó hozzáadó módszertani szemlélet segítségével eredményesebben, gyorsabban és humánusabban tudatosítható mind a köznyelv, mind a területi nyelvváltozat. A figyelem kiterjedne a környezet regionális nyelvi sajátosságaira,

a tanulók nyelvjárási hátterére; vagyis a standard nyelvváltozat és használati köre mellett tudatosítható lenne a helyi nyelvjárási jellegzetességek használati köre is (ld. Kiss 1998: 269; Beregszászi 2009: 20–21). A pedagógusok mindegyikének – nem csak az anyanyelv-tanítóknek – nagy felelőssége van e szemlélet érvényre juttatásában annak magáévá tétele, vagyis a saját pedagógiai praxisába való beépítése által. Mindazonáltal a kétfajta nyelvváltozat ismerete révén a kettősnyelvű beszélő két eltérő kultúra birtokosa is egyben (vö. Juhász 1992: 59; Kiss 2003: 148–151).

2.3. A nyelv(járás)i tudat és a nyelv(járás)i attitűd korábbi vizsgálatai

Mindezek ismeretében fontos áttekinteni az elmúlt évtizedeknek azokat a vizsgálati eredményeit, amelyek a nyelv(járás)i tudat és a nyelv(járás)i attitűd vizsgálatára irányultak. Egy kutatás – melyet Kiss Jenő végzett egy nyelvjárásdomináns magyar falu általános iskolásainak körében – azt bizonyította, hogy a tanulók jól érzik a különbséget a nyelvjárási és a köznyelvi változat között, tehát a nyelvjárási tudat mértéke számottevő (vö. Kiss 1996b: 412–415). A Kovács Rácz Eleonóra által az ötödik és nyolcadik osztályosok körében végzett, nyelvjárási tudatra vonatkozó kutatás eredményei is hasonlóan biztatók. A tanulók mindössze 13,16%-a nincs tisztában a nyelvjárásukra vonatkozó fogalmi jegyekkel. Továbbá a fiúk és lányok nyelvjárási tudatára vonatkozó különbségek tekintetében is mindössze csak 3,66% az eltérés (Kovács Rácz 2011: 158–159; továbbá ld. Kovács Rácz 2013: 115–121). Boros Ildikó egy olyan veszprémi általános iskola nyolcadik osztályos tanulói körében végzett kutatásokat, amelyben részint az általános, részint ÉKP-s tan-

terv¹ szerint oktatnak. Az eredmények azt mutatják, hogy az alternatív oktatásban részt vevő tanulóknak jóval több ismerete van az anyanyelvjárásukról (vö. Boros 2010: 61–62).

Az általános iskolás diákok nyelvjárási attitűdjének vizsgálatában a már korábban említett két kutató, Kiss Jenő és Boros Ildikó kutatásai emelendők ki. Az előbbi egy nyugat-dunántúli faluban, Mihályiban, az utóbbi Veszprémben végzett kutatásokat. A kutatási eredmények lényegében egymással hasonlóak: a tanulók semlegesen viszonyulnak a nyelvjárásokhoz és a nyelvjárási beszélőkhöz. Kiemelendő, hogy a Veszprémben végzett kutatás során a tanulók elenyésző számban használták a *paraszti* vagy *parasztos* jelzőt, de azt sem negatív jelentésben (Kiss 1996a: 138–151; Boros 2010: 63).

Kiss Jenő megállapította: „arra vonatkozóan, hogy [a nyelvjárási beszélők számára] mennyire tudatosak a saját nyelvjárásuk jellemzői, [továbbá: milyen az attitűdjük e nyelvjárási változathoz], egyelőre kevés vizsgálati adat áll rendelkezésünkre” (2003: 215). A fentiek alapján ennek a megállapításnak a súlyát alig mérsékeltek – számukat tekintve – az utóbbi tizenöt év kutatásai (az általános iskolások nyelv(járás)i tudatát vizsgálók és a nyelv(járás)i attitűdöket vizsgálók). Ebből az adósságból igyekszik valamelyest törleszteni e tanulmány.

1 A Zsolnai József által megalkotott reformpedagógia, az Értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia tüzetes bemutatását lásd: Zsolnai 1995.

3. A kutatás célja, módszerei

Tanulmányomban bemutatom, hogy egy Vas megyei falu, Ostffyasszonyfa² általános iskolájában (Petőfi Sándor Általános Iskola) az 5. és 8. osztályos tanulóknak mennyi ismerete van saját nyelvjárásukról, abból mennyi hívható elő, valamint hogy milyen a nyelvjárásukhoz fűződő attitűdjük. A megkérdezett tanulók a helyi tizenegy és tizennégy éves korosztályt képviselik. A helyi nyelvjárási sajátosságokat különböző nyelvi szinteken – tételesen a hangtan, az alaktan, a lexika és a szemantika területén – vizsgálom, a köznyelv és az általuk beszélt és írott nyelvváltozat tükrében. E kérdések vizsgálata után térek ki a nyelvhasználatot alakító tényezők közül konkrétan a helyi anyanyelvoktatási vonatkozásokra a tanulók magyartanárának bevonásával. Ebbe az iskolába más falvak, sőt városok tanulói is járnak, de ezúttal csak a helyi származású tanulók lettek bevonva a kutatásba.³

2 Ostffyasszonyfa a Nyugat-Dunántúli régióban, Vas megyében, a Celldömölki járásban, tájegység tekintetében a Kemenesaján (Felsőkemenesen) található. A település első okleveles említése *AZZONFALUA* néven 1257-ből való, amely a Zalai oklevéltárban található (Mesterházy 1987: 10,41). A Központi Statisztikai Hivatal 2014-es adatai szerint a település nemzetiségi összetétele a következő: magyar: 85,6%; cigány (roma): 0,1%; német: 0,2%; román: 0,2 %; egyéb, nem hazai nemzetiség: 0,2%; ismeretlen, nem válaszolt: 14,1%. A vallási összetétel pedig: római katolikus: 47,3%; református: 1,5%; evangélikus: 29,9%; egyéb vallási felekezethez tartozik: 0,1 %; nem tartozik egyházhoz, felekezethez: 1,9%; ismeretlen, nem válaszolt: 19,3% (vö. HELYSÉGNÉVTÁR 2014). Ostffyasszonyfa a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióhoz, azon belül annak észak-dunántúli csoportjához tartozik. E nyelvjárás jellemzéséről – az egyes nyelvi szinteknek megfelelően – ld. bővebben: Beke 1906; Imre 1971: 334–335; Juhász 2003: 267–269).

3 Az említett osztályok tanulóinak túlnyomó többsége ostffyasszonyfai szár-

Vizsgálatom során többféle kutatási módszert alkalmaztam: kérdőívet, interjút, valamint ezek kiértékeléséhez tartalom- és összehasonlító elemzést.

A kutatást a 2015/16-os tanévben végeztem el, s ez három részből tevődött össze. Először – a nyelvészociológiai kérdések eredményeinek rövid bemutatása után – egy általam összeállított kérdőív segítségével a tanulócsoporthoz írott nyelvi változataiban a nyelv(járás)i tudatra, valamint a nyelv(járás)i attitűdre vonatkozó sajátosságokat vizsgáltam. Az első részben az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat és összefüggéseket mutatom be.

A második rész az előzővel szoros kapcsolatban áll, ugyanis a vizsgált két osztály tanulói közül néhányukkal (osztályonként 2-2 fővel) szűrőpróbaszerűen, egyszerűen visszacsatoló-megerősítő céllal interjút készítettem, hogy valamelyest rálátást nyerjek arra, hogy:

- milyen módon, mennyire aktívan nyilvánul meg a nyelvjárásiaság a tanulók élő beszédváltozatában;
- a tanulók élőszóbeli megnyilatkozásai mennyire vannak összhangban az előző fázisban mért, írott nyelvhasználatot érintő vizsgálat sajátosságaival, eredményeivel;
- milyen mértékű a tanulók nyelv(járás)i tudata és nyelv(járás)i attitűdje a kikérdezés során felmerülő kifejezésekkel kapcsolatban (az interjúk közben feltett direkt kérdések).

A harmadik részben az egész témát átfogó és az anyanyelviség intézményes kereteinek hátterében szerepet játszó tényezőket, az

mazású volt, ezért osztályonként csak elenyésző számú tanuló maradt ki a kutatásból.

anyanyelvoktatás nyelvjárásra vonatkozó feladatainak mibenlétét tárom fel, elemzem egy interjú segítségével, melyet a kikérdezett diákokat is tanító, szomszéd faluból származó magyartanárral készítettem.

Feltevéseim a vizsgálat egyes szakaszaival kapcsolatban a következők:

- A tanulók kérdőíves vizsgálatával kapcsolatosan feltételezem, hogy a tanulóknak – falusi életmódjuk miatt – korosztálytól függetlenül sok ismeretük van a nyelvjárási változatokról, noha e tudásuk túlnyomórészt implicit jellegű.
- A második résznél feltételezem, hogy noha a gyerekeknek elegendő ismeretük van nyelvjárásukról, továbbá a kettősnyelvűség révén birtokolják is ezt a nyelvváltozatot, de az azzal kapcsolatos attitűdjük elutasító, nem tudatosan használják, tehát legfeljebb indirekt módon fogok csak annak meglétére, használatára vonatkozó megerősítést nyerni.
- A harmadik részben az előzetes feltételezésem: a pedagógus nem helyez nagy súlyt arra, hogy a köznyelvi normarendszer minél alaposabb ismerete mellett értékként tudatosuljon a tanulóknak az általuk birtokolt nyelvjárási változat, mindazonáltal a kettősnyelvűség és a párhuzamos kultúra megléte, sőt ő maga sem egyértelműen pozitívan viszonyul a nyelvjárás használatához.

4. A kutatás bemutatása

4.1. A kérdőívek eredményeinek értékelése

A kérdőív⁴ elején néhány nyelvészociológiai szempontú kérdést tettem fel a diákoknak. A kutatás során az ötödik osztályosok körében tizenkettő, a nyolcadik osztályosok közül tíz ostffyasszonyfai tanuló töltötte ki a kérdőívet; ezek közül az ötödik osztályból 5 fiú és 7 lány; a nyolcadik osztályból 6 fiú és 4 lány. A szülők életkora – az osztályokat egybevetve – hozzávetőlegesen 40 év. A szülők túlnyomó többsége – mindkét osztály tekintetében – középfokú végzettséggel bír. Mind az ötödikes, mind a nyolcadikos tanulók túlnyomó többsége egygenerációs családban él, feltételezhető tehát, hogy a nagyszülők nyelvhasználata kevésbé hat a gyerekekre a naponkénti nyelvi érintkezés hiánya miatt. A tanulók különféle irányultságú napi tevékenységeik időbeni megoszlására nézvést elmondható, hogy az ötödik osztályosok az olvasásra szánják a legkevesebb időt. Annál több időt fordítanak tévé- vagy filmnézésre, viszont szabadidejük legnagyobb részében a szüleikkel vagy barátaikkal beszélgetnek. A nyolcadik osztályos tanulók többsége a napi egy óránál kevesebbet elfoglaló időtöltések közül a szülőkkel, barátokkal való beszélgetést és a facebookozást jelölték meg. Ennél több időt töltenek olvasással, tévénézéssel, valamint filmnézéssel. Viszont a naponta három óránál több időt igénybe vevő tevékenységek közül legtöbbször szintén a szülőkkel, barátokkal való beszélgetést jelölték meg.

4 Ennek összeállításakor mintául vettem Balázs Viktória kérdőívét, mellyel a keszthelyi és a Keszthely környéki iskolások nyelvhasználatát vizsgálta (ld. Balázs 2010).

Ezután következett a nyelvjárásról való tudás és a hozzá való viszonyulás feltérképezése. Az első feladatban egy fogalomtérképet kellett készíteni a tanulóknak a *nyelvjárás* terminushoz kapcsolódóan. Az ötödikesek körében a következő válaszok születtek: *beszéd, beszélgetés, folyamatos csevegés, nyelvi kifejezések, nyelvhasználat, szókincs, anyanyelv*. Mások egyedi, távolabbi asszociációs ötletekkel álltak elő: *valami hírt megtudunk, kapcsolat*. Már a *nem tud csendben maradni* kifejezés is megragadott, de sokkal egyedibben – a naiv nyelvészet oldaláról, a szóelemzés módszerének segítségével hívásával – közelítenek a következő kifejezések: *van egy nyelvjárása mindenkinek, különböző településeken hogyan beszélnek*. [NB. A magyar nyelvújítás szótárában is ebből a megközelítésből eredeztethető jelentést találunk: a *nyelvjárás* nem más, mint az ember 'nyelve-járása' (Szily 1902: 239)]. A nyolcadik osztályos tanulóknál is előfordulnak az ötödikesek által (részben) említett kifejezések: *beszéd, kifejezések, szavak*. Mások válaszaiban egyfajta tudományosabb nyelvtani megközelítési szándék volt érezhető: *hanglejtés, rendhagyó hangképzés*. Affektív megközelítésű válaszok is születtek: *nehéz*, – mások szerint – *könnyű*, érdekes.

A második feladatban egy zártláncú feleletválasztós feladatot kaptak a tanulók a *nyelvjárás* terminus definiálására. Ezzel a fogalom ismeretét kívántam feltárni direkt módon. A lehetséges válaszok közül így fogalmaztam meg a helyeset (b) *egy nyelv területi nyelvváltozatának egyike vagy azok összessége*. Az (a)-val jelölt válasz – *az idős emberek pletykálkodási szokásának gyűjtőneve* – egy jónak feltüntetett, valójában teljesen helytelen, áltudományos állítás. A (c) *egy ember kedvelt, rá jellemző szófordulata(i)* és a (d) *sok főleg beszéd változat kifejezetten rossz megoldást kínált*. Az ötödikeseknek fele, a nyolcadik osztályosok közül majdnem mindenki helyes választ adott.

A harmadik feladat során arra voltam kíváncsi, hogy ismernek-e olyan szavakat, amelyeket konkrétan csak az otthoni környezetben, a nyelvjárási beszédváltozathoz kötötten használnak. Ebből a szókincsből fel tudnak-e idézni valamennyit olyan környezetben, amely frusztráló módon hat rájuk, hiszen az iskola elsősorban az írott és beszélt köznyelvi változat átszarmaztatásának a színtere. Az ötödikesek közül mindösszesen négy tanuló tudott pár példát felsorolni megadva azok jelentését is: *gyüssz* 'jössz'; *gyüvök* 'jövök, megyek'; *kő, köll* 'kell'; *lik, luk* 'lyuk'; *pekerály* 'kis tál'; *spelyz* 'kamra' és *cafog* 'lóg'. A nyolcadik osztályosok közül mindössze 1 tanuló írt – e feladathoz kapcsolódóan – nyelvjárási alakokat. Elgondolkodtató, hogy valóban a nyelv(járás)i tudatra vonatkozó problémával állunk-e szemben, vagy egyszerűen a kérdőív kitöltésekor mutatkozó gátlásosságról, szándékolt rejtegető magatartásról van szó. A tanuló a következő két kifejezést adta meg: *viritykölni* 'inni' és *eklebeklezni* 'ügyetlenkedni, össze-vissza beszélni'.⁵ Az eddigi kérdések alapján mindegyik csoport esetében megállapítható, hogy a tanulók nyelv(járás)i tudata bizonytalannak mondható.

A negyedik egy félig nyílt végű, feleletválasztós feladat volt. A feladat első fele szintén a tanulók nyelv(járás)i tudatának kimutatására irányult, a másik fele pedig az ahhoz való pozitív vagy negatív viszonyulásra kérdezett rá. A nyelvjárási tudat vonatkozásában az ötödikesek körében az osztály több mint fele nyilatkozott úgy, hogy

5 A kettő közül a *viritykölni* noha nem helyi, mégis valóságos tájszó, ez a dél-alföldi nyelvjárási régióban Kiskunfélegyháza és Nagykőrös környékén használatos. Több jelentése is van: 'rendszerint kisgyerek' rendetlenül, bugyborékolva iszik', illetve 'illetlenül, szürcsölve eszik' (vö. ÚMTsz.). Mivel azonban – az ÚMTsz. alapján – a közelben nem fordul elő ez az alak, ezért a vizsgálat egésze szempontjából nincs jelentősége.

nem tapasztal eltérést a standard szóbeli változatától. A nyolcadik osztályosok körében a tanulók túlnyomó többsége nem tapasztal eltérést az általa beszélt nyelv és a standard beszélt változata között. A két osztály válaszait egybevetve az látszik, hogy az ötödikesek körében a kisebb mértékű nyelv(járás)i tudat révén több pozitív viszonyulás tapasztalható nyelvjárási beszédváltozatokra vonatkozóan, mint a nyolcadik osztályosok körében.

Az ötödik feladat hasonlít az előzőre, de ebben nem a köznyelvi norma volt az összehasonlítási alap, hanem a familiáris környezetben használt nyelvváltozat. Ehhez mérten kellett kifejtenie a tanulónak a saját nyelvhasználatára vonatkozó ismeretét (tehát tapasztal-e különbséget a kettő között), valamint az ehhez való viszonyulás irányultságát (ha tapasztal különbséget a két nyelvhasználat között). Nagyon érdekes, hogy e tekintetben már jóval több különbségről számolnak be a tanulók. Az ötödikesek túlnyomó többsége tapasztal különbséget, és ehhez többségében értékítélet-mentes, sőt pozitív attitűd társul. A nyolcadik osztályosok esetében a helyzet fordított, mint az előző csoportnál: többségük nem tapasztal különbséget a két nyelvhasználat – sajátja és az idősebb generációé – között. Akik éreztek különbséget (és meg is indokolták), mind a hozzá kapcsolódó negatív attitűdről tanúskodtak. A két osztályt együtt nézve kitűnik, hogy a fiatalabb csoport tagjai bevallottan érzékenyebbek a saját és az idősebb emberek nyelvhasználatából eredő különbségek megfigyelésére, valamint részükről jóval nagyobb mértékben tapasztalható pozitív viszonyulás, mint a nyelvhasználatukban egyre inkább köznyelvorientáltnak tűnő nyolcadikosok körében.

Konkrét lexémákhoz való viszonyulás felmérésére irányult a hatodik feladat. A felsorolt szavakat – *sziva* 'szilva', *legvár* 'lekvár', *gyüvök* 'jövök', *hógatnyi* 'hallgatni', *míhe* 'méh' és *pörkútt* 'pörkölt' –

kellett értékelni egy négyfokú skálán, annak függvényében, hogy a tanulóból a kifejezés milyen érzést, viszonyulást vált ki első benyomásra. A nyelvjárási alakok mellé zárójelben odaírtam azok köznyelvi változatát is az egyértelműség kedvéért.

Az ötödikesek körében a legkisebb szórású, negatív attitűddel megjelölt kifejezés a *sziva* volt. A második legkisebb szórású, szintén negatív viszonyulást kiváltó szó volt a *hógatnyi*. A két, legnagyobb attitűdbeli megoszlást indukáló nyelvjárási szóalak a *míhe* és a *pörkűtt* volt egyenlő megoszlásban. Ez a két szó mutatta a tanulók körében a legnagyobb használati gyakoriságot és egyben a legpozitívabb viszonyulást is. Legérdekesebbként szintén két alakot, a *legvárt* és a *gyüvök* szót jelölték meg.

A nyolcadik osztályos tanulók körében az egyes szóalakok negatív irányba jóval kisebb szórást mutatnak, mint az ötödikes társaik esetében. Ebből fakadóan ezekkel a szavakkal kapcsolatban sokkal negatívabb attitűdöt mutatnak, mint fiatalabb iskolatársaik. Mindösszesen egy tanuló írta azt, hogy néha használja is ezeket az alakokat (a *gyüvök* és a *pörkűtt* esetében). A többiek leginkább az imént említett alakok – valamint a *legvár* és *sziva* – kapcsolatában tanúsítottak semleges–elfogadó attitűdöt, de esetükben ez a legkevésbé elutasító viszonyulás. Hiszen legfeljebb érdekesnek tartják ezeket a szavakat, de túlnyomó többségük bevallottan nem használja vagy nem használná. A legnegatívabb attitűdöt egyértelműen a *hógatnyi* alak váltotta ki belőlük.

A hetedik feladatban a tanulók normalizált köznyelvi szavakat és azok különféle nyelvjárási változatait kapták (*hagynyi*, *hanni*, ***hagyni***, *hannyi*; *luk*, ***lyuk***, *lik*; ***jászol***, *jászó*, *jászoly*, *jászu*, *jászu*; *miháns*, *mihellst*, ***mihelyt***, *mihelyst*, *mihens*; *vonyít*, *vonyitt*, ***vonít***, *vonitt*, *vonyított*; *kálho*, *kájha*, *kályho*, ***kályha***, *kálha*; *millen*, ***milyen***,

millyen, mellen, melleny és szeginy, szegin, szegín, szegén, szegény). A feladat két részből állt, az első rész a diákok írott köznyelvi normaismeretének feltárására irányult. A tanulóknak ki kellett választaniuk a soronkénti egy-egy köznyelvi szóalakot. Az ötödikesek körében a *hagyni* és a *szegény* alakok normatív helyességének megállapítása senkinek nem okozott gondot. Szinte mindenki hibátlanul tudta a *kályha* a *jászol* és a *lyuk* szó helyesírását. A többség a *milyen* szót is helyesen jelölte meg, bár volt egy tanuló, aki az intervokális nyúlást tartalmazó *millyen*, valamint egy másik, a depalatalizált és szintén intervokális nyúlást tartalmazó *millen* nyelvjárási variánst választotta. A legnagyobb eltérést azonban a *mihelyt* és a *vonít* nyelvjárási változatainál tapasztaltam. A *mihelyt* alak háromszor fordult elő, viszont a népiesebb *mihelyst* variáns nyolcszor. Mindösszesen egy tanuló jelölte meg az erősen nyelvjárási *miháns* formát. A legnagyobb bizonytalanságot a *vonít* szó helyesírása okozta: a tanulók többsége a palatalizált *vonyít* alakot karikázta be. A normalizált *vonít*, valamint a *vonyitt~vonyított* pótlónyúlásos alakokat mindössze egy-egy tanuló jelölte meg.

A nyolcadik osztályosok körében kapott eredmények valamegyest nagyobb mértékű nyelvjárási tudatról árulkodnak: itt jóval kevesebb a helyesírási tévesztés, mint az alsóbb osztályban. A *lyuk*, *milyen* és *szegény* szó helyesírásával nem adódott nehézség. A *kályhá*-t két tanuló *-j*-vel írta, de erre nem térek ki, hiszen ennek a helyesírási problémának a hététerében nem a nyelvjárásiasság áll. A *hagyni* alak helyességének felismerése nem okozott gondot – egy tanulót kivéve, ő az erősen depalatalizált *hanni* alakot választotta. A *jászol*-ról ugyanez állapítható meg: mindösszesen egy tanuló jelölte meg a pótlónyúlásos *jászu* variánst. A többség által választott *mihelyt* alak mellett két diák a népies *mihelyst* alakot választotta. A

köznyelvi *vonít* alak esetében adódott a legtöbb eltérés itt is: az osztály túlnyomó többsége a palatalizált *vonyít* alakot, egy tanuló pedig annak pótlónyúlásos alakvariánsát – *vonyitt* – választotta.

A feladat másik része arra vonatkozott, hogy az előzőkben felsorolt szóalakok közül melyeket ítélik a diákok – a helyesírási normától függetlenül, szubjektív ítélet alapján – a legszebbnek, és melyeket a legcsúnyábbnak. Ezzel a nyelv(járás)i attitűdjük affektív dominanciájából eredő véleményüket kívántam megismerni: vagyis, hogy melyik nyelvjárási változatot meghatározó nyelvi (itt hangtani) tényezőhöz viszonyulnak pozitívan, és melyikhez negatívan. A köznyelvi hatás erősen tükröződik azokon a választott alakokon, amelyeket a hozzájuk való pozitív hozzáállás miatt szinte kizárólagos módon jelöltek meg: *hagyni*, *lyuk*, *jászol*, *kályha*, *milyen* és *szegény*. Nagyon érdekes, hogy a *mihelyt* köznyelvi alakkal szemben annak kicsit népiesebb *mihelyst* variánsát választotta a tanulók túlnyomó többsége. Ennek hátterében az a tény állhat, hogy az előző feladatrészen a többség azt érezte a köznyelvi alakváltozatnak. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a *vonít* igénél is: a tanulók többsége magához közeleink a *vonyít* alakot érzi, négy tanuló pedig leginkább annak *vonyitt*~*vonyítt* variánsait.

Az egyes szóalakokhoz való negatív viszonyulás ténye mögött is a köznyelvi normativitás hatása érződik. Köznyelvi alakot ebben a feladatrészen egyáltalán nem jelöltek meg, kivétel a *vonít* alak. Ez összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy a szó köznyelvi voltával nincsenek tisztában. Ha a *vonyít* alakot érzi a többség a standardnak, akkor nem is csodálkozhatunk a *vonít* variánssal szemben mutatkozó negatív viszonyuláson – noha ez utóbbi a köznyelvi. Ez az álláspont többségében jellemzi az osztályt két kivételtől eltekintve. A nyelvjárási hangtani jelenségek közül a legnegatívabb attitűdöt

a köznyelvi alak erősen nyelvjárási, depalatalizált variánsa váltotta ki több ízben is. Ezek közül variáncsoportonként a következő alakokat választották a legtöbben: *hanni*, *lik*, *kálho* valamint *szegin*. A többségben szintén negatív attitűdöt váltott ki a *jászol* főnév *jászó~jászu* típusú pótlónyúlásos variánsa (mely a szótagzáró *-l* kiesése miatt következik be); az erősen nyelvjárásias *miháns* alak; valamint a *milyen* palatalizált nyelvjárási variánsa, a *melleny* is.

A nyolcadik osztályos tanulók esetében az egyes szóalakok választásánál a pozitív attitűd háttérében túlnyomórészt szintén a köznyelvi norma befolyása érhető tetten. Ez áll fenn a *hagyni*, a *lyuk*, a *jászol*, a *mihelyt*, a *milyen* és a *szegény* szavaknál. Első ránézésre eltérés látszott a *kályha* esetében, azonban fel kellett ismernem, hogy emögött egyszerűen helyesírási probléma áll: kivétel nélkül azok a tanulók választották a *kájha* alakot, akik az előző feladatrészen a köznyelvi alakként ezt jelölték meg. A *vonyít* kapcsolatában ugyanaz a tendencia, mint a másik osztálynál: ezt érzik köznyelvinek, feltehetően ezért választotta a többség ezt az alakvariánst.

A depalatalizált nyelvjárási alakváltozatokkal szemben még erősebb a negatív attitűd, mint a vizsgált alsóbb osztályban. Továbbá az is megállapítható, hogy a viszonyítási alap vonatkozásában itt is erősen érződik a köznyelvi norma hatása – az abból való kiindulás. A depalatalizáció miatt negatív viszonyulással kezelt szóalakok a következők: *hanni*, *lik*, *kálho*, *mellen* és *szegin*. Egyéni normatudatuk révén (ebben az esetben is) a kollektíven köznyelvi alakváltozatnak tartott *vonyít* ige viszonylatában a hozzá viszonyítva depalatalizált *vonít~vonitt* variánsokat jelölték meg a legtöbben a negatív attitűd jegyében. Emellett a többségnek negatív a viszonyulása az erősen nyelvjárási *miháns~mihens* alakokhoz; illetve a *jászó~jászu~jászu* változatokhoz is.

A nyolcadik feladat első fele azt kívánta felmérni, hogy a tanulók a különféle helyi tájszavakat – egy ötös skálán értékelve – milyen mértékben ismerik, illetve azok mennyire képezik az aktív szókincsüknek részét. A következő szavak szerepeltek a felsorolásban: *budabácsi*, *nudli*, *csapatint*, *katroc*, *porozinkó*, *böszme*, *megye*, *búbecce*, *petrom* és *vella*.

Az ötödik osztályos tanulók túlnyomó többsége számára a *budabácsi*, *csapatint*, *katroc*, *porozinkó* és a *petrom* tájszavak nem ismertek. A legnagyobb megoszlás a *búbecce* alak kapcsolatában jelentkezik, de a többség ismeri a szó jelentését. Egy-egy tanuló kivételével mindenki számára ismert a *nudli*, *böszme*, *megye* és *vella* szavak jelentése, sőt a többség használja is.

A nyolcadikosok körében a legkevésbé ismert tájszó a *budabácsi* – ezt sem közülük, sem az ötödikesek közül nem ismerte senki, épp úgy, mint a *csapatint* határozószót sem. A legnagyobb megoszlás a *búbecce*, *katroc*, *porozinkó* tájszavak esetében mutatkozott: a tanulók fele ismeri e szavak jelentését, és használja is, a másik fele viszont egyáltalán nem.

A feladat második felében a tanulóknak azoknak a szavaknak a jelentését kellett meghatározniuk, melyeket ismertként jelöltek meg. Az egyes tájszavak szófaját és jelentését Balogh Lajos *Büki tájszótára* alapján adom meg (Balogh 2004):

<i>budabácsi</i>	fn. 'katicabogár';
<i>nudli</i>	fn. 'burgonyával készült kifőtt tészta';
<i>csapatint</i>	hsz. 'valamely edénynek a tetejéig, felső karimájáig';
<i>katroc</i>	fn. 'ketrec';
<i>porozinkó</i>	fn. 'császármorzsa';
<i>böszme</i>	mn. 'faragatlan, durva, ostoba <személy, állat>;

<i>megye</i>	fn. 'két különböző tulajdonos földje között levő határbarázda';
<i>búbecce</i>	fn. 'tehén';
<i>petrom</i>	fn. 'petróleum'
<i>vella</i>	fn. 'villa'.

A következő táblázatban a tanulók által az egyes tájszavakhoz megadott jelentések találhatók (ld. 1. számú ábra).

A tájszavakhoz kapcsolt jelentések a két osztály tanulói körében		
A tájszavak	5. osztály	8. osztály
budabácsi	(–)	(–)
nudli	'egy tésztaféle, amit porcukorral eszünk'; 'étel'; 'krumplistésztából készült, henger alakú rudacska'; 'olyan ember, aki nem kitartó'; 'rossz feladat, vagy amiből keveset csináltak';	'hengeres tészta a szilvás gombóc tésztájából'; 'étel'; 'élelmiszer'; 'tészta';
csapatint	(–)	(–)
katroc	'ketrec'; 'nyúlketrec';	'ketrec';
porozinkó	'császármorzsa'; 'étel'; 'lisztből, olajból álló valami';	'császármorzsa'; 'étel'; 'élelmiszer';
böszme	'bolond'; 'oktalan'; 'buta'; 'hülye';	'hülye'; 'buta'; 'ostoba'; 'elmebeteg';
megye	'Magyarország egyik országrésze'; 'pl. Vas megye, ahol élünk'; 'sok települést magába foglaló országrész';	'közigazgatási egység'; 'megyéből áll az ország';
búbecce	'a tehén becézése'; 'tehén'; 'boci'; 'szarvasmarha';	'tehén'; 'borjú';
petrom	'lámpa';	'petróleum';
vella	'vasvilla'; 'villa'; 'többnyire szalmát hordanak vele';	'vasvilla'; 'az istállóban használjuk'; 'villa';

1. számú ábra

A tájszavakhoz kapcsolt jelentések a két osztály tanulói körében

A *budabácsi* és a *csapatint* alakokhoz – mivel lényegében mindenki számára ismeretlennek bizonyultak – értelemszerűen senki sem adott meg jelentést. Az ötödikesek körében pontos jelentésmegadásokkal találkozunk a *katroc*, *porozinkó*, *böszme*, *búbecce* és *vella* tájszavaknál. Többségében a *nudli* esetében is, viszont itt egy nagyon érdekes jelenség figyelhető meg. Két tanuló is írt az említett szóalakhoz konnotatív jelentést, mely a saját napi szóhasználatukban él: 'olyan ember, aki nem kitartó, valamint 'rossz feladat, vagy amiből keveset csináltak'. A *petrom* tájszóhoz kapcsolódóan egy fogalmi asszociációból eredő jelentésmegadás született: 'lámpa'. A *megye* táji vonatkozású jelentését egy tanuló sem tudta; a válaszok mind a 'közigazgatási egység' jelentésre utalnak – ugyanúgy, mint a nyolcadikosok körében. Az ő körükben többnyire pontosan megfogalmazott jelentéseket találunk a többi szónál: *nudli*, *katroc*, *porozinkó*, *böszme*, *búbecce*, *petrom* és *vella*. Az összehasonlításból látszik, hogy a tájnyelvi szavak jelentéseinek ismeretében a két osztály között nincs számottevő eltérés.

A kilencedik feladat az előzőnek épp fordítottja volt: az általam megadott meghatározásokra kellett egy-egy szóval válaszolni. A feladat azt kívánta felmérni, hogy a tanulók milyen arányban adnak meg köznyelvi és tájnyelvi alakváltozatokat: vagyis, hogy milyen arányú a köznyelvi vagy épp a tájnyelvi szóhasználat a meghatározások mögötti valóság megnevezésére vonatkozóan. A következő táblázatban (ld. 2. számú ábra) az általam megadott meghatározások mellett közlöm a várt nyelvjárási, valamint a kapott alakokat mindkét osztályra nézvést. (Nem mindenki adott választ minden egyes feladatrészre.)

Meghatározás	Várt válasz	Kapott válasz	
		5. osztály	8. osztály
1. A sárgarépa rokona, fehér gyökere van, a levesbe tesszük:	<i>zöldség</i> (1 fő – 5. osztály) (2 fő – 8. osztály)	<i>petrezselyem</i> (4 fő) <i>fehér répa</i> (2 fő) <i>fehérrépa</i> (2 fő) <i>retek</i> (1 fő)	<i>fehérrépa</i> (5 fő) <i>fehér répa</i> (1 fő) <i>petrezselyem</i> (1 fő)
2. Útszéli növény, ha hozzáérünk, megcsíp:	<i>csalán</i> (4 fő – 5. osztály) (2 fő – 8. osztály)	<i>csollán</i> (4 fő) <i>csallán</i> (2 fő) <i>kaktusz</i> (1 fő) <i>rózsa</i> (1 fő)	<i>csollán</i> (4 fő) <i>csolán</i> (2 fő) <i>csallán</i> (2 fő)
3. Mit csinál a kutya éjszakánként, ha meglátja a holdat?	<i>tutul</i> (–)	<i>vonyít</i> (7 fő) <i>ugat</i> (3 fő) <i>vonít</i> (1 fő)	<i>vonyít</i> (9 fő) <i>ugat</i> (1 fő)
4. Lekvárral töltött tésztá zsemlemorzsába forgatva:	<i>barátfüle</i> (4 fő – 5. osztály) (4 fő – 8. osztály)	<i>porozinkó</i> (1 fő) <i>lekvárosgombóc</i> (1 fő)	<i>nudli</i> (2 fő)
5. A bőrünkön lévő apró barna folt:	<i>anyajel</i> (–)	<i>anyajegy</i> (8 fő) <i>szeplő</i> (1 fő)	<i>anyajegy</i> (9 fő)
6. Ha fázunk, ilyen lesz a bőrünk:	<i>borsós</i> (1 fő – 5. osztály) (1 fő – 8. osztály)	<i>libabőrös</i> (6 fő) <i>fehér</i> (2 fő) <i>hideg</i> (1 fő) <i>libabőr</i> (1 fő) <i>bogyós</i> (1 fő)	<i>libabőrös</i> (5 fő) <i>libabőr</i> (2 fő) <i>rücskös</i> (1 fő) <i>kiborsózik</i> (1 fő)
7. Rövid ideig szunyókál, alszik:	<i>bólint</i> (3 fő – 5. osztály) (3 fő – 8. osztály)	<i>bóbiskol</i> (1 fő) <i>pihenget</i> (1 fő) <i>bólogat</i> (1 fő)	<i>pihen</i> (3 fő) <i>bólogat</i> (2 fő) <i>elszenderedik</i> (1 fő)
8. A kisgyerek nyakába kötött ruhadarabocska, hogy ne egye le a ruháját:	<i>hángedli</i> (1 fő – 5. osztály) (3 fő – 8. osztály)	<i>előke</i> (2 fő) <i>köntös</i> (1 fő)	<i>előke</i> (4 fő) <i>evőke</i> (1 fő) <i>kendő</i> (1 fő)
9. Mi a zsírban sült tojás neve? Nem tükör-, hanem:	<i>sülttojás</i> (4 fő – 5. osztály) (3 fő – 8. osztály)	<i>főtt tojás</i> (2 fő) <i>tojásrántotta</i> (1 fő) <i>rántotta</i> (1 fő)	<i>rántotta</i> (4 fő) <i>főtt</i> (1 fő)
10. Spájzban a földre állított nagyobb polc, edények, befőttek stb. tárolására:	<i>stelázi</i> (–)	<i>szeekrény</i> (3 fő) <i>polc</i> (2 fő) <i>telázi</i> (1 fő) <i>bútor</i> (1 fő) <i>komód</i> (1 fő)	<i>polc</i> (3 fő) <i>szeekrény</i> (1 fő)

2. számú ábra

A kérdőív tizedik feladatára adott tanulói válaszok

Az eredmények alapján megállapítható, hogy a *tutul*, az *anyajel* és a *stelázi* tájnyelvi alakokat egyik osztály tanulói sem adták meg válaszként. A *tutul* alak helyett mindkét osztály esetében főként a *vonyít* kifejezést írták, a nyolcadikosok esetében egy tanuló kivételével mindenki. Az *anyajel* helyett – szintén mindkét osztályban és szinte kivétel nélkül – a köznyelvi *anyajegy*-et írták. A *stelázi* tájszónál elenyésző arányban, mindössze egy ötödikes tanuló esetében fordul elő a *telázi* alakvariáns. Ezen kívül mindenki egyéb köznyelvi szavakat írt válaszként: *szekrény*, *polc*, *bútor* és *komód*. A *borsós* tájszó előfordulása is minimális: mindkét osztályból mindössze egy-egy tanuló írta konkrétan ezt az alakot, valamint egy ötödikes tanuló a *bogyós*, egy nyolcadikos pedig a *kiborsózik* változatot. A többiek részben – mindkét osztály esetében – a *libabőrös* ~ *libabőr* köznyelvi alakokat adták meg, illetve egyéb jelzőkkel próbálták a fogalmat meghatározni: *fehér*, *hideg*, *rücskös*. A *hángedli* tájszó az ötödik osztályban elenyésző mértékben ismert; a nyolcadikosok körében is alig. A csoport másik fele mindkét osztályban főként az *előke* köznyelvi alakot adta meg válaszul. A *zöltség* esetében ugyanez a helyzet: elenyésző számban (osztályonként egy-két tanuló) írta ezt az alakot, a többség – mindkét osztályban – annak *petrezselyem* ~ *fehérrépa* köznyelvi alakvariánsait adta meg.

A *sülttojás* tájszót az ötödikesek közül négyen, a nyolcadikosok közül hárman írták. Ezzel szemben áll a *rántotta* ~ *tojásrántotta* alakváltozat, melyet az ötödikesek körében ketten, a nyolcadikosok körében négyen írtak. A köznyelvi alak dominanciája látszik erősödni a nyolcadikosok esetében, az ötödikesekhez képest. A *bólint* tájszót mindkét osztály tanulói közül hárman-hárman írták. Viszont a köznyelvi *pihen* ~ *pihenget* mellett megjelennek a *bólint* tájnyelvi alakvariánsai: mindkét osztályban azonos arányban a *bó-*

biskol ~ *bólogat*. Ebben az esetben tehát inkább a tájnyelvi alakváltozatok dominanciája figyelhető meg, éppúgy, mint a *barátfüle* és a *csalán* esetében is. A *barátfülé*-t mindkét osztályban ugyan csak négyen-négyen írták, viszont megfigyelhető, hogy mellette köznyelvi alak szinte nem jelenik meg. A *porozinkó* és *nudli* szavak – noha tájszavak – ebben az esetben tévesztés eredményei. A legnagyobb szórás tájnyelvi alakok tekintetében mindkét osztálynál a *csalán* esetében fordult elő. A köznyelvi alakot az ötödikesek és nyolcadikosok körében is kevesebben írták, mint a különféle tájnyelvi alakváltozatokat. Leggyakoribb – utóbbiak közül – a *csollán*, majd ezt követi a *csallán* és *csolán* variánsok.

Az utolsó feladatban különböző, helytelenül lejegyzett mondatokat kaptak a tanulók. Azt vizsgáltam ezzel, hogy az általam hibásan leírt, továbbá nyelvjárási elemekkel teletűzdelt mondatokat mennyire tudják kijavítani az írott köznyelvi norma figyelembevételével; továbbá hogy a mesterségesen keltett zavar által milyen nyelvjárási vonatkozások bukkannak felszínre hang-, alak- és mondattani szinten⁶ (ld. 3. számú ábra). A következő négy mondat szerepelt a kérdőíveken:

- Vazsmegyevazsvaaritttterremallegváár.
(‘Vas megye, Vasvár; itt terem a lekvár.’)
- Arizssanemollaannjuóaapörküüthhömminddakrummppi.
(‘A rizs nem olyan jó a pörköltöz, mint a krumpli.’)

6 A következőkben csak azokat a helyesírási hibákat veszem sorra a különböző nyelvi szinteken, melyek háttérben a nyelvjárásiasság feltételezhető; továbbá a félreértelmezéseket nem tudom figyelembe venni. Például *Vas megye, Vasvár; itt terem a lekvár* helyett: *Vas megye vas vári felleg vár*.

- Huónnappreggeegyüvvüökmaajddojjannhatuóraöttfennnyu-
ócckörrűü.
(‘Holnap reggel jövök majd, olyan hat óra ötvennyolc körül.’)
- Teennapeggyujjkémínttköllöttünkrakkattnynyi.
(‘Tegnap egy új kéményt kellettünk rakatni ~ kellett rakatnunk.’)

Mindkét osztály vonatkozásában megállapítható, hogy túlnyomó többségben hangtani szempontú nyelvjárási alakváltozatok fordultak elő, azonban az arányok nem azonosak: az ötödikesek jóval többféle nyelvjárási alakváltozatot írtak le, mint a nyolcadikosok: *vazs vár~vazsvár; pörkült ~pörkütt; gyüvök; kémínt; legvár; hónap; ojjan és tennap*. Ezekben a tájnyelvi változatokban többféle hangtani sajátosságot láthatunk, noha ezek az alakok szinte kizárólag csak egy-egy tanuló esetében fordultak elő. Megfigyelhető a *v* zöngésítő hatása (*vazs vár~vazsvár* ‘Vasvár’); az *-l* kiesése miatti pótlónyúlás (*hónap* ‘holnap’; *pörkütt* ‘pörkölt’); az explozív *-gy-zés* (*gyüvök* ‘jövök’); az intervokális nyúlás – helyesírási hibától függetlenül – (*ojjan* ‘olyan’) vagy teljes hasonulás (*tennap* ‘tegnap’); az *-ny* depalatalizációja (*kémínt* ‘kéményt’), valamint ugyanebben az alakban fordul elő *-í-zés; e ~ ö* váltakozás viszonylatában az *-ö-ző* alak használata (*köllöttünk* ‘kellettünk’); továbbá az *-l* fonéma előtt zártabbá válik a magánhangzó (*pörkült* ‘pörkölt’). Alaktani sajátosság még ennél is jóval kevesebb fordult elő: *rizs* helyett egy tanuló használta a *rizsa* alakot; valamint egy másik, a főnévi igenév képzőjének köznyelvi *-ni* alakja helyett a tájnyelvi *-nyit* hagyta meg (*rakatnyi* ‘rakatni’). Mondattani sajátosság mindössze egy fordult elő. A köznyelvi norma szerint a *kell* segédigét nem ragozzuk, viszont két tanuló meghagyta ezt az alakot eltérő hangtani variánsaiban (*köllöttünk~kellettünk* <rakatni> ‘kellett rakatni’).

A nyolcadikosok esetében – ahogy már említettem – jóval kevesebb nyelvjárási sajátosság figyelhető meg ennél a feladatnál is, és azok is csak egy-egy tanuló esetében fordulnak elő. Az *-l* fonéma kiesése miatt bekövetkező pótlónyúlás viszonylag a leggyakoribb: három alakban is megmutatkozik (*pörküth* 'pörkölt'; *pörküthöz* 'pörkölthöz'; *hónap* 'holnap'); a *v* fonéma egy esetben zöngésít (*legvár* 'lekvár'); és egy másik esetben maga zöngétlenedik (ötfen 'ötven'); valamint egy esetben fordul elő a depalatalizált *-ny* használata (*kémént* 'kéményt'). A *rizs* szóalak helyett a *rizsa* viszonylag nagy számban fordul elő (5 fő) – egyben ez az egyetlen előforduló alaktani sajátosság. Nyelvjárási mondattani sajátosság esetükben egyáltalán nem fordult elő.

Hangtani sajátosságokból fakadó jelenségek és azok előfordulásának gyakorisága		
Hangtani jellegzetesség	5. osztály	8. osztály
<i>V</i> zöngésítő hatása	<i>vazsvár</i> (1 fő); <i>vazs vár</i> (1 fő); <i>legvár</i> (1 fő);	<i>legvár</i> (1 fő)
<i>V</i> zöngétlenedése	(–)	ötfen (1 fő)
<i>-l</i> kiesése miatti pótlónyúlás	<i>hónap</i> (1 fő) <i>pörküth</i> (1 fő)	<i>pörküthöz</i> (2 fő) <i>pörküth</i> (1 fő) <i>hónap</i> (1 fő)
Explozív <i>-gy</i> -zés	gyüvök (2 fő)	(–)
Intervokális nyúlás	ojjan (1 fő)	(–)
Pótlónyúlás	tennap (1 fő)	(–)
Depalatalizált <i>-ny</i> előfordulása	<i>kémint</i> (2 fő)	<i>kémént</i> (1 fő)
<i>-l</i> fonéma előtt zártabbá válik a magánhangzó	<i>pörküth</i> (1 fő)	(–)
<i>-í</i> -zés	<i>kémint</i> (2 fő)	(–)
<i>e ~ ő</i> váltakozás viszonylatában az <i>-ő</i> -ző alak használata (köllötünk)	(–)	(–)

Alaktani sajátosságokból fakadó jelenségek és azok előfordulásának gyakorisága		
Realizációs különbség a <i>rizs</i> szóalaknál	<i>rizsa</i> (1 fő)	<i>rizsa</i> (5 fő)
Főnévi igenév <i>-ni</i> képzőjének módosulása	<i>rakatnyi</i> (1 fő)	(–)
Mondattani sajátosságokból fakadó jelenségek és azok előfordulásának gyakorisága		
<i>Kell</i> segédige ragozott alakjának használata	<i>kellettünk</i> <rakatni> (2 fő) <i>köllöttünk</i> <rakatni> (1 fő)	(–)

3. számú ábra

A hang-, alak- és mondattani sajátosságokból fakadó jelenségek és azok előfordulásának gyakorisága a két osztály esetében

4.2. A tanulók szóbeli kikérdezésének eredményei

A harmadik részben kerül sor a tanulók kikérdezése által nyert adatok elemzésére, a köztük lévő összefüggések bemutatására – ez a rész szoros kapcsolatban áll az előzővel. Osztályonként két-két tanulóval készítettem interjút véletlenszerű kiválasztás alapján, hogy megvizsgáljam:

- részint milyen módon, mennyire aktívan nyilvánul meg a nyelvjárásiasság a tanulók élő beszédváltozatában;
- részint a tanulók élőszóbeli megnyilatkozásai mennyire vannak összhangban az előző fázisban mért, írott nyelvhasználatot érintő vizsgálat sajátosságaival, eredményeivel;
- részint arra is fény derül az interjúk közben feltett direkt kérdések esetében, hogy milyen mértékű a tanulók nyelv(járás) i tudata és nyelv(járás) i attitűdje a kikérdezés során felmerülő kifejezésekkel kapcsolatban.

Az alábbi nyelvjárási hangtani jelenségeket vizsgáltam:

- Magánhangzók:
 - zárt *ë* használata;
 - a palatális, hosszú *ú, ű, í* fonémák rövidülése;
 - a köznyelvi *ó, ő*-k helyén *ú, ű* fonémák megjelenése;
 - zárt *í-ző* alakok rövidülése;
 - *í-zés* a köznyelvi *é* helyén;
 - a köznyelvi *e* hang nyíltabb realizációja;
 - az *á* fonéma zártabb ejtése;
 - enyhe labiális *ö-zés*; *ö~e* váltakozásnál az *ö* fonéma használata.
- Mássalhangzók:
 - *l* fonéma használata a *ly* helyén;
 - az *l* és *j* fonémák együttállásának *ll*-ben való realizálódása;
 - a *v* fonéma zöngésítő hatása és zöngétlenedése;
 - a szóvégi *ny* depalatalizációja;
 - az *n* fonéma palatalizációja;
 - az *l* mássalhangzó kiesése;
 - hiátustöltő *j* előfordulása.

A következőkben a fent említett hangtani sajátosságokat veszem sorra, és bemutatom a kapott eredményeket. A magánhangzók módosulását érintő hangtani jelenségeket több szempontból vizsgáltam (ld. 4. számú ábra). A köznyelvi beszédváltozattól nem az életkor szerint, hanem a különböző tájnyelvi jelenségek szerint észleltem eltérést. Mindkét korosztály esetében rendkívül erős a zárt *ë* használata, szinte teljes körű a vizsgált válaszoknál – egy tanuló

kivételével, akinél az *element* szó két *e* hangja egyformán nyílt ejtésű volt. Az *ö~e*-váltakozást mutató szavak esetében mindkét osztálynál ott figyelhető meg *ö*-zés, ahol annak a szónak van normatív, köznyelvi *ö*-ző variánsa: például *fél* ~ *föl*, *vödör* ~ *vödör*, de a *csöndes* alak helyett a köznyelvi *cséndes* használatos. A *zsömle* ~ *zsömle* kiejtése mindkét osztályban ingadozást mutat. Enyhe ingadozás tapasztalható – szintén mindkét életkorban – a palatális, hosszú *ú*, *ű* és *í* fonémák hosszúságában. Közülük a legerősebb az *í* rövidülése a nyolcadik osztályosok körében: *tiz* és *hid* az ejtett szó – szemben az ötödikesekkel, ahol ez egyáltalán nem jellemző. Az *ű* rövidülése is csak a nyolcadikosok körében volt megfigyelhető, ott is csak az egyik tanuló kiejtésében: *tüz*. Az ötödikesek e tekintetben sem mutattak eltérést a köznyelvi normától. Az *ú* táji jellegű rövidülése – a *tyúk* szónál – csak az ötödik osztályosok körében fordult elő, az egyik tanulónál. A mássalhangzók hangtani vizsgálata során felmerült – indirekt módon – a veláris *ú* u-ként való realizálódása a *húsvét* főnévben. A többség *húsvét*-ot ejtett egy ötödikes tanuló kivételével (az utóbbi példát ld. 5. számú ábra). A magánhangzók esetében mindössze csak ezekben a sajátosságokban tapasztaltam eltérést. A tájnyelvi sajátosságok többi – túlnyomó – része nem tapasztalható a tanulók kiejtésében. Nem fordult elő eltérés a köznyelvi *ó*, *ő*-k helyén. A zárt *í*-ző alakoknál nem mutatkozott rövidülés; a köznyelvi *é* helyén nem jelentkezik *í*-zés; nem nyíltabb realizációjú az *e* hang; és nem tapasztalható zártabb ejtés az *á* fonémánál sem.

A magánhangzók hangtani sajátosságai				
Kapott válasz – 5. osztály		Várt válasz	Kapott válasz – 8. osztály	
Zárt <i>ë</i> használata				
<i>elment</i>	<i>elmënt</i>	<i>elmënt</i>	<i>elmënt</i>	<i>elmënt</i>
<i>rëggel</i>	<i>rëggel</i>	<i>rëggel</i>	<i>rëggel</i>	<i>rëggel</i>
<i>sënki</i>	<i>sënki</i>	<i>sënki</i>	<i>sënki</i>	<i>sënki</i>
A palatális, hosszú <i>ú, ű, í</i> fonémák rövidülése				
<i>tyuk</i>	<i>tyúk</i>	<i>tyuk</i>	<i>tyúk</i>	<i>tyúk</i>
<i>lúd</i>	<i>lúd</i>	<i>lud</i>	<i>lúd</i>	<i>lúd</i>
<i>fű</i>	<i>fű</i>	<i>fü</i>	<i>fű</i>	<i>fű</i>
<i>tűz</i>	<i>tűz</i>	<i>tüz</i>	<i>tűz</i>	<i>tüz</i>
<i>híd</i>	<i>híd</i>	<i>híd</i>	<i>híd</i>	<i>híd</i>
<i>tíz</i>	<i>tíz</i>	<i>tíz</i>	<i>tíz</i>	<i>tíz</i>
A köznyelvi <i>ó, ő</i> -k helyén <i>ú, ű</i> fonémák megjelenése				
<i>ebből</i>	<i>ebből</i>	<i>ebbű</i>	<i>ebből</i>	<i>ebből</i>
<i>azóta</i>	<i>azóta</i>	<i>azúta</i>	<i>azóta</i>	<i>azóta</i>
Zárt <i>-í-ző</i> alakok rövidülése				
<i>végére</i>	<i>végére</i>	<i>vígire</i>	<i>végére</i>	<i>végére</i>
<i>kezébe</i>	<i>kezébe</i>	<i>kezíbe</i>	<i>kezébe</i>	<i>kezébe</i>
<i>Í-zés</i> a köznyelvi <i>é</i> helyén				
<i>ebédél</i>	<i>ebédél</i>	<i>ebídül</i>	<i>ebédél</i>	<i>ebédél</i>
<i>lëégëtt</i>	<i>lëégëtt</i>	<i>lëígëtt</i>	<i>lëégëtt</i>	<i>lëégëtt</i>
A köznyelvi <i>e</i> hang nyíltabb realizációja				
<i>ëttem</i>	<i>ëttem</i>	<i>ëttem</i>	<i>ëttem</i>	<i>ëttem</i>
<i>enyém</i>	<i>enyém</i>	<i>enyim</i>	<i>enyém</i>	<i>enyém</i>
Az <i>á</i> fonéma zártabb ejtése				
<i>fára</i>	<i>fára</i>	<i>fāra</i>	<i>fára</i>	<i>fára</i>
<i>áram</i>	<i>áram</i>	<i>āram</i>	<i>áram</i>	<i>áram</i>
Enyhe labiális <i>ő-zés; ő~e</i> váltakozásnál az <i>ő</i> fonéma használata				
<i>föl</i>	<i>fël</i>	<i>föl</i>	<i>fël</i>	<i>föl</i>
<i>vödör</i>	<i>vödör</i>	<i>vödör</i>	<i>vödör</i>	<i>vödör</i>
<i>csëndes</i>	<i>csëndes</i>	<i>csöndes</i>	<i>csëndes</i>	(–)
<i>zsëmle</i>	<i>zsömle ~ zsëmle</i>	<i>zsömle</i>	<i>zsömle</i>	<i>zsëmle</i>

4. számú ábra

A magánhangzókat érintő hangtani sajátosságok a két osztályban

A mássalhangzókkal kapcsolatos hangtani sajátosságokra is tendenciaszerűen érvényes a magánhangzóknál leírt megfigyelés: a beszélt köznyelvi norma betartása irányadó a tanulók kiejtésében. Nem tapasztaltam explozív *gy*-zést, *ty*-zést; nagyon kis mértékben fordult elő az *l* fonéma a *ly* helyén – noha bevallásuk szerint ismerik a *lik~luk* táji alakváltozatokat. Ez utóbbi (*luk*) egy nyolcadikos nyelvhasználatában fordult csak elő, a többiek a köznyelvi *j*-t használják ehelyütt. Szóvégeken az *ny* nem depalatalizálódott egy esetben sem a vizsgált tanulók körében. Az *n* fonéma palatalizációja senkinél sem figyelhető meg a *sín* főnév ejtésében, azonban a *vonyít ~ vonít* alakváltozatok közül – ahogyan a kérdőívekben is tapasztalható volt – mindenki a *vonyít* alakot használja a beszélt nyelvben is, mivel ezt vélik köznyelvinek, ez a mérvadó.

Az *l* és *j* fonémák együttállása e nyelvjárásban *ll*-ben realizálódik, azonban a *bellebb* tájnyelvi alak helyett kizárólagosan a *bejjebb* ejtése fordult elő. A *magasztalla* helyett pedig az ötödikesek körében hiperkorrekt betűejtés szerint a *magasztalja*, és a nyolcadikosok körében a *magasztajja* változatok fordultak elő, tehát ebben a tekintetben is a köznyelvi ejtés dominanciája érződik. A *ν* fonéma zöngésítő hatása és zöngétlenedése egyáltalán nem mutatkozott meg a vizsgált szavak (ötven, *hatvan húsvét, lőkvár, borotva*) ejtésében. A szóbelseji *l* mássalhangzó kiesése egyáltalán nem fordult elő, azonban a jelenséghez kötött (vagyis a kiesés következtében létrejövő) nyúlás igen. Így jöttek létre a következő köztes változatok: *tanúlni ~ tanúlnunk*. A *tanúlni* kiejtési alakváltozat általános jelenség minden vizsgált tanulónál. Az ültet, *elmossa ~ elmosogatja* ejtési alakváltozatokban pótlónyúlás sem következett be. A legnagyobb eltérés a köznyelvi normától a hiátustöltő *ν* és *j* előfordulási gyakoriságában tapasztalható. Míg a *dió* és a *fia* szavaknál mindkét osztályban egyenlő arány-

ban fordultak elő a *dió* ~ *dijó* (a várt alak, a *divó* egyáltalán nem, pedig ez a területi változat), valamint a *fia* ~ *fija* alakváltozatok. A *miénk* és *kiabál* szavak ejtési realizációja a teljes minta esetében: *mi-jénk* és *kijabál*. A felsorolt tapasztalatokat és összefüggéseket szemléltetem az alábbiakban (5. számú ábra).

A mássalhangzók hangtani sajátosságai				
Kapott válasz – 5. osztály		Várt válasz	Kapott válasz – 8. osztály	
Explozív gy-zés, ty-zés				
apja	apja	aptya	apja	apja
jövők	jövők	gyüvők	jövők	jövők
nyomja	nyomja	nyomgya	nyomja	nyomja
nyomjuk	nyomjuk	nyomgyuk	nyomjuk	nyomjuk
L fonéma használata a ly helyén				
juk	juk	luk	luk	juk
kájha	kájha	kálha	kájha	kájha
ijen	ijen	illen	ijen	ijen
Az l és j fonémák együttállása ll-ben realizálódik				
bejjebb	bejjebb	bellebb	bejjebb	bejjebb
magasztalja	magasztalja	magasztalla	magasztajja	magasztajja
V fonéma zöngésítő hatása és zöngétlenedése				
ötven	ötven	ötfen	ötven	ötven
hatvan	hatvan	hatfan	hatvan	hatvan
húsvét	husvét	huzsvít	husvét	husvét
lėkvár	lėkvár	lėgvár	lėkvár	lėkvár
borotva	borotva	borodva	borotva	borotva
Szóvégi ny depalatalizációja				
szívárvány	szívárvány	szívárván	szívárvány	szívárvány
szėgėny	szėgėny	szėgėn	szėgėny	szėgėny
N fonéma palatalizációja				
vonyít	vonyít	vonyitt	vonyít	vonyít
sín	sín	siny	sín	sín

<i>L</i> mássalhangzó kiesése, pótlónyúlás				
ültet	ültet	ültet	ültet	ültet
<i>elmossa</i>	<i>elmosogatja</i>	<i>ēmosogatja</i>	<i>elmossa</i>	<i>elmossa</i>
<i>volt</i>	<i>volt</i>	<i>vót</i>	<i>volt</i>	<i>volt</i>
<i>tanúlni</i>	<i>tanúlni</i>	<i>tanúni</i>	<i>tanúlni</i>	<i>tanúlnunk</i>
Hiátustöltő <i>v</i> és <i>j</i> előfordulása				
<i>dijó</i>	<i>dió</i>	<i>divó</i>	<i>dijó</i>	<i>dió</i>
<i>fia</i>	<i>fja</i>	<i>fja</i>	<i>fja</i>	(–)
<i>mijénk</i>	<i>mijénk</i>	<i>mijenk</i>	<i>mijénk</i>	<i>mijénk</i>
<i>kijabál</i>	<i>kijabál</i>	<i>kijabál</i>	<i>kijabál</i>	<i>kijabál</i>

5. számú ábra

A mássalhangzókat érintő hangtani sajátosságok a két osztályban

Az interjú közben – az egyes szavak kikérdezése során feltett kérdésekre adott válaszokból – kiderült, hogy a különböző tájnyelvi szóalakokhoz szinte kizárólagosan semleges vagy negatív-elutasító attitűd társult a tanulók részéről. A köznyelvi alakot tartják szebbnek a diákok; s noha a tájnyelvi szavakat az otthoni környezetből ismerik, nem használják őket tudatosan. Az említett, a köznyelvi alaktól való eltérések rendszerint olyan esetekben voltak megfigyelhetők, amikor a nyelvhasználatra való odafigyelést a kérdések gyorsasága vagy bizonyos esetekben a háttérzaj megzavarta; valamint amikor feltehetőleg nem voltak tudatában a válaszként adott szóalak nyelvjárási voltaival. A tájnyelvi szavak közül néhányat *vicces*-nek, érdekesnek, *bosszantó*-nak vagy éppen *elmebeteg*-nek minősítettek. A negatív-elutasító attitűdöt legtöbbször az „*Inkább ne!*”-féle válaszreakcióval fejezték ki.

4.3. A magyartanárral készült interjú elemzése

Kutatásom harmadik részében a tanulók nyelv(járás)i tudatának és attitűdjének háttérében lévő hatótényezőt, az anyanyelvoktatás nyelvjárásra vonatkozó feladatainak mibenlétét elemzem. Rendkívül fontosnak tartom ezt a témát, hiszen az anyanyelvoktatás nagyon erős tényező e tekintetben, mivel az anyanyelviség intézményes kereteit főként ez határozza meg.

A következőkben azt mutatom be, hogy a magyar nyelv és irodalom tárgy kerettanterve milyen idevágó fejlesztési célokat fogalmaz meg az anyanyelvoktatás keretein belül, melyek összefüggésben állnak a tájnyelviesség–köznyelviesség természetszerű kapcsolatából adódó ismeretekkel. Majd ezután megvizsgálom, hogy a kutatásban részt vevő tanulókat tanító magyartanárnak – a vele készült interjú alapján – milyen a nyelv(járás)i attitűdje; valamint azt, hogy ez miként hat ki a tanítási tevékenységére.

A magyar nyelv és irodalom tantárgy kerettantervének magyar nyelvre vonatkozó része az 5–6. osztály esetében különféle tematikai egységekhez kötötten fogalmaz meg nevelési-fejlesztési célokat. A beszédképesség, a szóbeli szövegek megértése és alkotása és a nyelvi tudatosság fejlesztéséhez kapcsolódóan célként jelöli meg az egyes nyelvjárási változatok, valamint a sztenderd változattól eltérő, saját nyelvváltozattól fakadó hangeltérések felismertetését, továbbá az ehhez kapcsolódó elfogadó attitűd erősítését. Ezzel párhuzamosan a helyesírással kapcsolatban megfogalmazza az írott és a beszélt köznyelvi norma tudatosítására irányuló törekvést. A kerettanterv 7–8. osztályra vonatkozó része mindezt azzal a céltételezéssel egészíti ki a nyelv állandóságára és változóságára irányuló tematikai egységgel kapcsolatban, hogy a területi nyelvváltozatok reflektív szemléleté-

nek kialakítása érdekében a tanulók saját nyelvhasználatát, valamint a helyi nyelvváltozat néhány jellemzőjét megfigyeljék, megnevezzék (vö. Kerettanterv 2014).

Az anyanyelvoktatás kapcsolatában megfogalmazott célokból egyértelműen kitűnik, hogy nagy hangsúlyt kap az írott és a beszélt köznyelvi norma elsajátítása. Emellett hangsúlyos még a területi nyelvváltozatokkal kapcsolatos tudatosság, valamint az elfogadó attitűd kialakításának szándéka (a rá irányuló reflektív szemlélet kialakítása által, amely a köznyelv és a helyi nyelvváltozat kapcsolatára is irányul).

Az ostffyasszonyfai Petőfi Sándor Általános Iskola egyik magyartanára (aki a vizsgált osztályok tanulóit is tanítja) olyan interjúkérdéseket kapott, amelyek a kerettanterv előbbieken tárgyalt, idevágó részei köré épültek. A kérdések több részterületre irányultak. Vizsgáltam a tanárnő nyelv(járás)i tudatát; a nyelv(járás)i attitűdjét; a beszélt és az írott köznyelvi mellett a tájnyelvi változat megjelenését és hangsúlyosságát a saját pedagógiai praxisában. Érdeklődtem afelől, hogy milyen mértékben tapasztal a tanulók beszélt nyelvi változatában nyelvjárási vonásokat, valamint hogy ezt felhasználja-e reflektív módon a tanulók nyelvi tudatosságának növelése érdekében; továbbá hogy a helyesírási nehézségek és a tanulók nyelvhasználatának nyelvjárási vonatkozása között lát-e összefüggést.

A tanárnő nagyon szépen reflektált saját lexikális tudására a témát illetően; vagyis hogy a nyelvjárás nem más, mint egy területi nyelvváltozat, vagy azok összessége, melynek sajátosságai a különböző nyelvi szinteken mutatkoznak meg. Véleménye szerint mindenképpen a magyar nyelv értékét növelik a területi nyelvváltozatok, így a helyi nyelvváltozat megléte is. Azonban nagyon érdekes az a tényállás – és ez a nyelv(járás)i tudatossággal függ össze –, hogy

nem tud olyan helyzetet, ahol ne lenne megfelelő a nyelvjárási változat használata. Tükröződik ebből a véleményből, hogy a tájnyelv és a köznyelv nem állítható egymással szembe értékminőség szempontjából, viszont fontos tény az is, hogy a nyelvváltozatok beszédhelyzet-specifikusak.

Elmondása alapján azt tapasztaltam, hogy az általa birtokolt területi nyelvváltozatot – és ebből fakadóan a hozzá szorosan fűződő kultúrát is – sokra értékeli; pozitív-elfogadó attitűddel rendelkezik. Ebből fakadóan teljesen ellenzi azokat a háttérben meghúzódó törekvéseket, melyek a nyelvjárások megszüntetésére és a köznyelv totalitására irányulnak. A nagyszülei révén – akikkel együtt él – folyamatos kapcsolatban van e nyelvváltozattal és kultúrával, de a saját nyelvhasználatán nem tapasztalja az eltérést a köznyelvi normától.

Véleménye szerint a tanulók „elfelejtették” a tájszavakat, és csak hangtani vagy alaktani szinten jelentkeznek a különféle nyelvjárási sajátosságok a nyelvhasználatukon. Ezt tapasztalja a pedagógiai praxisában. A nyelvjárásra vonatkozó ismeretek átszarmasztatására – az intézményes keretek között – csak a tanmenetben meghatározott időben és formában, vagy bizonyos fokú tervezettség mellett különféle olyan irodalmi alkotásokkal kapcsolatban kerül sor, melyeknek vannak tájnyelvi vonatkozásaik. Itt túlnyomórészt az egyes nyelvjárási lexémák jelentésmegadására fókuszál.

A tanulók beszélt nyelvhasználatában ad hoc módon előforduló nyelvjárási jelenségek metalingvisztikai jellegű megközelítésére, elemzésére nem helyez hangsúlyt. Szerinte a tájszavak elsajátítása, valamint összességében a tájnyelvre vonatkozó tudás elsajátítására az anyanyelvoktatás nem ad elég keretet, ezért erre otthon kellene nagyobb hangsúlyt fektetni. A helyesírási hibák és a nyelvjárásiasság között pedig egyáltalán nem tapasztal összefüggést.

Az interjúból az is kiderül, hogy noha elegendő ismerete van nyelvjárásáról, valamint pozitív-elfogadó a hozzáállása, továbbá birtokolja ezt a nyelvváltozatot és általa a kultúrát is; mégis a köznyelvi norma átszármaztatására helyezi a hangsúlyt az oktatásban. Nagyon érdekes kettősség érződik mindebből: egyfelől az önmagában rejlő tudatosság és az elfogadó hozzáállás megjelenése normatív oldalról, mellette pedig a napi gyakorlatban, a konkrétumok szintjén az idevonatkozó tudás és a hozzá társuló attitűd magában tartása. Noha az anyanyelvoktatás keretein belül sokkal több lehetőséget kellene megragadni a nyelvjárás és a köznyelv megfelelő és beszédhelyzet-specifikus kapcsolatának kiépítésére, ő ezt a feladatot a familiáris közegre hárítja, praxisában pedig a köznyelv dominanciája jelenik meg ténylegesen, a konkrétumok szintjén.

A helyesírási hibák és a tanulók nyelvhasználatának nyelvjárási vonatkozása között kutatásom során – a tanárnő véleményével el-
lentétben – egyértelműen tapasztaltam összefüggést (ld. az előző két alfejezet tanulságait!). E nehézség hátterében az állhat, hogy nincs a jelenségre való kellő mértékű, akár ad hoc jellegű reflektálás.

5. Összefoglalás

5.1. A hipotézisek igazolása

A tanulók kérdőíves vizsgálatára vonatkozó hipotézisem csak részben igazolódott. A tanulóknak – falusi életmódjuk ellenére – nem túl sok ismeretük van a nyelvjárási változatokról, azonban minden tapasztalatot egybevetve a nyolcadik osztályosoknak valamelyest több ismeretük van nyelvjárásukról, mint az ötödik osztályosoknak.

Az egyes tanulókkal készített interjúkkal kapcsolatos hipotézisem lényegében igazolódott, ugyanis a gyerekek rendelkeznek a nyelvjárásra vonatkozó több-kevesebb ismerettel. Továbbá a kettősnyelvűség által birtokolják is ezt a nyelvváltozatot, hiszen a familiáris környezetben naponta rendszeresen hallják, azonban a vele kapcsolatos attitűdjük legfeljebb semleges, de túlnyomórészt negatív-elutasító. A köznyelvi alaktól való eltérések rendszerint olyan esetben voltak megfigyelhetők, mikor a nyelvhasználatra való odafigyelést a kérdések gyorsasága vagy – bizonyos esetekben – a háttérzaj megzavarta. A tájnyelvi szavak közül néhányat *vicces*-nek, érdekesnek, *bosszantó*-nak vagy épp *elmebeteg*-nek minősítettek. A tájnyelvi szavakat tudatosan kerülik; csak olyan esetekben használják őket, amikor a kifejezés nyelvjárási vonásának ténye nem tudatosul bennük.

A pedagógussal készített interjúval kapcsolatos hipotézisem szintén csak részben igazolódott. Érvényes az a feltételezésem, amely szerint nem helyez a pedagógus nagy súlyt a nyelvjárási jelenségekre való ad hoc jellegű rámutatásra a célból, hogy a köznyelvi normarendszer ismerete mellett értékként tudatosítsa a tanulóknak a párhuzamosan megjelenő nyelvjárási változat létét, valamint a kettősnyelvűség és a párhuzamos kultúra meglétét. Ennek ellenére ő maga elfogadó-pozitív attitűddel rendelkezik a nyelvjárásiasságot illetően, valamint a magyar nyelv e szegmensét megőrzendő kincsként definiálja.

5.2. Kitekintés – néhány nyelvjárás-stratégiai megfontolás

E kis mintával dolgozó, empirikus vizsgálat tanulságai által kirajzolódo kép alapján is levonhatók bizonyos azonnali következtetések, melyek nyelvjárás-stratégiai szempontból megfontolandók, sőt mi-

előbb megvalósítandók. Tömören, vázlatpontokba szedve az alapvető teendők meglátásom szerint a következők:

- A nyelvjárásnak az osztályterem mindkét térfelében többletértékként való felismerése-felismertetése a kulcsa a nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűd gyökeres és tartós változásának.
- Nyelvszemléletbeli váltás szükségessége: didaktika értelemben a felcserélő nyelvszemléleti módszert kellene mielőbb felcserélni, hogy a hozzáadó szemlélet kapjon teret az anyanyelven való oktatás gyakorlatában.
- Az anyanyelvoktatásról való gondolkodás gyökeres átértelmezése elengedhetetlen:
 - az anyanyelvoktatásra szánt órakeret újragondolása, és annak az anyanyelvre vonatkozó tartalommal való megtöltése (magyar nyelv órán, jobb esetben a magyar irodalom tanítása helyett),
 - a nyelvjárásokra szánt órakeret átgondolása, korrekciója,
 - szükséges átgondolni, hogy az anyanyelvjárásról való oktatást hogyan lehet a tantervbe beépíteni (a már említett hozzáadó szemlélet jegyében).
- Az anyanyelvoktatáson kívüli, a tanuló anyanyelvi szocializációját érintő, intézményes keretek közötti teendők átgondolása:
 - valamennyi műveltségterülethez tartozó, anyanyelven tanított tantárgy tanítása közben a metanyelv(járás)i hozzáfűzések, utalások fontosságának hangsúlyozása, gyakorlatban való alkalmazása (rejtett curriculum az anyanyelvre nézvést),
 - az erre való igény és készség kialakítása a nem magyartanárok körében (szemléletbeli megújulás a tanárképzés egészére nézvést), hiszen a kontrasztív szemlélet csak ezáltal valósulhat meg.

- Az intézményes oktatással összefüggésben álló, a tanuló anyanyelvi szocializációját alapvetően befolyásoló intézkedések szorgalmazása:
 - A területi nyelvváltozatok népszerűsítési lehetőségeinek átgondolása (a témát érintő szabadidős programok szervezése, speciális diákkörök létrehozása stb.)
 - A gyermek otthoni nyelvhasználatát alapvetően befolyásoló szereplőkkel való együttműködések, kezdeményezések (pl. a nyelvjárások megítélését tárgyaló beszélgetőkörök létrehozása, a nyelvjárási változat funkciójának, mibenlétének felvázolása a szülői munkaközösségben, a szülői értekezleteken stb.).
- Fontosnak tartom, hogy a régi taneszközök, segédletek megújítása, átdolgozása mellett korszerű, új IKT-eszközök és -tartalmak készüljenek az eddig vázolt hozzáadott típusú szemléletbeli-módszerbeli megújulás jegyében.

Elengedhetetlen, hogy az oktatási rendszer valamennyi szereplője hajlandó legyen a szemléletváltásra, a hangsúly elsődlegesen persze a pedagógusok szemléletformálásán van. Így érhető el, hogy a nyelvjárás kevésbé pusztuljon, minél kevésbé legyen kényelmetlen, avíttnak tűnő ruhadarab a felnövekvő generáció körében. (Noha a nyelvjárás nem standard volta, és írásbeli változatának hiánya miatt a köznyelvhez képest sokkal jobban ki van téve a viszonylag gyorsabb változásoknak.) A derűs szemlélet fenntartása érdekében hangsúlyozandó: az e tanulmányban bemutatott kutatás eredményei is (!) jól rávilágítanak arra, hogy mivel a tanulóknak a kettősnyelvűségre való szocializáció az ember életére nézvést eleve korábbi fejlemény, mint a nyelvjárásokkal kapcsolatos negatív-elutasító attitűd kialakulása (kialakítása), ezért a

nyelvjárásokról alkotott kép megváltoztatására mindaddig lehetőség van, míg él a nyelvjárási változat.

Rendkívül fontos tudatosítani magunkban, hogy a helyi nyelvváltozat mindenképpen többlet a köznyelvi változat mellett – általa a helyi identitásunkat őrizzük az össznemzeti mellett. A nyelv egyben életmódot és szemléletmódot is tükröz. Természetszerű, hogy a mára elsorvadt, kikopott tevékenységek megnevezésének őrzése legfeljebb muzeális jellegű lehet, azonban a még élő kultúra élő nyelvi elemeit mindenképpen kötelességünk őrizni. A tájnyelvi változat sajátos színezetével mind a nyelvnek, mind használójának nyereség, sőt állítom: az egész anyanyelvi beszélőközösségnek is az, hiszen történeti szempontból nézve a magyarság szellemi, lelki kincsestárának meghatározó eleme valamennyi nyelvjárás.

I R O D A L O M

- *A Magyar Köztársaság Helységnévtára, 2014.* Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=-HU&p_id=32629 (Utolsó hozzáférés: 2019. január 04.)
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. Új magyar tájszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balázs Viktória 2010. Regionális (nyelvjárási) jelenségek keszthelyi és Keszthely környéki iskolások szóbeli és írásbeli megnyilatkozásaiban. In: Hári Gyula – H. Tóth Tibor (szerk.) *Regionalitás és nyelvjárásiasság Veszprém megyében.* Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Veszprém. 165–203.
- Balogh Lajos 2004. *Büki tájszótár.* Vasi Szemle Szerkesztősége. Szombathely.
- Beke Ödön 1906. *Kemenesalja nyelve.* In: Nyelvészeti Füzetek.

Szerk. Simonyi Zsigmond. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 33. sz.

- Beregszászi Anikó 2009. Anyanyelv-oktatás hozzáadó (additív) szemléletben: a magyar nyelv tanterv kínálta lehetőségek. In: Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. PoliPrint. Ungvár. 20–25.
- Boros Ildikó 2010. Mit tudnak a veszprémi nyolcadikosok a nyelvjárásokról? In: Hári Gyula – H. Tóth Tibor (szerk.) *Regionalitás és nyelvjárásiasság Veszprém megyében*. Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Veszprém. 59–63.
- Deprez, Kas – Persoons, Yves 1987. Attitude. In: Ulrich Ammon–Norbert Dittmar–Klaus J. Mattheier (szerk.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. An International Handbook of the Science of Language and Society. Walter de Gruyter. Berlin, New York. 125–132.
- Guttmann Miklós 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Heinrich, Löffler 2010. *Germanistische Soziolinguistik*. Grundlagen der Germanistik 28. Erich Schmidt Verlag. Berlin.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász Dezső 1992. A mai népnyelv értékei. In: *Magyar nyelvőr*. 1. sz. 59–64.
- Juhász Dezső 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. Kiss Jenő. Osiris Kiadó. Budapest. 262–324.
- *Kerettanterv az általános iskola 5–8. osztálya számára*. 2014. Magyar nyelv és irodalom. A változat. Oktatókutató és Fejlesztő

- Intézet. Budapest. http://kerettanterv.ofi.hu/02_melleklet_5-8/index_alt_isk_felso.html (Utolsó hozzáférés: 2019. január 04.)
- Kiss Jenő 1996a. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar nyelv.* 2. sz. 138–151.
 - Kiss Jenő 1996b. Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási közegben. In: *Magyar nyelv.* 4. sz. 403–415.
 - Kiss Jenő 1998. Helyes és helytelen (nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi adatainak tükrében). *Magyar Nyelv.* 2. sz. 257–269.
 - Kiss Jenő 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások. *Magyar Nyelvőr.* 123. sz. 373–381.
 - Kiss Jenő 2002a. *Társadalom és nyelvhasználat.* Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
 - Kiss Jenő 2002b. A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. *Magyar Nyelvőr.* 126. sz. 263–269.
 - Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó. Budapest.
 - Kovács Rácz Eleonóra 2011. A nyelvjárás fogalmi, valamint előnyelvi jellegének tudatosulása az általános iskola 5. és 8. osztályában. *Hungarológiai Közlemények.* 4. sz. 145–160.
 - Kovács Rácz Eleonóra 2013. *Nyelvjárási attitűdök.* Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. Újvidék.
 - Mesterházy Sándor 1987. *Két Vas megyei falu – Ostffyasszonyfa és Csöngye – múltjából.* Vépi Mezőgazdasági Szakmunkásképző és Munkástovábbképző Intézet. Vép.
 - Szily Kálmán 1902. *A magyar nyelvújítás szótára.* Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest.

- Zsolnai József 1995. *Az Értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia*. ÉKP-Központ–Holnap Kkt.–Tárogató Bt. Budapest.

ABSTRACT

GÁBOR FERENCZI

Research on linguistic awareness and attitude towards language and dialect among upper elementary students

My thesis deals with the topic of linguistic awareness and linguistic attitude. I am making an attempt to demonstrate the level of dialect awareness among the students in grades 5 and 8 at the Petöfi Sándor Primary School in Ostffyasszonyfa. I am keen to learn about the respective amount of their instinctive or conscious knowledge on dialects and I want to know how much of it can be made explicit. Also, I am interested in their attitudes towards the subject. The pupils in question represent the local population of eleven- and fourteen-year-old children. I am studying the particularities of the local dialect on different linguistic levels (phonetics, morphology and vocabulary) in view of the spoken vernacular, as well as the written language used by the subjects. Having researched these questions in general, I am making an attempt to analyse the factors which influence the language use, in particular the aspects of the local methodology used in teaching the vernacular. I have involved the teacher who teaches the vernacular at the school of Ostffyasszonyfa in my research.

Keywords: teaching of the vernacular; dual-language; vernacular; awareness of language and dialect; attitude towards dialect; dialect

HAGYOMÁNYŐRZÉS ÉS A NYELVJÁRÁS MEGŐRZÉSE

FODOR KATALIN*

Az utóbbi időben az ún. népi hagyományok megőrzése, tovább életetése újabb lendületet kapott. Nap mint nap látjuk, tapasztaljuk, hogy a médiában folyamatosan jelennek meg a legszínvonalasabb népművészettel foglalkozó, népművészeket bemutató, az egy-egy tájegység hagyományaira fókuszáló előadásoktól a legpopulárisabb, a kulináris örömökre építő fesztiválokig az ún. hagyományőrző műsorok. Népzeneészek, énekesek, hangszeresek, néptáncosok, mesemondók, fazekasok/keramikusok, szövő/hímző asszonyok, fafaragók, a különböző népi mesterségek művelői igyekeznek minél többet megmutatni egy-egy tájegység jellegzetességeiből, tájházak, falumúzeumok nyílnak a népi építészetet reprezentáló egy-egy megmaradt, ma már különlegesnek számító épületben, helyi hímzésű kötényekben sütik-főzik szülőfalujuk kedvelt ételeit, süteményeit a jó szakácsként ismert asszonyok, és jó esetben szó esik az adott település, vidék történelmi, művelődéstörténeti hagyományairól is. A táncházmozgalom is él, igaz, főleg a városi fiatalok körében terjedt el igazán. Úgy tűnik tehát, hogy az egész magyar nyelvterületen, sőt

* Nyugalmazott egyetemi docens (ELTE, Budapest)

azon túl is felismerték, fontosnak tartják a hagyományok összegyűjtését, és – lehetőleg, bár néha mesterkéltén eltúlozva – életben tartását is. Ugyanakkor nem látható megközelítőleg hasonló buzgalom a hagyományos nyelvhasználat, a nyelvjárási sajátosságok felkutatása, az adott közösségek értékeként való kezelése terén. Sőt, nagyon sok településen, illetve sok honfitársunknál tapasztaljuk, hogy a nyelvjárást – szemben a fentebb felsorolt helyi hagyományokkal – avítt, használhatatlan, sőt szégyellni való tehernek tekintik, legjobb esetben is közömbösek iránta.

Jómagam – mint más dialektológus kollégák is – évtizedek óta járom a Kárpát-medence magyarok lakta vidékeit, volt tehát lehetőségem megismerni ezt a folyamatot, annak egy-egy időintervallumban intenzívebb vagy éppen lanyhuló szakaszait. Elsősorban két, egymástól távol eső vidéken fordultam meg nagyon gyakran, a Kárpátokon túli Moldvában és az északkeleti régióban, ott is leginkább a Bodroglókban. A moldvai magyarság helyzete, fennmaradásának lehetősége még soha annyi figyelmet nem kapott, mint az utóbbi időszakban. A huszonnegyedik óra hatvanadik percében, felismerve, hogy az évszázadokig tartó elszigeteltség mennyi pótolhatatlan kincset őrzött meg és mennyi elvesztéséhez vezetett, ma már sokan és sokat tesznek azért, hogy a csángóság még elérhető, gyűjthető hagyományai, tárgyi és szellemi értékei – nem utolsósorban több szempontból is különleges magyar nyelve – életben tarthatók, megőrizhetők legyenek.

A másik tájegység, a Bodroglók annak az északkeleti régiónak a része, amelyen ma négy ország (Magyarországon kívül Szlovákia, Ukrajna és Románia) osztozik, s a szűkebben vett kistáj felső része Szlovákiának Ukrajnával határos részén található, az alsó területe tartozik Magyarországhoz. Ennek a magyarországi résznek ma már

hivatalosan is központi települése, járási székhelye a városi rangot nyert Cigánd.

A következőkben ezen a településen szerzett tapasztalataim alapján kívánok a nyelvjárás jelenlegi állapotáról, és megőrzésének lehetőségeiről beszélni. 1994-től, az akkor elkészült II. Rákóczi Ferenc Tisza-híd átadásától számítják a település sorsának jobbra fordulását, mivel így lehetővé vált a 17 km-re lévő szabolcsi Kisvárdára egyszerűbb megközelítése – és a hosszú évtizedekig tartó elszigeteltség felszámolása. Trianon előtt ugyanis a bodrogi közeli települések a viszonylag közeli Sárospatak, Sátoraljaújhely vagy Szerencs, Tokaj mellett a mindennapi élet, a közigazgatás, a kereskedelem szempontjából szoros kapcsolatban voltak a Felső-Bodrogi közszélemmel (Királyhelme, Nagykapos), sőt más nagyobb városokkal (Kassa, Ungvár, Munkács) is. A Szlovákia és a Szovjetunió felé vezető utak lezárása, a Szabolcs megyei településeknek az esztendő egy részében (mivel csupán egy télen szétszerelt pontonhídon lehetett átkelni a Tiszán) csak vízi úton, csónakon lehetséges megközelítése beszorította a lakosságot a folyók és a határok közé. Ezt a bezártságot feloldotta az új híd megépítése, az utóbbi bő két évtizedben Cigánd lakosai sokkal közelebb kerültek Kisvárdához, ezen túl Nyíregyházához, mint a zempléni városokhoz (olyannyira, hogy sokan „átugranak” fagylaltot, bevásárolni Szabolcsba), s ma már az is kimutatható, hogy sokan választják a patinás sárospataki iskolák helyett a közelebbi Kisvárdai oktatási intézményeit.

A Bodrogi köz – és benne Cigánd – néprajzával, hagyományaival sokan foglalkoztak, a 20. század elejétől számos ehhez kapcsolódó publikáció jelent meg. A Tisza és a Bodrogi közszélem, a gyakori árvizek a Tisza szabályozásáig döntően befolyásolták a vidék népének életét. A vízzel összefüggő foglalkozások, mint a csikászok, a gyé-

kényszövések jellemzőek voltak még a századforduló után is. Földművelést a folyószabályozás előtt, sőt még utána is a gyakori vízügyi problémák miatt csak a magasabban fekvő területeken lehetett folytatni. A huszadik század első felében még élt néhány, a vízi világgal összefüggő hagyomány, de megbecsült volt a cigándi szövény-fonás, a szőttesek készítése, eszvéta minden házban volt. A víztől elhódított földeken napraforgót vetettek, a magjából olajat sajtoltak (egy falucsúfolóban szerepel is a „*cigándi olajos*” megnevezés), káposztát, krumplit termeltek. A folklór kutatói közül a települést elsősorban a néptánc iránt érdeklődők ismerik. A táplálkozással összefüggően is vannak ún. „márkás” hagyományai Cigándnak.

Mindezt azért soroltam fel részletesen, mert azt tapasztalom, hogy a város vezetése és a lakosok is úgy látják, hogy ezeket a közismert hagyományokat megőrizni az egyéneknek és a közösség egészének is érdekében áll, ezért elég sokat is tesznek. A tárgyi néprajz emlékeit az egyre nagyobb hírnévre szert tevő múzeumportán mutatják be az érdeklődőknek, az egész paraszti gazdaságot, életmódot ismertetik meg velük. A szőttesek készítését, mai felhasználását propagálják, támogatják. A Sarkantyús néptáncegyüttes egyre sikeresebben működik. Két jellegzetes cigándi étel is szerepel a hivatalosan elismert és számon tartott tájjellegű ételféleségek sorában. Minden, a városba érkező vendégnek büszkén mutatják meg e hagyományaikat, lehetőség szerint igyekeznek azokat szélesebb körben is propagálni, így a médiában, természetesen a mindenhol és mindenkor jelen lévő televízióban. Számos olyan műsor van a különböző tv-adókon, amelyeknek egy-egy település, tájegység hagyományainak minél alaposabb feltérképezése lenne a célja, feladata. A nyár folyamán véletlenszerűen kapcsoltam be a tv-t akkor, amikor éppen Cigándot és hagyományait járták körül a műsor készítői. Mi-

vel bár jól ismerem a települést és – és itt jutunk el a legfontosabb ponthoz –nyelvjárását, de mivel nem láttam-hallottam a bevezető részt, csak akkor derült ki számomra, hogy erről a városról van szó, amikor konkrétan elhangzott a neve. Döbbsenten hallgattam, mert az egyébként azért jól felismerhető néhány nagyon jellemző nyelvjárási jelenség egyike sem hangzott el az adásban. Többen szólaltak meg a hagyományokat ismertető helyi lakosok közül, de valamenynyien egyértelműen standard magyar nyelven. Rövid gondolkodás után telefonon megkérdeztem, hogyan készült a műsor. Azt a választ kaptam, hogy nagyon sok helybéli hagyományőrzővel készítették riportot, ahogy mondani szokták, a fél falut megkérdezték, a megszerkesztett műsorba viszont csak azokat válogatták be, akik – legalábbis a felvételeken – nem beszéltek nyelvjárásban. Ezek szerint a szerkesztők hozzáállása határozta meg, hogy mennyire jelennek meg a település nyelvi hagyományai a médiában. Azoké a szerkesztőké, akik nem érezték fontosnak, hogy a hagyományok közé sorolják a nyelvjárást, nem ismerték fel, hogy az a helyi és az egész magyar nyelvű közösség számára feltétlen értéket jelent, és jegyezzük meg azt is, hogy sajnos többnyire a szükséges anyanyelvi ismeretanyagunk sincsenek birtokában, ezért kerülnek is a „nyelvtannal” összefüggő kérdésekkel való foglalkozást.

A kapott tájékoztatást meghallgatva mégis elgondolkodtam: vajon teljes mértékben a műsor készítőit lehet-e hibáztatni azért, mert a kimondottan egy település hagyományait bemutató műsorban rejtve maradnak a nyelvjárási sajátosságok? Nem lehetséges, hogy olyan gyors a nyelvjárás visszaszorulása, hogy az olyan nyilvános megszólalás, mint egy televíziós riport, természetesen köznyelven történik? A közelmúltban Cigánd lakosságának jelentős részére még nagyon határozottan jellemző volt az északkeleti nyelvjárási

régió fő meghatározó elemeinek a használata. Saját korábbi gyűjtéseim és megfigyeléseim szerint a következő jelenségek jórészt még mindennapinak voltak tekinthetők: a kétféle *e* fonémát nem különböztetik meg, a nyílt és a zárt *e* fonológiai kötöttség nélkül jelenik meg. Nagyon erős a diftongálási hajlam, a középső nyelvállású hosszú magánhangzók zömmel záródó diftongusban jelennek meg, a köznyelvi *é* helyén az idősebbeknél még egyértelműen él a kétféle, a záródó és nyitódó diftongus (*kéik~k_iék, féil~f_iél*), sőt, az *l, r, j* előtti nyúlás eredményeként létrejött hosszú magánhangzók (ez még az alsó nyelvállású *e* és *a* hangokra is kiterjed) többször nyitódó kettőshangzókban realizálódnak (*kuòlbász, hoàrmadik, qàltat, f_eèj_ite, èè-vitte*). Az *á* magánhangzó képzése előre csúszik. A felső nyelvállású hosszú magánhangzók általában megrövidülnek, de nagyon jellemző az *l, r, j* nyújtó hatása is, és ez időnként érdekes kettősséghez vezet: *husz, biró*, de *csírke*, sőt néha előfordul a Tiszántúlon jellemző hangsúlyos helyzetben való nyúlás is: *hívatal*. A labiális-illabiális variánsok közül általános az illabiális alak választása (*fel, seper, fridni*). Jellemző a *j*-zés (*jány, pájinka*). Intervokális helyzetben megnyúlik az *l* (*véllünk, beszélli*), szó végén és intervokális helyzetben gyakran az *n* (*szegényenn, sziépenn, mamánnakvalóu*). A hangsúlytalan második szótagi magánhangzó zártabbá válása, majd redukálódása is megfigyelhető: *hónopig, nyútoni>nyútni*. Néhány névszóban nem következett be a tövéghangzó lekopása utáni pótlónyúlás (*tehen, level, szeker, nehez*), ezeknek a toldalékolása is gyakran eltér a standardtól (*tehent*). Általános a felszólító módú igealak használata a jelen idejű jelentő módú többes szám első személyű igealakokban (*süssünk* 'sütünk', *vegyünk* 'veszünk', *emeneküjünk* 'elmenekülünk'). Felszólító módban az egyes szám harmadik személyű igealak egyezik az ikes igék azonos idejű, számú, személyű alakjával: *legy_iék, menny_iék*,

járják. Az egyes és többes számú harmadik személyű tárgyas ige-rag veláris hangrendűhöz kapcsolódóan is általában *i, ik* (*láti, tudi, mondik*). A jelentő módban a jelen idejű egyes szám második személyű igealakokban általános az *l* rag (*mondol, látol, tudol*). A *megy* igenek *n*-es tövváltozata használatos (*menek, mensz, megyen*). A standardban egyalakú változatlan tövű *bútor, motor* ezen a vidéken hangzóvesztő: *bútor, butrot* (többnyire meg is rövidül az első szótag magánhangzója). A *-hoz, -hez, -höz* rag helyett személyhez kapcsolódóan *-nál, -nél* rag az általános (*Pistánál* 'Pistához'). A mondattani jelenségek közül legérdekesebb az alany-állítmány számbeli egyeztetésének hiánya (*jött a katonák, nem rug ez a tehenek?*). Mint említettem, ezek a jelenségek a 20.század utolsó évtizedeiben még jelen voltak a cigándiak nyelvében, s mivel adatközlőim között nagyobb számban szerepeltek a 60 éven felüliek, még sikerült az élő, mindennapi nyelvhasználatban megfigyelni valamennyit. A faluban sokan ismertek engem is, nemcsak a családkat, s gyakran kísért el, ha gyűjteni indultam, helybeli segítők, így csak ritkán fordult elő, hogy jelenlétemben észrevehetően működésbe lépett a diglosszia, vagyis a standardra váltás a nyelvjárás helyett. Egyszer-kétszer találkoztam csupán (olyan adatközlőnél is, aki egyébként mindig nyelvjárásban beszélt velem) hirtelen „beugró” hiperkorrekcióval (pl. ilyen volt a suksükölést „megalapozó” nyelvjárási sajátosságnak, azaz a felszólító módú igealak jelentő módban való használatának megkerülése: *festünk* jelentésben a nyelvjárásban természetes *fessünk* helyett *festyünk*). A fiatalabb és számomra már kevésbé ismerős falubeliekkel való kommunikáció során azonban észrevettem, hogy náluk már tapasztalható volt ekkor is a legfeltűnőbb, és bizony a faluból már elkerült, tovább tanult vagy csupán többfelé megfordult emberek részéről is gyakran kigúnyolt, stigmatizált jelenségek –így az ikes

ragozás az udvarias felszólításban, a *láti, tudi* féle harmadik személyű igealakok, az erős diftongálás – óvatos kerülése. Meglepő volt az is, hogy az iskolában, óvodában a még az ötvenes években is hivatalosan jelölt ragadványneveket már nem használták, hogy ugyan a gyerekekről még csak mint X.Y. ragadványnevű szülei, nagyszülei leszármazottjáról beszéltek, őket viszont már nem szólították az örökölt – mint mondták – „melléknévvel”. Ebben az időszakban (hiszen már mindenütt jelen volt a televízió az éppen aktuális sorozatokkal) látványosan változtak meg a keresztnév is, bár még korántsem olyan mértékben, mint az ezredforduló táján.

Az utóbbi időszakban, a 21. század lassan két évtizedében viszont – mint az egész országban – felgyorsultak azok a folyamatok, amelyek a nyelvjárás elértéktelenedéséhez vezetnek. Tudjuk, hogy a televízió, az internet milyen meghatározó hatással van a nyelvhasználat alakulására. Most nem térek ki az általános nyelvi igénytelenség problémájára, aminek – sajnos – nagyon tág teret biztosít a média, csupán azt hangsúlyozom, hogy a nyelvjárások megismerését és pozitív megítélését nem segíti, inkább akadályozza. Sajnos még a nyelvjárásokra vonatkozó alapvető ismeretek is hiányoznak az emberek zöménél, leginkább azok tudnak valamit ebben a témakörben, akik kisebb-nagyobb mértékben lokálpatrióták, identitásuk meghatározó elemének tartják eredeti nyelvjárásukat, vagy esetleg valamilyen nyaralás, utazás, netán munka során találkoztak nyelvjárásban beszélőkkel. A többnyire a fővárosból vagy más nyelvjárású vidékről, magasabb – vagy annak vélt – társadalmi rétegekből érkező, a nyelvjárást a műveletlenség, magyarán bunkóság kifejezőjeként minősítő lekicsinylő, sértő megjegyzések (sajnos a társadalom nagy része számára követendő nyelvi mintát is nyújtó médiaszereplők, közéleti személyiségek jelentős részének hozzáállása is ilyen)

arra ösztönzik a dialektust beszélőket, hogy igyekezzenek eltitkolni, minél gyorsabban el is felejtteni anyanyelvjárásukat. Egyértelmű Cigándon is, hogy a korábban már említett stigmatizáltnak tekinthető nyelvjárási jelenségeket a fiatalabb korosztályhoz, elsősorban a továbbtanuló, „városiasodó” réteghez tartozók az utóbbi időben egyre inkább kerülnek, azok esetleg nagyon oldott családi, baráti közegekben bukkannak fel. Meglepő volt ezt tapasztalnom olyan személyekkel való beszélgetés során is, akiket régen és közelről ismerek. Úgy gondolom, két okkal lehet ezt magyarázni: vagy (esetleg a ritkább találkozások miatt) kikerültem azok köréből, akikkel még nyelvjárásban lehet kommunikálni, azaz ez a kör bizony beszűkült, tehát a diglosszia érezhetően felerősödött, vagy pedig – és ez a kevésbé jó lehetőség – az ismerősök számára már az erősen standardizálódott nyelvváltozat az elsődleges, a nyelvjárási elemek egyre inkább kiszorulnak a nyelvhasználatukból. A várossá válással, az ugrásszerű urbanizálódással együtt járó változások természetesen nagyon érezhetők. Az egész Bodroghöz közigazgatási, gazdasági központja lett a település, a lakosság mobilisabbá vált, sajnos nemcsak az országon belül, hanem külföldön is sokan dolgoznak, ez természetesen együtt jár új nyelvi ismeretek megszerzésével is, anyanyelvi és idegen nyelvi tájékozódásra is jóval nagyobb lehetőség adódik, mint korábban.

A nyelvjárási értékek, egyáltalán a jelenségek fel- és megismerése/ismertetése természetesen úgy lehetséges igazán, ha ehhez segítséget nyújtunk. Az erre leginkább alkalmas eszköz, terep a sokat szidott média, és természetesen az iskola.

Néhány évvel ezelőtt Mezey Katalin szorgalmazta, hogy a televízióban, rádióban kapjanak helyet nem csupán a nyelvjárásokkal foglalkozó műsorok, hanem olyan bemondók, riporterek, műsorvezetők is, akik nem kimondottan dialektusban beszélnek ugyan, de

a nyelvhasználatukban felismerhető bizonyos nyelvjárási háttér, színezet. Nem tudom, hogy végül meddig jutott ez a szándék, de nagyon jellemzőnek tartom, hogy az a meteorológus, aki határozott palóc nyelvjárásban szólalt meg a magyar televízióban, sok vita középpontjába került, voltak, akik lelkesen üdvözölték, mások legszívesebben letiltatták volna a képernyőről, végül szinte tökéletes standard magyar nyelven beszélve, legfeljebb egy-egy véletlenszerű illabiális â-t ejtve fejezte be mindennapos köztévés munkáját. Vajon önszántából vagy felszólításra hagyta el a legjellemzőbb nyelvjárásiasságát? Netán ilyen gyorsan végbemehet „természetes úton” az asszimiláció?

Az iskola nyilvánvalóan különösen nagy szerepet játszik – ill. játszhatna – ebben a folyamatban. Hadd térjek vissza a Bodroghöz: azt kérdeztem a több település általános iskolás korú gyerekeit is befogadó iskola vezetőjét, hogy mit tudnak tenni a nyelvjárások megismertetéséért – ha megtartani nem is tudják, de legalább az értékét próbálják felismertetni a diákokkal. Sajnos annak ellenére, hogy magyar szakosként neki is szívügye ennek a feladatnak a teljesítése, több gátló tényezőt is felsorolt. Egyrészt azt, hogy tanterv szerint nyolcadik osztályban és nagyon röviden kerül elő a téma, jóval korábban és – szerintem is – nem leckeszerűen kellene vele foglalkozni. Újabban az is gondot okoz, hogy a tanári pályán is nagy a fluktuáció, a szakemberhiány, a dialektológia pedig a felsőoktatásban egyre inkább háttérbe szorul. Az egyetemekről kikerült kezdő tanárok kevés kivételtől eltekintve nem rendelkeznek kellő ismeretekkel ahhoz, hogy el tudják igazítani a gyerekeket, bizonytalanok, vagy esetleg éppen azokhoz csatlakoznak, akik a problémát úgy vélik megoldhatónak, hogy minden nyelvjárási (vagy annak vélt) nyelvi jelenséget helytelennek ítélnék. Felvetésemre, hogy már

a felső tagozatosok számára esetleg lehetne olyan foglalkozásokat, versenyeket rendezni, ahol akár nagyon kezdő szinten, de a helyi nyelvjárási sajátosságokkal kapcsolatos ismeretekről lehetne számot adni, esetleg a helyi nyelvhasználatra jellemző szavakat gyűjteni, azt a választ kaptam, hogy sajnos a gyerekeknek csak kis százaléka fogékony ilyen és hasonló témákra, most sokkal inkább – és szinte csak – a kütyük, ill. az azokkal való játék köti le őket. Bár a legtöbb tanár igyekszik – hiszen jó részük maga is a környék szülötte – megőriztetni tanulóival főleg a szókészlet nyelvjárási elemeit, túl nagy eredményt ettől nem várnak. Az általános iskola elvégzése után, mint azt már említettem, újabban sokan Kisvárdán, Szabolcs megyében tanulnak tovább. Itt a nyelvjárás hatása erősebb, mint a régió határán fekvő Bodrogközben, viszont érettségi után, kikerülve esetleg távolabbi vidékekre, ma még nagyon gyakran találkozni a bélyeggel, ami a jellegzetes szabolcsi nyelvjárás miatt kerülhet rájuk. Valószínűleg országszerte hasonló a helyzet. A legifjabb korosztály tagjai számára (a közösségi médiában meg-megjelenő hozzászólások, adatok erről tanúskodnak) nem világos, mi a különbség a tájszavak és az elavult vagy elavulóban lévő, a köznyelvből is lassan kiszoruló szavak – mint a *stelácsi*, *lavor* – között. Az utóbbiak csaknem teljesen ismeretlenek a számukra, és szinte automatikusan a többi elavultnak érzett szóval együtt így minősítik: ez tájszólás!

A média és az iskola támogatásával jó lenne megtalálni a módot arra, hogy segítsünk mindenkinek felismerni a tájnyelvet, megtalálni az utat legalább saját nyelvjárása értékeléséhez és színei tudatos, de nem mesterségesen eltúlzott megőrzéséhez, annak belátásához, hogy a nyelvjárás ugyanúgy része egy közösség hagyománykincsének, mint a kalocsai hímzés, a csárdás vagy a töltött káposzta.

ABSTRACT

KATALIN FODOR

Preservation of traditions and the dialect

Today the preservation of traditions has been brought to the fore in most settlements. Although the exploration, the preservation and the carrying on of local traditions can be observed in almost all spheres of life, the same cannot be said for the realisation of the role and significance of dialects. Often the attitude of the media actors - who have a unique role in shaping the public opinion - and of public figures is not positive towards regional language varieties different from the standard form.

In the present paper I present the possible reasons of the rapid loss of dialect in a fast-developing settlement in a north-eastern dialect area, Cigánd. Urbanisation, the cessation of the several-decade-long isolation, the increase of the number of external contacts, further education, mass media, especially television and most recently the constant presence of the Internet in everyday life have valorised standard language, diglossia has become customary and the young generation less and less appreciates and uses the dialect.

This process could be effectively halted and reversed by the media and the education system. The value of local language varieties should be recognised and preserved similarly to the other local traditions.

Keywords: traditions, tradition preservation, the decline of dialect, diglossia, north-eastern dialect, urbanization, media, Internet, school, education

NYELVSTRATÉGIA – NYELVJÁRÁSOK

Egy palóc közösség nyelvjárási attitűdjéről

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ*

1. Nyelvi változások

„Új kulturális és nyelvi korszakba léptünk” (Balázs 2018: 142), változik az emberi viselkedés, s mivel a nyelvhasználat a viselkedés és a társadalmi magatartásminták részét képezi, így a kulturális evolúció részének tekintjük a nyelvi változást. A világ minden részén felgyorsult globális és regionális mozgások szinte minden nyelvet és nyelvváltozatot érintenek. Korábban a rádió, a televízió, a különböző audiovizuális eszközök megjelenése is már kommunikációs zavarokhoz vezetett, de újabban a piacgazdaság erősödése, a mediális-informatikai forradalom, az új okoseszközök használata, a mobilitás, az idegen nyelvek tanulásának igénye, a növekvő két- és többnyelvűség, a társadalmi élet formális szituációinak szaporodása újabb nyelvi konfliktusokat eredményez. Ennek hatására az utóbbi évtizedekben a magyar nyelvjárási beszélő egyre kevésbé érezte normatívnak saját tájszólását; többre tartja, presztízsértékűnek,

* Egyetemi adjunktus (ME, Miskolc)

követendő mintának, a szép és a helyes beszéd megtestesítőjének a rádióban, a televízióban megszólalók nyelvét, az iskola által elvárt és a formális, illetve a hivatali élet kommunikációs helyzeteiben preferált nyelvhasználatot érzi. Ahol a köznyelv, az egységesített nyelvváltozat, a standard uralkodik, ott a nyelvjárások visszaszorulnak, degradálódnak.

Az új magyar nyelvstratégia keretét 2001-ben megrajzoló Balázs Géza a nyelvstratégia tudományos alapjait bemutató tanulmányában a nyelvtervezés tudományos alapkutatásai között sorolja a nyelvirétegződés-vizsgálatokat, a beszélt nyelvi felméréseket, illetve a közösség és a beszéd összefüggéseit vizsgáló kutatásokat. Véleménye szerint „az ilyen fölmérések alapján lehetne meghatározni a helyi normákat, illetve a köznyelvi »helyesség« színteződését” (Balázs 2001: 171). A közösség és a beszéd kapcsolatának vizsgálatát az adott közösség nyelvi szokásaira, s arra az alaptételre érdemes alapozni, hogy a közösséghez tartozás nyelvi azonosulást is jelent. A nyelvi alakok és a nyelvváltozatok közötti választás, a köztük fennálló hierarchia vagy egyszintű értékelés a nyelvstratégia egyik meghatározója.

Amikor egyetemi hallgatóimmal a nyelv rétegződésével, a nyelvi változatossággal foglalkozunk, s az ezzel kapcsolatban megjelent tanulmányok hierarchia-elrendeződéseit, színteződését, piramisábráit vizsgáljuk, joggal felmerül bennük a kérdés, amit szóvá is tesznek: ha a nyelvészek a nyelvi változatok elrendeződését mutató ábráikon a nyelvjárásokat a piramis aljára helyezik, miért csodálkoznak azon, hogy a laikusok is leértékelik a nyelvjárások jelentőségét. Valóban érdemes elgondolkodnunk azon, hogy a nyelvésztaársadalom mit közvetít kora nyelvhasználói közösségének.

Balázs Géza fentebb idézett nyelvstratégiai összefoglalójában felveti a konvergencia és a divergencia erőinek törvényszerű létezését.

Az együttműködési igény összetartozáshoz vezet, amely globálisan ugyan nyelvi sematizálódást idézhet elő, azaz nyelvi egységesítő folyamat eredője lehet, azonban az összetartozás érzése lokális-regionális szinten közös identitásérzést alakít ki a közösség tagjaiban, így megerősítheti a helyi nyelvjáráshoz való ragaszkodást. Ugyanebben a folyamatban láthatjuk a jótékony divergenciát, hiszen a néprajzi-nyelvjárási régiók önmaguk megerősítésére, a hagyományokból, őseik kultúrájából táplálkozva továbbörökítik, vagy itt-ott felélesztik a csak rájuk jellemző identitásjelölőket, pl. a többitől eltérő helyi nyelvjárásukat. Bár – Balázs Géza is leírja, hogy – a hagyományátadás csak fokozatosan mehet végbe, egyébként kultúraszakadás, kultúraváltás, akulturáció következik be, de kutatásaim bizonyították, hogy a magyar nyelvjárásterületek egy részében biztosan jelen vannak azok az erők, amelyek révén folyamatossá válik a hagyomány átörökítése.

Részt vettem a geolingvisztikai kutatócsoport munkájában, 2010-ben Karancslapujtón végeztem gyűjtést az Új magyar nyelvjárások atlaszának adatbázisához. Ebben a középpalóc közösségben azt tapasztaltam, hogy a nyelvmegtartás és a nyelvjárásvesztés, a nyelvi változás e két, ellentétesen ható ereje egyaránt működik. Mindkét jelenség megfigyelhető az idősek, a középkorúak és a fiatalok nyelvhasználatában, tehát az archaizmusok őrzése és a nyelvjárásba is beszivárgó neologizmusok ismerete nem generációs kérdés, így a nyelvjárásiasság nem életkorfüggő. A kommunikációs hidak és korlátok egyaránt jelen vannak a közösség tagjai között, a nyelvi hagyomány és az új nyelvi elemek egyaránt alakítják a faluban élők nyelvhasználatát, de ezek egyensúlya megteremti a nemzedékek közötti párbeszéd lehetőségét, ezzel együtt a nyelvjárás átörökítését egyik nemzedékről a másikra. Egy nyelv vagy nyelvjárás fenn-

maradását több tényező is befolyásolja, de a legfontosabbak egyike az, hogy a közösségben szükség van-e rá, az egyéni és a közösségi identitás fontos-e, saját népcsoportjához, annak kultúrájához, hagyományaihoz, nyelvéhez kötődik-e, azaz jellemzi-e az etnocentrikusság, de a folyamatot az a tényező is irányítja, hogy milyen az adott nyelvváltozat megítélése, s milyen az egyén attitűdje ehhez a nyelvváltozathoz.

2. A nyelvjárás mint identitásjelölő

Balázs Géza demográfiai mutatókkal is magyaráz bizonyos nyelvstratégiát érintő jelenségeket. Egyre kevesebben vallják magukat magyarnak, fogy a magyarul beszélők lélekszáma, de arra vonatkozó népszámlálási adat nincs, hogy korábban és ma hányan vallották magukat palócnak. Néhány önbevallásos adatunk van erről, de ezeket sem az országos statisztikákból ismerjük. A palócoknak a magyar közjogban soha nem volt szerepük, noha jászokat, kunokat, székelyeket említenek egykori törvényeink, számukra olykor kiváltságokat is biztosítottak. Malonyai Dezső a magyar nép művészetéről szóló könyvében Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népéről írva, a palócok művészetét bemutatva figyelemreméltó eseteket ír le (Malonyai 1907–1922). Kíváncsi volt arra, hogy maguk a palócok mit szólnak a *palóc* elnevezéshez. Leírása szerint jártában-keltében kérdezgetett erről embereket. Egy Német József nevű felsőtoldi legény azt mondotta neki jó palóc dialektusban, hogy a palócok Sámsonházán vannak, mert ott tótul beszélnek. Egy márkházai tejeskocsistól is megkérdezte, hogy palócnak tartja-e magát. „Már hogy volnék az – válaszolta –, mikor jóra való keresztény katolikus vagyok.” A salgótarjáni állomáson egy szomszéd falube-

li legény azt vallotta, hogy ők nem hívják egymást palócnak, csak magasabb állású emberek mondják rájuk: ezek csak olyan palócok, vagyis parasztok. Szerinte a palóc annyit jelent: paraszt. Egy pásztói ember ezt mondotta: „Hallatszik, hogy palócnak hívnak bennünket, de tudja az Isten, ez honnan jön. Máma már nem volna jó a faluban mondani, hogy palócok vagyunk, mert a paraszt is urasodik mindenhol.” Másokat is megkérdeztek ilyenformán: „palóc kigyel-med?”. A legtöbb ember zavarba jött, kertelt s így válaszolt: „Hát, kérem, bizony mi földműves, magyar emberek vagyunk.” Sok meg úgy tett, mintha a palóc elnevezést egész életében nem is hallotta volna. Az esetek leírása után megjegyzi, hogy: „De hát vannak a palóc népnek intelligens fiai, akik ma már határozott büszkeséggel vallják magukat palócoknak; a palóc-magyarságot az ország minden fia rendkívül munkás, szorgalmas, jólelkű embernek ismeri; ma már a palóc elnevezésben semmi csufolódás nincsen, Mikszáth Kálmán, a nagy palóc valósággal népszerűvé tette; a palócság művészetét ismertetvén, e nemes népre tisztelettel és meleg szeretettel gondolunk mi is” (Malonyai 1907–1922). Szeder Fábián *A Palóczokról* című, 1819-ben megjelent néprajzi tanulmányában egyenesen azt írja: „A Palóczok nem csak szorgalmatos földművelők, értelmes marhatartók, hanem többnyire minnyájan mesterséges faragók is. [...] A palóczok lelki és testi tehetségre nézve a többi Magyaroknál nem alább valók.” Büszkeséggel vallotta magát palócnak Pintér Sándor szécsényi ügyvéd, aki a palócokról írt könyvét 1880-ban adta ki, vagy Pap Gyula pálfalvai ügyvéd, aki a Salgó-vidéki nyelvjárásnak és népkölteményeknek szentelt könyvet 1865-ben, de Lisznyay Kálmán költő, Nógrád országgyűlési követe, Petőfi Sándor barátja is büszkén vallotta magát palócnak, nem beszélve Mikszáth Kálmánról, aki valósággal népszerűvé tette ezt a népcsoportot.

A nyelvstratégia a jövő felé mutat, s ugyanúgy, ahogy a múlt nyelvi állapotát rekonstrukció segítségével fejthetjük fel, mely szükségszerűen hiányos, úgy a jövő tervezése is előre nem látott jelenségek bonyolult szövedékéből épül, következésképp titok. Bizonyos folyamatokat megsejthetünk, másokat nem látunk előre.

Az utóbbi időszak nyelvészeti konferenciáin sorra hallunk a beszélők attitűdjéről szóló előadásokat és olvasunk tanulmányokat olyan attitűdvizsgálatokról, amelyek gyakran éppen nyelvjárási beszélőknek a saját nyelvjárásukhoz való viszonyulását mérik fel.

Több kérdésre is kerestem a választ a karancslapujtői palóc kisközség beszélőinek nyilatkozatait elemezve. Ezek közül kettőt Kiss Jenő is felvet a nyelvjárások jövőjéről értekezvén (Kiss 2008):

- a. Lesznek-e olyan emberek, akik megtartják, továbbadják a nyelvjárást?
- b. Hogy vélekednek saját nyelvükről, nyelvjárásukról az emberek?

Egy újvidéki egyetemi hallgató rövid értekezése is figyelemreméltó, kérdései szintén továbbgondolandók: lesznek-e a jövőben olyan közösségek, amelyekben a nyelvjárást elsődleges változatként tanítják a szülők gyermekeiknek, s amelyben a táji változat az összetartozás egyik alapvető kifejezőeszközeként funkcionál? (Szollár 2013) Hozzátoldva további kérdéseket: maga a közösség megmarad-e, homogén marad-e, identitásuk szimbolikus jelölőjeként beszélnek-e nyelvjárásukat? Elérhetjük-e azt a célt, hogy a nyelvjárások nélkülözhetetlen alkotóelemei maradjanak a magyar nyelvi palettának?

3. Egy nógrádi palóc település beszélői

A karancslapujtói közösségben végzett 2010-es évekbeli gyűjtésem során a geolingvisztikai kérdőívnek a nyelvjárási attitűdöt firtató kérdései közül az alábbiakra kapott válaszokat elemeztem:

1. Tetszik-e Önnek/Önöknek az itteni beszéd mód?
2. Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között?
3. Sajnálná, ha megszűnne településükön a nyelvjárási beszéd mód?
4. Előfordult, hogy megszólták nyelvjárási beszéd módja miatt? Ki és hol?
5. Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszéd módját?

A válaszok jól elrendezhetők a különböző attitűdtípusok szerint (Kiss 1995, 1998, 2001): a védekező, a szégyenlő-önfeladó, az ellenszenvező-védekező, a semleges-távolságtartó és a kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő hozzáállás mindegyike megjelenik a falu beszélőinek nyelvjárásról alkotott véleményében.

Arra a kérdésre, hogy tetszik-e az itteni beszéd mód, 6 adatközlő egyértelmű igennel válaszolt. Egyetlen válaszadó, a legidősebb férfi adott nemleges választ. Egy idős válaszadó semleges viszonyulásának adott hangot: „mindenkinek saját beszéde szép”, egy középkorú adatközlő első válaszában azt mondja, hogy „nincs csúnya beszéd”, saját palóc nyelvjárására azonban ezzel a véleményével ellentétesen azt vallja: „nem egy nagyon szép beszéd, de nekünk szép”.

Arra a kérdésre, hogy van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak között, a válaszok megoszlást mutatnak.

A négy legfiatalabb adatközlő szerint van különbség a nemzedékek nyelvhasználata között. Az idősebb adatközlők az iskolai végzettségből adódó nyelvi különbségre utaltak: pl. „a fiatalok moderálják magukat, mi meg, ahogy esik”, „a fiatalok többet mozognak, kulturáltabbak”. „A fiatalok, akik itt élnek, meg lehet érezni, de kifinomultabb”. Egy idős férfi adatközlő nagyon jól elemzi a helyzetet: „míg nem jártak magasabb iskolába, maguk környezetében éltek, addig nem volt különbség”.

Három adatközlő (köztük a legfiatalabb és a legidősebb) nem sajnálná, ha eltűnne nyelvjárásuk. Ezzel szemben az idősek többsége identitástudatát hangsúlyozta, erős kötődéssel őrzik nyelvjárásukat. Egyikük summázott hitvallása ez: „a palóc nyelv nekünk egy kincs”, „én a saját nyelvemet szeretem”.

Arra a kérdésre, hogy véleményük szerint megmarad-e a nyelvjárás a faluban, eltérően válaszoltak. Idézek a véleményekből: „Nem tudnám megmondani, de nagyon szeretném, ha megmaradna”. Éppen ezért nagyon sajnálná, ha eltűnne, kiveszne. Egy másik, szintén az idős korosztályhoz tartozó nő azt mondta, nem hiszi, hogy megmarad. Egy idős férfi rövid, egyértelmű választ adott: „megmarad”. Egy középkorú férfi szerint megmarad, mert – így fogalmaz – „a fiatalok között nem kevés olyan van, aki beszél, főként azok, akiknek a szülei is beszélnek”. Hasonlóan nyilatkozott a legidősebb férfi adatközlő, és hozzátette: „Nagyon gyorsan nem lehet elfelejteni. Idővel változik.” A legfiatalabb férfi azt nyilatkozta, hogy igyekszik átadni a gyerekeinek, de az iskolában nem beszélnek, csak otthon.

A középkorú és a legfiatalabb férfit megszólították már nyelvjárásukért. Mindkettejük palóc tájszólását Magyarország másik régiójában degradálták. Egyiküket a katonaságnál, a másik adatközlőt távoli (dél-alföldi) munkavállalás során a más anyanyelvjárású beszélők

szólták meg. Természetes, hogy az 5. kérdésre mindketten igennel válaszoltak, az említett szituációkban szégyellték beszédüket.

4. Karancslapujtó mai beszélőinek nyelvi jegyei

Mivel Karancslapujtó a MNyA.-nak is kutatópontja volt (H-6), ezért a hangtani, az alaktani és a lexikai elemek megőrzésének és kivésésének folyamatát is megvizsgáljuk ebben a beszélőközösségben, tehát elvégezhetjük az ún. változásvizsgálatot, vagy más elnevezéssel: a longitudinális valóságosidő-vizsgálatot. Azt tapasztaljuk, hogy a palóc nyelvjárás jellegzetes illabiális *a* (*ā*) hangjának ejtése ma is jellemző jegye az itt élők beszédének, függetlenül életkoruktól. Ugyanígy a jellegzetes palóc labiális *á* (*ā*) hangot halljuk a köznyelvi illabiális *á* hang helyén, pl. *kāposztā, pāmpuskā, fānk, pijócā, tārājā, fālānk, szātva* stb. A beszélők megőrizték a köznyelvünkéből lassan kivesző zárt *e* (*ē*) hangot (pl. *kēzdővége, tēpértő, mēnetke*). A fiatalabb és az idősebb korosztályhoz tartozók nyelvhasználatának is része ez a fonéma.

A MNyA. adatait összefoglaló *A mai magyar nyelvjárások rendszerében* (Imre 1971) leírt jellemzők közül adatközlőim beszédében ma is hallható az *ú, ű* nyíltabbá válása (*ú, ű > ó, ő*, pl. *gyűrőűj*), a *d, n, l* hangok gyakran palatálisak (*gy, ny*, pl. *mēkpenészēgyik, ínŷ ínŷ, pocsolŷ, mosolŷog*). Ezeket a nyelvjárási jegyeket leginkább az idősektől és a középkorosztályhoz tartozóktól adatoltam.

A ragok többsége ma is úgy adatható, ahogy a nyelvatlászgyűjtők hallották, pl. *-tő, -tő; -ho, -hē, -hő* alakú (pl. *bíróő, bíróho*).

Az adessivusi *-nyi* (MNyA. *bírónyi, Sāndornyi, Sāndorēknyi*) archaikus ragváltozatot csupán egy idős férfi adatközlő használta (*Sanyinyi*). Többségében, 6 adatközlőnél a *-nā, -né* rag került a tőszó után.

A középpalóc nyelvjárás egyik alaktani jellegzetessége, hogy a *-val*, *-vel* rag nem hasonul (MNYA. 1044. *kézvel*). Ezt az alakváltozatot csak idősektől tudtam adatolni, közülük is három fő toldalékolt így (*kézvel*, *lúgvál*). Az egyik idős adatközlő bizonyos kérdéseimre így válaszolt: *lābbāl*, *kézzel*, *pedállāl*, majd így: *kézvel*, *lābvāl*. Ingadozik tehát egy személy nyelvhasználatában is. Két fiatal, egy középkorosztályhoz tartozó és két idős válaszadóm kizárólag a *kézzel*, *lābbāl* alakot használta. Ugyan a ragváltozat kihalóban van, de hangtani szinten megmaradt a nyelvjárásiasság, hiszen *ā*-val, *ā*-val ejtették ki a fenti szavakat.

45 kérdésre adott válaszban mértem az archaikusság, a nyelvjárásiasság szintjét. 35 nyelvi alakban született olyan adatközlői válasz, amely megfeleltethető a MNYA. adatainak. A legtöbb egyező választ az 1927-ben született legidősebb adatközlőtől kaptam, összesen 30 kérdésre válaszolt úgy, ahogy a XX. század elején-közepén ott élők. Az 1942-ben született adatközlő több archaikusabb adatot közölt (25-öt), mint az 1937-ben született (21 egyező adat). A MNYA. adataival a legkevesebb egyezést a vizsgálatba bevont adatközlők közül a legfiatalabb férfi válaszai mutatták (a 45-ből 15-ször hangzott el egyező adat). A kvantitatív elemzés tehát azt mutatja, hogy a legidősebb adatközlő nyelvhasználata a legarchaikusabb, de a legfiatalabb is sok archaikus nyelvjárási jellemzőt őriz.

A geolingvisztikai kutatócsoport kérdőívében a tájszavak ismertetét firtató kérdésekre többnyire az idősebb, azok közül is a legidősebb adatközlők tudtak könnyedén választ adni, a középkorúaktól gyakran azt hallottam, hogy ők már nem ismerik, nem használják ezt az eszközt, vagy nem végzik ezt a munkát, de a szüleiktől, a nagyszüleiktől hallották, illetve látták. Az idősebbeket tehát az aktív tájszóhasználat jellemzi, a közép- és a fiatalabb korosztály tagjainak esetében a passzív

vagy a kihalt minősítést használhatjuk. Az idősök tudják pl. a *sárjú*, a *polyvá/pélyvá* jelentését, a fiatalabbak nem ismerik ezeket a lexémákat. Nem minden tájszó esetében van ez így. Bizonyos tájszavak kortól függetlenül ma is részét képezik az aktív szókincsnek. Aktív tájszó pl. a *piszke* 'egres', *fúrik* 'talicska', a *pámpuská* 'fánk', a *lájbi* 'mellény', a *másiná* ' <Salgó vagy Karancs> tűzhely', a *bándzsál*, *káncsi* 'kancsal', melyeket a falu fiatal és idős lakói egyaránt ismernek és használnak.

5. Javaslatok, lehetőségek

Az esettanulmány jól bizonyítja, hogy a vizsgált település XXI. századi nyelvhasználatában a nyelvmegtartás és a nyelvjárásvesztés egyaránt jelen van. Egyes nyelvjárási jelenségek a MNyA. gyűjtései óta eltelt időben kihalóban vannak, de nagy számban feltűnnek olyan jelenségek és tájszavak, amelyeket ma is ismernek. Tehát nincs még veszve, nincs még későn a nyelvjárásmentés.

Tudatos nyelvjárás-népszerűsítő programokra van szükség, hogy ne csak a nyelvjáráskutatók, a nyelvészek érezzék fontosnak a megmaradásukat, hanem annak a közösségnek is elemi szüksége legyen, amelyik beszéli. Az oktatás segítségünkre lehet. Mint ahogy a Nógrád megyei kazári kisiskola helyi tantervének része a lokális kultúra ismeretanyaga: a néphagyományok, a kazári népviselet, a hímzések, a ruhakészítés módszerének tanítása, úgy minden településen az identitás erősítésére a helyi nyelvjárás sajátosságainak tanítása is tananyag lehetne a helyi néptánc-, népzene-, népmese-, népszokáskincs megismertetése mellett. Különböző komplex iskolai programokat, bemutatókat, műsorokat lehetne szervezni. A diákok ezek után, erre a tudásanyagra építve tanórai, házi feladatok, projektfeladatok formájában dolgozhatnak fel a tanultakat.

A helyi politika is erősítheti a nyelvjárási beszélők identitástudatát, mint ahogy ez pl. Nógrádban jól működik a falunapok, megyenapok rendezvényein. Ugyanígy civil szervezetek is segíthetik ezt a munkát. A Pásztóhoz közeli Tar község Tar Lőrinc Baráti Körének 2013-ban a Palóc Világtalálkozóra szóló felhívásában legfőbb célkitűzésként a palóc identitástudat, az összetartozástudat erősítését, a palócok széleskörű összefogását jelölte meg: „Célunk, hogy a palóc ember képes legyen önmagát pozitívan definiálni, képes legyen saját kultúráját megismerni, azt az utódaiknak örökölni.” Olyan önkormányzatok, civil szervezetek jelentkezését várták, amelyek a palóc népcsoporthoz tartozónak vallják magukat. Az immáron V. Palóc Világtalálkozót a Cserhát hegyes-völgyes vidékének kisközségében, Cserháthalápon tartották. Wass Albert gondolatát mottóként hirdetik: „Együtt erő vagyunk, szerteszét gyöngeség.” A palócoknak van „himnuszuk”: a palóc fohász, ez is – mint ahogy a himnusz minden nép összetartozás-érzését erősítő szimbólum – segíti a közösséghez tartozás erősítését. Egyre többször látunk fiatalokból álló néptánc-együtteseket, gyermekmesemondókat, fiatal népzenezőket, énekeket versenyeken vagy különböző rendezvényeken fellépni, látjuk, amint az idősebb nemzedék átörökíti a kézművestudást az ifjabb generáció tagjaira. Az ez évi nógrádi Kutatók éjszakája programon dédszülei kazári népviseletének ihletésében készítette el diplomamunkáját egy fiatal divattervező, aki tudatosan szeretné áthelyezni a mai ruhadivatba az ősi motívumokat. A fiatalok effajta elkötelezettsége, feladatvállalása s talán ezek a nyelvhasználattal is összefüggő tevékenységek (hiszen a szókincs elemévé válik újra a népi mintának, a hímzés formáinak, a ruhadarabnak a megnevezése, a falusi fesztiválokon a fiatalabbak megtanulják a faluban egykor készített ételek elnevezését, készítési módját stb.) segítik a nyelvi közösség

megmaradását is. A nemzedékek közötti szakadékok beépülnek hiddal, átjárókkal és a nyelvhasználat egykori elemei átörökítődnak a következő nemzedék nyelvhasználatába.

IRODALOM

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Balázs Géza 2008. *A fenntartható magyar nyelv. Nyelvépítészet – nyelvösszeomlás – nyelvstratégia*. Inter-IKU. Budapest.
- Kiss Jenő
1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
1998. A nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvközösségben. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti szláv és Balti Filológiai Tanszéke. Budapest. 315–317.
(szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról: *MNy.* 102: 129–142.
2008. *Hogyan vélekedünk a nyelvjárások jövőjéről?* (<http://szg-nye.vmmi.org/kissjeno2008.htm>. A letöltés ideje: 2018. augusztus-szeptember)
- Malonyai Dezső 1907–1922. *Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe, a palócok művészete*. In: *A magyar nép művészete* V. Franklin Társulat. Budapest.
- Szollár Anna 2008. *A nyelvjárások jövőjéről*. ([http://verbi.org/index.php/penavin-olga-muhely/dialektologia/24-szollar-an-](http://verbi.org/index.php/penavin-olga-muhely/dialektologia/24-szollar-an)

na-a-nyelvjarasok-jovojerol#_ftn1)

- MNyA. Deme László-Imre Samu (szerk.) 1968-1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* I-VI. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÚMNyA. Új magyar nyelvjárások atlasza

ABSTRACT

ENIKŐ GRÉCZI-ZSOLDOS

Language strategy and dialects - The attitude of a Palóc community toward their dialect

In my study/lecture I start from the premise that global and regional cultural-linguistic changes also affect languages and dialects. In the past decades there have been major developments in the field of dialects: linguistic divergence and convergence, loss of dialect and dialect preservation are simultaneously present in linguistic communities. In my study I also dwell upon the identity marking function of dialects. By giving some examples I illustrate the public image of the Palóc dialect in the past centuries and then - based on the linguistic data of a corpus collected in a Palóc settlement, Karancslapujtő a few years ago - I describe the attitude of the members of a linguistic community towards their dialect. As my collecting proved that the language users of the settlement - the younger and older generations alike - speak the Palóc dialect, it is expected that dialectal speech will survive in this community.

Keywords: dialect, language strategy, language attitudes, linguistic identity, loss of dialects, preservation of dialects

MÁSSALHANGZÓ-VÁLTOZÁSOK TISZAÁGTELEK NYELVJÁRÁSÁBAN

GYÖRKE MAGDOLNA*

1. A kutatópontról

A kárpátaljai magyar nyelvjárások az északkeleti nyelvjárástípushoz tartoznak, így összefogja őket az erős *j*-zés, a felső nyelvallású hosszú magánhangzók megrövidülése, a diftongusok ejtése (Lizanec–Horváth 1981: 3). A mássalhangzó-rendszert illetően nyelvjárásaink szinte azonos képet mutatnak a köznyelvvel. Az alábbiakban az ungvári járási Tiszaágtelek nyelvjárásában mutatom be a mássalhangzó-változásokat.

Szülőfalum, Tiszaágtelek az Ungvári járás legkisebb falvainak egyike. A járási központtól, Ungvártól 36 kilométerre fekszik. Határos Kisdobronnyal, Dimicsővel és a Latorca túloldalán fekvő Kisgejőccel. Lakossága kb. 700 fő. A faluban magyarok élnek, a lakosság egy-két család kivételével református vallású. „A XIII. században mint nemzetiségi birtok a Becse Gergelyeké, amelyet e nemzetség Apa nevű tagja Eszennyel együtt eladott a Baksa-nemzetségnek. Így a családi birtokosztály kapcsán a Csapy, majd 1355 után a velük ro-

* Egyetemi docens (UNE, Ungvár)

kon Eszenyi családé. Ez időben Szabolcs vármegyéhez számították. A XIV. század második felében Agthelek néven a Csapy család kérelmére Bereg vármegyéhez csatolták. 1854–1861 között egy része ismét Bereg vármegyéhez tartozik” (Csíkvári 1940: 192). A faluban 1945-től elemi iskola működött. Ma általános iskolája van. A községben református templom és két üzlet található. A lakosság főleg földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. A falu messze esik a várostól, nyelvjárásában, nyelvhasználatában sok régiséget megőrzött.

A község nyelvjárása *e-ző* és *í-ző*, pl.: *szíp, kík, kémíny*. A szomszédos falvak lakói ez alapján így csúfolják a telekieket: *Teleken szeren jár a tehen*. Vannak olyan szavak, amelyekben labiális hang helyén van *i*: *fírész, fil, siket, bikfa, íveg, ficfa*. Mókusok *a ficfára!* – így bosszantják a telekieket (mókusokat) a környékbeliek.

2. A mássalhangzók

A mássalhangzó-állomány a köznyelvvel megegyezik, erősen *j-ző*, az *ly* és az *l* helyén is *j*-t ejtenek: *ijen, gója, mijen, jány, pájinka, tajiga, zsemje*. A köznyelvi *n* és *d* palatalizációja a következő alakokban fordul elő: *idegeny, sifony, sezlony, paplany, stablonydeszka, Danyi, penyész, gerebeny, kombány, eternyit, inyekció; térgye, térgyem, térgyepel*. A *t* nem palatalizálódik. A depalatalizáció a *j* (*ly*), *ny*, *gy* esetében fordul elő szórványosan: *váló^u 'vályú', karácsomba, Nagydobromba, savankás* (de *savanyú*), *ténleg, mezsdé*. Néhány szóban megfigyelhető zöngésülés a szó elején és a szó belsejében a *k*, *s* helyén: *góré 'kóró', kázsmír 'kasmír', meglagoszták 'meglakkozták'; zsojtár 'sajtár'*; az *sz* helyén *z*-t ejtenek a *saftos* szó elején, pl.: *zaftosabb legyen*, valamint a *berekszázi 'beregszászi'* szóban. Affrikálódás

figyelhető meg néhány szóban a *z* helyén (*c* vagy *dz*): *ficfa* ~ *fücfá* 'fűzfa', *füddzö*^ü 'fűző', *himbáló*^ü *ddzött*, *pindzír* ~ *pindzér* (de *pinzír* is) 'pénzért'. Az *rj* hangkapcsolat realizációja *rny* a *börnyu*, *kizsbornyú*, *pozdornya* alakokban. Ritkán zöngétlenülés is előfordul: *kácsír* ~ *kácsér* 'gácsér', *priccsesnadrág* 'bricseszadrág'. A hangátvetés is elég gyakori a nyelvhasználatban: *csinál* 'csalán', *csokány* 'kocsány', *kalarábé* 'karalábé', *keleb* 'kebel', *Tekergény* 'Ketergény – község az Ungvári járásban'. Egyéb ritka megfelelések: *nárcis* (kny. *sz* : nyj. *s*); *csizsma* (kny. *z* : nyj. *zs*); *ugorka* (kny. *b* : nyj. *g*); *ladír* (kny. *r* : nyj. *l*); *vő*^ü*fér*, *ró*^ü*zan* (kny. *ly* (*j*), *j* : nyj. *r*), újabban terjed a *vő*^ü*fény* alak.

Hasonulás. Az *rl* hangkapcsolat hasonulása figyelhető meg a *talló*^ü 'tarló', *salló*^ü 'sarló', *pallag* 'parlag' szavakban. Az *rl* hangkapcsolat helyén *rr*-t vagy *r*-t ejtenek: *ërránt* 'ëlránt', *bërra* 'balra', *fära* 'falra'. Egyéb hasonulásos jelenségek: *kloffóló* 'klopfoló', *tennap* 'tegnap', *bizsalma* 'birsalma'. Nincs hasonulás a *vagnak*, *megynek* igékben (Tóth 2017: 226).

Nyúlás. A kutatópont nyelvjárásában elég gyakori jelenség a mássalhangzók nyúlása magánhangzók közötti helyzetben: *fennyü*, *heggeszt*, *koppasz*, *bakkancs*. Leggyakrabban az *l*, *s* és a *t* nyúlik meg. Az *l* nyúlása személyragos határozószókban és néhány főnévben figyelhető meg: *nálla*, *ró*^ü*lla*, *tő*^ü*lle*, *alulla*; *motó*^ü*lla*, *szallag*, *zurbolló*^ü, *vetilló*^ü. Az *s* nyúlását melléknevekben és toldalékok előtt használjuk: *erő*^ü*ssen*, *mogasson*, *szorosso*^ü*n*, *büdössebb*, *vizessen*, *kissebb*. Az *s* nyúlása tehát szófajilag kötött: melléknevekben megtaláljuk, főnevekben nagyon ritka jelenség, pl.: *esső*^ü. A nyelvjárásban megnyúlik az *-ít* képző *t*-je a folyamatos történésű melléknévi igenévképzők előtt: *tanító*^ü, *takarító*^ü, *segítő*^ü, *feszítő*^ü(*vas*). Ezenkívül általános a *tt* ejtése az *ó*^ü*ttó*^ü szóban. A csúfolóban is előfordul, így bosszantják a helyieket: *Amot jön egy ó*^ü*ttó*^ü, *rajta ül ety tanító*^ü. Az *l* és *s* más-

salhangzók megnyúlása az idősebbek és a középkorúak beszédében figyelhető meg, a *t* nyúlása a fiatalabbak körében is elterjedt. Rövidülés: *fó^uró^u*, *orú*.

Kiesés. A mássalhangzók nagyon gyakran kiesnek a beszédben:

- Szókezdő mássalhangzók kiesése ritka, pl.: *talá^zsi* 'stelázi', *kat^uja* 'skatulya', néha egy magánhangzó beiktatásával küszöbölik ki a nyelvjárást beszélők a mássalhangzó-torlódást: *collostok*, *tekenő^ü*, *kamora*, *szereda*.
- A *melyik* névmás ilyen alakokban fordul elő: *méket adod?*, *valamék csak ot lesz*.
- Gyakran hiányoznak a mássalhangzók a szavak végéről: *mer* 'mert', *miér* 'miért', *azér* 'azért', *maj megyek* 'majd megyek'. A *mindjárt* határozószó ilyen formában használatos: *minygya*, *minygyán*, *minygyár*. Elmarad a szóvégi mássalhangzó ilyen szavak végéről: *damasz* 'damaszt', *szanda* 'szandál'.
- Mássalhangzóhiány gyakran az *l* kiesése folytán jelentkezik.

A szótagzáró *l* kiesése a magyar nyelvjárásoknak igen jellemző vonása (Imre 1965: 368). A kutatóponton a következő esetekben realizálódik az *l* kiesése:

a) Szó belsejében, tőszavakban

Rövid magánhangzók után:

- Az *al* hangkapcsolatban megmarad: *szalma*, *alma*, *album*, *alkalmas*. De *meghalt* – *meghó^utt*.
- Az *el* hangkapcsolatban szintén megmarad: *nyelve*, *belső^ü*, *első^ü*.
- Az *ol* hangkapcsolatban az *l* pótlónyúlással kiesik. Az *o* he-

lyén záródó jellegű diftongust találunk, pl.: *ó^ucsó^u*, *ó^udal*, *ó^utt* 'olt', *nyó^uc*, *pó^uc*, *bó^udog*, *mó^unár*, *szó^uga*, *fó^ut*, *hó^ud*, *hó^unap*, *vó^ut*, *gyó^ucs*, *tó^uddás*, *ó^udd* 'oldd meg', *dó^ugozik*, *fó^ud*, *Miskó^uc*, *kó^udus*, *zsó^utár*, *ó^utalmaz*. Leggyakrabban az *l* itt akkor esik ki, amikor azt felpattanó zárhang (*t*, *d*, *g*, *gy*) vagy affrikáta (*c*, *cs*) követi.

- Az *öl* hangkapcsolatban szintén kiesik pótlónyúlással: *ő^ütt*, *ő^üttís*, *ő^ütösztet*, *kő^ütözik*, *bő^ücső^ü*, *fő^üd*, *ző^üd*, *ző^üccsig*, *erkő^ücs* *stb*. Itt ugyanaz a helyzet, mint az *ol* hangkapcsolat esetében, amely erősen ható törvénye a nyelvjárási ejtésnek.
- Az *ul* hangkapcsolatban általában megmarad: *ulti*, de a *kó^ucs* szóban kiesik.
- Az *ül* hangkapcsolatban pótnyúlással kiesik: *kűd*, de *külső^ü*, *üldöz*.

Hosszú magánhangzók után:

- Az *ál* hangkapcsolatban általában megmarad: *álmodik*, *áldomás*, de kiesik ezekben a szavakban: *táca*, *átal*, *átalános*, *páca*, *váltt* 'vált', *kiáltt* 'kiált'.
- Az *él* hangkapcsolatban ritkán kiesik: *nékül*, de *péllda*.
- Az *úl* kapcsolatban megmarad: *túlsó*, de *mútkor*.

b) Abszolút szóvégén

Tőszavakban

Igékben megmarad: *fíl*, *hall*, *íl*, *lel*. Kivéve a *kell* igét, amelyben az *l* pótnyúlással kiesik: *kē*. Egyéb szófajokban különbséget kell tennünk *egytagúak* és *többtagúak* között.

Egytagúak végén. Az *l* általában megmarad: *bal, dal, fal, fél, toll, nyúl*. Kivételt képez az *el-*, *fel-* igekötő. Itt az *l* egyes esetekben kiesik. Ilyenkor a kiesése az *e* megnyúlását vonja maga után: *menny ē, ēmegy, észalad, fēmegy, fēszed, fēkel*. Máskor viszont az igekötők *l*-je nem esik ki, s ilyenkor a köznyelvi kiejtés szerint hangzik: *elad, felad, elmegy, felmegy*. Tehát ebben az esetben ingadozást figyelhetünk meg az *l* kiesésével kapcsolatban.

Többtagúak végén. A szótagzáró *l* egyes szavakban kiesik, másokban viszont megmarad. Itt figyelembe kell venni az *l* előtti magánhangzó minőségét.

Rövid magánhangzó után:

- Az *al* hangkapcsolatban megmarad. Pl.: *kazal, hajnal, angyal, vonal, hivatal*. Kiesik: *nappā*.
- Az *el* kapcsolatban pótnyúlással kiesik: *reggē, szíjjē*. Megmarad: *eledel, hetel, vitel, lengyel, kengyel*.
- Az *il* hangkapcsolatban megmarad: *szalicil, civil, krokodil*.
- Az *ol* kapcsolatban megmarad: *jászol, angol, alkohol*, viszont a бүki nyelvjárásban itt is kiesik. Pl.: *jászu* (Balogh 1968: 358).
- Az *öl* hangkapcsolatban megmarad: *öböl, köböl, ököl*.
- Az *ül* kapcsolatban pótnyúlás nélkül kiesik: *körübelü, nékü*.

Hosszú magánhangzó után:

- Az *ál* hangkapcsolatban ingadozik: *szanda, de halál, kanál, fonal*.
- Az *él* kapcsolatban megmarad. Pl.: *kötél, fedél, levél*, de az *é* helyett *ē*-t ejtenek.
- Az *ől* kapcsolatban megmarad: *felőül, előül*.

Toldalékok végén

- Az *l* egyszerű képzőként vagy a képzőbokor utolsó elemeként megmarad a szó végén. Pl.: *firkál, urizál, taszigál, dobál, filel, járkál, kiabál, vasal, forral, mozdul, fordul*.
- Az *l* az igei személyrag végéről mindig elmaradhat pótnyúlással: *nézē, eszē, teszē, inná, hozná, ennē, mentē, gondoltá*.
- A *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről* határozóragok végéről lekopik az *l*: *házbu, kertbu, fábú, asztāru, székrū, arrú, merrū*.
- A *-nál/-nél* határozórag *-ná/-né*: *iskoláná, padná, kertné, kerítísné*.
- A *-stul/-stül* határozórag végéről is eltűnik az *l*: *falustú, családostú, földestű, szekerstű*.
- A *-val/-vel* rag *l*-je is elmarad. Pl.: *késsē, ceruzávā, emberrē, ezzē, azzā*.

Balogh Lajos megállapítása szerint legerősebb, még ma is szinte 100%-os az *l* eltűnése a *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről, -nál/-nél, -stul/-stül* határozóragokban: *faltú, kerbú* (Balogh 1968: 355–361).

Toldalékok előtt

- Igékben megmarad: *kapálni, beszéltem*.
- Egyéb szófajokban kiesik, és a magánhangzó megnyúlik: *ifékor, fedēre* (fedélre), *asztāra, hó"tra* (holtra), *fārul* (falról), *reggēre, díre, nappāra, fāra* (falra), *hajnāra*.

A szófajtság bizonyos mértékig befolyásolja az *l* viselkedését. Pl.: a *nappā – nappal* mint határozószó lehet *l*-es és *l* nélküli is, de főnévként toldalékolva már csak *l*-es tő fordul elő. Pl.: *nappalok, nappaltól*.

Az *l* tehát leggyakrabban toldalék előtt akkor esik ki, ha a toldalék pergőhanggal, *-r*-rel kezdődik: *hajnāra* (hajnalra).

- Az *l* mindig megmarad toldalék előtt akkor, ha az alapalak csak szóvégi *l*-lel használatos: *faltú, ridikülbe, tollas, apostolok*.

c) Az *l* felcserélődése

Egyes szavakban az *l* úgy esik ki, hogy egy másik mássalhangzó foglalja el a helyét. Egyes esetekben az *l* előtti magánhangzó is változik. Pl.: *hun ~ hol. Máskor viszont változatlan marad: pájinka – pálinka, zsemje – zsemle, tanál – talál, danol – dalol*.

Összefoglalva a szótagzáró *l*-ről elmondottakat:

- Kiesik az *l* a szó belsejében, tőszavakban a rövid magánhangzó és az *l* kapcsolatban akkor, ha az *l*-t felpattanó zárhang (*t, d, g, gy*) vagy affrikáta (*c, cs*) követi, főként az *o, ö*, ritkábban az *e, á, i, u* magánhangzók után.
- Szóvégén igékben a rövid és hosszú *l* mindig megmarad, függetlenül attól, hogy az ige egy vagy több szótagú-e, hogy rövid vagy hosszú magánhangzó áll-e a szóvégi *l* előtt. Kivétel a *kell ~ kē* ige.
- Szóvégén névszókban egyszótagúaknál mindig megmarad, többszótagúaknál fele-fele arányban: *dal, nyúl, reggē, nappā*.
- A szóvégi *l* képző mindig megmarad: *dobál, kiabál*.
- Az *l* igei személyrag általában kiesik: *nézē, eszē*.
- Az igekötők *l*-jével kapcsolatban ingadozás van: *elme gy – ēme gy*.
- A határozóragok végéről elmarad az *l*: *kērbű, háztú, családostú*.
- Toldalékok előtt akkor esik ki leggyakrabban, ha a toldalék pergő hanggal kezdődik (*r*): *fārú, reggēre*.

Mássalhangzók betoldása. Gyakran előfordul a szóvégi betoldás, pl.: *tulipánt, banánt, kombinét*; máskor a tájnyelv használói megőriztek a szóban olyan mássalhangzót, amelyik a köznyelvi változatból már eltűnt, esetleg be sem került oda: *tövísk, befőšztes üveg* (Bíró–Fekete–Kornyané Szoboszlai 2011: 61).

3. Összegzés

Tiszaágtelek nyelvjárására még jellemzők a vizsgált és elemzett mássalhangzó-változások, megfelelések. Megfigyelhetők az idősebbek és a fiatalabbak nyelvhasználatában egyaránt.

A szakírók szerint a nyelvjárások visszaszorulása természetes folyamat, azonban a kisebbségi létben sok olyan archaikus vonást őriztek meg, amelyek a többi magyar nyelvjárásra már nem jellemzők. „A kisebbségi magyar nyelvjárások jövőjét az határozza meg, mennyire ragaszkodnak beszélők a magyar nyelvhez és magyar identitásukhoz” (Kiss 2017: 219). A tisztaágteleki lakosság – a legfiatalabb korosztálytól a legidősebbekig – tudatosan ragaszkodik anyanyelvéhez, kultúrájához, hagyományaihoz, őrzi identitását. Családi, baráti körben, a falu közösségében anyanyelvjárásban, magyarul kommunikálnak.

Ezért a továbbiakban is nagy feladat hárul az oktatási intézményekre: az iskolában is anyanyelvjárásunk megismerésére, megőrzésére, megbecsülésére és használatára kell ösztönözni a tanulókat. A tanórán, a szakköri foglalkozásokon is alkalmat kell találni arra, hogy egy-egy téma kapcsán nyelvjárási példákkal is illusztráljuk a tananyagot. A jövőben tantervbe is be kellene iktatni a nyelvjárási alapismereteket.

A felsőfokú tanintézményekben tudatosítani kell a fiatalokban, hogy az anyanyelv, az anyanyelvjárás, a hagyományörzés fontos

nemzetmegtartó erő. A népi mesterségek szókincsének, a szokásoknak, hagyományoknak a gyűjtése és feldolgozása segítheti az anyanyelvjárás mélyebb megismerését, gazdagságának meglátását. Ha egy múzeumban rácsodálkozunk a régi tárgyi és szellemi értékekre, emlékekre, tegyük ezt a nyelvjárásokkal is, hisz élő nyelvmúzeumnak tartják. A nyelvjárások megfelelő szintű oktatása is segíthet abban, hogy az iskolába kerülve a tanár is fontosnak tartsa a nyelvjárások megőrzését, tanulmányozását.

IRODALOM

- Balogh Lajos 1968. A szótagzáró *l* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* LXIV., 3. sz., 355–361.
- Bíró Ferenc – Fekete Péter – Kornyané Szoboszlay Ágnes 2011. *Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén*. Eger. 46–73.
- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015. *Magyar nyelvjárások*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 368–374.
- Csikvári Antal (szerk.) 1940. Ung és Ung Vármegye. Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala. Budapest. 410.
- Imre Samu 1965. A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* LXI., 3. sz.
- Kiss Jenő 1968. A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelv* LXIV., 3. sz., 361–364.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.
- Lizanec Péter – Horváth Katalin 1981. A kárpátontúli magyar

nyelvjárások főbb sajátosságairól. *Magyar Nyelvjárások*. XXIV, 3–18.

- Lizanec Péter (főszerk.) – Horváth Katalin (szerk.) 2012–2013. A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára 1–2. Kárpáti Kiadó. Ungvár.
- Tóth Péter 2017. A szürtei nyelvjárás rövid leírása. ...ahogy a csillag megy az égen...*Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely. 219–238.

ABSTRACT

MAGDOLNA GYÖRKE

Consonant changes in the Tiszaágtelek dialect

The Hungarian dialects in Zakarpattia belong to the north-eastern dialect type. That is why they are characterized by a strong j-sound, long high-pitched vowels (or front vowels) shortening, and diphthong dropping.

As for the consonant system, our dialects are almost identical with the ones in the spoken language. This research deals with the consonant changes in the Tiszaágtelek dialect of the Uzhhorod region, Zakarpattia. These include: palatalization, depalatalization, affrication and metathesis. The analogy, elongation, the insertion and the loss of consonants, as well as the loss of the syllable closure are also analysed.

The Tiszaágtelek dialect is also characterized by the examined and analysed consonant changes and correspondences. These can

be observed in the language use of both the elderly and the younger people.

Therefore, educational institutions still face a difficult task: students should be encouraged to learn, preserve, appreciate and use their mother tongue at school. The higher educational institutions should make young people aware of the fact that the use of the mother tongue and the mother tongue dialect and the preservation of traditions are important factors contributing to the survival of the nation.

Keywords: consonant changes, palatalization, depalatalization, affrication, metathesis, assimilation, elongation, insertion and loss of consonants

NYELVSTRATÉGIAI LEHETŐSÉGEK MOLDVÁBAN

HOPPA ENIKŐ*

1. Bevezető gondolatok

A nyelvjárás egy nyelvnek területéhez kötött változata, mely eltér a köznyelvi változattól, és melyet általában a falvakban élők elsődleges nyelvváltozatukként használnak egymás között szóbeli formában a mindennapos informális beszédhelyzetekben (Kiss 2001: 36).

A nyelvjárást beszélő falusi lakosság megszokott életformája a 20. század második felében változásnak indult. A globalizációval a helyhez kötött hagyományos paraszti életforma bomlani kezdett. Néhány évtized alatt gyökeres változások történtek. A falusi lakosság többsége városokba költözött. A faluban maradt lakosság nagy része a munkahely elérése céljából napi ingázásra kényszerült. A nyelvjárások beszélői vagy elhagyták azt a közeget, ahol a nyelvjárást beszélték, vagy falusi környezetben maradván a mobilitás és a média révén a nyelv standard változata kezdett beáramlani hozzájuk. Az életforma megváltozása hatással volt a magyarországi nyelvjárások használatára.

* Magyarnyelv-tanár (PTE Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium 1. számú Általános Iskolája)

Hasonló életmódbeli változások zajlottak Moldvában is, melyek az ott élő magyarok nyelvhasználatát is befolyásolták. A moldvai magyarokat csángóknak is hívják. A globalizációs változások valamivel később kezdődtek, de ma a moldvai magyar falvakban élők életmódja is különbözik attól a földművelő életmódtól, mely évszázadokon át jellemezte őket. Nagyon nagy arányú az elvándorlás. A 90-es években a határok megnyílásával a magyar nyelvismeretet kihasználva a legtöbben Magyarország felé igyekeztek. Később más nyugati országok vonzóbb célponttá váltak. Ma nem elsősorban Magyarországra vagy a nagyvárosokba, hanem külföldre: Olaszországba, Spanyolországba, Angliába vándorolnak. Vannak családok, ahol a családfő dolgozik külföldön, de nagyon gyakori, hogy a moldvai magyarok családotul költöznek külföldre. Az elvándorlás a fiatalok körében a legnagyobb mértékű.

2. A magyar nyelv helyzete Moldvában

Kisebbségi helyzetükből adódóan a helyi nyelvjárást nem a magyar köznyelv, hanem a román nyelv szorítja ki. Románia államnyelve a román, ez minden hivatalos érintkezés nyelve. A faluban a templom és az iskola nyelve is román. A második világháború utáni néhány év kivételével az iskolák nyelve Moldvában mindig a román volt. A család és a falu informális nyelvhasználatán kívül a magyarnak nem volt szerepe.

Különböző társadalmi és politikai tényezők hatására a magyar nyelv egyre nagyobb teret veszít Moldvában. A magyar származást a vallási felekezet alapján lehet meghatározni. 2008-2011-es adatok alapján Moldvában 168 720 katolikus él, akik közül 113 145-en nem értenek magyarul, 43 559-en beszélnek magyarul, közülük 23 774-en anyanyelvként beszélik. Százalékos arányban megadva a katoli-

kusok 26%-a beszél magyarul valamilyen szinten (Tánczos 2011). Joshua A. Fishman (1991) a nyelvek veszélyeztetettség fokozatait egy nyolcfokú skála alapján határozta meg, melyben a nagyobb értékhez tartozó nyelveket nagyobb mértékben fenyegeti a kihalás veszélye. A fishmani skála alapján Bodó (2004) felmérést végzett a moldvai magyarok körében, melynek eredményei szerint a nyelvük a 7. szinthez sorolható, tehát a nyelvcsere előrehaladott.

3. Visszaszorulóban lévő nyelvek revitalizációja

A nyelv a kultúra része, funkcióját a használatban tölti be. A nyelvek sorsát a beszélők alakítják. A társadalom tagjaiként a nyelvhasználók életkörülményei időről időre változásokon mennek keresztül. Így a nyelvhasználatban végbemenő változások természetes válaszok a társadalmi körülmények változásaira. A történelem folyamán számos nyelv halt ki vagy használata szorult vissza, hogy csak néhány példát említsek: dalmát, szogd, poláb, kun, illír, etruszk. Ugyanakkor nyelvek, nyelvváltozatok születésének is tanúi lehetünk, ha a pidgin és a kreol nyelvekre gondolunk. A nyelvek életében, sorsában olykor meglepő változások is történnek, ha például a kihalás szélén álló vagy már kihalt nyelvek újra használatba kerülnek. Gondoljunk az írre, a walesire, a maorira, a katalánra vagy a héberre. Ezeknek a nyelveknek a használatát revitalizációs intézkedések révén terjesztették.

4. Lehetséges stratégiák a magyar nyelv revitalizációjára Moldvában

A magyar nyelv visszaszorulóban van Moldvában, a beszélőket a nyelvvesztés fenyegeti. A magyar nyelvnek korábbi helyzetéhez ké-

pest fellendülése volt tapasztalható a 90-es években, amikor magyar nyelvoktatás indult a moldvai magyar falvakban élő gyerekek számára. Ugyanebben az időben nyíltak meg a határok Magyarország felé, és vált intenzívebbé a kapcsolat a moldvai és a Kárpát-medencei magyarok között. A magyar nyelvű média szintén elérhető lett Moldvában. Így a magyar köznyelvi változat több csatornán keresztül kezdett eljutni Moldvába. A magyar nyelv tervszerű terjesztését az iskolai és iskolán kívüli oktatást jelentette, mely szintén a köznyelvi formát közvetítette. Ez a nyelvváltozat nem azonos a családban használt magyar nyelvvaltozattal. Ha a magyar nyelvet nemcsak a használat nélküli nyelvismeret szintjén, hanem a mindennapi beszédben is használt formában szeretnénk megtartani, akkor a revitalizációs folyamatban az oktatásnak másodlagos szerepe van. Fontosabb feladat, ahogy Fishman (1991) is hangsúlyozza, a családi nyelvhasználat befolyásolása.

Az informális nyelvhasználat és különösen a családi nyelvhasználat az a domain, ahol kívülről jövő kezdeményezést a legnehezebb megvalósítani. Itt játssza a legfontosabb szerepet a beszélők attitűdje, érzelmi viszonyulása a nyelvhez. Befolyásoló tényező az is, hogy identitásukban a nyelv mennyire játszik meghatározó szerepet. Mindenképp fontos, hogy a kérdéses nyelvvaltozathoz pozitívan viszonyuljanak, és maguk érezzék szükségét a nyelv használatának.

Moldvában a visszaszoruló magyar nyelv iránt érzett negatív vagy semleges attitűdöt szükséges lenne pozitívvá változtatni. Különböző módszerekkel közvetett úton fontos lenne elérni, hogy a moldvai magyarok hasznosnak és értékesnek érezzék a helyi nyelvvaltozatot, melyhez pozitív élmények köthetők. A nyelv továbbadási szándékának ösztönzése lenne célszerű.

Mielőtt bemutatnék egy erre vonatkozó lehetséges cselekvési tervet, kitérnék néhány fontos körülményre, melyek meghatározzák a Moldvában tervezhető stratégiát.

A határon túli magyarok egészen Trianonig egy államban éltek a mai Magyarország területén élőkkel. A határok megváltozása ellenére beszélt nyelvváltozataik ma is a magyar nyelv változatai közé tartoznak, egységet alkotnak. Még a 21. század elején is a magyar nyelv fogalma a határokon belül és kívül beszélt változatokat együttesen magában foglalja. Ugyanúgy a magyar nyelv egységébe tartozik a moldvai csángók által beszélt magyar nyelvváltozat. Archaikus nyelvjárásuk azonban a köznyelvi változattól a legtávolabb áll. Ennek oka, hogy ők nem Trianon idején, hanem évszázadokkal korábban szakadtak el az összefüggő magyar nyelvterülettől. Elszakadásuk nem határmódosítással, hanem kitelepítéssel, kivándorlással történt. Mai helyzetük történelmi előzményei lényegesen különböznek a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyar közösségek történelmi előzményeitől. Az elszakadás több száz évvel ezelőtti idejének, valamint nyelvsziget helyzetüknek köszönhetően nyelvváltozatukban a nagy számú archaizmus mellett számos önálló nyelvi alkotást találunk, és a román környezet hosszú távú hatása érzékelhető nemcsak a szókincsben, hanem kisebb mértékben ugyan, de a grammatikai rendszerben is. Az eltérő történelmi háttér identitásuk alakulását is meghatározta. A modern magyar nemzet fogalmának kialakulása idején, amikor a nyelv az identitás meghatározó tényezője lett, már nem éltek magyar nyelvterületen. A magyar nyelvet sem tekintik a közösséghez való tartozás kifejezőjének. Számukra a vallás a meghatározó, hiszen katolikus vallásuk különíti el őket egyértelműen a körülöttük élő görögkeleti románoktól. A magyarul már nem beszélő csángók magyar eredetét is római kato-

likus vallásuk bizonyítja (vö. Szabó T. 1981: 520). A magyar nemzet-té válás folyamataiból kimaradtak, ugyanakkor benne éltek a román nemzet létrejöttének eseményeiben. A 19. század második felétől a helyi és a megyei adminisztráció, az iskarendszer és a katolikus egyház a román nemzeti öntudat megerősítésére törekedett. Ma identitásukban kissé bizonytalanok, a románokhoz hasonlítva magyarnak érzik magukat, a magyarokhoz hasonlítva csángónak.

4.1. Nyelvstratégia a családi nyelvhasználat befolyásolására

4.1.1. A moldvai magyar nyelvváltozatok presztízsének emelése

A családi nyelvhasználat befolyásolása mindezen körülmények figyelembevételével lenne kívánatos. A nyelvvesztés folyamatának visszafordítására azokban a családokban van reális lehetőség, ahol még vannak anyanyelvi beszélők. A családi nyelvhasználat a beszélők saját belső elhatározásából tud megváltozni. Azt azonban, hogy ők saját nyelvváltozatukat érdemesnek tartják-e arra, hogy használják, azt kívülről is befolyásolni lehet.

Legalapvetőbb megvalósítandó célnak azt gondolom, hogy a moldvai magyarok nyelve a saját szemükben rangot, értéket kapjon. Mindaddig, amíg ki vannak téve annak, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatot a magyar köznyelvhez vagy más magyar nyelvváltozatokhoz hasonlítják, ennek megvalósulása nehézségekbe ütközik. Közvetítsük számukra azt a valódi tényt, hogy a csángó nyelvjárás ugyanolyan tökéletes, mint a magyar köznyelv, akkor is, ha különbözik tőle. Moldvában ez a magyar nyelv. Nyelvi különbségük

elismerésével csökkenthetnénk a köznyelvnek való megfelelés kényszerét, így javulhatna attitűdjük saját nyelvük iránt. A legismertebb sikeresen revitalizált nyelvek esetében közös az a körülmény, hogy az adott nyelveket egyetlen más országban sem beszélik többségi és államnyelvként, így például a maori, az ír, a walesi, a katalán nyelv beszélőinek nem kell saját nyelvüket ugyanazon nyelvnek egy presztízsebb változatához hasonlítaniuk. A szóhasználatban a moldvai magyar nyelvjárások megnevezésekor hasznos lenne minél gyakrabban a *csángó/csángómagyar* elnevezést használni, és a róluk szóló, nyomtatásban megjelenő kiadványok címében is alkalmazni. Az önálló név *csángó/csángómagyar* használatával a nyelv rangját is emeljük. Mindezekkel együtt senki sem vitatja, hogy a csángó ugyanannak a magyar nyelvnek egy változata, melyet más változatokban a Kárpát-medencén belül még kb. 13-15 millióan beszélnek. A magyar nyelvjárások közül viszont a köznyelvi normától legtávolabb esik, rendszerében a legtöbb köznyelvitől eltérő sajátossággal találkozhatunk. Ez kiegészül azzal, hogy kultúrájukban szintén különböznek a Kárpát-medencei magyaroktól, így azt gondolom, hogy csángóságuk hangsúlyozása és nyelvüknek *csángóként/csángómagyarként* való említése nem alaptalan ebben a helyzetben. Azaz, hogy elismerjük nyelvi különbségüket, levesszük róluk azt a terhet, hogy nyelvüket a magyar köznyelvi változathoz hasonlítsák, mely eljut hozzájuk a magyarországi kapcsolataikon, a médián és a magyar nyelvoktatáson keresztül.

4.1.2. Lehetséges módszerek

Mindezeket a gondolatokat milyen módon lehetne eljuttatni a moldvai magyarokhoz?

1. Fontos lenne a nyelvjárásnak írott változatban történő megjelenése. A magyar írásrendszer vagy annak kis mértékben módosított változata segítségével. A már sok éve folyó magyaroktatásnak és az erdélyi iskolákban való tanulásnak köszönhetően sok fiatal ismeri a magyar ábécét. Olyan újság, folyóirat megjelenésére lenne szükség, mely minden családhoz eljut, a helyi nyelvváltozatban íródik, és melyben őket érintő és érdeklő, a mindennapi életükben szerepet játszó témákról olvashatnak.

2. Ennél fontosabb, és a 21. században talán a legfontosabb az lenne, ha a csángó nyelvjárás eljutna és elterjedne az új nyelvhasználati területeken. Azokon a területeken, melyekkel az emberek többsége ma a leginkább kapcsolatban áll. Az UNESCO veszélyeztetett nyelvek kérdését vizsgáló bizottsága 2003-ban keretrendszert dolgozott ki a nyelvek vitalitásának kiértékelésére. A vizsgálati szempontok között szerepel a nyelvnek az új nyelvhasználati színtereken történő megjelenése. A moldvai magyar nyelvjárásról internetes oldalak készülhetnének nyelvjárásban. Hírek, időjárás-jelentés, reklámok lehetnének hallhatók, olvashatók a világhálón. Létezhetne internetes csángó-magyar és magyar-csángó szótár. A telefonok választható nyelvei között szerepelhetne a moldvai nyelvváltozat. Készülhetne útvonaltervező és navigáció csángó nyelvjárásban.

Kiváló kezdeményezés a 2016-ban csángó nyelvjárásra szinkronizált *Jézus* című film közzététele a YouTube-on. Jelenleg 23 000 kattintás történt rá. Készült egy változat gyerekeknek, melyet eddig 800-an tekintettek meg. Sok más, sokak által kedvelt filmet, filmsorozatot, televízió-műsort kellene leszinkronizálni csángó nyelvjárásra, és terjeszteni a moldvai magyarok körében. Készülhetnének mesék, mesesorozatok gyerekeknek. Így nyilvánvalóvá válhatna számukra, hogy az ő nyelvváltozatuk is megjelenhet a médiában,

akár a köznyelv, melyet a televíziós csatornákon és most már internetes oldalakon is hallhatnak, és melyet, elsősorban a szókincs miatt, olykor-olykor nehézségek árán tudnak csak megérteni.

3. Évente több alkalommal megrendezendő programokra lenne szükség, ahol a résztvevők, előadók stb. kizárólag helyi nyelvváltozatban beszélnének.

4. Egy nyelv fennmaradása szempontjából meghatározó a fiatalok létszáma a nyelvközösségen belül, hiszen ez biztosítja a közösség jövőjét. Moldvában a fiatalok körében nagyon nagy arányú az elvándorlás. Többségük külföldön dolgozik, vagy családotul ki is települt oda. Nagy probléma a munkahelyek hiánya. Munkahelyteremtéssel a csángó fiatalok nagyobb számban lennének megtarthatók szülőföldjükön. Családok megélhetését biztosíthatná a turizmus fejlesztése. A Kárpát-medencei magyarok részéről nagy érdeklődés mutatkozik Moldva iránt. Évente számos turista, gyűjtő érkezik hozzájuk. Gondot jelent a szálláshelyek hiánya. Panziók, éttermek létesítése a moldvai falvakban hozzájárulna a munkalehetőségek bővüléséhez. Hasonlóan hasznos és a revitalizációt is segítő munkalehetőséget biztosíthatna az, ha a moldvai falvakban magyar kulturális intézmények létesülnének, ahol helybeli fiatalok dolgoznanak főállásban, és közreműködnének azoknak a nyelvstratégiai terveknek a megvalósításában, melyekről a fentiekben szó esett.

4.2. Nyelvstratégia a nyelv intézményes támogatására

A családi nyelvhasználatot erősíti az iskolai nyelvoktatás. Az intézményes oktatás akkor hat támogatólag, ha a családban használt és az iskolában tanult nyelvváltozat megegyezik.

4.2.1. A magyar köznyelv oktatása

A néhány évtizede Moldvában az iskolai keretek között és iskolán kívül oktatott nyelv a magyar köznyelv. A szülőknek is arra van igénye, hogy gyermekük a magyar köznyelvet tanulja meg jól. A román politika a két nyelvváltozat közti különbségre alapozva főként az egyházon keresztül azt hirdeti számukra, hogy az ő nyelvük nem azonos a magyar nyelvvel, annak csak elkorcsosult változata. Emellett ők is érzik a különbséget a két nyelvváltozat között. A szülőknek így nincs igénye arra, hogy gyermeküknek nyelvjárást oktassanak.

A moldvai magyaroktatásról több tanulmányban is olvashatunk (Hegyesi 2004, Borbáth 2000, 2002, Sándor 2003, Streli 2004). Heltai (2006: 161) a moldvai magyartanításról szólva írja, hogy cél egy Kárpát-medencei nyelvváltozat elsajátítása. Azt gondolom, hogy a köznyelvi változat oktatása fontos, hiszen igényük van rá. A nyelvjárás ismerete meg is könnyíti a köznyelvi változat megtanulását. A magyar köznyelvi ismereteiknek gyakorlati hasznát veszik Moldván kívül.

Ha a magyar köznyelvet ismerők számát szeretnénk növelni, akkor nem vagyunk elkésve, mert szervezett formában idegen nyelvként bármikor bevezethető akár felnőttek számára is. Így azokba a családokba is eljuthat a magyar nyelv, ahol már minden generáció románul beszél. Ebben az esetben a román anyanyelvű moldvai katolikusok magyarul is megtanulnak beszélni, mely számukra egy jól vagy rosszabbul beszélt idegen nyelv lesz, és mely a családi nyelvhasználatba nem fog bekerülni. Jó példát láthatunk erre a magyarországi németek esetében. A magyarországi német kisebbség körében a fiatalok közül is sokan beszélnek németül. Azonban néhány idős ember kivételével a Hochdeutschot beszélik, és azt is tanítják az is-

kolákban és a nemzetiségi iskolákban is. Csupán a magyar köznyelv terjesztésével nem segítjük a magyar nyelv megmaradását Moldvában. Az intézményes keretek közt tanult nyelvváltozat amellett, hogy nem erősíti a helyi nyelvjárás szerepét, megbélyegzően hat rá, mivel a köznyelvi normát írja elő követendőnek. Közvetett módon a nyelvjárás használatát gyengíti. Ezzel azoknak a román anyanyelvű katolikusoknak a száma fog emelkedni, akik idegen nyelvként magyarul is beszélnek.

4.2.2. A moldvai magyar nyelvváltozat oktatása

A köznyelv oktatása mellett vagy helyett elengedhetetlennek tartom a nyelvjárás oktatását. Azokban a családokban, ahol valamelyik generáció vagy generációk beszélnek még magyarul, ott a családi nyelv a moldvai magyar nyelvváltozat, szinte már mindenhol kiegészülve a románnal. Ha a családi magyar nyelvhasználatot intézményesen is támogatni szeretnénk, akkor az iskolai vagy iskolán kívüli oktatásban a nyelvjárásnak lenne szükséges megjelennie. A nyelvjárás oktatása a nyelv presztízsét is emelné Moldvában. A köznyelv és a nyelvjárás közti diglossziás viszony kialakításának nincsenek meg a feltételei, mivel Moldvában a magyar köznyelv semmilyen hivatalos érintkezésben nem használható. A moldvai magyarok életében a román nyelv és valamely moldvai magyar nyelvjárás játszik szerepet. A magyar köznyelv nem része mindennapi életüknek.

A nyelvjárás oktatásának gondolata felveti a kérdést, hogy miként lehet ezt megoldani olyan helyen, ahol a nyelvjárásnak Moldván belül is több változata létezik. Nem várható el a tanároktól, hogy tananyagot írjanak az adott falu nyelvjárásához. Szükség lenne tankönyvekre. Hasznos lenne legalább kétféle tankönyvet írni: egyet

a középkorban kitelepült mezősegi nyelvjárású falvak számára és egyet a székely eredetű falvak számára. Egy másik, talán könnyebben megvalósítható lehetőségként merülhet fel, és a gyakorlatban jobban használható lenne egyetlen részletes tankönyv megírása, mely a közös jellemzőket veszi alapul, és a nyelvtani rendszerben vagy a szókincsben megmutatkozó különbségeket külön-külön fejezet tárgyalná a mezősegi és a székely nyelvjárások vonatkozásában. Ezen fejezetek közül minden faluban csak a rájuk vonatkozó fejezetet tanítanák.

Egy csángó koiné kialakítása problémás lenne, mert nincs a változatok között olyan, amely magasabb presztízsű a többinél. Egy mesterséges közvetítő nyelv kidolgozása pedig nem javasolt, mert úgy egy olyan nyelvváltozatot kellene terjeszteni, mely senkinek sem anyanyelve. Heltai (2004: 132) szerint a csángó koiné kialakítására nem volna helyi támogatás.

A tankönyvek mellett szótárak és nyelvtankönyvek születhetnének. A nyelvtankönyvekben érdemes lenne a tankönyvekhez hasonlóan külön tárgyalni a legalább kétféle nyelvjárási változatot. Nagy jelentősége van a 2016-2018-ban Péntek János szerkesztésében megjelent, *csángó szótár*ként is emlegetett *A moldvai magyar tájnyelv szótárának*. Első kötete a csángó nyelvi formáknak közmagyar, román és angol jelentését adja. Második kötete közmagyar-moldvai magyar szótár.

4.2.3. A templomi nyelvhasználat kérdése

A nyelv intézményes megjelenéséhez kapcsolódik a templom nyelvének a kérdése. A moldvai csángó családok életében a hit mindig fontos szerepet játszott. A hitélet románul zajlik, és román katolikus

egyház a moldvai katolikusok elrománosítására törekszik. A magyar nyelvű misézés a magyar nyelvhasználatra erősítőleg hathatna Moldvában. A templomi nyelv szimbolikus értékkel is bír, hiszen a magyar nyelvű misével a román katolikus egyház, mely tagadja a moldvai csángók magyar nyelvűségét, elismerné azt. A csángók számára ma a román nyelvű mise természetes, nem kifogásolják. A magyar nyelvű liturgiát nem ismerik. Sételmezik viszont, hogy az egyházi szertartások mint a keresztelő, az esküvő, a temetés, nem magyar nyelven zajlanak. A nyelvi revitalizációban az egyházi nyelvhasználatot befolyásolni nem tudjuk, mert a moldvai hitélet a román katolikus egyház irányítása alatt áll.

A fent bemutatott lehetséges stratégia nyelvészeti szempontú, mely természetesen gazdasági alapokat is igényel, és a politikai viszonyoktól sem független. Leginkább mégis az érintettek aktív közreműködését igényelné. Kontra (2003: 23) hangsúlyozza, hogy egy népcsoportot akarata ellenére nem lehet megtartani. Fontos lenne megtalálni a csángó nyelvjárás helyét a 21. századi román társadalomban. A moldvai csángók jelenlegi helyzetében, azt gondolom, nem az a kérdés, hogy románná válnak-e vagy magyarok maradnak, hanem az, hogy románok lesznek-e vagy csángók/csángómagyarok.

5. A moldvai csángókhoz hasonló helyzetben lévő közösségek

Ismerünk más államokban élő hasonló helyzetben lévő nyelvszigeteket. Észak – Olaszországban találhatjuk a cimber, a moken, a karintiai és a walser közösséget, akik nyelvszigetként archaikus német nyelvjárásokat beszélnek. A nyelvjárások falvanként is további változatokra tagolódnak. A négy közösség létszáma az olasz több-

séghez képest elenyésző: az ország több mint 60 milliós népességében a karintiaiak kb. 2300-an, a cimberok kb. 5200-an, a mokenek kb. 1000-en és a walserek kb. 5200-an vannak. Háromnevű – olasz, német, német nyelvjárási – településeik vannak. A 80-as években változások kezdődtek a nyelvek életében. Nyelvjárásaikat kodifikálták: nyelvtankönyvek, szótárak, tankönyvek születtek, írásrendszert dolgoztak ki a számukra. Erős lokális identitás jellemzi őket, így a nyelvjárási változatokat falvanként kodifikálták. A nyelvjárások oktatását bevezették az iskolai és a felnőttoktatásba. Az olasz állam hivatalos kisebbségei között nem szerepelnek, de azok a tartományok, melyek területén élnek, törvényeikben kimondják a cimber, a moken, a karintiai és a walser kisebbség nyelvi és kulturális védelmét. Kulturális szervezeteket, intézményeket hoztak létre, melyek az érintett falvakban működnek, és ahol helyiek dolgoznak. Az érintett településeken az utcai feliratokat nyelvjárásban is olvashatjuk. Önálló nevük van: a *cimber*, a *moken*, a *karintiai* és a *walser* külső és belső etnonima egyben. 2013 és 2015 között szociolingvisztikai felmérést végeztem a négy nyelvszigeten (vö. Hoppa 2017). A kutatásokból az derült ki, hogy az utóbbi évtizedek változásai a nyelvjárások presztízsét megemelték, és a nyelvhasználatot is befolyásolták. A nyelvcsere nem állították meg ugyan, de lelassították.

6. Összegzés

A magyar nyelv társadalmi okokból visszaszorulóban van Moldvában. Mivel a román állam területén élnek, a többségi nyelv ismerete elengedhetetlen számukra. A román politika soha nem támogatta a moldvai magyarokat nyelvük megőrzésében. A kisebbségi helyzetben fontos lenne, ha a beszélők nem éreznék a moldvai magyar

nyelvet még a magyar nyelvváltozatok között is alacsony rangúnak. A nyelvcseré visszafordítása leghatékonyabban a családi nyelvhasználat befolyásolásával lenne elérhető. A családi nyelvhasználat megváltoztatása kívülről jövő kezdeményezésből közvetlenül nehezen valósítható meg. Ezért olyan feltételek megteremtése lenne a cél, melyek arra ösztönzik a moldvai magyar nyelvjárások beszélőit, hogy nyelvváltozatukat saját elhatározásukból használják a családban, és adják tovább a következő generációnak. Ebben a folyamatban legfontosabbnak azt tartom, hogy a nyelvváltozat a moldvai magyarok számára presztízst kapjon. Ezen cél elérését különböző intézkedések szolgálhatnák: a csángó nyelvjárás eljuttatása az új nyelvhasználati színterekre, elsősorban az internet használaton keresztül, beleértve a népszerű videómegosztókat és hírportálokat, de a telefonok, navigációs rendszerek használatában is megjelenhetnének. Foglalkozni kellene a fiatalok elvándorlásának megállításával. Szükség lenne a nyelvjárásnak írásban történő megjelenésére. A moldvai magyartanítás alapját a nyelvjárás oktatása jelenthetné, amely igény esetén kiegészülhet a köznyelv tanításával is. Ehhez tankönyvek írására lenne szükség. Mivel a magyar köznyelv Moldvában nem része a mindennapi életnek, ezért a moldvai katolikusok úgy maradhatnak magyarok, ha csángóságukat megőrizhetik.

IRODALOM

- Bodó Csanád 2004. Nyelvi szocializáció és nyelvi tervezés a moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségekben. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. szám. Budapest. 37-66.

- Borbáth Erzsébet 2000. A moldvai csángó gyermekek kétnyelvűsége. *Nyelvünk és Kultúránk* 121: 107–109.
- Borbáth Erzsébet 2002. A moldvai csángó gyermekek székelyföldi iskoláztatásának tapasztalatai. In: A. Jászó Anna – Bódi Zoltán (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 228–233.
- Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters 76. Clevedon.
- Hegyeli Attila 2004. Moldvai katolikus gyermekek nyelvhasználatáról. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. szám. Budapest. 113–124.
- Heltai János Imre 2004. A magyar-román nyelvcserével kapcsolatos vélekedések moldvai kétnyelvű beszélőközösségekben. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. szám. Budapest. 125–134.
- Heltai János Imre 2006. Nyelvi tervezés és magyarnyelv-tanítás Moldvában. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár. 153–165.
- Hoppa Enikő 2017. Az olaszországi walser közösség nyelvi vitalitása. *Pro Minoritate* 2: 17–32.
- Kiss Jenő 2001. Nyelv és nyelvjárás. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 31–37.
- Kontra Miklós 2003. Újratanulható-e egy anyanyelv? In: Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. Bu-

dapest. 15–25.

- Péntek János (szerk.) 2016–2017. *A moldvai magyar tájnyelv szótára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Sándor Klára 2003. Magyar nyelvvesztés? megjegyzések a csángó beiskolázási kísérletről. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 153–182.
- Streli Zita Ágnes 2004. Magyartanítás Lábnyikban. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. szám. Budapest. 204–207.
- Szabó T. Attila 1981. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. In: *Nyelv és Irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 482–527.
- Tánczos Vilmos 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.

ABSTRACT

ENIKŐ HOPPA

Language strategical opportunities in Moldavia

Languages fulfil their functions in social use. Social changes affect the use of languages and dialects. The Hungarian language (Csan-go) used in in the Romanian region of Moldavia and its varieties are in decline. The use of the language in the family has a pivotal role in its survival. However, appropriate language strategical measures

may influence language use. It would be important to raise the prestige of the local dialect in Moldavia. It would be necessary to acknowledge the Moldavian Hungarian language variety together with all of its characteristics. A Csango / Csango Hungarian language separate also in its name would be exempt from regular comparisons with the common Hungarian language. The realisation of the above could be promoted by the appearance of the written variety of the dialect and its spread in new domains. Teaching the local language variety besides or instead of the Hungarian common language would be reasonable in the curricular and extracurricular language teaching as this way institutionalised education would support the use of the language within the family. The emigration wave of young people could be mitigated by job creation. It would be equally important that Csangos living in minority in Moldavia should not regard their language as inferior also within the Hungarian language. As the Hungarian common language is not part of the everyday life in Moldavia, those living there can only remain Hungarians if they preserve their Csango identity.

Keywords: language strategy, dialect, language variety, use of language in the family, institutional education, Hungarian language, prestige, domain, Csango language varieties, domains of language use, Csango language varieties

A NYELVJÁRÁSOK MEGJELENÉSE A KÖZOKTATÁSBAN

N. CSÁSZI ILDIKÓ*

Minden élő nyelven belül egymástól többé-kevésbé eltérő jellegű változatokat, nyelvváltozatokat különböztethetünk meg. A magyar nyelvterületen beszélt nyelv jórészt regionális, nyelvjárási jelenségekkel szinte mindenütt találkozhatunk. A tájnyelvi kifejezések a tárgyi és a szellemi kultúra hordozói. Nemcsak nyelvészeti szempontból fontosak, hanem nélkülözhetetlen forrásai az irodalomtörténetnek, a művelődéstörténetnek, a helytörténetnek és a néprajznak is. A nyelvjárások ismerete hozzátartozik nemzeti öntudatunk, nyelvi önazonosulásunk kialakulásához. Magyarságtudatunknak nélkülözhetetlen alappillére, olyan, mint a nemzeti múlt, a nemzeti kultúra vagy a néprajzi hagyományok ismerete. A nyelvjárás használati színtere elsősorban az otthon, a familiáris (családi) környezet, esetleg a helybeli munkahely. Nyelvjárási környezetben ezt sajátítja el a gyermek a szüleitől, nagyszüleitől. A kisdíákok jelentős hányada nyelvjárási háttérrel kerül az iskolapadba, ahol egyes tárgyaknak, fogalmaknak csak a helyi megnevezését ismeri, a köznyelvit nem. A többféle változat bemutatása, elsajátítása egyúttal fontos eszköze a nyelvjárási elő-

* Egyetemi docens (KGRE, Budapest)

ítéletek és tévhitek eloszlításának, továbbá a nyelvi kifejezési másságok elfogadtatásának is. Ezáltal a nyelvhasználati konfliktushelyzetek lényegesen csökkenthetők, s kevésbé alakulnak ki kommunikációs gátlások a felnövekvő fiatalban. A köznyelvet az óvodában, iskolában tanuljuk meg, tehát a köznyelv tanult nyelvváltozat.

A magyar nyelvjárások helyzete a 20. században jelentősen megváltozott. A trianoni békediktátum a magyar nyelvközösséget szétszabdalta. Idegen nyelvi környezetbe, kétnyelvű helyzetbe kényszerültek milliók. Az anyaországgal való nyelvi érintkezésük megnehezült, sőt egy ideig lehetetlenné vált, ennek következtében az államnyelv hatására nyelvhasználatukba a nyelvjárási jelenségek mellé idegen, államnyelvi elemek keveredtek. Ebben a helyzetben a nemzeti hovatarozás kifejezője s egyben a saját nyelvi közegben a kommunikáció eszköze jórészt a nyelvjárás maradt, gondoljunk például a muravidéki, a vajdasági, a moldvai magyarok és a székelység nyelvhasználatára. A II. világháború befejezése utáni társadalmi-gazdasági-politikai változások sora, valamint korunk tudományos-technikai fejlődése (média, telefon, számítógép stb.) ugyancsak csökkentette a nyelvjárások szerepét. A nyelvjárásoknak napjainkban is megvannak a társadalmi funkciói, kifejezik a kisebb vagy nagyobb közösséggel való összetartozást. A beszélő területi, társadalmi hovatarozását jelzi a nyelvhasználatával, nyelvváltozat-választásával. A 21. század első évtizedében fölerősödő globalizáció ellenhatásaként a nyelvjárás identifikáló szerepe megnövekszik. Az egyetemes európai kultúra mellett a nemzeti sajátosságok (honismeret: népszokások, folklór, tárgyi és szellemi néprajz, helytörténet, művelődéstörténet, gazdaságföldrajz, növényvilág stb.) kiemelésének, bemutatásának, életben tartásának nélkülözhetetlen eszköze a nyelvjárás mint helyi kultúrahordozó.

1. Nyelvjárási háttérű diákok

A nyelvjárási beszélők egyáltalán nincsenek kisebbségben, erre tankönyvi adat is utal: a magyar nyelvközösségben a „gyermekek több mint a fele nyelvjárási háttérüként kerül az iskolába” (Kiss 2003: 14); valamennyien egyazon nyelven, magyarul beszélnek. Ugyanakkor a magyar anyanyelvűek meghatározó száma – mintegy harmada – él kisebbségben, illetve kétnyelvű kontaktushelyzetben, a beszélőközösségek nyelvi érintkezéseinek hosszú távú következménye pedig az egyik nyelv dominanciája, mely fokozatosan nyelvváltást eredményezhet (Kiss 1997: 96–7). Az sem meglepő, hogy nincs nagy elismertsége a nyelvjárásoknak, igyekeznek elhatárolódni a beszélők ettől a változattól. Egy friss kutatásban ismertetett adatközlők majdnem fele vallja, hogy náluk nem beszélnek nyelvjárásban, s még többen állítják azt, hogy ők nem ismerik ezt a változatot (Dudics Lakatos 2016: 317–326). Ez az elhatárolódó viszonyulás sem új keletű, már a nagyatlasz gyűjtői is felfigyeltek hasonló viselkedésre. Az emberek mások beszédében észlelik inkább, nekik tulajdonítják a kevésbé népszerű nyelvi jelenségeket is. „Ha egy más nyelvi közösségbe tartozó egyén a szokásostól eltérő nyelvi alakot mond, más hangszínáryalatban és más időtartammal ejti ki a hangokat, mint ahogy a hallgató és környezete szokta, a hallgatónak feltűnik a különbség” – írja Végh József 1959-ben (1959: 37).

Hogy mekkora a nyelvjárási háttérű diákok száma, csak becsülni tudjuk, erre vonatkozóan átfogó felmérés nem készült. A kisdíákok jelentős hányada nyelvjárási háttérrel kerül az iskolapadba, ahol egyes tárgyaknak, fogalmaknak csak a helyi megnevezését ismeri, a köznyelvit nem. Ilyen esetben legalább két feladata van a tanítónak. Egyrészt a nyelvjárási forma mellé (és nem helyébe!) kell megtaní-

tania a szélesebb körben használt változatot. Ezáltal egyszersmind a gyermek szókincse is bővül a nyelvhasználati szintér tekintetében. Másrészt – talán ennél is lényegesebb – feladat a nyelvhasználat változatosságának a bemutatása. A nyelvjárási háttérúség mértéke nagyon sok tényezőtől függ. „Hallunk túlságosan következetes pedagógusokról, akik egy csapásra le akarják szoktatni a rájuk bízottakat nemcsak táji szavaikról, hanem olyan kiejtési jellegzetességükről is, amelyet azok szinte képtelenek elhagyni, mert hiszen nem is hallják a különbséget a saját kiejtésük és a kínált, kívánt, követelt forma között” (Lőrincze 1980: 211–2). Erre bizonyítékként álljon itt egy saját történet. Egykori hallgatómat az egyetemistáknak meghirdetett helyesírási versenyre készítettem fel. Ő kicsit kételkedve kezdett neki a feladatnak, s előre közölte, hogy dunántúli származása miatt nem hallja a hosszú magánhangzókat, így mindig egyenként bevési ezeket a szavakat, hogy a helyesírási követelményeknek megfeleljen.

Az anyaországon kívüli beszélők kontaktusnyelvjárási változatot beszélnek, azaz nemcsak archaikusabb nyelvjárási jelenségek őrződtek meg beszédükben, hanem a kontaktusjelenségek is igen jellemzőek. Sokuk esetében nem is alakult ki a kettősnyelvűség (nem, illetőleg kevésbé beszélnek a normatív nyelvváltozatot), esetleg a kétnyelvűség. Amikor negatív, elmarasztaló, lekicsinylő ítéletet hallhatnak magyar beszédükről, könnyen kialakulhat bennük a szégyenlő-önfeladónak nevezett attitűdtípus, ami a határon túli magyarok esetében nemcsak a nyelvjárásra, hanem sok esetben egyben a magyar nyelvre is vonatkozhat. Ez pedig a nyelvmegtartásnak egyáltalán nem kedvez (Kovács Rác 2012, Beregszászi 2012).

Korábban készült néhány felmérés, elemzés, hogy mennyire mutatható ki általános iskolások, középiskolások és főiskolai hallgatók köznyelvi produkcióiban a nyelvjárási háttérrel összefüggő hatás. A

tapasztalat egyértelmű: szóban és írásban is mindegyik szinten ki-mutatható. P. Lakatos Ilona általános iskolai vizsgálatok alapján írta azt, hogy „a helyesírási vétségekben jelentős szerepet játszik a nyelv-járási kiejtés hatása is” (1986: 252). Molnár Zoltán a szombathelyi tanárképző főiskola hallgatóinak nyelvhasználatát beszédhangtani szempontból vizsgálva azt állapította meg, hogy a „köznyelvi norma 100%-ához mérve mindössze 9,19%-ban érvényesül a hosszú idő-tartam” az adatközlők nyelvhasználatában (1994: 48). A legérzékenyebb feldolgozás Guttman Miklós munkája: *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon* (1995: 19–27). Néhány év óta ismét gyarapodni látszik a témával kapcsolatos kutatásokat bemutató elméleti tanulmányok (Danczi 2011, Parapatics 2016) és a pedagógusok kezébe konkrét feladatokat adó gyakorlati írások (pl. Beregszászi 2012, Boda 2011, Parapatics 2011) száma, ami bizakodásra adhat okot. Boda Annamária *A helyesírás tanítása nyelvjárási háttérű tanulók számára* című tanulmánya a nyelvjárási háttérű tanulók helyesírás-tanítását vizsgálja, ezzel kapcsolatos kérdéseket fogalmaz meg, és a problémákat elemzi. A kutatás arra a kérdésre keresi a választ, mennyire jelennek meg egy nyelvjárási régióban a nyelvjárási eredetre visszavezethető helyesírási hibák a tanulók fogalmazásaiban. A kutatás hipotézise az, hogy egy kevésbé jellegzetes nyelvjárási területen, a Pápán és környékén élő tanulók fogalmazásaiban is megtalálhatók a nyelvjárási háttérre visszavezethető helyesírási hibák. A vizsgálat a diákok fogalmazásainak helyesírását elemzi, a kutatás korpuszát 3–12. osztályos tanulók iskolában írt fogalmazásai adják. A tanulmány összefoglalja a régiónak és a tanulók anyanyelvváltozatának nyelvjárási sajátosságait, feltárja azok helyesírási hibákkal való kapcsolatát, végül inter-aktív táblás helyesírási gyakorlatokat mutat be.

Úgy tűnik, hogy a tudományos szintén a nyelvjárások értékeit szem előtt tartó hozzáállás, a nyelvi változatosság pozitív megítélése a közoktatás szintjén és a laikusok körében máig nem mondható jellemzőnek, s bár az ismeretterjesztő előadások hasznossága vitathatatlan, a tapasztalatok szerint nem elegendő. Parapatics Andrea közelmúltbeli kutatása (2016) igazolja: a nyelvjárasi beszélőkkel kapcsolatos sztereotípiák a tanítók és tanárok körében is fennállnak. Adatközlőinek többsége idős, esetleg középkorú, falusi, illetve határon túli lakhelyet és alacsony iskolázottságot társít a nyelvjárasi beszédhez. Ebből következően a tanulóiknak is ezt a hozzáállást közvetítik, így hiába tartják értékesnek és sokszínűnek az anyanyelv területi változatait, ha ezt csak a hagyományos paraszti életmóddal együtt járó, ezért kihalófélben levő jelenségként tanítják, és nem mint sok fiatal nyelvhasználatának természetes velejáróját. Pedig a középiskola kimeneti értékelésekor az érettségi vizsgán a nem megfelelő nyelvi regiszter használata pontlevonást eredményez (l. az írásbeli magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga központi javítókulcsát).

2. A nyelvjárások megjelenése a tantervekben és az érettségi vizsgán

Az iskolai anyanyelvi nevelés legfontosabb feladata: felkészítse a tanulókat mindazon nyelvi kihívások megoldására, kezelésére, amelyekkel az iskolában és az iskolán kívül találkozhatnak. Ezért nem mindegy, hogy ezt milyen szemléletben, milyen tudományos kutatási eredmények figyelembevételével teszi. Az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelés évtizedekig egyik kiemelt céljának tekintette a nem sztenderd (nyelvjárasi) nyelvváltozatok és nyelvi jegyek kiirtását a

tanulók nyelvhasználatából mind Magyarországon, mind a határon túli magyar régiókban. A nyelvi változatosságot figyelmen kívül hagyó, egynormájú, felcserélő szemléletű anyanyelvi oktatás folyt az iskolákban. Az 1990-es évektől kezdődően egyértelművé vált az effajta oktatási szemlélet eredménytelensége. Bár az utóbbi évtizedekben egyre szélesebb körben terjed a szociolingvisztikai szemlélet az anyanyelvi nevelésben, ezek a kártékony módszerek azonban nem múltak el nyomtalanul, hanem a mai napig befolyásolják az anyanyelvi nevelés hatékonyságát, a gyakorlatban: eredménytelenségét. Az általános tapasztalat szerint az iskolai anyanyelvi órán még mindig nem fektetnek elég hangsúlyt a nyelv területi változataival kapcsolatos ismeretek tanítására és a nyelvjárások iránti pozitív attitűd kialakítására, vagy csak szólamokban valósul meg ez az attitűd, a valóságban pedagógusok körében öntudatlanul is nyelvi diszkrimináció történik, az értékelésben az osztályozások során kiderül, hogy számos esetben voltaképpen nyelvjárási nyelvhasználatuk miatt kapnak rosszabb jegyet egy legfrissebb kutatás szerint (Jánk 2018: 191–7).

A tantervi tervezés és tantervkészítés jellegzetességeit Magyarországon is alapvetően meghatározza a tantervi szabályozás kétféle szintje, amely a kilencvenes évek közepén alakult ki (NAT 1995). A szabályozás helyi szintjét az iskolák helyi pedagógiai programjai és az ezeknek részét képező helyi tantervek alkotják. 2000-ben fordulat következik be a szabályozásban, mert a kerettantervek kötelezőek lettek. A jelenleg hatályos Nemzeti alaptanterv (2012) tartalmazza a kerettantervekre vonatkozó tudnivalókat is. A NAT fontos szerepet szán a nemzeti hagyománynak, a nemzeti azonosságtudat fejlesztésének, beleértve a magyarországi nemzetiségekhez, kisebbségekhez tartozók azonosságtudatának ápolását is. Kiemelten kezeli az ország és tágabb környezete, a Kárpát-medence megismertetését, ugyan-

akkor fontosnak tartja azokat a tartalmakat, amelyek Európához tartozásunkat erősítik. A korábbi NAT-okból már ismerős tíz műveltségi terület kiegészült a közműveltségi tartalmakkal, mégpedig három képzési szinten (1–4. évfolyam; 5–8. évfolyam; 9–12. évfolyam). Ahhoz, hogy egy társadalom tagjai szót értsenek egymással, szükséges, hogy létezzék olyan közös műveltséganyag, (közműveltség), amelynek ismerete minden felnőtt állampolgárról feltételezhető. Ez az a „közös nyelv”, amelyen a nemzedékek közötti párbeszéd a kölcsönös megértés és tisztelet jegyében folytatható. A Nemzeti alaptanterv egyensúlyra törekszik a műveltség értékhordozó hagyományai, valamint az új fejlesztési célok és tartalmak között.

A 2012-es NAT-hoz készített kerettantervekben felső tagozaton az 5–6. évfolyam kerettantervében a *Beszédkészség, szóbeli szövegek megértése és alkotása* tematikai egység nevelési-fejlesztési céljai között megtaláljuk: „A nyelvjárási változatok (pl. hangkészlet) felismertetése, ezen keresztül az elfogadó attitűd, a másság iránti tisztelet erősítése” (<http://kerettanterv.ofi.hu/> 2. melléklet). De az *Ismeretek/fejlesztési követelmények* között már erre nem térnek ki. Egy későbbi *A nyelv szerkezete* tematikai egységben: „A saját nyelvváltozatból ismert hangok eltérései a sztenderd változattól.” Viszont a helyesírás témakörben ez a probléma fel sem merül (uo.).

7–8. osztályban ugyancsak a hangkészletbeli eltérésekre térnek ki, más nyelvi szinten nem fogalmazódnak meg rendszerbeli különbségek. *A nyelv állandósága és változása* tematikai egységben (7 óra) megtalálhatjuk eléggé ködös megfogalmazásban: *Nyelvhasználatunk, a környezetünkben lévő nyelvváltozatok néhány jellemzőjének megfigyelése, megnevezése.*

11–12. évfolyamon a magyar nyelvi képzésben a tevékenységek iránya kiterjed a nyelvi norma és a társadalmi igény összefüggése-

inek vizsgálatára, a saját nyelvhasználat kontrollja; a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvváltozatok szókincsének, elem- és szabálykészletének tudatos használata is fontossá válik. A *Nyelv és társadalom* tematikus egységben (9 óra) előzetes tudásként a nyelvi tudatosság és az egyéni nyelvhasználat jelenik meg. A tematikai egység nevelési-fejlesztési céljai között megtaláljuk a nyelvhasználat társadalmi jelenséggként való szemléletét. Figyelmet fordít a nyelvi tudatosság növelésére: a saját és a közvetlen környezet nyelvhasználatának azonos és eltérő vonásainak, valamint nyelvjárási szövegek jellemzőinek megfigyelésére. Az *Ismeretek/fejlesztési követelmények*-ben minden eddiginél részletesebben jelennek meg a következő témakörök: Nyelvi sokszínűség, nyelvi tolerancia; Nyelvünk helyzete a határon túl; A nyelvváltozatok rendszere, a vízszintes és függőleges tagolódásuk; A nyelv területi tagolódása: a leggyakoribb nyelvjárásaink jellemzői, területi megjelenésük, a regionális köznyelv jellemzői; A határon túli magyar nyelvhasználat főbb adatai, tendenciái, a kétnyelvűség, kettősnyelvűség, kevert nyelvűség kérdései; A nyelvváltozatot bemutató nyomtatott és elektronikus források (pl. szótárak, kézikönyvek, adatbázisok, honlapok) tanulmányozása. Kapcsolódási pontok: szóránymagyarság kialakulásának történelmi, társadalmi okai, tendenciái (történelem); a magyar nyelvhasználat területi tagolódása (földrajz). Kulcsfogalmak/fogalmak: Nyelvjárás, regionális köznyelv, tájszó. Kettősnyelvűség, kétnyelvűség, kevert nyelvűség. A fejlesztés várt eredményei a két évfolyamos ciklus végén: A tanuló szóbeli és írásbeli kommunikációs helyzetekben megválasztja a megfelelő hangnemet, nyelvváltozatot, stílusréteget. Alkalmazza a művelt köznyelv (regionális köznyelv), illetve a nyelvváltozatok nyelvhelyességi normáit, képes felismerni és értelmezni az attól eltérő nyelvváltozatokat.

Minden tudás, így a nyelvjárásokkal kapcsolatos tudás legfőbb fokmérője, hogy a kimeneti követelményekben milyen szinten jelenik meg, mekkora hangsúlyt kap.

Középszinten *Ember és nyelvhasználat* témakörben nem jelennek meg a nyelvjárási ismeretek (Megadott érettségi tételek: 7. Az e-kommunikáció jelenségei és nyelvi jellemzői; 8. A csoportnyelvek jellemzői példák alapján; 9. Egynyelvű szótárak). Emelt szinten *Ember és nyelvhasználat* témakörben egy tétel foglalkozik a nyelvjárásokkal (7. A magyar nyelv területi tagolódása: a palóc és a csángó nyelvjárás jellemzői).

A szaktanárok munkáját segítő közlést a mintafeladatokat a világhálón (http://dload.oktatas.educatio.hu/erettségi/nyilvános_anyagok_2019tavasz/magyar_kozep_szob_mintatetelek_2019maj.pdf).

MAGYAR NYELV SZÓBELI TÉTELMINTA

Témakör: Ember és nyelvhasználat

Tétel: Nyelvünk helyzete a határon túl

Feladat: Az alábbi térkép, táblázat¹ és az egyik, Ön által választott szövegrészlet alapján mutassa be a határon túli magyarság nyelvhasználatának főbb jellemzőit, problémáit! Kifejtésében térjen ki arra is, milyen hatással van vagy lehet a magyar nyelvre az a tény, hogy anyanyelvünk beszélői különböző országokban élnek!

¹ A feladatban szereplő, *A magyarság elhelyezkedése, aránya és lélekszáma a környező országokban* feliratú térképet és táblázatot itt nem közöljük (a szerk.)

A gyakorlati feladathoz kapcsolódóan megadnak két választható szövegrészetet. Az első egy szórványban született kárpátaljai magyar visszaemlékezése iskolaéveiről a két világháború közötti évekből, amikor Kárpátalja Csehszlovákiához tartozott. A másik választható szövegrészet a magyar nyelv „szétfejlődéséről” szóló tanulmányból származik: Lanstyák István: A magyar nyelv határon túli változatai – babonák és közhelyek. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2002/2. szám. Nem szerencsés 2018-ban egy szemléletben már meghaladott álláspontot adni a szövegvizsgálat témájául. Ma már a szerző is a nyelv határtalanítását vallja, ennek eredményein dolgozik az egész Termini kutatóhálózat.

Az emelt szintű tételhez a szaktanárok nyomtatott szakanyagokat találhatnak a Tinta Könyvkiadó kiadványaiban (Cs. Nagy – N. Császi 2015, Parapatics 2018).

3. A nyelvjárások témaköre néhány magyarországi tankönyvben

A nyelvjárásokról szóló tudást és a hozzá kapcsolódó attitűdöt nem csupán a tanterv alakítja. Számos más befolyásoló tényező között szerepelhet az, hogy a tanár mit mond el, tanítja-e egyáltalán ezt a témakört időhiányra hivatkozva, hogyan tanítja, hogyan kéri számon, számonkéri-e egyáltalán, személyes hozzáállását belevviszi-e, szándékosan alakít-e attitűdöt. Az a pedagógus, akinek pontos, rendszerezett és naprakész ismeretei vannak a dialektusokról, bármely anyanyelvi és irodalmi témakör, fejlesztési terület tanítása során „becsempészhethet” néhány kapcsolódó információt, amellyel előre megalapozhatja, vagy utólag kiegészítheti a nyelvjárásokról tanulandókat.

A tanulók egyrészt a pedagógusok által, másrészt a tankönyvekből szerezhetnek ismereteket a sztenderdről és a nyelvjárásokról mint nyelvváltozatokról. A tankönyvek ugyanakkor a tanárok számára is támaszt nyújtanak a tanításhoz. Minden tankönyvnél alapvető elvárás, hogy egy-egy új témánál, tananyagnál az alapvető fogalmakat a témakörrel kapcsolatban pontosan tisztázza. A nyelvjárások témaköre különösen olyan terület, ahol az alapfogalmak és a szemléltető példák elválaszthatatlanok egymástól. Például, ha egy tankönyv szerzője egyáltalán nem is írja le, hogy mi az a *nyelvjárás*, akkor hiába említi példaként, hogy pl. Palócföldön nyelvjárásban beszélnek, mert a célközönsége, a diákok nem fogják tudni, mit jelent az, ha valaki nyelvjárásban beszél.

Streli Zita egy korábbi kutatásában (Streli 2009) 101 könyvet vizsgált meg abból a szempontból, hogy szerepel-e benne a nyelvjárások témaköre. A könyvek között nemcsak tankönyvek, hanem egyéb nyelvészeti tárgyú könyvek, illetve tanulmányokat tartalmazó kötetek is szerepeltek. Ezek közül 42 foglalkozott a nyelvjárások témakörével, s ebből 26 volt 1996 után megjelent, általános és középiskolásoknak is szóló tankönyv. A 26 könyv közül a legkorábbi 1993-as kiadású (Szende 1993: 22–25, 39), a legfrissebb pedig 2005-ös (Antalné Szabó – Raátz 2005: 132–134). A Streli által vizsgált 1990 utáni tankönyvek harmada nem tartalmazott semmiféle meghatározást a nyelvjárásra, a többi tankönyv megpróbálja meghatározni a fogalmat. A legtöbb meghatározásban a lényegi elem az, hogy a nyelvjárás területi nyelvváltozat. Van azonban olyan tankönyv is, amely a meghatározásában nem tér ki a területhez kötöttségre: „A nyelvjárások az irodalmi nyelv és a köznyelv egységesítő hatásától viszonylag mentes nyelvváltozatok, amelyeknek önálló rendszerük van” (Gaál 1998: 110–128). Ezt a nem tudományos meghatározást

és valószerűtlen állítást cáfoljuk a következő idézettel: „A standard egyeduralma a nyilvánosságban egységesítő hatással járt, és egyúttal ellenhatással, hitelvesztéssel, hiszen a diktatúra nyilvánvalóan tarthatatlan közlései is ezen a nyelvváltozaton jelentek meg. Mindez együtt járt más nyelvváltozatok különböző módú megbélyegzésével: a standardot leginkább beszélő középosztályokat éppúgy megsemmisítésre ítélték, mint a nyelvjárásokat beszélő parasztságot. Vagyis a magyar nyelvváltozatok két legfontosabb tartományát kényszerítették átalakulásra (a standard a kispolgári és munkásosztálybeli előnyelv felé közelített, a nyelvjárások szintén ezek felé)” (Tolcsvai 2017: 230).

A vizsgált könyvek csaknem fele, 11 tankönyv nem ad tipológiát, nem különíti el az egyes nyelvjárástípusokat, ugyanakkor példaként viszont említi őket. A 2001 után megjelent tankönyvek között nem talált egyet sem, amely követné a legújabb tipológiát, mely szerint tíz magyar nyelvjárásterületet – másképpen nyelvjárási régiót – különböztetünk meg. 14-ben talált a nyelvjárások területi elhelyezkedését bemutató térképeket, de néhány könyvben egy-egy jelenség izoglossza térképet és egy-egy lexéma szóföldrajzi térképet is talált.

Az 1990 utáni tankönyvek fele egyáltalán nem jellemzi a nyelvjárástípusokat, és mindössze negyede ad konkrétan az egyes nyelvjárástípusokhoz kapcsolódó jellemzést: főleg hangtani és lexikai nyelvjárási jelenségeket sorolnak fel. Előfordulnak olyan könyvek is, amelyek általánosságban megemlítenek néhány nyelvjárási jelenséget, például az í-zést vagy az ö-zést, de van olyan is, ahol csak néhány nyelvjárási hangot sorolnak fel a szerzők. Tájszóra is alig hoznak példát: mindössze hatban van valamiféle definíció a tájszóra, és öt sorolja fel a tájszavak három (alaki, jelentésbeli, valódi tájszavak) csoportját (Hegedűs 2001: 378). A legoptimálisabb megoldás,

amikor a szerzők nem csupán definíciót és példákat adnak a tájszavakra, hanem bemutatják egy-egy tájszó térképét: Kugler – Tolcsvai Nagy (1998: 147–164) közli tankönyvében a *kacsa* és a *kukorica* szóföldrajzát. Nagyon ritkán, a korábban megjelent tankönyvekből mindössze háromban vállalják a szerzők az attitűd (ki)alakításának feladatát (Jobbágyné András– Széplaki – Törzsök 1998: 108–112, 140–143, Kugler – Tolcsvai Nagy 1998: 147–164, Jobbágyné András – Dr. Széplaki – Törzsök é. n. 101–106). Ők leírják azt, hogy a nyelvjárásokat értéként kell kezelni, nem szabad elítélni, kigúnyolni azt, aki nyelvjárásban beszél (Streli 2009: 280–284).

Hajas Zsuzsa *Magyar nyelv 10.* című munkatankönyve elméleti tudnivalókat és gyakorlatokat is tartalmaz. A *Nyelvváltozatok és stílusrétegek* témakörén belül az *I. Rétegzettség és norma a nyelvhasználatban* című fejezet foglalkozik a nyelvjárásokkal és a regionális köznyelvvel is. Az egyoldalas áttekintő vázlat után két oldal elméleti ismeret következik, melyben bemutatja a nyelvi rétegződést, ennek összefüggését a társadalom fejlettségével. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvet használó embernek igazodnia kell a környezete elvárásaihoz, és ha a nyelvhasználati képességünk ezt nem teszi lehetővé, ez a hiányosság mindenképpen hátrányosan befolyásolja az érvenyesülésünket. A nyelvváltozatok belső tagolódását jól áttekinthető táblázattal szemlélteti a legkorszerűbb szakirodalom alapján. A második oldalon bemutatja a nyelvközösség helyzete és nyelvhasználata közötti összefüggést. Ebben rávilágít olyan fogalmakra is, mint *nyelvsziget*, *nyelvjárássziget*, *diaszpóra*. A gyakorlatok, feladatok között találunk kifejezetten nyelvjárással foglalkozókat, melyek nem reprodukív feladatok, hanem a gondolkodtatás, az elemzés a céljuk: nyelvjárási szövegrészletet kell átírni köznyelvire, emellett egy vitafeladatban a nyelvjárási térképkészítés problémakörével foglal-

kozik: a nyelvjárási jelenségek éles vagy hozzávetőleges határainak ábrázolásával. Itt érdemes lett volna utalni a 13. oldalon található mai magyar nyelvjárási régiók és csoportok térképes bemutatására, a térképjelek magyarázatára. Egy rövid tájnyelvi szövegben található hangtani és grammatikai eltérések megkeresése és köznyelvire való átírása is előkerül (Hajas 2013: 6–10). A *nyelvváltozatok eltérő kifejezésformái, tartalmi és magatartásbeli követelményei* című alfejezetben a nyelvvaltozatok (irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások) keletkezését és jellemző sajátosságait mutatja be, de foglalkozik a regionális köznyelviséggel és a nyelvjárások megítélésével is. Az elméleti anyagot szemlélteti a 13. oldalon a nyelvjárás régiók térképes bemutatása. A három oldal (11–13.) elméleti tananyaghoz két oldalon (14–15.) nyolc gyakorlat és feladat kapcsolódik. Jól szembe-tűnő, hogy kerüli a feladat-meghatározásban a *helyes-helytelen* kifejezéseket, helyette inkább a köznyelv körülményeskedő szavaira utal (1. feladat), *Melyik főnévi igenév elfogadható, melyik kevésbé a következő szituációkban?* (2. feladat), *Melyik szót mikor használjuk?* (3. feladat). A feladatsor végén ráirányítja a figyelmet a tanulók saját nyelvjárás-területére, itt nyílik lehetősége a szaktanárnak az adott nyelvjárás-terület jellemzőit részletesen megbeszélni a diákokkal. A feladat kiegészíthető a különböző honismereti és helyi néprajzi kiadványokban megjelenő szövegek vizsgálatával.

Fráter Adrienn *Magyar nyelv* könyve (Fráter 2013a: 44–61) integráltan dolgozza fel az anyanyelv rétegződéséhez kapcsolódó elméleti és gyakorlati tudást (44–59). A tudás megismeréséhez mintaszerűen alkalmazza az ún. ráhangoló feladatokat: közösséghez tartozás tudatosítása, beszéd-mód változtatása közösségtől függően stb. A nyelvvaltozatokat igyekszik történetiségükben is bemutatni, s a diákok témához kapcsolódó tudását fűrtábra segítségével akti-

vizálni. A magyar nyelvjárásokat az egyik legrészletesebben, legalaposabban bemutatott tankönyv (51–54.). A magyar nyelvjárási régiók bemutatása mellett kitér a nyelvjárások hangtani, alaktani és mondattani jellegzetességeire. Ugyanakkor részletesen bemutatja példák segítségével a nyelvjárások szókincsét, a tájszavak típusait, és kitér a nyelvjárások helyzetére a mai Magyarországon. Differenciált munkára is alkalmas a könyv, mivel az Illyés Puszták népe c. szövegrészletéhez kapcsolódó feladatban külön foglalkozik az emelt szintű érettségihez kapcsolódó nyelvjárási ismeretekkel (60–61).

A 12. évfolyamon visszatér a téma, de kitágítva a magyar nyelv határon túli helyzetére, illetve a Magyarországon élő nemzetiségek nyelvhasználatára is. A bevezetőben egy igen elvont fogalmat, az *identitást* (egyéni, nemzeti, társadalmi) értelmezi és hozza közelebb a diákokhoz páros munkában, nagyon konkrét, világos kérdések segítségével egy fürtábrában. A *Nyelvünk helyzete a határon túl* témakörben a szerző kitér a határon túl élő magyarok számára, a magyar közösségek nyelvhasználatára, illetve a *kétnyelvűség*, a *kevertnyelvűség* fogalmakra. Igen hangsúlyosan jelenik meg a fejezetben a *Nyelvi jogok Európában* és a *Nemzetiségi nyelvhasználat Magyarországon* kérdésköre is (Fráter 2013b: 40–45). A *Nyelvpolitika, nyelvi tervezés, nyelvművelés* témakörben korszerű módszerekkel (fürtábra, hiányos táblázat kiegészítése, kreatív írás) mélyíti el a szerző az elméleti ismereteket (46–49). Ezek a tankönyvek adják a nyelvjárások tanításához szakmailag és módszertanilag a legtöbb segítséget a tanárok és a diákok számára.

Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit középiskolások számára írt könyve Magyarországon az egyik legszélesebb körben használatos tankönyv. Az új kísérleti tankönyvcsalád mellett ez a tankönyvcsalád maradt meg alternatívaként a középiskolák számára. A *Magyar*

nyelv és kommunikáció című tankönyvben nyolc oldalon olvashatunk a nyelvjárásokról. Ebből mindössze egy oldalon találhatunk elméleti ismereteket, a következő hét oldalon pedig a nyelvjárási területek jellegzetességeivel ismerkedhetünk meg. Az *Anyanyelvünk változatai* című fejezetben a következőket olvashatjuk a dialektusokról: „A más-más vidéken élő emberek nyelvhasználatában eltéréseket figyelhetünk meg. A nyelv területi tagolódása szerint megkülönböztetjük a nyelvjárásokat” (Antalné Szabó – Raácz 2015: 65).

Ráhangelődésként az alapfogalmak magyarázata előtt a szerzők olyan kérdésekkel kezdik a fejezetet (*Milyen nyelvjárást ismersz? Miben különbözik a köznyelvtől?*), melyek pontos ismerete csak a téma részletes megismerése után lehetséges. Igaz ugyan, hogy a tanterv szerint korábban, nyolcadik osztályban már előkerült ez a témakör, de a 11. évfolyamtól ez már nagyon távol van, a közbeeső évfolyamokon elő sem kerültek a nyelvjárási ismeretek. A fogalomról nem sokat tudhatunk meg: „A nyelvek földrajzi területenként nyelvjárásokra tagolódnak” (Antalné Szabó–Raácz 2015: 70). Ezután olvashatnak a tanulók a magyar nyelvjárások legfőbb jellemzőjéről, arról, hogy a közöttük lévő különbségek nem olyan nagy mértékűek, hogy a kommunikációt nehezítenék. A tankönyv erénye, hogy a tájszók típusainak felsorolása és magyarázata után konkrét példákat is ad. Mielőtt a szerzők a nyelvjárási területek jellegzetességeit egyenként bemutatnák, egy térkép segítségével szemléltetik a tíz nyelvjárási régiót, amely a legfrissebb szakirodalomra támaszkodik. A könyvhöz munkafüzet is tartozik, mely négy oldalon keresztül kínál a tanulóknak feladatokat a nyelvjárások tanulmányozásához. Az első, reprodukív feladatban egy vaktérképen kell a nyelvjárási területek nevét beírni. A negyedik feladatban lehetőségük nyílik vitára is: megbeszélhetik, hogy jó vagy rossz, ha valaki tájnyelvi kiejtéssel beszél.

Sajnos, ez sokban függ az adott szaktanár szemléletétől, attitűdjétől. Az ötödik feladat rajzok és tájszók párosítását kéri, melyhez az Új magyar tájszótár használatát is gyakorolhatjuk. A tankönyvcsalád 12. évfolyamán ismét találkozhatunk a nyelvjárások témakörével, *A határon túli nyelvhasználat* című fejezetben a kettősnyelvűség kapcsán olvashatunk róla. „Az iskolában megtanuljuk ugyanannak a nyelvnek az irodalmi változatát, illetve megtanulunk más nyelvváltozatokat is. Ennek megfelelően beszélhetünk kettősnyelvűségről” (Antalné Szabó–Raácz 2015: 74). Ez a fogalom itt a *kétnyelvűség/kettősnyelvűség* relációjában kerül elő, de a gyakorlatban sok esetben nem lesz világos a diákoknak. Sajnos, a *kettősnyelvűség* fogalma a tanterv miatt kerül a 12. évfolyamra, pedig a diákok nyelvhasználatára alapján már sokkal korábban előkerülhetne, hiszen a területi kötöttségű vernakuláris nyelvhasználatukban nem nyelvhelyességi hibaként jelentkezik pl. a nákolás, suksükölés, szukszükölés; vagy a *taníssa* alak pl. a Muravidéken. A tankönyvhöz tartozó munkafüzetben csupán két feladatot kapnak a tanulók a témához kapcsolódóan. Több irodalmi szövegrész elolvasása után a nyelvjárási beszéd szerepét kell indokolniuk, majd megkeresni az idézetekben a tájszókat. A feladat első része kiválóan rámutat a nyelvjárási beszéd funkciójára és szépségére.

A jelenleg érvényben lévő tankönyvek közül a kísérleti tankönyvek 11. évfolyama (Aczél et al. 2015: 33–36) csak minimálisan foglalkozik a nyelvjárási ismeretekkel, főként a *nyelvi identitásra* és a *regionális köznyelvre* helyezik a hangsúlyt a szerzők. A feladatokban Radnóti, Márai és Illyés szövegrészeivel világítják meg az *identitás* elvont fogalmát. A gyakorlatok között még a szókincs változására hívják fel a figyelmet. Sem a tankönyv, sem a munkafüzet nem tárgyalja rendszerszerűen a nyelv különféle változatait, csak a mun-

kafüzetben találunk egy feladatban térképes szemléltetést, a *könyörög* és az *imádkozik* igék eltérő vonzathasználatának nyelvföldrajzi térképét. A szóképletbeli eltérésekre pedig a köznyelvi és a gyermekotlgyesi nyelvjárásból kiragadott egy-egy példát mutatják be, ugyanakkor gondot jelenthet a diákok számára a köznyelvi *petrence*, *boglya* és *kazal* elkülönítése is. A differenciálásra szánt tananyag a nyelvi revitalizmus kérdéskörével foglalkozik, de olyan bonyolult, elvont a megfogalmazásban, hogy nehezen értelmezhető a 17 évesek számára (Forró et al. 2015: 27–28).

A 12. évfolyamra készített tankönyv az érettségi előtt szintetizáló jelleggel egy fejezetben foglalkozik a nyelvváltozatokkal a *Nyelv és társadalom* című fejezetben (Balázs et al. 2016: 49–90). Ez a fejezet részletesen és rendszerszerűen mutatja be a nyelvváltozatokat, közöttük a magyar nyelvjárásokat határon innen és túl (65–68), illetve külön kitér részletesen a magyar nyelv helyzetére a szomszédos országokban is (77–80). A tankönyv nyelvezete és tipográfiája is sokkal közérthetőbb, nagyon sok példával szemlélteti az ismereteket. Nagyon nagy érdeme a könyvnek, hogy számos szaktanulmányból találunk kisebb részleteket a feladatokhoz kapcsolódóan, melyek segítik a szaknyelvi szövegek értelmezését. Főként az északkeleti régió jellegzetességeit figyelhetjük meg a feladatokban. A változatos feladatok és gyakorlatok mintát adhatnak a tanárok számára, hogy a saját régiójuk nyelvjárási sajátosságait, szókincsbeli jellegzetességeit is bemutassák.

A *Szakiskolai közismereti kísérleti tankönyv I.* kötete mindössze fél oldalt szentel a nyelvjárások bemutatásának (Kapos 2014: 241). Először egy mese szövegéből keresteti ki a könyv az abban található öt tájnyelvi szót, majd átíratja a diákokkal a füzetükbe. Ezután egy kérdés következik: „Használtok ti is tájnyelvi szavakat?” (Kapos 2014:

241). A kérdés azért sem megfelelő, mert a diákok legtöbbször nem tudják, hogy ők is nyelvjárásban beszélnek. Ezt követően a nyelvjárások meghatározásáról olvashatunk, melynek forrása a Kislexikon.hu. Nem túl szerencsés ez a sorrend, hiszen a nyelvjárás definiálása előtt már kapnak egy feladatot a tankönyvhasználó diákok. A tankönyv a korábbi szemlélethez kapcsolódik, csak nyolc nyelvjárási régiót említ: nyugati, dunántúli, déli, tiszai, palóc, északkeleti, mezősegi és a székely nyelvjárást, melyhez egy Magyarországot ábrázoló térkép is közöl. Ehhez kapcsolódik egy feladat: „Melyik nyelvjárást nem találod meg a térképen? Miért?” (Kapos 2014: 241). Az utóbbi feladat előtti bevezető szakmaiatlanságot bizonyít: „Mára a nyelvjárások használata már kevésbé jellemző, általánossá vált az egységes köznyelv és irodalmi nyelv” (Kapos 2014: 241). További hiányosságként említhetjük, hogy a *köznyelv* és az *irodalmi nyelv* definícióját nem határozza meg a könyv szerzője, valamint a nyelvjárások használatának a színtereit sem pontosítja. A *Szakiskolai közismereti kísérleti tankönyv* újabb változatában a nyelvjárások témaköre már kissé bővebb. A 2015-ös kiadás ugyanis a nyelvjárások kiejtésbeli különbségeiről is szól. A zárt *ë*, az *ö-zés*, valamint a valódi tájszók mindössze egyetlen mondat erejéig kerülnek elő. A második kötetben a dialektusokról a következő definíciót olvashatjuk: „A nyelvjárások a nyelv területi tagolódása szerint jönnek létre, vagyis a különféle tájegységekben eltérő a nyelvhasználat. Ez lehet szókinszbeli, hangtani, de bizonyos mértékig nyelvtani eltérés is” (Kapos 2015: 207). Konkrét példa csupán egy szerepel. „Biztosan hallottatok pl. a Szeged környéki »ö-zésről«: Szöged, így mondják, illetve sajnos csak mondták. A média hatására gyorsan szegényednek, illetve tűnnek el a nyelvjárási jellemzők” (Kapos 2015: 207). A második kötetben is találkozhatunk azzal a téves nézettel, hogy a nyelvjárások eltűnőben vannak.

4. Kontrasztív szemléletű anyanyelvi nevelés

A kontrasztív módszert nemcsak azokon az órákon kell alkalmaznunk, ahol a nyelv és társadalom kapcsolatáról, a nyelvi változatosságról, a nyelvjárásokról és azok értékeiről esik szó, hanem minden nap, valamennyi órán.

A kontrasztív szemléletű anyanyelvtanításban a nyelvjárási környezetből eredő helyesírási hibatípusok intenzívebb gyakoroltatást igényelnek.

1. Legelőször azt szükséges tisztázni, mely hibák minősíthetők nyelvjárási háttérű hibának.
2. A hangtan témakörénél szövegfelvételek lejátszásával szemléltethetjük, mekkora fonémátöbblettel rendelkeznek a nyelvjárások a köznyelvhez képest. Vidéki iskolákban érdemes már ekkor külön kitérni az adott régióbeli dialektus hangtani sajátosságaira.
3. A morfémak tárgyalásakor érdemes szólni a köznyelvtől eltérő alaktani jellemzőkre: suksükölés, nákolás, köznyelvtől eltérő teljes hasonulás: *tanissa* (Muravidék), köznyelvtől eltérő igei ragozás: *tudnája* (Muravidék).
4. A szófajok tanuláskor a nyugat-dunántúli tanulók a *fűzet* szóalakot esetleg igeként is meghatározhatják. A nyugat-dunántúli nyelvjárásokban ugyanis a *fizet* szó *fűzet* alakban használatos. Az *i* labializálódása más szavakban is fellelhető: *vűsz*, *vűsel*, *űdő* stb.
5. A szókészlet vizsgálatakor a köznyelvi–nyelvjárási szópárok párhuzamba állítása szükséges (beszédhelyezettől függően mindkettő megfelelő), kerüljük a *helyes-helytelen* kifejezéseket. a magán- és mássalhangzó-időtartam jelentésmegkülönböztető szerepének gyakoroltatása többféle módszerrel, folyamatos

begyakorlással (Boda 2011), ha már a fonémahalláson nem tudunk változtatni.

6. Kétnyelvű környezetben a két nyelv helyesírási szabályainak párhuzamba állítása is szükséges.

Erősítenünk kell a kétnyelvűségnek és összes nyelvi velejárójának mint természetes állapotnak az elfogadását és megjelenítését az oktatásban; hozzáadó szemlélet alkalmazását a nyelvi jelenségek megítélésében. A valós élethelyzetekben hasznosítható nyelvi tudást közvetítsünk a kommunikációközpontú oktatás segítségével. Mindaddig, amíg a tankönyveink nem tudják maradéktalanul biztosítani ezt a szemléletet, oktatási segédanyagok (Cs. Nagy – N. Császi 2015) állnak a tanárok rendelkezésére, melyek mintájára saját régiójuk nyelvhasználatára adaptálható feladatokat használhatnak fel (Beregszászi 2012, Parapatics 2018).

Míg Beregszászi Anikó gyakorlatközpontú szakkönyve főként a kárpátalji nyelvjáróterületre koncentrálna, s ehhez ad hasznos útmutatót a szaktanárok részére, a legfrissebb munkafüzet a Tinta Kiadó gondozásában jelent meg az *Anyanyelvi kompetenciafejlesztő munkafüzetek* sorozat 12. tagjaként, szerzője Parapatics Andrea. A kiadvány a nyelvjárástani ismeretek tanításához kínál változatos, eltérő nehézségű, nemcsak szókincsbővítő, hanem aktuális elméleti ismereteket átadó és különböző kompetenciaterületeket fejlesztő gyakorlatokat is a felső tagozatos, illetve a középiskolás tanulók számára. Tudatosabb nyelvhasználókká teszi a tanulókat: indirekt módon vezeti rá a Nemzeti alaptantervben is hangsúlyozott szociolingvisztikai, többnormájú szemléletre, és neveli ezáltal a diákokat egy elfogadóbb attitűdre. A sokszínű, játékos feladatok között sok irányul a grammatikai ismeretek tájszavakon keresztül történő elmélyítésére,

valamint a tanulók önreflexióra készítésével kínál megoldást a regionális eredetű helyesírási hibák csökkentésére.

5. Összegzés

Az anyanyelvoktatás akkor lehet eredményes, ha az nem a diákok tényleges nyelvhasználata és a nyelvi környezet ellenében, hanem annak figyelembevételével történik. A nyelvhasználat-központú és a kommunikációs készségeket fejlesztő korszerű anyanyelvoktatásban figyelembe kell venni azokat a sajátosságokat, melyek a nyelvjárási beszélők kommunikációs stratégiáit, szövegtípusait jellemzik, s melyek különböznek a formális beszédhelyzetekben és a tantervben megkövetelt szó- vagy írásbeli beszédprodukciótól (Sándor 2016: 63–78).

A tanterv szerkezete szerint az 5–9. osztályban kerül sor a nyelvtani ismeretek átadására, s a 10–12. osztályban a stilisztika, a retorika, illetve a nyelvváltozatok és a nyelvi változatosság tanítása során nagyobb figyelem jut a hasznosítható nyelvészeti és nyelvhasználati ismeretek és készségek elsajátításának, illetve kialakításának és begyakorlásának. A tanterv kínálta lehetőségek gyakorlatba való átültetése azonban már nem a nyelvészek feladata. Sok múlik a gyakorló magyartanárok hozzáállásán, nyelvészeti és tantárgy-pedagógiai felkészültségén. A pedagógusképzés és -továbbképzés fő feladata, hogy ezek a szakmai feltételek meglegyenek. Az additív szemlélet alkalmazását a gyakorlatban az alábbi tantárgy-pedagógiai elvek segítik, illetve teszik lehetővé:

- az anyanyelvi nevelésnek nem lehet célja a tanulók vernakuláris nyelvének kiirtása, lerombolása, nem a helyett, hanem a mellé tanítja a sztenderd változatot;

- minden nyelvváltozatnak megvan a szerepe és helye az életben, és ennek a megtanítása, a tudatosítása az iskola feladata (Lansztyák 1996: 11–16);
- nem helyénvaló az egyes (alacsonyabb presztízssű) változatok lerombolása, elfeledtetése;
- az iskola feladata a kommunikációs képességek továbbfejlesztése, a funkcionális-szituatív nyelvhasználat képességének kialakítása;
- az élőbeszéd továbbfejlesztése azt is jelenti, hogy megtanítjuk azt, hogyan lehet a mindennapokban ránk váró kommunikációs szerepeket céljainknak megfelelően verbálisan (is) megoldani.

Mindebből egyenesen következik, hogy minden nyelvváltozatnak, stílusrétegnek, nyelvi elemnek megvan a maga használati köre, azt kell tudnunk csupán, mi, hol, mikor adekvát, helyénvaló, odaillő. Ezen nyelvhasználati képesség kialakításán és fejlesztésén kell dolgoznia az iskolai anyanyelvi nevelésnek.

A sztenderd változat szociális presztízse miatt élvez támogatottságot az iskolában, nem pedig nyelvi értékei, szabályossága miatt. Mindazok a tanulók, akiket nyelvhasználatuk miatt hátrányok érnek az iskolában, tulajdonképpen a nyelvi alapú diszkrimináció áldozatai. A nákozás és a suksükölés–szukszükölés (és minden más nemsztenderd elem használatának) tilalma nem azért került be az iskolai tantervekbe, tankönyvekbe, mert nyelvészeti szempontból a sztenderd alakok értékesebbek vagy jobbak. A szociolingvisztikai szemlélet és a nyelvszemlélet reformjának elterjedésével az anyanyelv oktatásában egyértelmű változtatást szeretnénk elérni. Célunk a regionális magyar nyelvhasználat valós lehetőségeinek és elemeinek figyelembevétele az oktatás során. Szükséges lenne a felcserélő

helyett a hozzáadó szemlélet alkalmazására; az egynorma helyett a nyelvi változatosság tényére építő tantárgy-pedagógiai stratégiára.

A cél tehát a tanulók nyelvi és kommunikációs kompetenciájának a bővítése, erősítése, kiteljesítése, a nyelvjárás bizonyos helyzetekben való, szégyenérzet nélküli használatának a támogatása, mindezzel pedig tanítványaink anyanyelvi teljesítőképességének a növelése, illetőleg nyelvi otthonosságérzetének, egészséges önbizalmának a biztosítása. Ellenkező esetben sok-sok iskolás válhat anyanyelvre használatában elbizonytalanodott, kifejezésbeli gátlásokkal küszködő, anyanyelvi versenyképesség dolgában is hátrányban levő felnőtté. S ez az igazi veszély: a társadalmi esélyegyenlőtlenség anyanyelvi alapon is történő konzerválása. „A nyelvi otthonosságot, a használt nyelvváltozat által is kifejezett közösségi szolidaritást csak a vernakulárisok (nyelvjárások, helyi változatok) használata biztosíthatja; ennek megfelelően a regionális és kétnyelvű változatok beszélőit is elsősorban bátorítani kell arra, hogy használják anyanyelvüket, beleértve a helyi változatot, és tartózkodni kell attól, hogy bárki is megbélyegezze e változatok beszélőit” (Péntek 2013: 29).

TANKÖNYVEK

- Aczél Petra – Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Pelczer Katalin 2015. Magyar nyelv tankönyv 11. Oktatóskutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit 2005. Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 11–12. évfolyam számára. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit 2015. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Tankönyv a 11. évfolyam számára. Oktatóskutató és

Fejlesztő Intézet. Budapest.

- Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit 2015. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Munkafüzet a 11. évfolyam számára. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Tankönyv a 12. évfolyam számára. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Munkafüzet a 12. évfolyam számára. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. Budapest.
- Balázs Géza – Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Szoták Szilvia 2016. *Magyar nyelv tankönyv 12*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Hajas Zsuzsa 2010. *Magyar nyelv 10. középiskolásoknak*. Pedellus Kiadó. Debrecen.
- Forró Orsolya – Hegedűs Attila – Pelczér Katalin 2015. *Magyar nyelv munkafüzet 11*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Fráter Adrienne 2013a. *Magyar nyelv a középiskolások számára 10*. Mozaik Kiadó. Szeged.
- Fráter Adrienne 2013b. *Magyar nyelv a középiskolások számára 12*. Mozaik Kiadó. Szeged.
- Jobbágyiné András Katalin – Dr. Széplaki György – Törzsök Édua j. n. *Tankönyv és szöveggyűjtemény a 12. évfolyam számára*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- Jobbágyiné András Katalin – Széplaki György – Törzsök Édua 1998. *Magyar nyelv VIII. A magyar nyelv története, nyelvi rendszer és nyelvhasználata*. Calibra Kiadó. Budapest.
- Kapos József 2014. *Szakiskolai közismereti kísérleti tankönyv*

9–10. évfolyam. I. kötet. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.

- Kapos József 2015. *Szakiskolai közismereti tankönyv* 9. évfolyam. I. kötet. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *Magyar nyelv*. Tankönyv 14–15 éveseknek. Korona Kiadó. Budapest.
- Szende Aladár 1993. *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

I R O D A L O M

- Beregszászi Anikó 2012. *A lehetetlent lehetni*. Tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Boda Annamária 2011. A helyesírás tanítása nyelvjárási háttérű tanulók számára. In: *Anyanyelv-pedagógia*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar tanári tagozat. 2011/3. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=333> Letöltve: 2017. 10. 25.
- Danczi Annamária 2011. Nyelvjárási háttérrel az iskolában. In: *Anyanyelv-pedagógia*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar tanári tagozat. 2011/2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=315> Letöltve: 2017. 10. 25.
- Dudics Lakatos Katalin 2016. A nyelvjárások megítélése a kárpátaljai magyar oktatásban. (Néhány felmérés tanulsága alapján). In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): VI. Dialektológiai Szimpózium. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Szombathely–Nyitra. 317–326.

- Felde Györgyi 1992. Nyelvérzék és normatudat egy általános iskolai tanulók körében végzett felmérés tükrében. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat–nyelvi norma*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 8. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 177–191.
- Guttmann Miklós 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizen-nég évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. szám. Budapest.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Jánk István 2018. Nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség pedagógiai értékelésben (disszertáció) https://www.academia.edu/37279542/Nyelvi_diszkrimináció_és_nyelvi_előítéletesség_a_pedagógiai_értékelésben_disszertáció_Linguistic_discrimination_and_linguistic_prejudice_in_pedagogical_evaluation_dissertation_ (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)
- Kiss Jenő 1996. Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 403–415.
- Kiss Jenő 2003. Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvi oktatás. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 145–56.
- Kontra Miklós 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárások* 41. 355–358.
- Kovács Rácz Eleonóra 2011. Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében. Sajnos Kiadó. Újvidék.
- P. Lakatos Ilona 1986. Az általános iskolai tanulók helyesírásáról. In: Bachát László – Fülöp Lajos – Szathmári István. (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában* (1984). Or-

szágos Pedagógiai Intézet. Budapest. 249–56.

- Lakatos Katalin 2011. A kárpátaljai magyar iskolások köznyelvi normatudatáról. In: Kozmács István, – Vančo Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra. 139–144.
- Lanstyák István 1996. Anyanyelvi nevelés határon innen és túl. In. Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 11–15.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Molnár Zoltán Miklós 1994. Néhány észrevétel a magyar nyelvi norma érvényesüléséről. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás. (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 47–50.
- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015. *Magyar nyelvjárások*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nemzeti alaptanterv 1995. Korona Kiadó Kft. Budapest.
- Parapatics Andrea 2011. Pozitívan a nyelvjárásokról – az iskolában is. Anyanyelv-pedagógia 2011/4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=347> (2017. 10. 25.)
- Parapatics Andrea 2016. Tények és tapasztalatok a dialektológiai ismeretek tanításáról. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Szombathely–Nyitra. 509–517.
- Parapatics Andrea 2018. Nyelvjárástani munkafüzet. Feladatok a magyar nyelv területi változatosságának megismerésé-

hez. Anyanyelvi kompetenciafejlesztő munkafüzetek 12. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Péntek János 2013. Változások a változatosságban. A nyelvváltozatok és beszélők az „átmenetek” korában. In: Tóth Sziggy (szerk.): *Társadalmi változások – nyelvi változások*. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében. A XXII. MANYE Kongresszus előadásai Szeged, 2012. április 12–14. MANYE. Szeged–Budapest. 25–31.
- Sándor Anna 2016. A nyelvjáráskutatás az anyanyelvoktatás szolgálatában. In: Csetter Ibolya – Hajba Renáta –Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. 63–78 Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Szombathely–Nyitra.
- Strelizita 2009. A nyelvjárásk témakörének megjelenése nyelv-tankönyveinkben. In: Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Félúton 3. A harmadik Félúton konferencia (2007) kiadványa*. 274–86.http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk07/strelizita_KA_VA_T.pdf (2017. 10. 12.)
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. Nyelvü(n)kben megalázva. Gondolatok nyelvjárásról, iskoláról, tanárképzésről. *Magyar Napló* 2013/5: 3–5. http://magyarnaplo.hu/wp-content/uploads/2015/01/mn_2013_05.pdf (2017. 10. 17.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A magyar standard helyzete. In: Uő (szerk.): *Magyar nyelv*. Osiris Kiadó. Budapest. 222–238.
- Végh József 1959. Őrségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

INTERNETES FORRÁSOK

- NAT 2003. http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/nat_070926.pdf (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)
- NAT 2007. <http://www.nefmi.gov.hu/kozoktatas/tantervek/nemzeti-alaptanterv-nat> (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)
- NAT 2012. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)
- Kerettanterv 2000. <http://www.nefmi.gov.hu/kozoktatas/tantervek/kerettanterv-2000> (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)
- Kerettanterv 2012. <http://kerettanterv.ofi.hu/> (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)
- Írásbeli magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga központi javítókulcsa: https://dari.oktatas.hu/kir/erettsegi/okev_doc/erettsegi_2017/k_magyir_17maj_ut.pdf; (Utolsó megtekintés: 2018. 01. 26.)
- Magyar nyelv és irodalom – középszint – szóbeli tételminta http://dload.oktatas.educatio.hu/erettsegi/nyilvanos_anyagok_2019tavasz/magyar_kozep_szob_mintatetelek_2019maj.pdf (Utolsó megtekintés: 2018. 11. 28.)

ABSTRACT

ILDIKÓ N. CSÁSZI

Dialects in public education

The presentation and acquisition of different language varieties in public education is an important tool for dispelling misconceptions and prejudices and promoting the acceptance the diversity of linguistic expressions whereby young people will less likely develop communication inhibitions. The study deals with the appearance of dialects in the curricula and at both levels of the school-leaving examination. Knowledge about dialects and the related attitude are not solely shaped by the curriculum. Textbooks provide a point of reference for teachers. This is the reason why we deem it important to review the topic of dialects in some Hungarian textbooks. The standard variety is preferred in education due to its prestige and not because of its linguistic values or regularity. Our aim is to take into consideration the real opportunities and elements of the Hungarian language use, the application of an additive rather than a transposing approach and a subject-pedagogical strategy based on linguistic diversity instead of a single norm.

Keywords: dialectal language variety, curriculum, school-leaving examination, text books, establishing an additive approach

A HUNYAD MEGYEI MAGYARSÁG NYELVJÁRÁSI SAJÁTOSSÁGAI ÉS NYELVI HELYZETE

N. FODOR JÁNOS*

1. A magyarság Hunyad megyei (Dél-Erdély) megtelepedésében különböző eredetű csoportok vettek részt a középkortól kezdve, ez pedig a magyar nyelvhasználat különbözőségét eredményezte ezen a területen. A nyelvi sajátosságok tanulmányozásakor ez a szempont ezért nem hagyható figyelmen kívül.

A magyar nyelvterület peremvidékeire jellemző nyelvi sziget-helyzet kétféleképpen jöhetett létre: terjeszkedés vagy térvészítés révén (vö. Péntek 2017: 188). A Hunyad megyei nyelvi helyzet jellemzésekor a fentiek alapján a településeket az alábbi négy kategóriába tudjuk besorolni: 1) az őshonos, zárt közösségek térvészítés révén kerülnek szigethelyzetbe, azonban zártságukból adódóan nyelvjárásukat hosszú ideig meg tudják őrizni; 2) államilag irányított betelepítés révén új nyelv- és nyelvjárásszigetek keletkeznek a korábbiaktól eltérő nyelvi sajátosságokkal; 3) különböző eredetű magyar csoportok jelennek meg tömbszerűen főként a városokban az utóbbi másfél évszázad iparosításának köszönhetően; 4) feltehe-

* Egyetemi adjunktus (ELTE, Budapest)

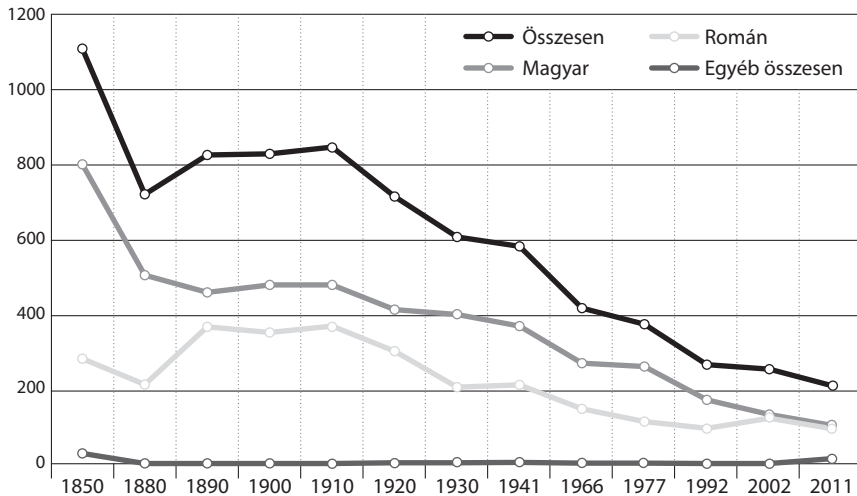
tően középkori eredetű, az idegen nyelvi környezettel folyamatosan kontaktusban lévő, erősen asszimilálódó közösségek szigethelyzete erősödik. Tanulmányomban az utóbbi, kevésbé feltárt csoport jellemző sajátosságait kívánom részletesebben ismertetni, előtte azonban essék szó röviden a másik háromról is.

2. Az első csoportba tehát azok a települések (helyi nyelvjárások) tartoznak, amelyek térvessztés eredményeként kerültek szigethelyzetbe. Az egyetlen, ebbe a kategóriába tartozó Hunyad megyei település, Lozsád nyelvi sajátosságai kiemelt figyelmet kaptak az eddigi szakmunkákban (l. pl. Kolumbán 1893, Péntek 2006: 411). A mezősegi nyelvjárási gyökerű, középkori eredetű református kismemesi település regresszív folyamatok eredményeként vált nyelv- és nyelvjárásszigetté a dél-erdélyi peremterületen. Elzártságát a közelmúltig meg tudta őrizni.

Az expanzív típust képviseli a szintén jól adatolt Csernakeresztúr, ahová a kevés törzsökös magyarság mellé a múlt század elején katolikus bukovinai székelyeket telepítettek be államilag szervezett keretek között több hullámban (Péntek 2006: 411–412; a bukovinai székely nyelvjárás és közösségek jellemzésére l. pl. Fazekas 1977, Pál 2015)¹. Mivel megőrizték székely nyelvjárási sajátosságait, beszédmódjuk a mai nyelvhasználók számára is érezhetően eltér a régió más magyar nyelvhasználatától. Lozsád az MNyA., majd Csernakeresztúrral kiegészülve az RMNyA. kutatópontjaként később is a kutatók érdeklődésének középpontjában maradt.

1 Itt említem meg, hogy bukovinai székelyeket Dévára, Vajdahunyad Csángótelep nevű részére és Sztrigyszentgyörgyre is betelepítettek több hullámban (1888, 1892, 1910), ezeknek a nyelvcsere és asszimiláció különböző fokán álló közösségeknek a vizsgálata eddig kevés figyelmet kapott.

A szigethelyzet egyrészt konzerválja a nyelv korábbi állapotát, megőrzi archaikus nyelvi sajátosságokat, másrészt a kétnyelvűség válik általánosan jellemzővé, mivel a nyelvhasználó igazodni kényszerül a tágabb környezet nyelvéhez, amely külső tényezők (nyelvi jogok, etnolingvisztikai vitalitás stb.) kedvezőtlen alakulása következtében elvezethet a nyelvcseréhez és a nyelvjárásvesztés állapotáig (vö. Péntek 2017: 189). A peremsziget helyzetű Hunyad megyei magyarság esetében a külső tényezők hatását jól mutatja, hogy például Csernakeresztúron a magyar nyelv megmaradása azáltal, hogy a magyar nyelvhasználat a falusi szálláshelyadás révén gazdasági jelentőséget is kapott, biztatónak látszik. Lozsád esetében viszont a nagyarányú népességszám-csökkenés (vö. 1. ábra) mellett az utóbbi évtizedekben egyre jellemzőbb vegyes házasságok révén a nyelvcseréhez és az asszimiláció is erőteljesebb lendületet vett (Vass é. n. [2012]: 231–232).

1. ábra: Lozsád demográfiai arányainak alakulása 1850 és 2011 között

A népességszám-csökkenés, ha nem is ilyen mértékben, de általánosan mondható Hunyad megye összmagyarságára vonatkozóan is. A magyarok ugyan itt már évszázadok óta kisebbségben élnek, arányuk azonban a mainál egyrészt mindenképpen magasabb volt, másrészt jóval több településen voltak jelen. A legutóbbi (2011-es) romániai népszámlálás szerint Hunyad megyében 16 219 magyar nemzetiségű élt. A korábbi két népszámláláshoz (1992, 2002) viszonyított csökkenés mértéke Krassó-Szörény és Temes mellett Hunyad megyében volt a legnagyobb arányú, a legkisebb pedig Székelyföldön (Kiss–Barna 2012: 14), azaz a szórványvidékeket a tömbmagyarságnál jóval nagyobb arányban sújtja a népességfogyás.² Húsz év alatt a megye magyarságának lélekszáma megfelelő-dött. 1992-ben még 33 849 fő vallotta magát magyarnak, húsz évvel később már ennek kevesebb, mint a fele (1. táblázat).

Megye	Magyarok száma			Változás abszolút száma			Változás aránya		
	1992	2002	2011	1992–2002	2002–2011	1992–2011	1992–2002	2002–2011	1992–2011
Hunyad	33 849	25 388	16 219	-8461	-9169	-17 630	-25%	-36,10%	-52,09%

1. táblázat: A magyar népesség számának változása Hunyad megyében

A kedvezőtlen folyamatot jól jelzi az is, hogy a Hunyad-zarándi református egyházmegye 1863-ban még 22 anyaegyházból és több tucat leányegyházból állt (Dáné 1863: 1), ma már csak 8 anyaegyház (Déva, Piski, Szászváros, Bácsi, Alpestes, Rákosd, Vajdahunyad, Hátszeg) található a korábbi területen, valamint 4 új a Zsil-völgyében (Lupény, Vulkán, Petrozsény, Petrilla-Lónya).

2 A 2011-es népszámlálás szerint Erdélyen belül a románok számának a csökkenése szintén Dél-Erdélyben volt a legnagyobb mértékű (Kiss–Barna 2012: 18).

3. Lozsádon és Csernakeresztúron kívül a szakirodalomban sajnos alig találunk a megye többi településén élő magyarságra vonatkozó utalást, pedig az említett két csoport mellett további egy-egy (számarányukat tekintve jóval nagyobb) alcsoportot is el tudunk különíteni. Az expanzív folyamat példái közé tartoznak azok a közösségek, amelyek a 19. század második felétől, különösen pedig a 20. századi iparosítás eredményeként jöttek létre a nagyarányú népességmozgás, betelepülés révén.³ A negyedik csoportot – mint láttuk – azok a református falvak (és közösségeik) képviselik, amelyek múltja (Lozsádhoz hasonlóan) vélhetően több évszázadra nyúlik vissza, és a szigethelyzetük térvesztés révén, a környező települések román etnikai jellegének kialakulása által jött létre.

A továbbiakban ez utóbbi, kevésbé ismert csoport nyelvi jellemzéséhez főként Rákosd és Alpestes példáira támaszkodom.⁴ A kutatásban kétféle (diakrón és szinkrón) szempontot érvényesítettem. Egyrészt arra kerestem a választ, hogy a kontinuum (azaz nem a mo-

3 Vajdahunyd és Govasdia a vasércgyártás, míg a Zsil-völgye a bányászat kiemelt központjaivá váltak már az Osztrák-Magyar Monarchia idejében, erre épült aztán az 1950-es évektől a kommunista iparosítás is, melynek eredményeként például Vajdahunyd néhány ezres lakossága megtízszereződött (az 1910-es 4520 főről 1966-ra 64199 főre emelkedett). A betelepülés Erdély más vidékeiről, főként a Székelyföldről és a Szilágyságból indult ki.

4 A tanulmányban a 2007 és 2013 között végzett helyszíni terepmunka eredményeit használtam fel. A terepmunka során igyekeztem minden olyan falut felkeresni, ahol korábban református gyülekezet anyaegyházként működött, és ahol a gyűjtéskor legalább egy református egyháztag élt. Az interjú során természetesen a közösség nyelvészociológiai hátterét is megpróbáltam feltárni az oktatás, a vallás, a társadalmi szokások (pl. párválasztás), a nyelvhasználat egyéb szintereire irányuló kérdések segítségével. Megállapításaimhoz a településenként 2–3 adatközlővel készített interjúk tanulságait használtam fel. Meg kell jegyeznem, hogy a mindenre kiterjedő, részletes szocioling-

dern kori iparosítás során betelepülő) református magyarság nyelvi és nyelvjárási sajátosságai tanúskodnak-e a települések lakosságának eredetéről, azaz feltárható-e bármilyen település- és népiségtörténeti kapcsolat a nyelvföldrajzi módszer segítségével (a módszerre l. Benkő 1967, tudománytörténeti áttekintésére l. N. Fodor 2016). A hipotetikus kérdésfeltevés Lozsád példája alapján sem indokolatlan, hiszen a lozsádi nyelvjárásnak a Mezőség és a Fekete-Körös-völgy magyar nyelvjárásaival (pl. Köröstárkánnyal) való szoros kapcsolatát számos nyelvjárási jelenség egyértelműen igazolja (vö. Péntek 2006: 411).

4. Rákosd jelenleg a legnagyobb lélekszámú református falu a megyében. Kisnemesi gyökerű, középkori eredetű település. A helybeliek szájhagyománya székely eredetet őrzött meg. Kós Károly is úgy vélte, hogy a falualapítók székelyek voltak, miután a lakosok néprajzi sajátosságait megvizsgálta (Kós 1972). A családnevek között mindenesetre háromszéki és hétfalusi (Brassó környéki) falvak neve is felbukkan (*Bikfalvi, Dobolai, Zajzoni*), amelyek bizonytalan időbe mutató székelyföldi kapcsolatokra utalnak.

A vizsgált csoport nyelvjárási sajátosságainak elemzésekor először azt érdemes leszögezni, hogy a Lozsád által képviselt, mezőségi alapú nyelvjárási sajátosságok teljesen hiányoznak a többi, vélhetően több évszázados múltra visszatekintő református magyarság nyelvhasználatából. A rákosdi hagyományt tekintve adódik a további kérdés, hogy akkor a székely kapcsolat nyelvi jelei kimutathatók-e.

visztikai és nyelvjárási vizsgálatra az asszimiláció, az elvándorlás és a születésszám-csökkenés miatt már sajnos kevés esély mutatkozik a megye legtöbb magyarlakta településén.

A válasz ebben az esetben szintén nemleges: a rákosdi adatközlők nyelvhasználatában sem fonetikai, sem morfológiai szinten nem volt lehetséges székel nyelvjárási sajátosságok kimutatása.

Feltehetően interferenciális alapú jelenségként értelmezhető a hosszú mássalhangzók megrövidülése (pl. „*Mentem a tehenekel, az álatokal mentek legeltetni ki velük*”), hasonlóan a magánhangzók időtartamának gyakori csökkenéséhez (rövidüléséhez). A sztenderd nyelvhasználathoz viszonyítva szintén különbség mutatkozik a hangsúlyviszonyok esetében is. A rövid magánhangzót tartalmazó első nyílt szótag magánhangzója rendszerint megnyúlik, félhosszúvá vagy hosszúvá válik (pl. *ādot* ’adót’, *szòkás*). Ez a jelenség kimutatható a többi település (Alpestes, Bácsi, Kisbarcsa) beszédmódjában is.

A település- és népiségtörténeti vizsgálatokhoz felhasznált nyelv-földrajzi módszer szerves részét képezi a lexikai párhuzamok keresése. Amennyiben egymástól távoli területeken megfelelő számban hasonló tájszók mutathatók ki, akkor ezek mennyiségük és minőségük alapján kizárják a véletlen egybeeséseket, és egyértelműen utalnak a két vagy több terület népességének egykori kapcsolatára. A vizsgált településeken az erre irányuló kérdőíves felmérést nem volt módom elvégezni, mivel a magyar nyelv esetében általánosan jellemző korlátozott kódhasználat sajnos csak nehezen, sok esetben egyáltalán nem teszi lehetővé az ilyen típusú adatgyűjtést. Lanstyák István szerint a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélők által használt anyanyelvre nézve „a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvviasszaszorító, lingviciista politikája által is gerjesztett nagyfokú nyelvi hiány” jelenti a legnagyobb veszélyt, mert ez elvezethet a nyelvcserehelyzetben jelentkező nyelvleépüléshez (Lanstyák 2000: 229). Ez a hiányzó vagy csak töredékesen meg-

lévő szint véleménye szerint a közéleti-szakmai szint. Helyi tapasztalataim szerint emellé a mindennapi élet nyelvhasználata is egyre inkább felzárkózik. Utóbbi részét képezte a hagyományos paraszti életmódhoz kapcsolódó szókészlet. Egyrészt az életmódváltozás miatt feledésbe merültek bizonyos szavak és kifejezések, másrészt (mint esetünkben látni fogjuk) a kétnyelvűség évszázadok óta jellemző jelenléte révén a román nyelv a szókincsnek erre a rétegére is alapvető hatással volt. Ennek hiányában pedig az évszázadokkal korábbi kapcsolat feltárása sajnos szintén nehézségekbe ütközik.⁵

5. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy mi lehet a magyarázata annak, hogy a vizsgált Hunyad megyei magyar csoport nyelvi és nyelvjárási sajátosságai területi szempontból szinte neutrálisnak tekinthetők. A magyarázat bizonyára az évszázados kétnyelvűségben keresendő, ezért érdemes a történeti vonatkozásokra is röviden kitérni.

A vizsgált falvak magyarsága a dokumentumok szerint már a 18. század óta kétnyelvű volt. Egy 1795-ös egyházmegyei vizitáció végzése arra inti a rákosdi szülőket, hogy küldjék az iskolába a gyermekeiket, valamint „a szülék magyar nyelven gyakorolják gyermekeiket, hogy legyen e született nyelvek. Oláhul megtanulhatnak eléggé az olá-

5 A kérdőíves módszert azért sem alkalmaztam, mert a vizsgált terület magyar nyelviségének különleges (a megszokottól eltérő) volta a kutatás közben egyre nyilvánvalóbbá vált számomra. Alpestesen egy 50 kérdésből álló, főként lexikális típusú kérdőív alapján is gyűjtöttem adatokat. A válaszok között a köznyelvi lexémák mellett néhol egy-két északkeleti (Felső-Tisza vidéki) tájszó is felbukkant (pl. *suskó, nadály, menetke, talu*). Hamar kiderült azonban, hogy az alpestesi adatközlő iskolatársaival együtt ezeket a szavakat egy Szatmár megyéből származó lelkésztől sajátította el az otthon általánosan használt román megfelelők mellé az 1950-es években.

hokkal való társalkodásban is” (Buzogány–Ősz 2007: 309). A 77 éves rákosdi férfi adatközlő szerint gyerekkorában a családban és a barátok között ugyan magyarul beszéltek, a közéleti színtereken azonban már szinte kizárólag a román nyelvet használták a hatalom és a többségi társadalom politikája és lingviciista attitűdje eredményeként.

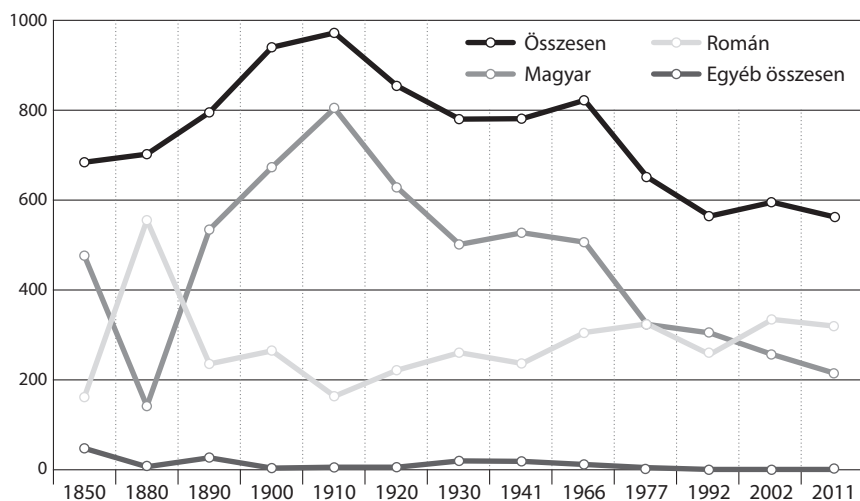
A magyar nyelv használatának állami korlátozására azonban már jóval korábban, a 19. század első feléből van adatunk. A Mária Terézia által szervezett Hátszegi Román Határőrezred egészen 1851-ig állt fenn, melybe a románok és a németek mellett magyarokat is besoroztak.⁶ A határőrök „kurta nemességet” kaptak, akiknek volt már kiváltságuk, azokét megerősítették. Rákosdon volt az ezred egyik századának a kaszárnyaépülete is. Szóts Sándor dévai lelkész már 1887-ben arra kereste a választ, hogy mik lehetnek a Hunyad megyei magyarság asszimilációjának az okai. Az okok között kiemelt szerepet tulajdonított a határőrségnek, amely szerinte „fölkötött a magyarság nemzeti életének, főként nyelvének.” Mivel a román tömegben kevés számú magyar volt, a vezényszó pedig német volt. A „40 évig tartott szolgálat alatt csupa német és oláh szót hallván, nyelvöket lassanként elfeledték. Még ma is találunk magyar falvakban öreg embereket, kik németül meglehetősen gagyognak, oláhu folyékonyan beszélnek, de saját anyanyelvüket, a magyart tökéletesen elfelejtették” (Szóts 1887: 1062). Mindezt megerősítik azok a feljegyzett családi történetek, amelyek szerint a határőrségben a magyar beszédet szankcionálták, a magyarul beszélőket vásra verték a parancsnokok. Természetesen tudjuk, hogy

6 Lozsádról az akkor még 800 fős magyar közösségből 150, Alpestesről 360 magyarból 128, Hosdáról 319 magyarból 191, Rákosdól 476 magyarból 424, illetve 65 román személy volt tagja a határőrségnek.

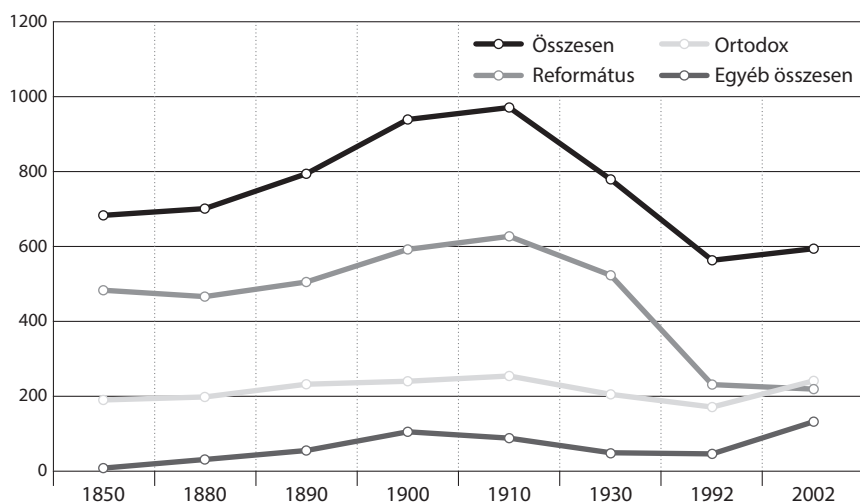
ezek a tényezők is hozzájárulhatnak a nyelvhasználat átalakulásához, önmagukban azonban semmiképpen nem elegendők a nyelvcserehez.

A 19. századból ismerünk olyan feljegyzéseket, amelyek Rákosd elrománosodásáról tesznek említést. Kolumbán Samu 1890-es években az „eloláhosodó” Rákosdot a szintén református Hosdáthoz hasonlítja. „Lakói, kik közül a legöregebbeknek mindennapi nyelve fiatal korukban még a magyar volt, most olá hul beszélnek és csak törve beszélnek magyarul, ha néha rákényszerülnek, hogy így szóljanak” (Kolumbán é. n. 1, l. még Vass é. n. [2012]: 243). Viszont azt is kiemeli, hogy mégsem olyan nagyfokú az elrománosodás, mint a hosdátiaknál, mert utóbbiak a román szokásokat és „a babonáságot” is átvették, azaz nemcsak nyelvileg asszimilálódtak a többségi környezetükhöz, hanem kulturálisan is (Vass i. h.).

Ezt a folyamatot látszanak megerősíteni a 1880-as népszámlálás adatai is, melyek szerint, míg 1850-ben még 476-an vallották magukat magyarnak, ez a szám 1880-ra 141-re **335 fővel** csökkent, ebből 137-en voltak magyar anyanyelvűek, ugyanakkor a románok száma 161-ről 555-re **394 fővel** nőtt, úgy, hogy a falu összlakossága 30 év alatt szinte változatlan maradt (2. ábra). A felekezeti megoszlás szerint ekkor csupán 199 fő volt ortodox, viszont 467 református (vö. 3. ábra). A statisztikában a magyaroknál jelentkező nemzetiségi és anyanyelvi hiány egyértelműen a románoknál kompenzálódott. Később viszont visszaállt a korábbi állapot a népszámlálások tanúsága szerint. Az, hogy mi lehetett az identitásváltás oka, biztosan nem tudjuk, de az ekörüli bizonytalanságra utal Kós Károly megjegyzése is, mely szerint az egyik református lelkész hatására sikerült az asszimilációt a 19. század végén megállítani, mintegy újra tanulva/tanítva az anyanyelvet.

2. ábra: Rákospolje demográfiai arányainak alakulása 1850 és 2011 között

3. ábra: Rákospolje felekezeti megoszlása 1850 és 2002 között

A példák azt mutatják, hogy annak ellenére, hogy a közösség tagjainak kétnyelvűségében a román nyelv dominanciája már a 18.

században jellemző volt, napjainkig meg tudták őrizni anyanyelvüket. Ebben kétségtelenül nagy szerepe lehetett az egyháznak, amely a hitélet mellett az oktatásban is fontos szerepet vállalt egészen az egyházi iskolahálózat felszámolásáig.

6. A fenti példa tulajdonképpen a nyelvjárásiasság hiányjelenségére is magyarázatul szolgál. A magyar nyelv másodlagos szerepe a nyelvcseré határára sodorta a közösségeket, amely az egyház oktatói és hitéleti tevékenysége és anyanyelv irányában megmutatkozó pozitív viszonyulása révén a folyamatot késleltetni, lassítani, és adott esetben visszafordítani tudta. Ugyanakkor a magyar nyelvi kódnak a másodlagos szerepből eredő korlátozott jellege már nem tette lehetővé a nyelvjárási alaprétég maradéktalan tovább élését, vélhetően a helyi értelmiségiek (lelkészek, tanítók) által közvetített magyar nyelvváltozat maradandó hatást tudott gyakorolni erre a redukálódott helyi magyar nyelvhasználatra.

A Hunyad megyei református magyarságra jellemző folyamatos kétnyelvűségből és a magyar nyelv másodnyelvi státuszából eredeztethető nyelvcseré állandó lehetőségével szemben az egyház erős ellenállást fejtett ki. Napjainkban viszont a vallás jelentősége nagy mértékben csökkent. Péntek János szerint „a beszélőknek a nyelvhez való ragaszkodásában nagyon sokat jelent saját nyelvváltozatuk presztízse, az a tudat, az az érzés, hogy az ő nyelvváltozatuk is része az egységes és közös magyar nyelvnek. Ez egyaránt vonatkozik azokra, akik a külső régiókban az ottani kontaktusváltozat, regionális köznyelv beszélői, és azokra is, akik a nyelvterület bármelyik részén a helyi nyelvjárást beszélik. A kisebbségi beszélők számára szimbolikusan is fölértékelődik az anyanyelv, azonosságtudatuknak legfontosabb eleme, és ehhez föltétlenül társulnia kell a nyelvi

otthonosság érzésének és tudatának is” (Péntek 2017: 187). Ennek kialakítását a nyelvváltozatokkal szemben általánosan jellemző negatív attitűd nagy mértékben gátolja, ezért alapvető fontosságú a társadalom szemléletformálása, amely nem megbélyegzi, hanem értéknek tartja, vagy legalább is tudomásul veszi azt, hogy a magyar nyelvnek különböző változatai léteznek egymás mellett, és amelyek között olyanok is vannak, amelyek magukon viselik a kisebbségi helyzet évszázados nyelvi következményeit.

I R O D A L O M

- Benkő Loránd 1967. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- Buzogány Dezső – Ösz Sándor Előd 2007. *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere III. 1686–1807.* Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár.
- Dáné István 1863. A V.-Hunyadi Zarándival egyesült egyház-megye és azon egyház-megyébeni egyházak történelme. In: *Az erdélyi reformata anya-szent-egyház névkönyve 1863ra.* Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája. Kolozsvár. 1–35.
- N. Fodor János 2016. Nyelvészeti módszerek a magyar népi-ségtörténeti kutatásokban. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion: Szombathely, 2015. szeptember 2–4.* Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja; Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, Szombathely–Nyitra. 231–243.
- Kiss Tamás – Barna Gergő 2012. *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kolozsvár.

- Kolumbán Samu 1893. A lozsádi nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 22: 353–359, 405–410, 456–459, 499–502, 555–557.
- Kolumbán Samu 1904. Boszorkány-avatás. (Hunyadmegyei Hosdátton.) *Ethnographia* 15: 35–42.
- Kolumbán Samu é. n. *A rákosdi lakodalom*. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 814.
- Kós Károly 1972. A nemzeti szervezeti nyomai Rákosdon. In: Kós Károly, *Népélet és néphagyomány*. Bukarest. 238–252.
- Lanstyák István 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. In: Kontra Miklós szerk., *A magyar nyelv a Kárpát-medencében* III. Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. Deme László, Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968–1977.
- Pál Helén 2015. *A bukovinai székelők nyelvjárása*. Kézirat. PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
- Péntek János 2006. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.
- Péntek János 2017. A külső régiók. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Goldolat. Budapest. 179–198.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–XI. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította: Juhász Dezső. Magyar Nyelvtudományi Társaság [a III. kötettől a Pharma Press Kiadóval közösen]. Budapest, 1995–2010.
- Szóts Sándor 1887. A Hunyadmegyei magyarok eloláhosodása és a református egyház. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 33: 1026–1031, 34: 1058–1062, 35: 1091–1096.

- Vass Erika é.n. [2012]. *A Hunyad megyei református szórvány-magyarság*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre.

ABSTRACT

JÁNOS N. FODOR

Dialectal specificities and the linguistic situation of the Hungarian community in Hunyad County

In the early Middle Ages, various groups claiming Hungarian origins participated in the settlement of Hunyad County (located in Southern Transylvania). This circumstance therefore engendered different usages of the Hungarian language. From the point of view of language use, the communities in this county can be grouped into the following categories: 1) native, closed communities who – despite living separated from the rest of the county due to a loss of territory – were able to preserve their dialect for a long period of time as a result of their isolation (eg. Lozsád); 2) new language or “dialect” islands that emerged as a result of state-directed resettlement efforts (e.g. Csernakeresztúr, settled by a Szekler population originally from Bukovina); 3) Hungarian groups from various territories who created new communities in cities during the one hundred-fifty years of industrialization (e.g. Lupény, Vulkán, Petrozsény); 4) communities that are presumably medieval in origin, but were in continuous contact with a foreign-language environment: this resulted in a high level of assimilation or a lack of dialectal features (e.g. Rákosd, Alpestes). We contest that the dialect-

tal neutrality of the latter group can be explained by the fact that the secondary role of the Hungarian language swept these communities to the periphery of language exchange, a process that was delayed, slowed or even reversed in certain cases due to the positive attitude towards the native language of these communities by the activities of the Calvinist Church. The fact that their Hungarian language code was limited by its secondary nature rendered the continued presence of a dialectal foundation impossible. We hypothesize that the version of standard Hungarian transmitted by local intellectuals (preachers, educators) had a lasting impact on this reduced, local usage of Hungarian.

Keywords: Hungarian dialects, bilingualism, language assimilation, language island, Southern Transylvania

A NYELVJÁRÁSOK VISSZASZORULÁSA ÉS A MAGYARORSZÁGI FALVAK

PÁL HELÉN*

1. Bevezető¹

A magyar nyelvjárások változására több magyarázatot is adhatunk. A dolgozat ezek közül csak azzal foglalkozik, hogy a magyarországi falvak, pontosabban a törpe- és aprófalvak helyzete hogyan kapcsolódik a nyelvjárások visszaszorulásához. Több éve tapasztalható, hogy a magyarországi falvakból nagy számban vándorolnak a lakosok a városokba, gyakran gazdasági kényszer miatt (Kiss 2017: 199–221, lásd még Bartha 1999: 144, Kontra 2006: 11), miközben a helyben maradók körében csökken a születések száma. Mivel a nyelvjárások használata főleg a vidékhez köthető (Kiss 2014: 179, 2017: 210), ezért a fent említett népességcsökkenés a nyelvjárások visszaszorulását is eredményezi. A dolgozatban a magyarorszá-

* Szakmai munkatárs (MANYSI, Budapest)

1 A dolgozatban magyar nyelvjárásokról lesz szó, de Magyarországgal kapcsolatban beszélni lehetne az itt élő nemzetiségek nyelvjárásáról is. Vizsgálatra érdemes, hogy a magyarországi falvak lakosságának fogyása hogyan hat az ő nyelvjárásukra.

gi törpe- és aprófalvak jelenlegi helyzetével kapcsolatban nyújtok adatokat, majd a kistelepüléseket érintő leépülési folyamatra, a folyamatos elvándorlás és a természetes fogyás következtében jelentkező problémákra a fellelt megoldási javaslatokat is bemutatom. A falvakra vonatkozó adatok a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisából származnak. Köszönet illeti a hivatal munkatársait, hogy a Magyar Nyelvstratégiai Intézet rendelkezésére bocsátották. Emellett felhasználtam a KSH honlapján elérhető, a témához tartozó adatokat is, köztük Magyarország 2018. évi közigazgatási helynévkönyvét, Gerse József-Szilágyi Dániel Magyarország településhálózata 2. Városok-falvak című munkáját, továbbá Kovács Tibor írását az aprófalvakról.

A magyar nyelvjárások visszaszorulása, változása mögött több tényező áll. Kiss Jenő összesítése szerint e tényezők között a nyelvjárási terület csökkenése (a határon túl ez a magyarság fogyásával is párosul), a gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres átrendeződése, a faluról a városba irányuló népességmozgás, a lakosság mobilitásának növekedése, mindegyik társadalmi réteg hozzáférése magasabb iskolázáshoz s ennek megfelelő foglalkozásokhoz, a média (tévé, rádió) és az internet hatása, a nyelvjárási beszélők nyelvi mentalitásának, nyelvi attitűdjének módosulásai állnak (Kiss 2017: 199–221). A vidéki, falusi lakosságra jellemző biológiai fogyás a nyelvjárásokat is érinti, mivel a nyelvjárások elsődleges használói a vidéki emberek (Kiss 2014: 179, 2017: 210).

A dolgozat a nyelvjárások visszaszorulásával kapcsolatban ezt az előbbi tényezőt tekinti át, tehát a falvak lakosságának csökkenését a nyelvjárásokkal kapcsolatosan is vizsgálja, azaz a magyar nyelvjárások visszaszorulása miként kapcsolódik a magyarországi (magyar) falvak népességének fogyáshoz. (Miközben nem hagyhatók figyel-

men kívül a fent említett további tényezők sem, hiszen a nyelvjárásokat érő hatások a legtöbbször nem elkülönülten jelennek meg.)

A dolgozatban a törpe- és aprófalvak kapcsán A magyar nyelvjárások atlasza egyes kutatópontjai is előkerülnek majd. Jóllehet magyar nyelvjárásokat e kutatópontokon kívül is beszélnek, azonban a kistelepülések leépülése és a nyelvjárási adatok hozzáférhetőségének párhuzama bemutatatható ezáltal. Hiszen a magyarországi kutatópontok közül több is a törpe- vagy aprófalvak közé tartozik, jellemzi őket a lakosság csökkenése, és ezeken a településeken már hagyománya van a nyelvjáráskutatásnak. Mivel a kutatópontok között számos kistelepülés található, ezért a nyelvjáráskutatás szempontjából is fontos lehet, hogy a falvaknak milyen kilátásai vannak, továbbá az is felvetődik, hogy még meddig tudnak nyelvjárási adatokat nyújtani.

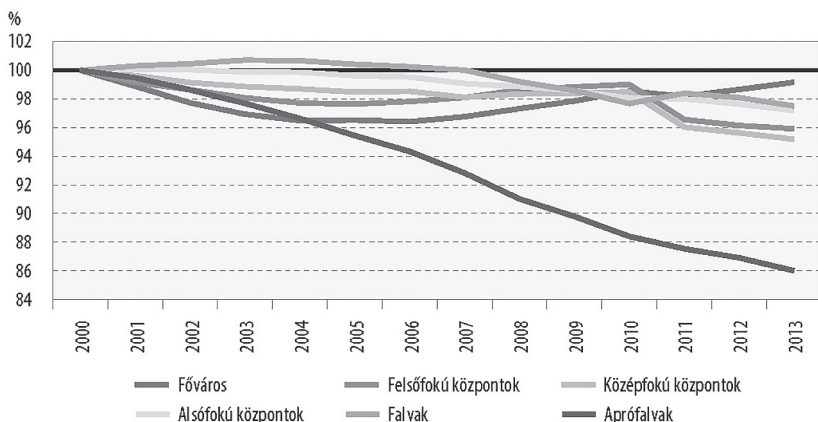
A magyar nyelvjárásokról szólva a határon túli magyarokat is meg kell említeni, azonban a jelenlegi dolgozat tárgya a magyarországi falvak és nyelvjárások összefüggései, és az országhatáron túli kistelepülések és magyar lakóinak nyelvi helyzete külön dolgozat tárgya lehetne.

2. A vidék és a nyelvjárások

A dolgozat az alábbi megállapításokból indul ki: „A nyelvjárások fő (nem kizárólagos) éltetője a hagyományos paraszti gazdálkodást folytató parasztság volt” (Kiss 2017: 210), és a nyelvjárások használata elsősorban ma is a vidékhez köthető (Kiss 2017: 213). Azonban a nyelvjárások legfontosabb hordozóját, a falusi lakosságot Magyarországon a biológiai fogyás jellemzi (Kiss uo.), és a magyar falvak jelentős részét érinti a népesség fogyása (Kovács 2004: 125).

- A magyar falvakról szólva a népesség fogyása a nyelvjárási beszélők radikális csökkenését is jelenti (Kiss uo.).
- Csökken a földművelésből élők számaránya a népességen belül (Kiss 2017: 213., 2014: 179).
- A paraszti családok létmódját tekintve korábban (a hagyományos paraszti gazdálkodás évszázadaiban) a munka és család nem különült el. Ha a gazdálkodás megváltozását tekintjük a nyelvjárások továbbadása szempontjából fontos ez az életmódban bekövetkezett változás. A mai fiatalok nem folytatják a földművelést, ami korábban még jellemző volt (Kiss 2017: 212).
- A faluállományt illetően a fogyás általános, különösen az aprófalvak esetében (Kiss 2017: 213).

Az alábbi grafikonon az aprófalvak lakosságszámának alakulása figyelhető meg 2000 és 2013 között.

A népesség számának alakulása* (a 2000. év százalékában)

* A 2001–2010. évi adatok a 2001. február 1-jei, a 2011–2013. évi adatok a 2011. október 1-jei népszámlálásból továbbszámított népességszámok.

1. ábra. A népesség számának alakulása 2000 és 2013 között. A kép forrása: Gerse József–Szilágyi Dániel 2015. Magyarország településhálózata 2. Városok-falvak. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. (21. oldal.)

3. Aprófalvak, törpefalvak – a problémák

A természetes fogyás és a folyamatos elvándorlás következtében egyre több a kevés lakossal rendelkező település Magyarországon. Kovács Tibor kategóriáit követve dolgozatomban az 1000 lakosnál kisebb népességű települések az aprófalvak, az 500 főnél kisebbek a törpefalvak². A törpe- és aprófalvak száma többek között a fent em-

² Itt jegyzem meg, hogy az apró- és törpefalvak népességszám szerinti osztályozásában eltérések figyelhetők meg a rendelkezésemre álló szakirodalomban. Például Kovács Zoltán *Népesség- és településföldrajz* című munkája szerint az *aprófalu* 200–500 lakosú, a *törpefalva* 200 fő alatti (2002, 2007. ELTE Eötvös Kiadó. Bp. 117. old.), a KSH kiadványa (Gerse József–Szilágyi Dániel

lített okok miatt is növekszik³. A 2001-es népszámlálás adatai szerint 1020 törpefalu volt Magyarországon (Kovács 2004: 127), míg 2018-ban a rendelkezésemre álló adatok szerint már 1125⁴.

Kovács Tibor írásában a gyorsuló urbanizációs folyamatból vezeti le a Magyarországon az elmúlt évtizedekben zajló társadalmi-gazdasági változásokat, melyek a településrendszerben is változásokat okoztak. Egyrészt a városok száma és népessége növekedett (városodás), másrészt a települések intézményrendszerének, infrastruktúrájának kiépítettsége (városiasodás) is. A folyamat mögött azonban a falvakból eláramló tömegek is megfigyelhetők. Bár a falvakban is javultak az életkörülmények és infrastrukturális ellátások, de bizonyos intézmények, melyek nem mindennapos igényeket szolgálnak ki, csak egyes településeken működhetnek. Az alapellátást nyújtó intézmények gazdaságos működéséhez bizonyos számú népesség szükséges, a tanulmány példája szerint minimum 2000-3000 lakos kell ahhoz, hogy az elvárásoknak megfelelő általános iskola, háziorvosi, és egyéb (ipari, kereskedelmi) szolgáltatás így működhessen (Kovács 2004: 125–126). A természetes szaporodás csökkenése és az elvándorlás növekedése miatt felgyorsult az apró- és törpefalvak lakosságának fogyása (Kovács 2004: 127). A kistépülésekről folyamatos az elvándorlás, ez pedig a (helyben maradó) lakosság elöregedéséhez vezet. Az elvándorlást csökkentheti az alacsonyabb képzettség és „az új életkezdéshez szükséges feltételek

2015. Magyarország településhálózata 2. Városok-falvak. Bp.) aprófaluként nevezi meg Gagypátit, ahol az adatközlés idején alig tízen éltek (2015: 73).

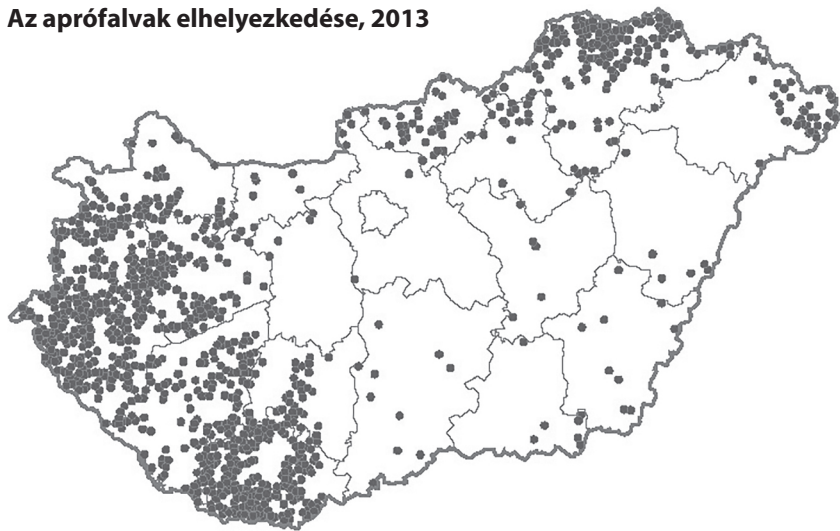
3 Kovács Tibor adatai szerint előfordul a települések önállósulása is, és az új községek létrejötte növelheti az apró- és törpefalvak számát (2004: 127).

4 Köszönet a KSH adataiért.

hiánya” (Kovács 2004: 129). A törpe- és aprófalvak jellemzője, hogy lakói nagy része rendszerint kívül van a gazdaságilag aktívak csoportján, más lakosoknak korlátozott a foglalkoztatási lehetőségei, továbbá magas a munkanélküliség aránya. Az élve születés és az újonnan épített lakások száma is alacsony az apró- és törpefalvak esetében (Kovács 2004: 130).

Az apró- és törpefalvak nagyobb része 6 megye területén helyezkedik el, ezek „hagyományosan és jellegzetesen aprófalvas településszerkezetű” vidékek (Kovács 2004: 128): Baranya, Zala, Vas, Veszprém, Somogy, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Ezeken kívül még 4 megyében vannak nagyobb számban törpefalvak: Győr-Moson-Sopron, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna és Nógrád megye (Kovács uo.).

Az alábbi térkép a magyarországi aprófalvak elhelyezkedését mutatja a 2013-as adatok alapján. (Az apró- és törpefalvak meghatározására vonatkozóan lásd a 2. számú lábjegyzetet.)

Az aprófalvak elhelyezkedése, 2013

2. ábra. Az aprófalvak elhelyezkedése, 2013. Az aprófalvak elhelyezkedése, 2013. A kép forrása: Gerse József–Szilágyi Dániel 2015. Magyarország település-hálózata 2. Városok-falvak. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. (62. oldal)

Az alábbiakban az említett hat megye törpefalvaira vonatkozó adatok következnek, kiegészítve A magyar nyelvjárások atlasza kutatópontjaira vonatkozó információkkal is.

3.1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye

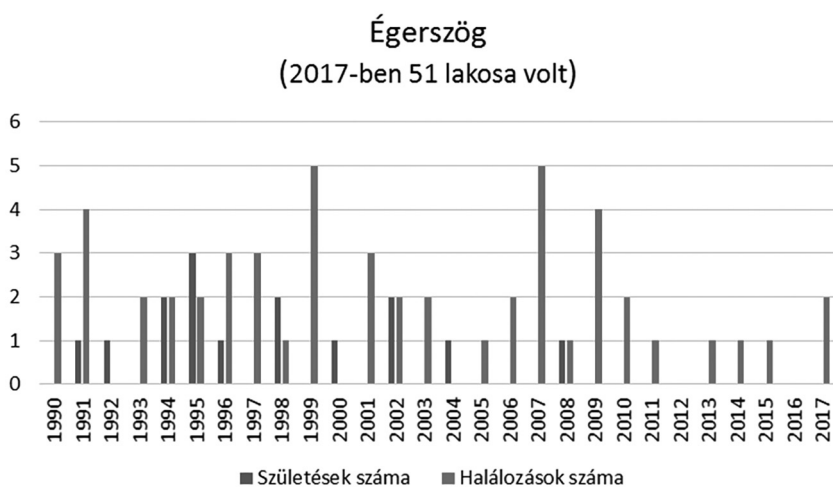
A rendelkezésemre álló adatok szerint 2018-ban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 155 olyan település volt, amelynek 499 főnél kevesebb lakosa volt. Ebből 30 falu lakosságának a száma nem éri el a százat. (Aprófalvak száma: 75.) A nyelvjárások szempontjából itt említést érdemel, hogy A magyar nyelvjárások atlasza több kutatópontja is Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, ezek közül az alábbiak 2018-ban törpefalunak számítottak (tehát a lakosok száma 500

alatti): Alsódobsza, Damak, Debréte, Egerlövő, Fony, Hernádkércs, Hernádszurdok, Hét, Krasznokvajda, Pusztafalu, Szinpetri, Tiszabábolna, Trizs. Az adatközlők csökkenő száma egy-egy településen, továbbá az esetleges elnéptelenedés a későbbi ellenőrző nyelvjárási gyűjtéseket is befolyásolhatja, például Debréte lakosainak a száma 2018-ban csak 12 fő volt. Megjegyzem, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjai az alábbi aprófalvak is: Cserépfalu (977 lakos), Erdőhorváti (615 fő), Gelej (604 fő), Viss (706 lakos), a lakosságszám alapján ugyan az aprófalvak közé sorolandók, azonban a fenti szempontok szerint ezeknek a településeknek a helyzete sem különbözik jelentősen a törpefalvakétól (Kovács 2004: 134).

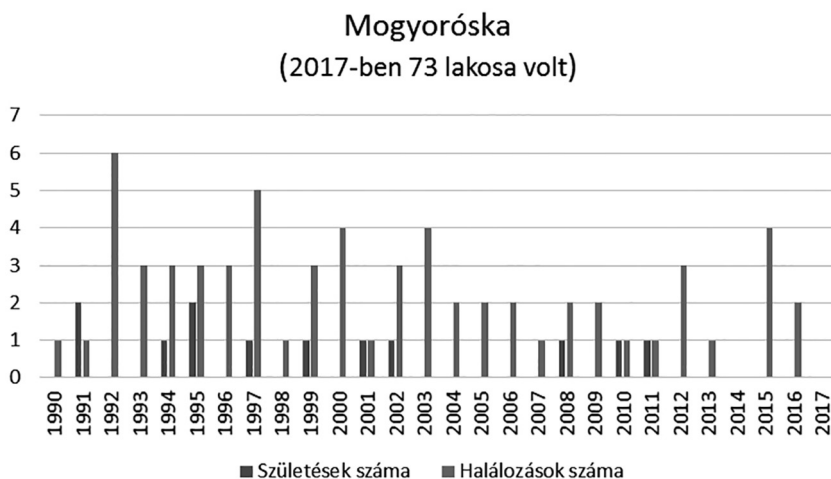
A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei törpefalvakat illetően a születési számról is említést kell tenni. Kovács Tibor 2001-es adatok alapján állapította meg, hogy Magyarországon akkor 3 olyan törpefalu is volt, ahol több mint 10 év óta egyáltalán nem született gyerek (Kovács 2004: 132). A rendelkezésemre álló adatok alapján Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Égerszög településen 2009-óta (9 éve) nem született gyerek, Mogyoróskán 2012-óta (6 éve), Sima faluban 2004-óta (14 éve), Tornabarakonyban 2006-óta (12 éve), Tornakápolnán 2011-óta (7 éve). Azonban, ebből a szempontból azok a települések sincsenek kedvezőbb helyzetben, ahol esetleg született gyerek, hiszen az 1, 2, 3 vagy 4 gyerek születése (egy-egy évben) sem lesz elég majd például egy iskolai osztály fenntartásához. Lásd Kovács Tibor adatait is, miszerint egy településen legalább 150 megfelelő korú gyermek kell az elfogadható színvonalú alsófokú oktatáshoz, teljesen osztott rendszerű, nyolc osztályos általános iskolával és 18 fős osztálylétszámmal számolva (Kovács 2004: 126).

Halálozások száma: Miközben ezeken a településeken nem született gyerek, a halálozás (vagy az elvándorlás is) csökkenti a la-

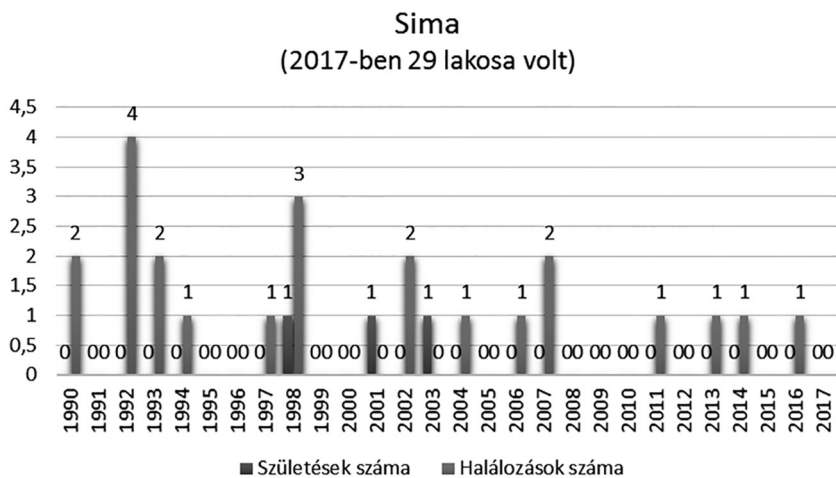
kosság számát. Az alábbi táblázatok a már említett Égerszög, Mogyoróska, Sima, Tornabarakony és Tornakápolna települések lakóit illetően a születési és halálozási számokat mutatják az 1990 és 2017 közötti időszakra vonatkozóan.

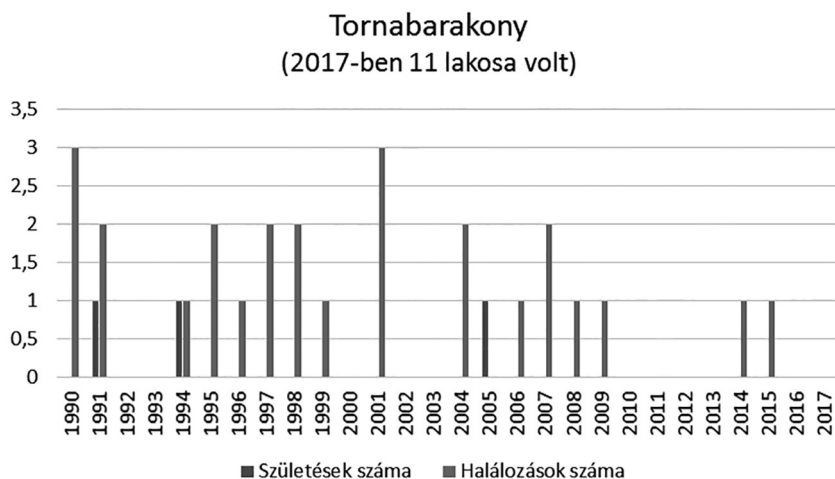
3. ábra. A születések és halálozások száma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Égerszög településen 1990 és 2017 között.

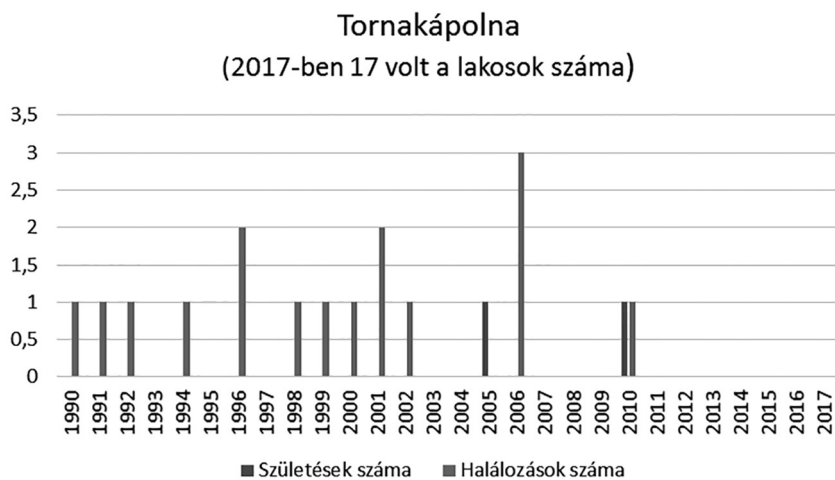
4. ábra. A születések és halálozások száma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Mogyoróska településen 1990 és 2017 között.

5. ábra. A születések és halálozások száma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Sima településen 1990 és 2017 között.

6. ábra. A születések és halálozások száma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tornabarakony településen 1990 és 2017 között.

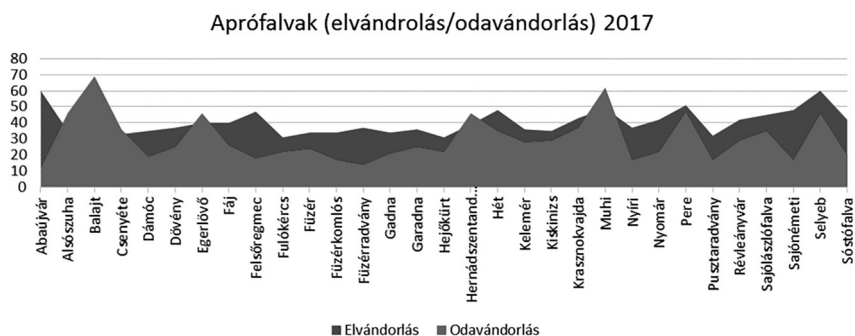

7. ábra. A születések és halálozások száma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tornakápolna településen 1990 és 2017 között.

Elvándorlási adatok: „Kedvezőtlen társadalmi, gazdasági viszonyai miatt jelentős negatív migrációs egyenleg jellemzi Borsod-Abaúj-Zemplén” megyét. A vándorlási veszteség 30,7 ezer fővel csökkentette a megye népességét 2001 és 2011 között (KSH, 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. 10. old. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ido-szaki/nepsz2011/nepsz_03_05_2011.pdf).

„A megyéből történő elvándorlást, illetve vándorlási veszteséget az 1970-es években még ellensúlyozta a természetes szaporodás. Az 1980-as években ugyan a születések száma még továbbra is meghaladta a halálozásokét, azonban a migrációs veszteség jelentősen nőtt” (uo.).

A 2017-es adatok is azt mutatják, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei törpefalvak szinte mindegyikére jellemző volt az elvándorlás. Csak egy kivétel volt, a 29 lakosú Sima település. Bár itt 2017-ben nem volt elvándorlás, de 2016-ban 6, 2015-ben 2, 2014-ben és 2013-ban 3-3 fő. Azonban itt odavándorlás is volt: 2017-ben 2, 2016-ban 6, (2015-ben nem volt), 2014-ben 6, 2013-ban 3 fő. A vizsgált települések közül 2017-ben a legtöbben Balajt településről vándoroltak el (64 fő), de Abaújvárról (60 fő) és Selyebről (60 fő) is többen. Az alábbi grafikon azt a 31 települést mutatja, ahonnan a 155 törpefalu közül a legtöbben vándoroltak el, ugyanakkor az odavándorlási adatok is láthatók. (Az aprófalvak lakosságának csökkenéséről lásd *A népesség számának alakulása* című grafikont is.) Az ábrára azok a törpefalvak kerültek, ahonnan 64 és 31 fő közötti az elvándorlók száma.

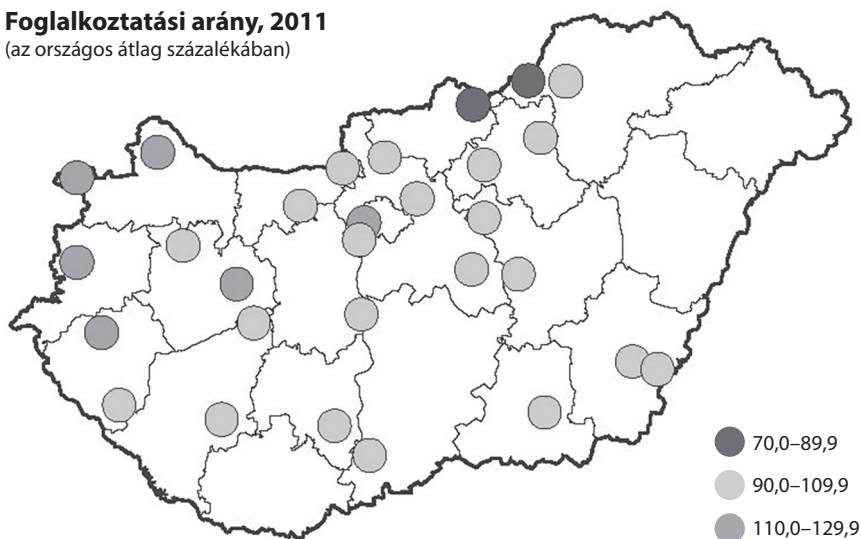
8. ábra. Elvándorlási és odavándorlási adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből 31 törpefalut illetően 2017-ben.

A mezőgazdaságból élők száma: Ahogy már előbb is szó volt róla, csökken a földművelésből élők számaránya a népességben (Kiss 2014: 179). A paraszti családok létmódját tekintve korábban (a hagyományos paraszti gazdálkodás évszázadaiban) a munka és család nem különült el, de ha a gazdálkodás megváltozását tekintjük, a nyelvjárások továbbadása szempontjából fontos ez az életmódban bekövetkezett változás. A mai fiatalok nem folytatják a földművelést, ami azelőtt még jellemző volt (Kiss 2017: 212). Korábban a hagyományos paraszti gazdálkodást folytató parasztság volt a nyelvjárások fő (bár nem kizárólagos) éltetője (Kiss 2017: 210). Ezért az említett hat megyére vonatkozóan minden esetben közlöm a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban dolgozók számát. A vizsgált Borsod-Abaúj-Zemplén megyei 155 törpefaluban a 2011-es adatok szerint összesen 10 663 foglalkoztatottat tartottak nyilván, ebből 1014 fő dolgozott a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban, ez a foglalkoztatottak 9,5%-a (a maradék a többi nemzetgazdasági ág foglalkoztatottja).

Az alábbi térképen az országos foglalkoztatási arány látható. A második térképen feltüntetett százalékok az aprófalvas megyék adataival vethetők össze.

Foglalkoztatási arány, 2011

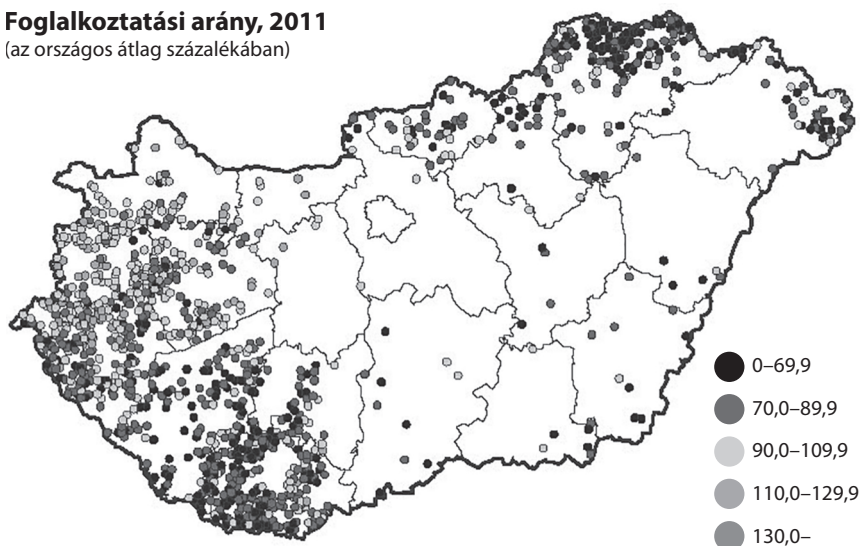
(az országos átlag százalékában)

9. ábra. Foglalkoztatási arány, 2011 (az országos átlag százalékában). A kép forrása: Gerse József–Szilágyi Dániel 2015. Magyarország településhálózata 2. Városok-falvak. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. (48. oldal.)

Foglalkoztatási arány, 2011

(az országos átlag százalékában)

10. ábra. Foglalkoztatási arány, 2011 (az országos átlag százalékában). A kép forrása: Gerse József–Szilágyi Dániel 2015. Magyarország településhálózata 2. Városok-falvak. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. (66. old.)

3.2. Baranya megye

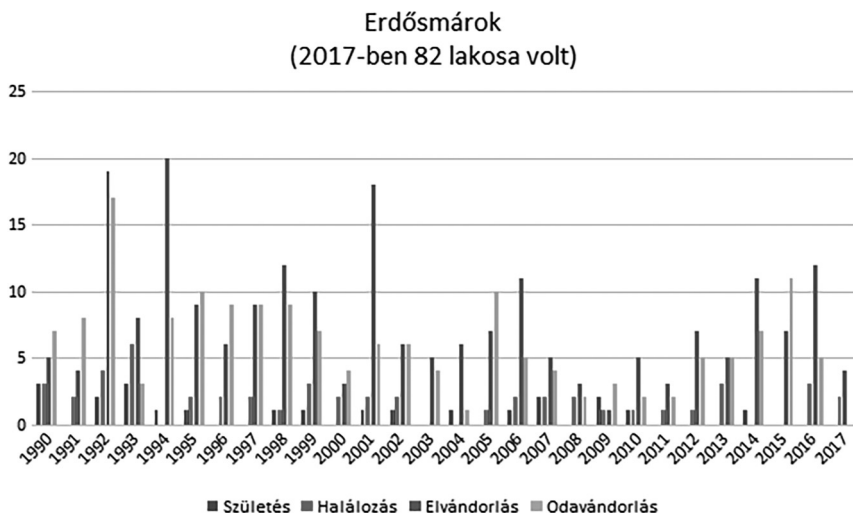
Itt 210 az 500 főnél kevesebb lakosú település a 2018-es adatok szerint. (Aprófalvak száma: 50.) 23 település lakosságának száma nem éri el a százat. Ötven főnél kevesebb lakosú település: Szárász (25 fő), Horváthertelend (46 fő), Tengeri (49 fő). Nem sokkal haladja meg az ötvenet Husztót az 58, Markóc az 52 lakossal.

A magyar nyelvjárások atlasza kutatópontjai e települések (törpefalvak), a lakosságszámuk a 2018-es adatok szerint: Boda (402 fő), Bosta (143 fő), Botykapeterd (342 fő), Cún (217 fő), Kisharsány (469 fő), Kisherend (181 fő), Kovácshida (265), Markóc (52), Martonfa (203), Okorág (149), Old (339), Páprád (147), Somogyhatvan

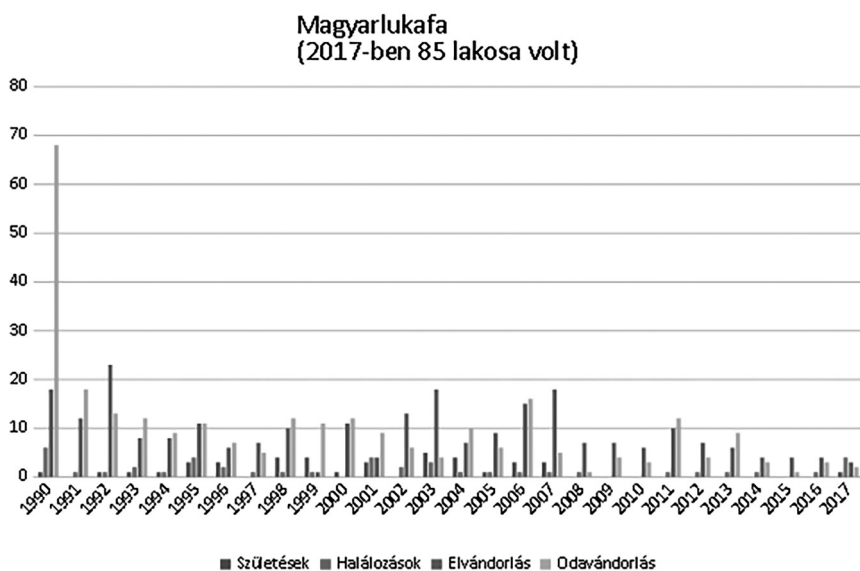
(366), Szárász (25), Szebény (297), Szellő (138), Várad (118), Varga (70), Zengővárkony (389). A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjai ezek az aprófaluk is: Baksa (772 fő), Cserkút (604), Magyaregregy (730).

Születések száma: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei törpefalvakhoz hasonlítva Baranya megyében kevesebb azon törpefalvának a száma, ahol sok éve nem született gyerek. Erdősmárok: 3 éve (bár előtte 2014-ben csak 1 gyerek született), Magyarlukafa: 2017-ben 1 gyerek született, de előtte 9 évig egy sem, Markóc: 3 éve, Szárász: 3 éve, Tengeri: 8 éve. Azonban jellemzőek az olyan adatok is, amelyek szerint egyes településeken évek óta csak néhány gyerek született évente.

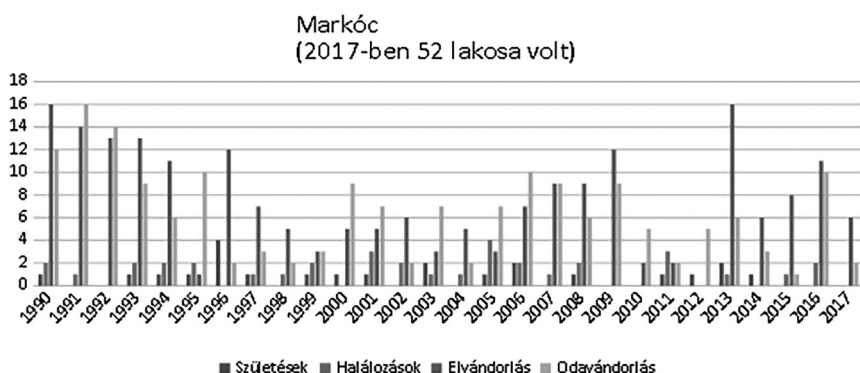
Az alábbi táblázatok a születések, halálozások, elvándorlások és odavándorlások adatait mutatják a fenti településeket illetően.

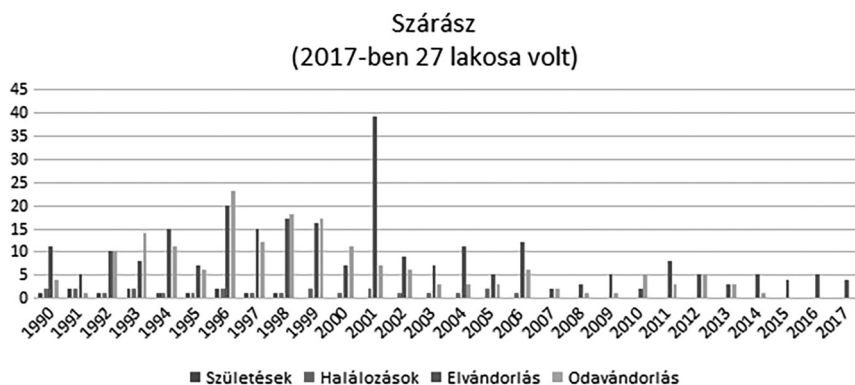
11. ábra. A születések és halálozások száma, továbbá az elvándorlások és odavándorlások adatai a Baranya megyei Erdősmárok települést illetően 1990 és 2017 között.

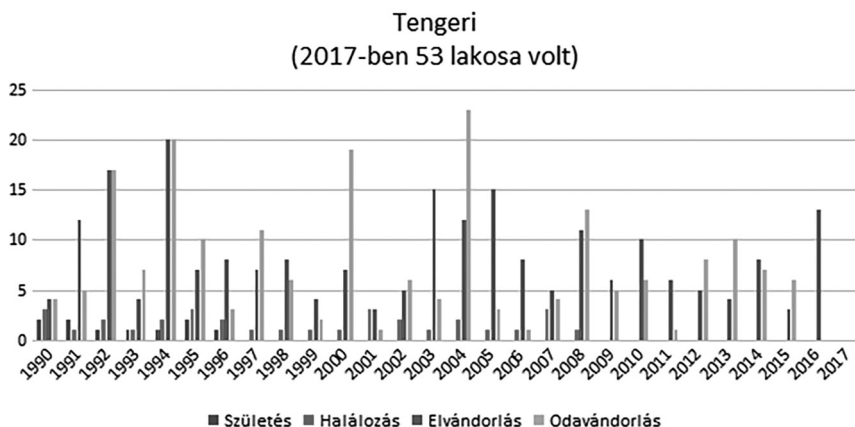
12. ábra. A születések és halálozások száma, továbbá az elvándorlások és odavándorlások adatai a Baranya megyei Magyarlukafa települést illetően 1990 és 2017 között.

13. ábra. A születések és halálozások száma, továbbá az elvándorlások és odavándorlások adatai a Baranya megyei Markóc települést illetően 1990 és 2017 között.

14. ábra. A születések és halálozások száma, továbbá az elvándorlások és odavándorlások adatai a Baranya megyei Szárász települést illetően 1990 és 2017 között.

15. ábra. A születések és halálozások száma, továbbá az elvándorlások és odavándorlások adatai a Baranya megyei Tengeri települést illetően 1990 és 2017 között.

Baranya megye törpefalvaiban a mezőgazdaságból élők száma a 2011-es adatok szerint: 2288 fő dolgozik a mezőgazdaság, erdő-

gazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban, ez 15,1%-a az összes foglalkoztatottnak, ennek száma: 15 112 fő.

3.3. Somogy megye

A 2015-ben közzétett adatok szerint (Gerse József-Szilágyi Dániel 2015: 83) a megye településeit illetően a „községek 13%-ában növekedett a népesség, jelentős hányaduk a megye északi területein, illetve Kaposvár közelében található. A munkaerő-piaci és jövedelmi helyzet is ezekben a térségekben kedvezőbb. A korösszetételben is jelentős különbségek vannak, a Balaton környékén, illetve az aprófalvas vidékeken magas az idős népesség aránya, a megye középső, illetve déli része fiatalosabb korszerkezetű. A falvakban és főleg az aprófalvakban élő foglalkoztatottak hattizede naponta ingázik. A lakhatási körülmények is az aprófalvas térségekben kedvezőtlenebbek, ezekben magasabb a komfort nélküli lakások aránya”. A megye településeinek a fele aprófalu, többségük a megye keleti részén helyezkedik el (Gerse-Szilágyi uo.).

Adataim szerint 2018 elején 125 törpefalu volt itt. (Az aprófalvak száma: 57.) 14 település lakosainak száma nem éri el a százat. Ötven lakossal sem rendelkező törpefalvak: Hosszúvíz: 45 fő, Kára: 40 fő, Libickozma: 25 fő.

A Balaton közelsége és a nyaralószezon (és a nyári szezonon kívüli időtöltések) más lehetőségeket teremthet egyes kistelepülések számára. (Például Balatonőszöd, Balatonújlak, Balatonmáriafürdő kistelepülések ugyan, de az ott nyaralók miatt nem ugyanolyan a helyzetük, mint például a Balatontól távolabbra eső kistelepüléseknek.)

A magyar nyelvjárások atlasza kutatópontjai a megyében: Törpefalvak: Iharos (434 fő), Kaposgyarmat (82), Kaposkeresztúr (330),

Kisasszond (161), Nagycsepely (377), Pamuk (260), Péterhida (153), Somodor (339), Somogyacsa (158), Szentá (351), Szilvásszentmárton (206), Vörs (456). Aprófalvak: Bálványos (562 fő), Gölle (837), Kálmánca (589), Ordacsehi (764).

A megye aprófalvaiban a mezőgazdaságból (pontosabban a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ág valamelyikéből) élők száma 2011-ben: 1590 fő, az összes foglalkoztatott: 10 094 fő. A fenti szám az összes foglalkoztatottnak 15,8%-a.

3.4. Veszprém megye

A KSH 2015-ben megjelent, a megyére vonatkozó adatai a következők: „A Balaton közelében, illetve az aprófalvas vidékeken magas az idős népesség aránya, a megye középső, keleti része fiatalabb korszerkezettű. A munkaerő-piaci és jövedelmi helyzet a megye nyugati, délnyugati részén kedvezőtlenebb. A falvakban és főleg az aprófalvakban élő foglalkoztatottak kétharmada naponta ingázik. A lakhatási körülmények is az aprófalvas térségekben kedvezőtlenebbek, itt magasabb a komfort nélküli lakások aránya” (Gerse-Szilágyi 2015: 87).

110 törpefalva található itt a 2018. január 1-jén közzétett adatok szerint. (Az aprófalvak száma 53.) 16 település lakosság száma nem éri el a százat. 3 településen élnek kevesebben ötvennél, ezek közül Megyer 15, Óbudavár 45, Zalameggyes 38 lakosú.

A magyar nyelvjárások atlasza kutatópontjai az alábbi törpefalvak: Kapolcs (382 fő), Magyargencs (484 fő), Nagypirit (246 fő), Nemesvita (303 fő), Rigács (183 fő). Aprófalva: Nyárád (881 fő), Vanyola (527 fő), Vilonya (623 fő).

A megye törpefalvaiban a mezőgazdaságból élők (pontosabban a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ág vala-

melyikéből élők) száma 2011-ben: 1438. Az összes foglalkoztatott száma: 11 323, ennek 12,7%-a dolgozik a fenti nemzetgazdasági ágban.

3.5. Vas megye

A KSH 2015-ös adatai szerint a „megye aprófalvas szerkezetű, a települések hattizedén 500 főnél kevesebben élnek (...) Az aprófalvas térségekben jelentős volt a népességfogyás, idősebb a lakosság, a jövedelmi helyzet is kedvezőtlenebb. A falvakban és főleg az aprófalvakban élő foglalkoztatottak háromnegyede naponta ingázik. A megye nyugati részén magasabb a jövedelemszint, mint a keletin. A déli, aprófalvas térségben jelentős a komfort nélküli lakások aránya” (Gerse–Szilágyi 2015: 86).

136 törpefalva van ebben a megyében a 2018-as adatok szerint. Ebből 14 falu lakosságának száma nem éri el a százat. Ötven lakossal sem rendelkező törpefalvak: Iklanberény 41 fő, Nemesmedves 24 fő. (Aprófalvak száma: 48.)

A magyar nyelvjárások atlasza kutatópontjai: törpefalvak: Andrásfá (245 fő), Csánig (324), Csehimindszent (363), Csönge (384), Gyanógeregye (141), Kemenespálfa (362), Megyehíd (322), Nemescsó (278), Sajtoskál (349), Sárfimizdó (79), Szalafő (198), Tokorcs (364), Velem (358), Viszák (245), Zsennye (98). Aprófalvak: Acsád (639 fő), Rábagyarmat (783), Tanakajd (728).

A megye vizsgált törpefalvaiban a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban 2011-ben 1409 fő dolgozott, az összes foglalkoztatott száma: 14 172. Az összes foglalkoztatott 9,9%-a dolgozik a fenti nemzetgazdasági ágban.

A lakosság eloszlásáról és a munkanélküliségről tájékoztatnak az alábbi adatok egy adott települést illetően. Vas megye egyik törpe-

faluja és A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontja Megyehíd, a honlapja az alábbiak szerint összesíti az ott élő lakosságot⁵. (Az oldalon a számok mellett nincs feltüntetve, hogy melyik évre vonatkoznak ezek az adatok.) A részletezésből látható a lakosság kor szerinti eloszlása, továbbá a munkanélküliekre vonatkozó adatok is.

Népesség

Népesség alakulása

- Állandó lakosok: 365 fő
- Ideiglenes lakosok: -

Népesség alakulása

- 0-5 éves: 25 fő
- 6-14 éves: 37 fő
- 15-18 éves: 12 fő
- 19-54 éves: 198 fő
- 55-60 éves: 15 fő
- 61 év felett: 78 fő

Munkanélküliség

A településen a munkavállalási korú népesség 216 fő, melyből nyolcan regisztrált álláskereső, ketten pedig több, mint egy éve nem találnak munkát. Rendszeres szociális segélyben egy fő részesül. A nyilvántartott álláskereső és a munkavállalási korú népesség arányából számított relatív munkanélküliségi mutató 3,70%.

Megyehíd honlapján található adatok szerint a 0 és 18 év közötti lakosság száma 74, míg a 19 és 61 év közötti életkorúak száma 291.

⁵ <https://megyehid.hu/hu/bemutakozas/nepesseg/> 2018.12.31. (A rendelkezésemre álló 2018-as adatok szerint 322 lakosa van.)

Az általános iskolás korú (6-14 éves) gyerekek száma 37 fő, ha ezt a 8 osztályra vonatkoztatva elosztjuk, akkor 4,6-ot kapunk. Az általános iskola fenntartása szempontjából ez a gyereklétszám kevés (lásd Kovács adatait erre vonatkozóan [2004: 126]).

A rendelkezésemre álló 2011-es adatok szerint a fenti Megyehíd település lakosai közül a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban 9 fő dolgozott, a többi nemzetgazdasági ág 131 főt alkalmazott, míg az összes foglalkoztatott száma 140 fő volt.

3.6. Zala megye

A KSH 2015-ben megjelent, a megyére vonatkozó adatai a következők: „A megye aprófalvas szerkezetű, a települések hattizede kevesebb, mint 500 fős. (...) A községek 15%-ában növekedett a népesség, ezek a két középfokú központ, valamint Hévíz és Keszthely környékén találhatóak. A középfokú központok közelében lévő községekben fiatalabb a korszerkezet, kedvezőbb a munkaerő-piaci és jövedelmi helyzet is. Az aprófalvas térségekben jelentős volt a népességfogyás, kedvezőtlenebb a korösszetétel és a jövedelmi helyzet. A falvakban és főleg az aprófalvakban élő foglalkoztatottak héttizede más településre jár dolgozni. A lakhatási körülmények is az aprófalvakban kedvezőtlenebbek, itt magasabb a komfort nélküli lakások aránya” (Gerse–Szilágyi 2015: 88).

2018-as adatok szerint 164 törpefalva van a megyében. Az aprófalvak száma: 55. Az törpefalvak közül 44 település lakosság száma nem éri el a százat. Ebből 19 település lakosainak száma nem éri el az ötvenet sem. A legkevesebb lakosú települések: Csertalakos 27, Felsőszenterzsébet 18, Iborfia 8, Lendvadedes 25, Lendvajakabfa 22, Pusztapa 23, Szijártóháza 25, Zalaköveskút 24 fővel.

A magyar nyelvjárások atlasza kutatópontjai a megyében: törpefalvak: Babosdöbréte (481 fő), Balatonmagyaród (390), Bödeháza (38), Csöde (72), Egeraracs (295), Gelsesziget (231), Kányavár (127), Kerkabarabás (252), Kerkateskánd (159), Oltárc (237), Padár (113), Pat (191), Szentgyörgyvölgy (386), Zalaháshágy (374). Aprófalvak: Becsvölgye (751 fő), Hahót (989), Pakod (859), Szentpéterúr (959), Zalacsány (897), Zalatárnok (601).

A megye törpefalvait illetően mezőgazdaságból élők száma 2011-ben: 1439. Az összes foglalkoztatott száma: 13 145. A mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban dolgozók 10,9%-a az összes foglalkoztatottnak.

4. Megoldási javaslatok

Az alább következő megoldási javaslatokat aszerint kell tanulmányozni, hogy nyelvstratégiai szempontból célravezetőek-e. Ha a vidék a nyelvjárások használatának a közege, akkor a nyelvjárásoknak az a kedvező, ha a vidéki, falusi lakosság helyben talál megélhetést. A kistelepülések esetében az a gondolat is felvetődhet, hogy ott a lakosság elsősorban a mezőgazdaságból él. Azonban a törpefalvak adataiból is jól látható, hogy a foglalkoztatottnak legfeljebb 15-16%-a él mezőgazdaságból⁶. A településen kívüli munkavállalás, az ingázás és az elvándorlás pedig nem kedvez a nyelvjárások használatának. A következő felvetések a kistelepülések problémáinak megoldására ezért olyan szempontból értékelendők, hogy a kistelepülések vagy akár a vidéki lakosság egészének életkörülményeinek

⁶ Az említett hat megyére vonatkozó adatokat lásd feljebb.

kedveznek-e. Hiszen ha egy adott falu lakosai a településükön találnak megfelelő életszínvonalat biztosító munkát, továbbá alapellátást nyújtó intézményeket is, akkor nagy valószínűséggel kevesebb lesz az elvándorlások száma, a születések száma pedig magasabb. Ezért az itt következő megoldási javaslatokat a dolgozat első felében felsorolt problémákkal és szempontokkal érdemes összevetni, tehát a javaslatok szolgálják-e a vidéki lakosság életkörülményeinek hosszú távú javulását, a helyben maradást, és ezáltal segítik-e a település fennmaradását.

A településméret szerinti elemzés nem kizárólagos szempont a faluvizsgálatok során az apró- és törpefalvak jövőjét illetően, ugyanis emellett a földrajzi fekvés, a közlekedési lehetőségek, a jelentősebb települések elérhetősége is számításba veendő (Kovács 2004: 134). Továbbá „egy adott település helyzete, lehetőségei nem különböznek szignifikánsan azért, mert népességszáma” szerint törpefalu vagy aprófalu (Kovács 2004: 134). (Lásd például Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatait, ahol a 155 törpefalu mellett 74 aprófalu is található, itt nem éri el a lakosok száma az 1000 főt). Az apró- és törpefalvak jelentős része a mezőgazdaságon és néhol az idegenforgalmon kívül nem tud foglalkoztatási lehetőséget és intézményi ellátottságot biztosítani a lakosainak. A közelben található nagyobb települések elérésének időigénye és módja szintén fontos kérdés a kistelepülések fennmaradása szempontjából, Kovács hátrányként említi a rossz közlekedésű, központi településektől távol eső „zsáktelepüléseket” (uo.). A csökkenő népességű és előregedő lakosságú kistelepülések számára olyan megoldási lehetőségeket is felsorol Kovács, amelyek a települések hosszú távú fennmaradását segíthetik elő. Az egyik lehet ezek közül az idegenforgalmi-turisztikai lehetőségek kihasználása, mivel az apró- és törpefalvak gyakran kedvező természeti

környezetben találhatók. Azonban a szerző szerint sem tekinthető reálisnak, hogy az országban található (a tanulmány megírásának időpontjában 2000) kistelepülés mindegyike meg tudna élni a falusi turizmusból. Emellett a nagyvárosok lakosságát jellemző kivándorlás az adatok szerint nem a legkisebb településekre irányul, a külföldiek ingatlanvásárlása pedig szintén csak korlátozott lehetőségeket jelent az említett települések számára (Kovács 2004: 134).

Kovács arra is felhívja a figyelmet, hogy a kistelepülésekről való elvándorlással ellentétes folyamatok mögött gyakran „nem önként vállalt, hanem kényszerű életformát és életviszonyokat” találhatunk, amit többek között „a városi munkahelyek számának drasztikus csökkenése, a munkásszállások hálózatának megszűnése váltott ki”, a kistelepülések pedig rendszerint „nem kínálnak változatos szakmai és munkalehetőségeket, társadalmi presztízsnövekedést jelentő foglalkozás elérése lényegében csak elvándorlással valósítható meg” (Kovács 2004: 135). A kistelepülések lakosságának fogyása felveti annak a lehetőségét is, hogy a ma még népesebb falvakban működő intézmények a szolgáltatást igénybe vevők csökkenése, hiánya miatt is működésképtelenné válhat (uo.). Megállapítása szerint számolni kell azzal, hogy évről évre nőni fog az apró- és törpefalvak száma.

4.1. Központi kezdeményezések

A nyelvjárások megmaradása szempontjából fontos intézkedések azok, amelyek a kistelepülések lakosságának életminősége javulását eredményezik. Továbbá a kistelepüléseknek az az érdekük, hogy az intézkedéseket hosszú távra tervezzék.

Kormány – stratégiai javaslatok:

Magyar Falu Program: A www.kormany.hu adatai szerint 2019 februárjától indulnak a program első pályázatai. Az önkormányzatok által üzemeltett és az egyházi közösségi terek felújításra és létrehozásra lehet pályázni elsőként. „A falusi közszolgáltatások minőségének javítására 75 milliárd forint áll rendelkezésre.” (...) Az üresen álló egyházi tulajdonú épületek – volt parókiák, plébániák, egyházi iskolák – felújítása mellett a programok szervezését, eszközvásárlást és a közösségi életet szervező személyek bérének és járulékának a költségeit is támogatják. Az egyházak pályázhatnak még temetők felújítására is. Az önkormányzatok bölcsődék és óvodák létesítésére, felújítására, bővítésére, valamint orvoslakások építésére, orvosi rendelők felújítására vagy építésére, orvosi eszközök beszerzésére akár 100 millió forintos nagyságrendben is pályázhatnak.” Belterületi utak és járdák felújítására is lehet pályázni. „A falu- és tanyagondnoki szolgálatok gépjármű-pályázataira 5 milliárd forint áll rendelkezésre, valamint 3 milliárd forint a falu- és tanyagondnokok bérezésére.”

Gyopáros Alpár kormánybiztos nyilatkozata szerint 2017. végén a kormány elfogadta a falusi útalap és a falusi közszolgáltatások minőségének javítását célzó kormányhatározatokat. „A program intézkedéseire az idén legalább 150 milliárd forintnyi forrás áll rendelkezésre az ötezer lélekszám alatti települések életminőségének a javítására. (...) A falusi útalap keretében 50 milliárd forint jut idén, két szakaszban fognak megújulni alacsonyrendű utak, több mint 160 szakaszt újítanak fel 430 kilométer hosszan. Egyes munkálatok már márciusban megkezdődhetnek, a további útszakaszok felújítására legkésőbb ősz elején kerülhet sor. A kormány szándékai szerint 2020-ban 70-80 milliárd forint állhat majd rendelkezésre erre a célra. Ennek érdeké-

ben 2,5 milliárdos keretösszeget különít el idén a kormány ezeknek az útszakaszoknak a tervezésére.”⁷ Ez az intézkedés Magyarország lakosságának jelentős részét érinti, a www.kormany.hu oldalán közzétett adatok szerint „2887 olyan település van Magyarországon, amelyen ötezernél kevesebben élnek: 101 város és 2786 község. Több mint 3 millió ember él ezeken, a lakosság harmada”⁸

CSOK⁹

A **Családi Otthonteremtési Kedvezmény (CSOK)** új lakás vásárlásához vagy építéséhez, vagy használt lakás vásárlásához vagy építéséhez igényelhető, vissza nem térítendő állami támogatás. Családalapítás esetén igényelhető és az igényelhető összeg a meglévő vagy vállalt gyermekek számától függ.

Falusi CSOK: A vidék népességmegtartó erejének növelése érdekében legalább 150 milliárd forintot fordít a kormány a Magyar Falu Program intézkedéseire már 2019-ben, ebből 25 milliárd jut a vidéken maradást segítő Falusi CSOK programra (az MTI idézi Guilyás Gergely Miniszterelnökséget vezető minisztert).¹⁰ A program célja, hogy a vidéki kistételepüléseken ösztönözze az otthonteremtést. A támogatási összeget az 5000 fő alatti településekre szánják.

7 <http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/februartol-indulnak-a-magyar-falu-program-első-pályazatai> 2019.01.06.

8 <http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/rendkivul-gyorsan-elbiraljak-a-magyar-falu-program-pályazatait> 2019.01.18.

9 <http://www.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/hirek/technikai-informaciok-a-csok-rol> 2019.01.08.

10 <https://www.napi.hu/ingatlan/indul-a-falusi-csok.674374.html> 2019.01.06.

4.2. Környezetvédelmi szempontok figyelembevételével készült javaslatok

A környezet- és természetvédelmet szem előtt tartó javaslatok azért is megfontolandók, mert ezek általában több szempontot is figyelembe vesznek a falvakra jellemző problémák megoldásához.

E-misszió Természet- és Környezetvédelmi Egyesület

Honlapjukon az Élő falu program létrehozásának indoklása rávilágít a vidék mai problémáira is: „Amikor egy közösség helyben nem termel, nem használja a helyi természeti erőforrásokat és jellemzően nem helyi termékeket fogyaszt, ellehetetlenül a megélhetés és lényegtelenné válik a természetes környezet megóvása. Kihalnak a hagyományos mesterségek, elvész az alapvető tudás, amely a létfenntartást tette lehetővé generációk hosszú során át. Az élelmiszert ezután áruházakban vásároljuk, a környék szántóit, legelőit és más területeit a nagyüzemi mezőgazdaság veszi használatba, az állattartás szinte megszűnik, a pénz kifelé áramlik a közösségből és a falu az egykori együttműködő, egymásra utalt faluközösség helyett egy helyen lakó emberek csoportjává degradálódik. Eközben a település környéki természeti erőforrások (egykori legelők, extenzív gyümölcsösök, erdők) használaton kívül vadulnak el, ill. a kívülről jött földhasználók, tulajdonosok, bérlők a gyors haszonszerzés érdekében kizsigerelik, lepusztítják ezeket. A megélhetés tekintetében a falvak lakossága ezután jellemzően az önkormányzati foglalkoztatástól, valamint néhány nagyobb környékbeli foglalkoztatótól válik függővé. Ez a folyamat ráadásul általában együtt jár az önbecsülés elvesztésével, a reménytelenséggel is, ami tovább rontja a morált a

vidéki kistelepüléseken.”¹¹

Környezet- és Természetvédő Szervezetek XXI. Országos Találkozója, Baja, 2011. március 20. – stratégiai javaslatok¹²

A javaslatuk címe: A vidék helyzete és jövője Magyarországon: a civil szervezetek álláspontja és javaslatai. A dokumentumban bemutatják a vidék és a hazai mezőgazdaság helyzetét, majd megfogalmazzák a jövőjére vonatkozó célokat és követelményeket is. Véleményük szerint a vidéki népesség helyzetének javítására, a vidéki népesség megélhetésének biztosítására, a vidék népességmegtartó képességének megerősítésére van szükség. Ehhez elsődleges feltétel a megfelelő életkörülmények biztosítása, beleértve az értékteremtő és a megélhetést biztosító munkalehetőségeket. A népességmegtartásban nagy jelentősége van a helyi közösségeknek, a helyi kultúra megőrzésének. A vidék és a fenntarthatóság elveinek megfelelő mezőgazdasághoz szükséges a szerkezetváltás, az ökológiai feltételek fenntarthatósága, a környezetállapot javítása, a természeti értékek megőrzése.

4.3. Művészetek Völgye

Veszprém megyéhez kapcsolódik a Művészetek Völgye nevű kulturális rendezvénysorozat, a programokat Kapolcs, Vigántpetend és Tali-

¹¹ <http://www.e-misszio.hu/el-falu-program> 2019.01.17.

¹² A dokumentum a Magyar Természetvédők Szövetsége honlapján olvasható: https://mtvsz.hu/dynamic/ot_vidékstrategia_allasfoglalas_2011.PDF 2019.01.04.

ándörögdt településeken rendezik¹³. Évenként kerül rá sor, általában július végén és augusztus elején, és 10 napon át tart. 2010-ben Monostorapátiban, Öcsön, Pulán és Nagyvázsonyban is voltak programok¹⁴. Az említett települések (Nagyvázsony kivételével) törpe- vagy aprófalvak. A rendezvény sok érdeklődőt vonz, a honlapja szerint legutóbb „közel 70 000 ember élvezte a színházi előadásokat, koncerteket, hangversenyeket, irodalmi programokat, újcirkuszi és táncelőadásokat, interaktív zöld játékokat”¹⁵. A kistelepülések fennmaradása szempontjából fontos kérdés, hogy az évenként csak egyszer megrendezett programok nyújtanak-e megélhetési lehetőséget a falvak fiataljai számára, és ezáltal biztosítják-e a helyben maradás lehetőségét.

4.4. A települések saját kezdeményezései:

Már korábban is szó volt róla, hogy a „kistelepülések népességének alapvető érdeke életviszonyainak, infrastrukturális és szolgáltatási ellátottságának javulása” (Kovács 2004: 136). Kovács Tibor tanulmánya szerint a kistelepülések leépülési folyamatára a megoldás a jól szervezett településközi együttműködésben, az önkormányzatoknak a mainál hatékonyabb kooperációjában található meg. (...) Ehhez kínál jó kereteket, ebben adhat számottevő segítséget a kistérségi együttműködésre alapozott közigazgatási reform” (Kovács 2004: 136).

13 <https://hu-hu.facebook.com/muveszetekvolgye/> 2019.01.04. <https://www.muveszetekvolgye.hu/helyszinek> 2019.01.04.

14 https://hu.wikipedia.org/wiki/M%C5%B1v%C3%A9szetek_V%C3%B6lgye. 2019.01.04.

15 <https://www.muveszetekvolgye.hu/hirek> 2019.01.04.

A 2000-es években több település is felajánlott ingyen telket (vagy jelképes összegért). Például Zalaszentlászló, Vág, Bihartorda, Kőröstetétlen is.¹⁶ 2016-ban a CSOK bevezetése után újabb települések kísérelték meg ezt, hogy az otthonteremtési kedvezmény és az ingyen telek majd együttesen vonzza a fiatalokat. Azonban a nagyobb lélekszámú települések voltak sikeresebbek ezzel a kezdeménnyel.

Zala megye: Óhíd

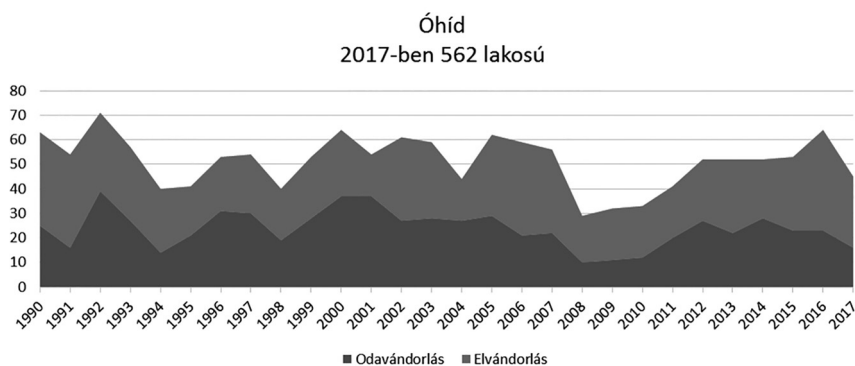
Egy 2016-ban közzétett írásban az alábbi adatokat olvashatjuk: 27 üres telek lenne a településen, amelyből a szöveg megjelenése idején 6 azonnal eladható állapotban volt. „Bárki jöhet, nem bánom, csak fogyjanak a telkek, a létszám emelkedjen.” Az egyetlen feltétel, hogy öt éven belül házat kell építeni a földdarabra. Kétszázezer forint lenne a telkek piaci értéke, de a közgyűlés megszavazta, hogy odaadják ingyen, ha valaki vállalja, hogy házat épít rájuk. (Molnár András polgármester nyilatkozata, Albert Ákos írásában¹⁷.) Azonban gyógyszerészt és háziorvost keresnek a faluba, autó nélkül a közlekedés nehézkes, ezért a munkába járás is probléma lehet, a külföldi munkavállalás vonzó, előbb megszűnt a felső tagozat, majd az alsó is az iskolában, jellemző az elöregedés.

A 2018-as adatok szerint Óhíd 553 lakosú aprófalu. A 2011-es adatok szerint a 243 foglalkoztatottból 20 dolgozik a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat nemzetgazdasági ágban.

16 https://hvg.hu/ingatlan/20180222_Nem_kellettek_a_videki_ingyentelkek_a_fiataloknak. 2019.01.06.

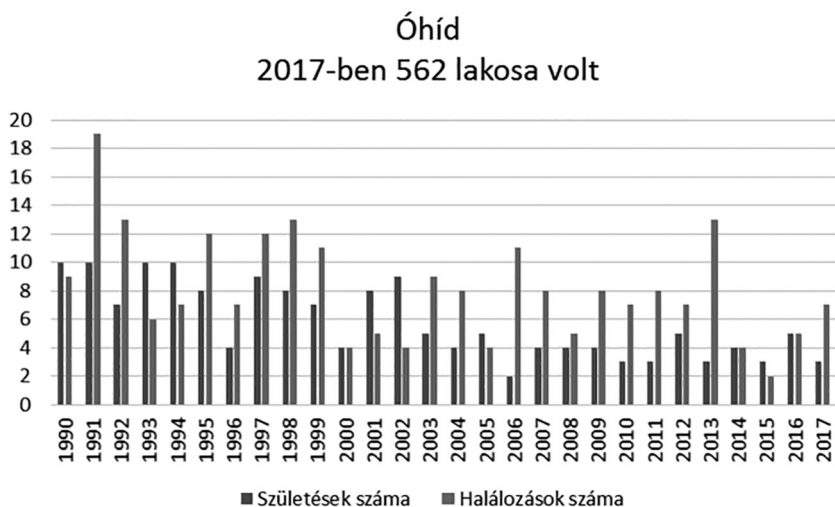
17 <https://abcug.hu/ingyen-osztogatjak-telkeket-az-elneptelenedo-faluban/>. 2016.08.04.

Az odavándorlás és elvándorlás adatait az alábbi grafikon mutatja:

16. ábra. A Zala megyei Óhíd település elvándorlási és odavándorlási adatai 1990 és 2017 között.

A születések és a halálozások számát a következő grafikon mutatja:

17. ábra. A születések és a halálozások száma a Zala megyei Óhíd településen 1990 és 2017 között.

Az alábbi települések is telkeket ajánlottak föl az odaköltözőknek:

Tolna megye: Izmény (2018-ban 440 lakosú aprófalu)

Ezen a településen 2016-ban 4 darab, átlagosan 900 m² nagyságú telekre lehetett pályázni.¹⁸

Baranya megye: Ófalu (a 2018-as adatok szerint 337 fő él a településen)

Ófalu önkormányzata kétmillió forint támogatást kínált egy 2018.09.23-ai írás szerint: „A 2 millió forintos támogatás magán-

¹⁸ <https://infostart.hu/gazdasag/2018/02/22/az-ingyen-telek-sem-vonzza-a-fiatalokat> 2019.01.06.

tulajdonban álló telken lakóház építésére, valamint használt lakás vásárlásához használható fel. Harmadik támogatási formaként az önkormányzat a Liszt Ferenc utcában közművesített építési telket biztosít lakóház építéséhez, emellett 200 ezer forintot is ad az ezt választóknak”.¹⁹

A telekhez vagy lakóházhoz jutással kapcsolatban felvetődő kérdések:

Van-e helyben orvos, óvoda, iskola, közlekedés (például busz, vonat, vagy csak saját autóval lehet közlekedni), csatornázás, gázfűtés. Munkalehetőségek vannak-e a faluban vagy a környéken. A települések alapellátását tekintve egyrészt a műszaki jellegű infrastrukturális alapellátások (út, járda, közvilágítás, víz-, villany-, gázellátás, szennyvízelvezetés, lakásállomány stb.) különíthetők el, melyek létrehozása és működtetése elsősorban pénzügyi háttérrel igényel, az alsófokú szolgáltatás intézményrendszerének működtetése viszont emellett bizonyos népességszámot is szükségessé tesz (Kovács 2004: 126).

5. A nyelvek és a gazdasági lehetőségek összefüggései

Bartha Csilla a két- és többnyelvűséget vizsgálva arra mutat rá, hogy a nyelvmegtartás szempontjából kedvezőbb lehet a kisebbség falusi élete, ez az „összetartásban, a szorosabb és többoldalú kapcsolatokban, a közös érdekekben, a szolidaritásban, a közösség csoport-

¹⁹ <https://sokszinuvidek.24.hu/viragzo-videkunk/2018/09/23/ofalu-letelepedesi-tamogatasi-ketmillio-forint/> 2019.01.06.

ként való szubjektív érzékelésében jelenhet meg. A vidéken élőket ugyanakkor gyakran erősebben sújtják gazdasági kényszerek, ami a terület elnéptelenedéséhez, leépüléséhez vezet. Sok esetben mindez a modernizáció, a munkalehetőségek eredendő hiányával vagy megszűnésével függ össze. (...) A korábbi munkalehetőségek kiapadása miatti belső munkaerő-vándorlás, a vidéki lakosság városokba áramlása világszerte gyakorlat, ami (...) gyakrabban a nyelv feladása irányába ható tényező” (Bartha 1999: 144).

Kontra Miklós Salikoko Mufwene megállapításaira utal, miszerint a nyelvek élete nem független a beszélőiktől, a beszélők pedig maguk is áldozatai a társadalmi-gazdasági ökológiai változásoknak (Kontra 2006: 11). A nyelvi és tipológiai sokféleség eltűnése mellett a beszélők veszteségeire és nyereségeire is tekintettel kell lenni. „A nyelvek beszélőikkel együtt változnak. A nyelvcseré nem más, mint a kulturális változásokra adott adaptív válasz, s e kulturális változások java részét a társadalmi-gazdasági ökológiai tényezők teszik ki” (Kontra 2006: 12). A nyelvek veszélyeztetettségének problémájához az is hozzátartozik, hogy a nehéz gazdasági helyzetben levő beszélőknek a veszélyeztetett nyelvek megőrzéséhez milyen gazdasági alternatívákat lehet felsorakoztatni. „Hiszen a veszélyeztetett nyelvek megőrzése a társadalmi-gazdasági ökológiai változások nélkül a beszélők anyagi romba döntéséhez vezethet” (Mufwene írására hivatkozik Kontra 2006: 13). A veszélyeztetett nyelvek megmentőinek arra a kérdésre is választ kellene találniuk, hogy mely társadalmi-gazdasági formációk segíthetik elő e nyelv fennmaradását, továbbá érinteniük kellene „azokat a végső ökológiai viszonyokat is, amelyek befolyásolják a beszélők magatartását” (Kontra 2006: 13). Emellett e nyelvek beszélőinek gazdasági és politikai hatalomra is szükségük lenne (uo.).

6. Összefoglalás

A magyarországi falvak jelentős részét érinti a lakosság csökkenése. Ez a csökkenés az apró- és törpefalvakat illetően (is) probléma, hiszen e települések esetében a legszembetűnőbb az elvándorlás, a születések számának csökkenése vagy az előregedés. A dolgozat annak a hat megyének az apró- és törpefalvaival foglalkozott, amelyekben a legtöbb ilyen település található. A Központi Statisztikai Hivatal legújabb adatai is alátámasztják a már eddig is tapasztalt tényeket, miszerint a kistelepülések a csökkenő lakosságszám miatt legtöbbször nem tudják gazdaságosan működtetni (később pedig egyáltalán nem) az alapellátást nyújtó intézményeiket, ezek megszűnése pedig a fiatalok és a még aktív korosztályok elvándorlását is eredményezheti. A nyelvjárások szempontjából is vizsgálándó ez a jelenség, mivel a kutatások szerint a nyelvjárások használata elsősorban a vidékhez köthető. A kistelepülések elnéptelenedése pedig akár nyelvjárások eltűnését is okozhatja. Korábban a hagyományos paraszti gazdálkodást folytató parasztság volt a nyelvjárások fő (bár nem kizárólagos) éltetője, azonban a vizsgált törpefalvak adatai szerint ezeken a településeken a foglalkoztatottak nagyobbik része nem a mezőgazdaságból él. A dolgozat második része megoldási javaslatokat sorakoztatott fel a kistelepülések fennmaradásának elősegítésére, a központi intézkedések mellett például a Környezet- és Természetvédő Szervezetek XXI. Országos Találkozóján összegyűjtött javaslatokról és a települések saját kezdeményezéseiről is szó volt. Az adatok azt mutatják, hogy a kistelepüléseket érintő problémák megoldása összetett feladat, ezért ehhez több irányból kell közelíteni. Fontos kérdés, hogy a falusi lakosság megélhetése biztosított-e a kistelepüléseken. A települések infrastrukturális alapellátása (töb-

bek között út, víz- és gázellátás, lakásállomány) például pénzügyi kérdés, de az alapszintű szolgáltatások intézményrendszerének működtetése (például iskola, orvosi ellátás, kereskedelmi és vendéglátó egységek) bizonyos számú lakosságot is feltételez. Emellett további tényezőket is számításba kell venni egy-egy település fennmaradása vagy leépülése esetében, például a földrajzi fekvést, a közlekedési lehetőségeket, a jelentősebb települések elérhetőségét (időigény és mód), a foglalkoztatási lehetőségeket. Kérdés, hogy a dolgozatban felsorolt megoldási javaslatok közül melyek valósulnak majd meg, továbbá ezek milyen változásokat idéznek majd elő.

I R O D A L O M

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései – beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gerse József – Szilágyi Dániel 2015. *Magyarország településhálózata 2. Városok-falvak*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo_telepuleshalozata/varosok_falvak.pdf. 2019.01.04.
- Kiss Jenő 2014. A nyelvjárások visszaszorulása – okok és okozatok. In: Gróf Annamária – N. Császi Ildikó – Szoták Szilvia (szerk.): *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség a 21. század elején. Írások Kolláth Anna tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó – Umiz – Imre Samu Nyelvi Intézet Budapest – Alsóőr. 175–181.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.
- Kontra Miklós 2006. Nyelvi emberi jogi polémiák. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*.

- Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár. 9–29.
- Kovács Tibor 2004. Aprófalvainkról – illúziók nélkül. *Területi Statisztika* 7. (44.) 2. (2004.)
 - 125–136. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2004/02/kovacs.doc. 2019.01.04.
 - Bóday Pál (felelős szerk.) 2018. *Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2018. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2018.pdf. 2019.01.03.

ABSTRACT

HELÉN PÁL

Loss of dialects and Hungarian villages

Population decline is characteristic of a remarkable percentage of Hungarian villages. This phenomenon is a serious problem especially affecting small villages: migration, fall in the birth rate and an aging population are the most pronounced in the case of these settlements. The paper deals with small villages in six counties with the greatest number of small settlements. The latest data of the Hungarian Central Statistical Office demonstrate that small villages are unable to operate their institutions providing primary care services on a sustainable and economically efficient basis which will eventually lead to the cessation of the operation. In the case of small villages, the discontinuance of these services will contribute to the emigration of both the younger and elderly generation. The pheno-

menon should also be examined from the point of view of dialects. The depopulation of small villages can cause the disappearance of some dialects, as well as the loss of services. The second part of the paper offers some proposals in order to facilitate the subsistence of these small villages.

Keywords: receding of some dialects, disappearance of some dialects, small villages of Hungary, problems of small villages, population decline

A LAKÓHELYRŐL AZ EGYETEMRE: HELYZETELEMZÉS ÉS PROBLÉMAFELVETÉS

PARAPATICS ANDREA*

1. Bevezetés

Jelen kötet olvasói számára szükségtelen részletezni a területi nyelvváltozatokról elmondható tényeket, miként azt is, hogy e tények viszont kevésbé közismertek nem nyelvész – sőt nem dialektológus (vö. Kiss 2015) – körökben. Noha minden dimenzionális nyelvszemléletű írás hangsúlyozza a nyelvjárások történeti elsődlegességét, „zavarba ejtő sokszínűség”-ét (Kiss 2017; l. még pl. Hege-dűs 2016), saját normájához viszonyított helyességét, önálló nyelvi rendszerhez méltó szabályszerűségeit, komplexitását, árnyaltságát, logikusságát (Péntek 2015), és noha mindez a Nemzeti alaptantervben is megjelenik explicit módon (Nat), a regionális (nyelvi) változatosságot jellemzően megbélyegző nyelvi attitűd nem változik meg gyökeresen, amíg a beszélők anyanyelvről való tudása bizonytalan, tudattalan, és amíg a közoktatás nem közvetít helytálló ismereteket a nyelv heterogenitásáról meggyőzően, tömegesen és azonos irányba

* Tudományos munkatárs (PE, Veszprém)

mutató módon. Amint arra Heltainé Nagy Erzsébet is figyelmeztet: „[T]évhitek és előítéletek lerombolására van szükség az iskolában, a köznyilvánosságban, és itt-ott még a tudományban is ahhoz, hogy a nyelvjárásban beszélőket még erő diszkrimináció és tudatlanság végképp megszűnjön” (Heltainé Nagy 2004: 105).

Miként egy korábbi kutatás (Parapatics 2018) kimutatta: ez jelenleg azért sem tud megtörténni, mert a pedagógusok maguk is sokszor tévhitek birtokában foglalkoznak (ha foglalkoznak) a témakörrel, és értékelési gyakorlatuk is azt erősíti a nyelvjárási háttérű gyerekekben, hogy otthonról hozott nyelvük helytelen, javítandó, kerülendő, mert annak használatával csak hátrányba kerülnek mind az iskolában, mind később a munkavállalás során. Néhány jellemző mondat az utcáról, illetve a közösségi médiából az utóbbi évekből: „Milyen illúzióromboló, amikor látsz egy szép lányt, aztán megszólal, és parasztosan beszél.” „Elviselhetetlenek a dalok ezzel az *a-á* betűvel énekelve! Ha már Magyarországon vagyunk, akkor nem lehetne magyarul énekelni?”.

Jelen dolgozat egy empirikus vizsgálat ismertetésével mutatja be a probléma aktualitását, és objektív nyelvi tények közlésén keresztül figyelmeztet az elvégzendő munkára.

A norvég dialektusok szakirodalma azt hangsúlyozza, hogy minél centralizáltabb és diktatórikusabb berendezkedésű (volt) egy társadalom, annál erősebben él tagjai körében a nyelvi hierarchizálás is (vö. Trudgill 2008). Røyneland (2009) felveti, hogy a norvég területi változatokhoz kötődő meglehetősen büszke és ragaszkodó hozzáállás a vidék presztízisének és az ott élők önbecsülésének a megerősödéséből is fakadhat. Megemlíti azonban a szomszédos Dánia és Svédország ellenpéldáját is, ahol a jobb gazdasági helyzet önmagában nem jár együtt az elfogadó attitűddel (l. még Akselberg

2005 is). A különbség kulcsa többek között abban rejlik, hogy a norvég közoktatás kettősnyelvű írástudásra nevel a kisebb létszámban képviselt Nynorsk anyanyelvű régiókban, és ez a legújabb kutatások szerint (vö. Vangsnes et al. 2017) a gyerekek kognitív fejlődésére nézve is előnyökkel jár. (A kettősnyelvűségnek a kétnyelvűséghez hasonlatos hozadékairól, amely napjaink virulens, nyelvészeket, pszichológusokat, neurobiológusokat és agykutatókat egyaránt foglalkoztató kutatási területévé nőtte ki magát, önálló előadás keretében is érdemes lenne szólni nemcsak tudományos, hanem laikus körökben is, l. pl. Antoniou et al. 2014, Antoniou–Katsos 2017, Ross–Melinger 2016, továbbá a trondheimi és a tromsøi egyetem több tucat kutatóját tömörítő „AcqVA – Acquisition, Variation & Attrition” elnevezésű kutatócsoportja is aktívan vizsgálja a kérdéskört, l. <http://site.uit.no/acqva/>, a letöltés ideje 2018. 09. 08.).

Mint az közismert, a nyelvi attitűdök hatással vannak egyrészt a nyelvi formák használatának a terjedésére vagy visszaszorulására, másrészt pedig a nyelvi értékítéletre, vagyis arra, hogy például a helytelennek tartott nyelvi forma alapján az azt használó emberről műveletlenséget tételezünk fel (vö. Kiss 1995). A magyar mentalitás a regionális nyelvhasználat háttérbe szorulását eredményezi, igaz, a területi nyelvváltozatoknak az a sajátos funkciója, amivel a lokalitást, a szűkebb közösséghez tartozást és az otthonosságot fejezhetjük ki nyelvileg, rejtett presztízst adhat nekik a magyar társadalom tagjai körében is (vö. Labov 1966). Az iskolában eltöltött évek hatására (l. Kiss 1989, Kinzler–DeJesus 2013, Wagner et al. 2013) a magyar nyelvhasználó általában az egyetlen helyes nyelvi megoldást keresi, ami a „standard nyelvi kultúra”-ban élve (James Milroy kifejezését idézi Kontra 2006a: 83) a köznyelvi lesz számára, a többi pedig a helytelen. A „köznyelvitől eltérő, tehát hibás” gondolkodásmódból

következően a nyelvjárások összességében, a globalitással együtt is (a *globális* és a *lokalitás* szavak kontaminációjából, amelyben globális és lokális egymás mellett létezik, vö. pl. Meyrowitz 2005), inkább alsóbbrendű változatként élnek a nyelvhasználók tudatában. Az a fajta – egyébként elfogadó – attitűd, amely a nyelvjárásokhoz a meghittség, az ismerősség, az „ízes”-ség gondolatát társítja, egyúttal a falusi, paraszti kultúrához, és megint csak az iskolázatlansághoz köti – tévesen (vö. még Kiss 2017). Mindez rosszabb esetben lingvicizmushoz vezethet, ami Kontra Miklós meghatározásában olyan társadalmi megkülönböztetést jelent, „amikor magyarok egyik csoportja magyarok másik csoportját azon az alapon diszkriminálja, hogy az előbbieket szerint az utóbbiak »helytelenül« beszélnek” (Kontra 2006b: 83).

2. Anyag és módszer

2017 őszén online kérdőívvel fordultam az ország nappali tagozatos, aktív alap- vagy mesterképzéses hallgatói státuszban lévő egyetemistáihoz/főiskolásaihoz, akik lakóhelyüktől eltérő településen tanulnak, azzal a céllal, hogy nagyszámú, objektív adatokkal is igazoljam a nyelvjárási háttérű nyelvhasználat kijavításáról, kinevetéséről szóló mindennapi tapasztalatokat. Az ötletet éppen az adta, hogy egy vidéki kisvárosból az ország különböző egyetemeire kerülő gimnazista tanítványaim első élménybeszámolóik között rendszeresen szerepeltek nyelvi adatok is arról, hogyan javították ki őket az ország más pontjáról érkező csoporttársaik vagy akár oktatóik, és milyen tájszavakon különböztek össze kollégiumi szobatársaikkal. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezek az élmények az anyanyelvi változat (és identitás) elfeledéséhez vezethetnek. Labov (1964) egy

kutatása szerint a társak kiejtéséhez való igazodás már ötéves kortól jellemző, annál inkább, minél kiterjedtebb a gyerek szociális hálója, és minél integráltabb a csoportjában – noha ez az igazodás ritkán tökéletes (Wagner et al. 2013: 3). Miként egy adatközlő is írta: „otthon az »é«-t »í«-nek, az »ö«-t »ü«-nek, az »ő«-t »ű«-nek... stb. ejtik a szavakban. De mint mondtam erről én már leszoktam és csak otthon használom ezt a tájszólást, mert jobb érzés úgy beszélni, ahogy a többség körülöttem”.

Az egyetemista célcsoport kiválasztásának okai: 1) Az adatközlők nagy része (az egyetemet idősebbként kezdő, illetve újabb diplomát szerző hallgatókon kívül) az utóbbi néhány évben tett legalább középszintű érettségi vizsgát magyar nyelvből, így válaszaikból arra is következtethetünk, milyen szemléletet és ismereteket tanít ma a közoktatás a nyelvi diverzitást illetően. (Az adatközlőknek csupán 8,6 %-a volt 25 év fölötti.) 2) Sokan ekkor kerülnek ki életükben először a saját addigi szűkebb környezetükből egy sokkal heterogénebb közösségbe, nyelvi szempontból is. A leginkább vegyes képet a vidékről fővárosba költözés eredményezheti, amely egyszerre hoz újdonságot az ottaniak nyelvhasználatát illetően, és olvasztótégelyként a más vidékekről származók révén is. De számos nyelvi különbséget okozhat az is, ha valaki saját régióján belül tanult tovább, és ott találkozik máshonnan érkezőkkel. 3) Az aktív státuszú, nappali tagozatos hallgatók idejük jelentős részét valóban társaikkal töltik abban a lakóhelyüktől távolabbi közegben, ami a kutatásnak fontos tényezője volt. A levelező képzésben részt vevő, illetve passzív félévüket töltő hallgatókra ugyanez nem feltétlenül igaz (noha lehetséges). 4) A magyarországi képzési hely azért volt fontos szempont, hogy a vizsgálat az azonnyelvi területi változatokra és a magyar–magyar attitűdökre tudjon koncentrálni. A kutatás, módosított kérdőívvel, a

későbbiekben természetesen külhoni magyar egyetemisták körében is folytatható és folytatandó. 5) Az adatközlők néhány éven belül felsőfokú végzettségű munkavállalók lesznek, a társadalom fiatal „értelmiségi” tagjai. A nyelvjárásstratégiai lépések megtervezéséhez elengedhetetlennek tartom megismerni, milyen nyelvi attitűdök birtokában válnak diplomás felnőttekké, telepednek le és alapítanak családot akár korábbi, akár újabb lakóhelyükön. 6) A fiatal, magasan iskolázott adatközlők beszámolói saját regionalizmusaikról, illetve erre rávilágító (negatív) élményeikről egyúttal fontos adalékot szolgáltatnak a nyelvjárási háttérű beszélők alacsony iskolázottságáról szóló tévhitek cáfolatához is.

A választott csoport tagjait könnyen elérhettem a közösségi médiában megosztott online kérdőívvel, amely a további megosztások révén „hólabda-módszer”-rel egyetlen hét leforgása alatt félezernél is több (548 fő) kitöltőt eredményezett. Ez önmagában tanúsítja a téma iránti érdeklődést, de ezt mutatják a kérdőív végén írt megjegyzések is (a mező kitöltése nem volt kötelező): „A nyelvi diszkrimináció létező jelenség, fontos beszélni róla”; „ahelyett, hogy csodálattal hallgatnánk egymás szavait (szinonímákat tanulnánk, megfigyelnénk a különböző tájszólásokat, hanglejtéseket) kinevetjük egymást még akkor is, ha a másik helyesebben, csak máshogyan beszél. Na ez az, ami elkészerítő”; „az első ilyen kérdőív amit kitöltöttem mert érdekesnek tartottam a témát”; „Ha esetleg akadnak specifikus és/vagy további kérdései, szívesen válaszolok”; „Köszönöm, hogy kitölthettem [...]. Nagyon kíváncsi vagyok, hogy mit mutathat majd az összegzés. Remélem, nem leszek olyan szomorú”. Szintén szabadon kitölthető mezőként hagytam lehetőséget a kitöltők ímélcímének a megadására akkor, ha szeretnének értesülni a kutatás majdani eredményeiről (vö. William Labov etikai intését a kutatói

adósságról és a téveszmék eloszlításának elvéről, pl. Labov 1966). Ezt a mezőt 123 fő töltötte ki.

3. Eredmények

Az adatközlők képzési helyének adatai változatos képet mutatnak: az ismert egyetemek mindegyikéről, összesen 23 különböző intézményből érkezett válasz. Ezek közel fele budapesti, de az ország minden pontjáról kitöltötték Soprontól Pécsen és Szegeden át Miskolcig. Az egyetemi tanulmányokat megelőző lakóhelyre kérdezve minden magyarországi megye megjelent a válaszok között, de egyik sem szerepel kiugróan nagyobb arányban. A legtöbb adatközlő, 18,4% Veszprém megyei, 8,8% budapesti (a fővároson kívüli Pest megyei származás külön válaszlehetőség volt, amit 8% képviselt). A kitöltők 5,1%-a Magyarország mai határain túlról érkezett valamely anyaországi intézménybe (39,3%-uk Szlovákiából, 25%-uk Szerbiából, 17,8%-uk Ukrajnából, 10,7%-uk Romániából, 1 fő Ausztriából, 1 fő a Kárpát-medencén kívülről). Az adatközlők 42,5%-a kisvárosból, 27,9% faluról, 22,4%-a nagyvárosból, 7,1%-uk Budapestről tanult tovább egy másik településen. A kérdőív végén egy fő megjegyezte, hogy hiányolta innen a „tanya” lehetőségét.

Noha dialektológiai szempontból, az egyes jelenségek izoglosszái miatt, és az adatközlők pontosabb földrajzi információi híján nem feltétlenül releváns, általában véve mégis fontos információ (például a hazajárás miatt), hogy felsőoktatási intézményük milyen messze van otthonuktól. A megjelölhető lehetőségeket három kategóriára szűkítettem. 23,5%-uk 50 km-en belül tanul, 61,7%-uk 50 km-nél messzebb, de 200 km-en belül, 15%-uk 200 km-nél messzebb. Nem elhanyagolandó szempont a kérdés vizsgálatában az

sem, milyen körülmények között laknak az adatközlők: közel felük kollégista, 31,2%-uk albérletben, illetve lakásban él, 19,9%-uk pedig otthonról jár be az intézménybe.

Vegyes képet mutat a tanult szakok képviselete is. Ahogyan az várható volt, a legtöbben a bölcsészettudomány és a pedagógia területéről töltötték ki a kérdőívet, ez összeadva a kitöltők közel felét teszi ki, a maradék 53,7% viszont az agrár-, a jog-, az állam-, a gazdaságtudomány, az informatika, a műszaki tudományok, a művészetek, az orvos- és egészségtudomány, a sporttudomány, a társadalom- és a természettudomány területén végzi tanulmányait, ebből 62%-uk alapképzésben, 13%-uk mesterképzésben, 25%-uk pedig osztatlan képzésben. (A tudományterületek kategóriáit a felvi.hu listája alapján állítottam össze.) Az adatközlők háromnegyede nő volt.

A számos változó számos korrelációs vizsgálatot tesz lehetővé, ez azonban önmagában kitenné egy külön kötet anyagát. Jelen keretek között csupán arra van lehetőség, hogy az összesített eredményeket közöljem, és már ezek is meghatározó módon árulkodnak egyrészt a magyar mentalitásban működő nyelvi tévhitekről és előítéletekről, másrészt a nyelvhasználók meglehetősen alacsony fokú nyelvi tudatosságáról.

Az adatközlők közel fele számolt be arról, hogy kijavították már a beszédét azóta, hogy másik településen él. 73 főnek a kiejtését (13,3%), 187 főnek (34,1%) a szóhasználatát, 83 főt pedig „nyelv-tani hibá”-ra figyelmeztettek (15,1%) (természetesen több válasz is jelölhető volt). „Igen” válasz esetén a következő mezőben konkrét esetekre kérdeztem rá azzal a szándékkal, hogy kiderüljön, ha a kijavítás nem egy regionalizmusra irányult. (Az ilyen esetek száma elenyésző volt.) A regionális nyelvhasználat helytelenítéséről írt rengeteg, olykor ismétlődő példából csupán néhányat közlök itt három

nyelvi szint szerint csoportosítva. A válaszok helyesírását a megértést nehezítő karakterhiányok pótlásán kívül eredeti formájában hagyom, a nyelvi adatokat kurziválással emelem ki.

1) Kiejtés: „Néha nem ejtem ki az »l« betűt, ezt javítják ki néha”; *vót*; „*Hűtttttttttő, repüllllllő, esssssső*”; *kinyúlt/kinyullott*; „az á hang időnként átcsúszik egy furcsa *a* hanggá”; *tejföl/tejfel; felsöpröm/fel-seprem; zsömle*; „*Posta* szót hosszú ó-val ejtem”; „nem *hanyas*, hanem *hánas*”; *borít/burít; törülköző/türülköző; furigázni/furikázni*”. A teljes lista alapján többféle nyelvjárási fonémát, a pótlónyúlásos kiesést, az intervokális nyújtást, a rövidülést, vagy éppen az *ö*-zés valamely típusát javították az adatközlők ejtésében. Két kapcsolódó, sokatmondó megjegyzés: „rengeteg időt töltöttem nagyszüleimmel és rám ragadtak régies kiejtésű szavak. se a kiejtésük, se a használatuk nem volt megfelelő iskolai körülmények között (elsősorban középiskola alatt szóltak meg miatta)”; „szlovák nyelvű ismerőseim szokták kijavítani a ragozásom, vagy megszólják a kiejtésem/szóhasználatom (ha szlovákul beszélek) magyar nyelvű ismerőseim megszólják a falusi kiejtésem (ha magyarul beszélek)”.

2) Alaktan, mondat: „*e* kötőszó rossz használata”; „Alapvetően nem használtam az »az« szót, helyette csak annyit mondtam hogy »a«”; *innenstől-onnanstól; széjjel; aztat; tányérat, rajt*; „A *fogy* nem ikes ige”; „*Motrot, lazsnak, teszi* szavakra néztek furán, és elmondták, hogy azt nem így kell mondani”; *jösztök; ebédezek/ebédelek; csikál/csikiz; pecál; folyott; jó fog lenni; innák*; „Kijelentő mód helyett felszólító módot használtam. (Suksük) De figyelek rá, ha Magyarországon vagyok, tudom »helyesen« is használni a kijelentő módot. Régebben »magyartalanabb« volt a kifejezés módom. De sok oda figyeléssel, első kontrollálással, sikerül másképp beszélnem-gondolkodnom”.

3) Szóhasználat: „Sok szót nem ismernek amit én használok, pl. *furik, tesznye, cserba*”; „Sajnos a környezetemben sokan nem ismerik azokat a szavakat, melyeket én egy-egy hétvégi esemény elmesélésekor használok, így magyarázkodnom kell (ilyen pl. a *stelázsi*, a *vájling*, a *pucok*, illetve a *mácsik*)”; „Nem értették mit jelent az, hogy *edzsanázok*. Sokszor parasztosan beszélek”; „Számomra ismeretlen szavakat hallottam, illetve mondtam (*mácsik, főtretés* stb)”; *lánygyerek; vánkos; akadál*(=útban van), *ribizlit fosztani*(=szedni), *kitudom*(=kiderítem)”; *töpörtyű, cinke, kredenc, sercli, gyürke; tengeri; dumó; makuka; nem volt érkezésem rá; sporhet, patika, örökíró; cellux/tixó; gombóc/gömb fagy; gerezd/girizd; csuklya/kapucni; süsü/kapucni* stb., illetve: „építészkaron a *faragó-hegyező* kérdés örök vitákat szül”. A listából az derül ki, hogy a kijavítás oka sokszor a másik fél számára ismeretlen vagy a más jelentésben ismert szó használata.

Azt is megkérdeztem, nevettek-e már ki az adatközlők beszédét azóta, hogy másik településen tanulnak. Ezzel az előzővel szorosan összefüggő kérdéssel az is célom volt, hogy ellenőrizsem, nagyjából hasonló arányú válaszokat kapok-e itt is, mint a kijavításnál, és hogy a konkrét példák ismételt kérésével további élményeket is előcsalogassak emlékezetükből. Így is lett. Kinevetésről már kevesebben számoltak be, mint kijavításról: a kiejtését 44 főnek, nyelvtanát 15 főnek, szóhasználatát 96 főnek nevettek már ki állítása szerint. Ezeket illusztrálandó már csak 1-1 jellegzetes példát említek: 1) Kiejtés: „Baranyában a kiejtésem miatt azt hitte valaki, hogy határon túli magyar vagyok”. 2) Alaktan, mondat: „a *süt* szót, T/2. személyben úgy ragoztam, hogy ti »*sütöttök*«, amely nevetés tárgyává vált. A mondat így hangzott »Azt hittem, ti *sütöttök* nekem tortát«. A társaság egyik fele Budapest környéki volt, a másik fele pedig Szabolcs

megyei. A budapesti társaság, azt hitte, hogy múlt időre gondolok »ti *sütöttetek* nekem tortát«. A Szabolcs megyei társaság értette, amit mondok. Mint utólag kiderült, a »*süttök*« a helyes forma, és eléggé meglepődtünk azon, hogy a »*sütöttök*« nem létezik”. 3) Szóhasználat: „Azt a szót használtam, hogy »*vásik*« és nem tudták, hogy létezik ilyen és ezért kinevettek”. Akiket pedig nem nevettek ki: „Engem nem, jól ismerem a standard magyart”; „Csak ritkán, akkor is Budapesten, először kinevetnek, aztán megkérdezik honnan érkeztem”.

Kik javítják, illetve nevetik ki az adatközlőket? A megadott lehetőségekből a legtöbben a csoporttársakat, szaktársakat választották (40,5%), majd a szoba-, illetve lakótársakat (28,1%). 17 főt egyetemi oktatójától is ért ilyen élmény a tanórán vagy konzultáció során, 5 fő pedig arról számolt be, hogy vizsgán, illetve zárthelyi dolgozatban is. Néhány adatközlőtől érkezett jelölés az idegenek (17 fő), a hivatalos ügyintézés során (4 fő), illetve az üzletben, büfében, étteremben, szórakozóhelyen stb. (8 fő) kategóriára.

Nyelvhasználata kijavítása, illetve kinevetése a többséget saját bevallása szerint csak kevésbé zavarta. Likert-skálára adott válaszokat két kategóriába csoportosítottam: akik 1–3. szintet jelöltek, és akik 4–5. szintet (ahol az 1 = legkevésbé, 5 = nagyon). Eszerint összesen csupán 18,1%-ukat zavarta jobban (4–5.) a kijavítás, és valamivel több, 24,8%-ukat az, hogy kinevelték őket ezért. Megadott válaszlehetőségek közül 29 fő elszégyellte magát ilyen esetekben, 14 fő azóta nem is használja, és további 59 fő jelölte azt, hogy próbál leszokni róla, bár néha még elrontja, 12 pedig családtagjainak is megtanította azt a formát, amire az övét kijavították. „Én kisebb (3 éves) koromig éltem Erdélyben és a nyelvhasználatom miatt inkább óvodás és elemista koromból vannak negatív emlékeim. Elég hamar alkalmazkodtam az itteni beszédhez és már régóta nem hallatszik a

tájszólás, amit pedig nagyon szeretek.” 87-en viszont azt válaszolták, hogy továbbra is használják a kijavított/kinevetett formát, mert azt tartják helyesnek, 30 fő pedig azt állítja, másokat is meggyőzött arról, hogy az általa használt forma a helyes.

Mindezek fényében érdekes igazán, mit gondolnak az adatközlők arról, mennyire beszélnek ők maguk tájszólásban. Ötfokozatú skálán 238 fő (43,4%) jelölte az 1. kategóriát (legkevésbé), 156 fő (28,5%) a 2.-at és 104 fő (19%) a 3.-at. Erősebb tájszólásról csupán 31 (4. kategória) és 19 (5.) fő számolt be.

Érdekes megfigyelni a jelenséget a másik irányból is: azt, hogy a válaszadók javítottak-e már ki másokat nyelvhasználatuk miatt, és hogy mi zavarja a legjobban mások beszédében. A kitöltők éppen fele-fele arányban oszlottak meg aszerint, hogy kijavítottak-e már másokat nyelvhasználatuk miatt. A konkrét esetekre kérdezve itt már nem adtam meg lehetőségeket, de a válaszokat az átláthatóság érdekében a fenti három nyelvi szint szerint csoportosítottam. A felsorolásból kiderül, hogy bizonyos adatközlők számára valóban azok a nyelvi jelenségek a legzavaróbbak, amelyeket másik adatközlők saját használatú, kijavított vagy kinevetett példaként említettek. (A „hólabda-módszer” révén a kérdőívet olyanok is kitölthették, akik egymásnak szobatársai, csoporttársai stb.) A következőkben csupán egy-két olyan gondolatot idézek, amelyek a preskriptív szemlélet legjellemzőbb képviselői: 1) Kiejtés: „Édesanyám gyakran mondja, hogy »vót« és idegesít, mert minden mást a sztenderd nyelvhasználat szerint mond, ezért gyakran kijavítom”. 2) Alaktan, mondat-tan: Az »avval« számomra zavaró -> *azzal*, »az« névelő használatára hívtam fel a figyelmét annak, aki csak »a«-t használt előtte”; „Egy ismerősöm a *hűl* igét rosszul használja, *hűliket* mond helyette”; „Az *innák* és a hasonló »nák« os szavakat mindig kijavítom »nék« re.

Szerintem így helyes és sokkal jobban is hangzik”; „Nagyapám magyar tanár volt, mindig kijavított, ha valamit rosszul mondtunk. Pl. nincs olyan, hogy »kell legyen«, csak »kell, hogy legyen« vagy »kell lennie« és hasonlókat!” 3) Szóhasználat: „Mamámat kioktattam, hogy a *ma* az *ma*, nem *máma*”; „Vas megyében minden *TÁSKA*, a nylon zacskótól, a szatyron és hátizsákon át minden. Ez helytelen és az agyamra megy. Az ajtót nem *becsukják*, hanem *beteszik*...Hova? A szekrénybe??? Nem érzik a különbséget a *zárni* és a *csukni* között. [...] Náluk a *köszöntés* az köszönéssel egyenlő, furán néznek ha azt mondom, hogy nem köszöntöttem mert nincs az illetőnek születési napja”. Összegzésképpen, a nem tudatos anyanyelvhasználat újabb példájaként: „Engem a helytelen nyelvhasználat egy kicsit zavar. A tájszólás és más ízes beszédek nem zavarnak, sőt tetszenek. Az nem minősül a szememben hibának ha valaki »kell« helyett »köll«-t mond, vagy »itthon« helyett »itthol«-t. A struktúra a lényeg”.

Nem meglepő az az ambivalencia, ami e példák és a következő kérdésre adott válaszok között áll fenn. Megkérdeztem, hogy az adatközlők szerint hol beszélnek a legszebben magyarul. Természetesen érkeztek a korábban ezzel foglalkozó tanulmányok és a mindennapi tapasztalat alapján is várható válaszok, például: Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján, Palócföldön, Dunántúlon, illetve az adott adatközlő saját régiójában (megyeként említve) – „mert ott semmi sem hangzik számomra furcsán” –, továbbá városokban, vidéken, vidéki nagyvárosban, Budapesten stb. Ezekén túl olyan válaszok is születtek, mint „Magyarországon”, ami határozottan egynormájú gondolkodásra vall, miközben meglehetősen nagy ellentmondásban áll a kijavított esetekkel. Számos olyan választ is kaptam, amely elméleti síkon többnormájúságot és toleranciát hirdet, a gyakorlatban viszont ezek az adatközlők is kijavítottak, illetve kinevettek már

pusztán helytelennek gondolt, egyébként regionális nyelvi jelenségeket (l. az előző bekezdésben idézett megkülönböztetést kiejtés és szerkezet között). Például: „Nem helyfüggő: mindenhol vannak olyanok, akik figyelnek a nyelvhasználatukra, és vannak olyanok, akik nem”; „természetesen ezt nem lehet megítélni, ugyanis mindenkinek az anyanyelve és annak használata a legszebb, lehet ez egy bakonyi falusi néni vagy egy nagyvilági budapesti srác”; „Mindenkinek van »tájszólása« de csak egymását vesszük észre”; „Nem tartom egyik nyelvváltozatot sem magasabb rendűnek”; „Mindenki szépen beszél magyarul, aki tisztában van a nyelvtani szabályokkal és helyesen használja azokat, valamint választékosan fejezi ki mondanivalóját. Ezt területtől függetlennek tekintem”.

4. Zárás

Az adatok teljes feldolgozása, a korrelációs vizsgálatok elvégzése hosszan folytatható lenne, miként az adatközlők köre is kiterjeszthető volna. A bemutatott eredmények – a leendő értelmiségiek attitűdjei – azonban így is sürgető felhívásként figyelmeztetik a kérdés megoldásának felelőseit a különböző szinteken. A számos más beszélőközösségben természetes jelenséggként megélt nyelvi variabilitást illető méltatlan magyar mentalitás egyéni utakon nem befolyásolható számottevően tájszólásban beszélő médiaszereplőkkel, sem relatíve kis létszámú pedagógus-továbbképzésekkel, még kisebb közönséget vonzó ismeretterjesztő előadásokkal, sem a tanárok munkáját segítő feladatsorokkal, sem a Nemzeti alaptantervbe tűzdelte kulcsszavakkal a (nyelvi) sokszínűség elfogadására nevelésről – és a dán példa szerint önmagában még csak a gazdasági helyzet javulásával sem. A nemzetközi minták viszont azt mutatják: a cél

elérhető. Nézetem szerint egy megfontoltan, tudományos alapokon felállított, többlépcsős magyar nyelvjárási stratégiával, amely lépcső egy irányba vezet, s amelynek fokain mindenki teljesíti a tőle elvárt befektetést, legyen szó energiáról vagy az anyagi támogatottság biztosításáról. A többmillió magyar embert érintő regionalitás megbecsülésének a hiányában ugyanis nem beszélhetünk sem európai, sem szilárd magyar identitásról.

I R O D A L O M

- Akselberg, Gunnstein 2005. Dialect and regional linguistic varieties in the 20th century II: Norway. In: Bandle, Oskar et al. (eds.): *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Vol. 2. Berlin: Walter de Gruyter. 1707–1720.
- Antoniou, Kyriakos – Kambanaros, Maria – Grohmann, Kleantes K. – Katsos, Napoleon 2014. Is Bilectalism Similar to Bilingualism? An Investigation into Children's Vocabulary and Executive Control Skills. In: Orman, Will – Valteau, Matthew James (eds.) *Proceedings of the 38th annual Boston University Conference on Language Development*. Volume 1. 12–24.
- Antoniou, Kyriakos – Katsos, Napoleon 2017. The effect of childhood multilingualism and bilectalism on implicature understanding. *Applied Psycholinguistics* 38, 4: 787–833.
- Hegedűs Attila 2016. Nyelvjárás és nyelvi rendszer. *Magyar Nyelvjárások* 54: 5–12.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2004. Dialektológiai és szociolingvisztikai tanulságok a nyelvművelés számára. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcse-*

re. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 101–107.

- Kinzler, Katherine D. – DeJesus, Jasmine 2013. Northern = smart and Southern = nice: the development of accent attitudes in the U. S. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 66, 6: 1146–1158.
- Kiss Jenő 1989. Egy nyelvészociológiai szempont a dialektológiában: az életkor. *Magyar Nyelv* 85: 40–47.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2015. A magyar dialektológiáról tudományszociológiai megközelítésben. *Magyar Nyelv* 111, 4: 385–394.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.
- Kontra Miklós 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Bakró-Nagy Marianne – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvééről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. Szeged. 83–106.
- Labov, William 1964. *Stages in the acquisition of standard English*. In: Shuy, Roger W. – Davis, Alva L. – Hogan, Robert F. (eds.): *Social dialects and language learning*. Champaign, IL.: National Council of Teachers of English. 77–104.
- Labov, William 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, D. C.: Center for Applied Linguistics.
- Meyrowitz, Joshua 2005. The Rise of Glocality. New Senses of Place and Identity in the Global Village. In: Nyíri, Kristóf (ed.): *A Sense of Place. The Global and the Local in Mobile Communication*. Vienna: Passagen Verlag. 21–30.

- Nat = Nemzeti Alaptanterv. 110/2012 (VI. 4.) Korm. rendelet. Magyar Közlöny 66. szám. 2012. június 4.: 10635–10847.
- Parapatics Andrea 2016. Tények és tapasztalatok a dialektológiai ismeretek tanításáról. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion: Szombathely, 2015. szeptember 2–4.* Nyugat-Magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. Szombathely–Nyitra. 509–517.
- Parapatics Andrea 2018. Regionalizmusok fiatalok nyelvhasználatában: tények, problémák, javaslatok. In: Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft. – MSZT. Budapest. 287–296.
- Péntek János 2015. Nyelvünk táji változatosságának dicsérete. *Magyar Nyelv* 111: 75–79.
- Ross, Josephine – Melinger, Alissa 2016. Bilingual advantage, bi-dialectal advantage or neither? Comparing performance across three tests of executive function in middle childhood. *Developmental Science* 20, 4: 1–21.
- Røyneland, Unn 2009. Dialects in Norway: catching up with the rest of Europe? *International Journal of the Sociology of Language* 196–197: 7–30.
- Trudgill, Peter 2008. Foreword. Dialects and democracy. In: Husby, Olaf ed. – Høyte, Tore – Nefzaoui, Sissel Jensen – Nordli, Ingrid C. – Robbins, Sissel – Øvregaard, Åsta 2008. *An introduction to Norwegian dialects.* Trondheim: Tappi Academic Press. 9–12.
- Vangsnes, Øystein A. – Söderlund, Göran B. W. – Blekesaune,

Morten 2017. The effect of bidialectal literacy on school achievement. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 20, 3: 346–361.

- Wagner, Laura – Clopper, Cynthia G. – Pate, John K. 2013. Children's perception of dialect variation. *Journal of Child Language* 41, 5: 1–23.

ABSTRACT

ANDREA PARAPATICS

From home to university: analysis of the situation and problem identification

The paper confirms and illustrates everyday experiences of stigmatization of regional dialects in the Hungarian speech community by analysing numerous objective data. In the autumn of 2017, Bachelor and Master students of Hungarian universities and colleges - who study in locations other than the ones they had been socialized in - were asked about their vernacular language use. The online survey was filled in by more than 500 students from 23 different institutions in a week via „Snowball Effect” that shows an outstanding interest in the topic. The results were as expected: a considerable number of the respondents have already been corrected or laughed at due to the regional features of their pronunciation, syntax and word stock and vice versa: usually they also correct their mates. Most of the respondents are not aware of their use of regional variants. By presenting detailed results of the research and numerous examples from

the respondents, the paper highlights the general lack of language awareness of the future Hungarian white-collar community and the related problems of public education.

Keywords: sociodialectology, language attitude, university, dialect, regiolect

ELMÉLETEK ÉS MÓDSZEREK KOMPLEXITÁSA AZ ÉSZAKKELETI HÁRMAS HATÁR MENTI KUTATÁSOKBAN

P. LAKATOS ILONA* – T. KÁROLYI MARGIT**

A Magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben című konferenciához és tanulmánykötethez kapcsolódó – elsősorban módszertani jellegű – gondolataink közreadásához foglaljuk össze azokat a legfontosabb eredményeket, amelyeket a magyar-ukrán-román hármashatár mentén végzett szociodialektológiai kutatásaink és az új ábrázolási technikával megvalósított többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapjaink alapján megfogalmazhattunk:

- a függő (nyelvi) és független (társadalmi) változók egymásra hatását, sajátos korrelációját;
- a köznyelviesedés különböző társadalmi megoszlással megvalósuló folyamatát;
- az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepét;

* Nyugalmazott főiskolai tanár (NyE, Nyíregyháza)

** Nyugalmazott főiskolai tanár (NyE, Nyíregyháza)

- a kisebbségi környezet nyelv-, illetve nyelvváltoztatórkő képességét;
- a beszélő/beszlőközösségi attitűd jelentőségét,
- ugyanakkor a korábbi táji, néprajzi, közigazgatási egységek ma is összekapcsoló voltát,
- de a multikulturális, multietnikus hatások szerepét,
- s mindenekelőtt a változatokban élő nyelv szinkrón dinamizmusát, ill. a számos (külső és belső) okok által meghatározott/befolyásolt változás különböző átmeneteken keresztül (s nyelvi szintenként is eltérően) megvalósuló voltát. (Erről vö. P. Lakatos 2012: 121–124.)

Kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy komplex kutatási célkitűzéseinket (vö. i.m. 9–12) csak a különböző elméleti és módszertani megközelítések szintézisével tudjuk megvalósítani. Valljuk, hogy ma már csak ily módon lehetséges beszélt nyelvi kutatásokat végezni. Az általunk vizsgált terület nyelvi variabilitásának feltárásakor, leírásakor igyekeztünk összekapcsolni a dialektológia és a szocio-lingvisztika elméleti és módszertani tapasztalatait, így a területiség dimenzióját kiegészítettük az időbeliség és a társadalmiság szempontjával. Ennek megfelelően területi (ezen belül az országhatár szerepe, regionális, lokális kötöttség) és társadalmi jellegű (életkor, iskolai végzettség) független változókkal dolgoztunk. Adataink értékelésekor nem tekinthettünk el az interkulturális hatások nyelvi, nyelvhasználati következményeinek vizsgálatától sem. A különböző szempontok és megközelítések minden kutatási munkafázisban való következetes (bár nem problémamentes) egymásra vetítése tette csak lehetővé, hogy a vizsgált nyelvi változók területi elterjedtségét és variánsait mutató térképlapjainkon (szemben a hagyományos

dialektológiai ábrázolásokkal) nemcsak az látszik, hogy az adott közösség ismeri/használja a nyelvi változót, ill. annak változatait, hanem az is, hogy milyen azok lokális és társadalmi disztribúciója. A használati gyakoriságot hozzárendelhattük a szociokulturális, azaz életkori és iskolai végzettségi változókhoz. (Erről vö. még Tolcsvai Nagy 2016: 33.)

A trianoni mesterséges országhatár okozta nyelvi változások, a változások dinamizmusának és különbségének feltárásához, a lehetséges egyéb külső és belső okok megragadásához az alkalmazott módszerek komplexitására törekedtünk tudva, megtapasztalva, hogy más módon nem történhet hiteles, megfelelő mennyiségű és minőségű adatgyűjtés. Elismerve és figyelembe véve az aktív, indirekt kérdőíves módszer sokszor megfogalmazott problémásságát, valljuk, hogy kérdésfelvetéseinkhez főként a kérdőíves módszerrel gyűjtött korpuszból kaphattuk meg az informatizált adatbázis létrehozásához, az értékeléshez, az összehasonlításhoz, a későbbiekben pedig a térképezéshez szükséges nyelvi adatokat. Fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy a kérdőíves minta tud a legjobban eleget tenni a szociolingvisztikában kiemelt fontosságú ellenőrizhetőségi és megismételhetőségi kritériumnak, ill. megfelelő alapot adni az esetleges követéses vizsgálatokhoz is. Ugyanakkor fontos (mi is igyekeztünk így eljárni), hogy a kérdőívek összeállításakor csökkentsük e módszer hiányosságait. (Pl. a hívómondatok elrendezésével, tematikus csoportosításával; az azonos jelenségeket hordozó lexémák, morfémaszerkezetek kellő távolságra helyezésével; hívómondataink sokszínűségével oldjuk a kikérdezés monotoniját, a kérdés-felelet merevségét.) A kérdőíves kikérdezés során az adatközlők valamilyeni verbális és nem verbális megnyilvánulását figyelembe vettük, lejegyeztük, így a hívómondatokra „elvárt” nyelvi adatokon túl szá-

mos egyéb információhoz jutottunk, olyanokhoz, amelyek már átvezettek a szocio-, pszicholingvisztika és a kognitív nyelvészet interdiszciplinális területére. (Erről ld. P. Lakatos 2012: 25; Iglai 2012b: 107–120.) A kérdőíves kikérdezés mellett egyéb módszereket is alkalmaztunk. A fókuszosított interjúk és az élettörténet-narratívák – többek között – lehetőséget adtak a beszélők elsődleges nyelvváltozatának jellemzése mellett a különböző beszédstílusok (pl. formális-informális) különbségeinek feltárására. Fontos szempont az is, hogy a szakirodalom és saját tapasztalataink szerint ezzel a módszerrel csökkenthető leginkább az ún. megfigyelői paradoxon. Lényeges a nyelvi, nyelvhasználati tudatosság, a konzekvens adatközlés „ellenőrzése”, valamint a beszélői attitűd vizsgálata is. Ennek megragadásához a legtöbb adatközlővel a szociolingvisztikában ismert kiegészítéses és megítéléses teszteket töltettünk ki. Mivel az adatgyűjtés fázisában, majd az ellenőrző utak során is többször több napot tartózkodtunk a kutatópontokon, többször és különböző szituációkban találkoztunk adatközlőinkkel, alkalmazhattuk a résztvevő megfigyelés módszerét. Számos információt kaphattunk az ún. orvadatok gyűjtéséből is. A különböző módszerekből nyert nyelvi és nem nyelvi adatokat – lehetőségünk szerint – igyekeztünk beépíteni értékeléseinkbe. (Vö. még: T. Károlyi – P. Lakatos 2018: 9–11.) (A napjaink élőnyelvi kutatásaiban alkalmazott komplex módszerek lehetőségéről l. még Kontra–Németh–Sinkovics 2016.)

Egy nemrégiben megjelent tanulmányunkban (l. fenn) különböző módszerekkel gyűjtött (kérdőíves, spontán beszéd) korpuszok összevetésével mutattuk be, hogy – lehetőség szerint – az ilyen korpuszok egymásra vonatkoztatásával lehet megragadni a leghitelesebb nyelvhasználati valóságot. Az adatközlők bidialektizmusa, a kódváltás is a két korpusz egybevetésével fedhető fel. Összesített

diagramokkal szemléltettük, hogy a nyelvet használó egyén a téma és a szituáció függvényében dönt és választja az általa megfelelőnek vélt változót, ill. annak változatait a kommunikáció folyamatában.

Kétségtelen, hogy a múlt század második felétől a köznyelvi hatás erősödéséről beszélhetünk, de kétségtelen az is, hogy a köznyelv és a nyelvjárások (és egyéb nyelvváltozatok) kapcsolata, egymásra hatása, kiegyenlítődése nagyon bonyolult, összetett folyamatok során, társadalmi és nyelvi átrendeződésen keresztül alakul. [Napjaink nyelvi változatosságának leírása minden bizonnyal ezért az ún. hálózatmodellel lehet a leghatékonyabb (Vö. Tolcsvai Nagy 2017: 156; Kiss 2017: 199)]. Tényként kezelhetjük azt is, hogy nyelvjárásaink belátható időn belül nem fognak eltűnni. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy nyelvterületünkön a több évtizede élő dialektológiai sajátosságok még napjainkban is megtalálhatók ott, ahonnan régebben adatolták őket: vö. Csűry 1929, MNyA., KMNyA., RMNyA. A spontán beszédben pedig olyan nyelvjárásiasságok is felbukkannak, amelyek már a múlt század elején is archaizmusok voltak, s a dialektológusok megjósolták kihalásukat: pl. *késvel*, *faért*, *Moszkvaig*: vö. Csűry 1929: 13–14.) A hármas határ mentén általunk vizsgált morfológiai és lexikai változók közül egy sem tekinthető „kihaltnak”, mert valamennyi adatolható volt. Igaz, a különböző független változók vagy módszerek, nyelvhasználati szinterek stb. szerint más-más módon. Nem kihalnak, hanem változnak tehát a nyelvjárások, de változik a köznyelv (ennek eredményeként kodifikált rendszere is); folyamat a nyelvjárások alakulása, ahogyan folyamat a köznyelviesedés is. Mindkettőben szerepet játszhatnak erősítő és gyengítő tényezők, át-, szét- és visszarétegződés is (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2016: 38, 40; Kiss 2017: 208–219; Kiss 2018: 376).

Kutatásaink során a nyelvi változást és változatosságot az adott időben és térben társadalmilag és szociokulturálisan is megragadható folyamatokba helyezve próbáltuk bemutatni, elemezni. A nyelvi adatok szempontjából ehhez legközelebb az a fentebb már jelzett kutatómódszertani eljárás vitt minket, hogy az adatgyűjtés során a hívómondatokra adott valamennyi adatközlői választ rögzítettük. A nyelvi, nyelvhasználati variabilitást az egy-egy nyelvi változóra adott variánsok rendkívül magas száma jelezte. Egy beszélő nyelvhasználatában is egymás mellé kerültek még a kérdőíves kikérdezés során is pl. nyelvjárási–köznyelvi (*fogol* ~ *fogsz*; *murok* ~ sárgarépa), nyelvjárási–nyelvjárási (*tengeri* ~ málé; *bíróinol* ~ bírótúl), a határon túl továbbá nyelvjárási - nem magyar nyelvjárási - (államnyelvi) (*szövöszerk* ~ *esztovata* ~ *szátyiva*) alakok, változatok jelezve a különböző szociokulturális rétegek, ill. a különböző nyelvet/nyelvváltozatokat beszélő közösségek érintkezésének dinamikáját is. Az egyes adatközlőktől kapott „többes adatokat”, az ún. variáns-, illetve lexémakombinációkat a változási folyamat, az átmenetiség jellemzőjeként értékeltük, feltételezve, hogy az instabil állapot magában hordozhatja a változás, a több irányba történő elmozdulás lehetőségét is. Fontosnak tartottuk tehát az adatok – nem könnyen megvalósítható – pontos rögzítését az adatbázisban [(erről ld. Iglai 2012a: 29–34), illetőleg ezen átmeneti állapotok ábrázolását a térképlapokon is. Ennek megfelelően ábrázolási technikánkban a szinkron dinamizmus több szinten is megragadható: a társadalmi disztribúció megjelenítésén túl a nyelvi változók változatainak, ill. ezek egymás mellett éléséből adódó együtthasználatának (variáns-, illetve lexémakombinációjának) szintjén is. Eredményeink azt mutatták, hogy a folyamatban lévő nyelvi változásokat a nyelvi adatok variabilitása mellett, sőt annál meghatározóbban azok társadalmi megoszlása mutatta.

A független (társadalmi) változók közül az iskolai végzettség nyelvhasználatot befolyásoló szerepe mutatkozik a legmeghatározóbbnak adatbázisunk (még nem végleges) összesítése alapján. (Az általunk vizsgált független változók további sorrendje: életkor, az országhatár szerepe, lokális majd regionális kötöttség.) Már a múlt század 90-es éveiben, az MNyA. szabolcsi, szatmári, beregi kutatópontjain végzett követéses gyűjtéseink során is fontosnak tartottuk, hogy a nyelvi változásokat három életkori csoportban (látszólagosidő-vizsgálatként) és alacsony, közép- és felsőfokú iskolai végzettség megoszlásában és összevetésével vizsgáljuk túllépve az MNyA. módszerén, figyelembe véve a nyelvjárások korábbi közegének változását, az egyre differenciáltabbá váló beszélői és beszélőközösségi nyelvhasználatot. Tényként kezelhetjük, hogy a nyelvjárások változása *„dialektológiai és szociolingvisztikai szempontból egyaránt mérhető”* (Tolcsvai Nagy 2016: 35), ez utóbbi aspektusból „visszaszorulása” leginkább a magas(abb) iskolai végzettségűek és a „fiatal(abb) nemzedékek nyelvhasználatát jellemezheti. Kutatási eredményeink nem cáfolják ezt, de azt is mutatják, hogy árnyalt, alapos, gyakran nyelvi változónként is különböző mikroelemzésekkel tudjuk csak érzékeltetni a nyelvi valóságot. S ebben a diplomások beszédének és attitűdjének a vizsgálata fontos helyet kell, hogy kapjon, hiszen *„a legmagasabb iskolai végzettség feltehetően csökkenti a standard nyelvhasználatból való eltéréseket, de bizonyosan nem szünteti meg őket. Vannak, olyan nyelvi változók, amelyek nem sztenderd változatait az egyre magasabb iskolai végzettség sem tudja kiiktatni a használatból”* (Kontra 2003: 177). Adataink azt mutatják, hogy a magas iskolai végzettségűek körében valóban gyorsabbak a nyelvi változások, de az ő nyelvhasználatukban ma is élő dialektális változatokra úgy tekinthetünk, hogy azok talán még egyértelműbben jelzik az adott

beszélőközösség nyelvjárási normájának jelenségeit. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a diplomások vernakuláris nyelvhasználatát (valamennyi adatközlőnk ún. őslakos), majd nyelvváltozat-választását több, más tényező befolyásolhatja, mint az alacsonyabb végzettségűekét.

Ugyanakkor épp ezekből adódóan az értelmiség attitűdjében az attitűd értelmi–érzelmi–viselkedési komponensének sajátos együttműködése áll elő, amelyben az átadás, a megőrzés szándéka, az összetartozás-tudat a magasabb műveltséggel társított standardhoz való közeledés igényével, a standard presztízsének elfogadásával együtt vezethet el a diplomások szintén jelentős variabilitást mutató nyelvhasználatához. Ezt igazolja az is, hogy ők adják meg a legtöbb többes adatot. Az értelmiségiek esetében az országhatár általában nem tekinthető a nyelvhasználatot eltérő módon befolyásoló tényezőnek; a végzettséggel minden bizonnyal összefüggő jellemzők, a nyelvi kultúra meg is szünteti azt, ahogyan az életkor független változója is alárendelődik az iskolázottsághoz köthető variabilitásnak. A lokális beágyazottság azonban meghatározó: a legarchaikusabb településeken az értelmiség nyelvhasználata is archaikusabb, mint máshol (mutatva az összetartozás-tudat jelzésének igényét is).

Még néhány gondolat a többes adatok lejegyzésének szükségességéhez és értékeléséhez. A variáns- és lexémakombinációk az egy időmetszetben végzett vizsgálatok eredményeként tükrözhetik és igazolják a nyelvi variabilitást, a különböző – általában elemezhető és így elemzendő nyelvi és nem nyelvi – okokból egymás mellett élő variánsok meglétét egyetlen adatközlő nyelvhasználatában is. Magukban hordozzák a mozgás, az – esetleg más és más előjelű – elmozdulás lehetőségét. Ezért válnak rendkívül fontossá az egyre jellemzőbbé váló (és a meglévő jelentős mennyiségű adatbázisra

alapozható) longitudinális vagy követéses vizsgálatok tervezésekor. Ezek a kutatások a tényleges nyelvi változásokat mutathatják, az időbeliség („a valóságos”) dimenziójának legmegbízhatóbb kereteit adhatják. Választ kaphatunk arra, hogy az életkori különbségek valóban folyamatban lévő változást mutatnak-e, vagy csak az életkorral bekövetkező változást tükrözik. Hármas határ menti kutatásaink során 8 adatközlővel tudtunk két időmetszetben panelvizsgálatot végezni 16–17, ill. 8 év után (l. P.Lakatos – T. Károlyi 2009: 53–62). A korábbi időmetszetben együtt megadott „párhuzamos” változatok egymás mellett maradása, vagy bármelyik (akár a nyelvjárási, akár a köznyelvi) „önállósodása”, de a korábbi egy változat helyett több megjelenése – az inherens, rendszerből adódó lehetséges okok mellett – számos társadalmi, gazdasági, kulturális változás nyelvi-nyelvhasználati vetületét adhatja az egyén beszédén keresztül lokális, regionális beágyazottságban (jelezve természetesen az egyéni nyelvhasználat személyes meghatározottságát és az ahhoz kapcsolódó attitűdöt is).

Kutatás-módszertani szempontból még egy kevésbé hangsúlyozott területre, a hiányok értékelésének és térképeken való ábrázolásának szükségességre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, másokkal együtt vallván, hogy az élőnyelvi vizsgálatokban nem lehet megkerülni a nyelvi hiány, illetve az ezzel összefüggő helyettesítés kérdéskörét (bővebben l. Lanstyák 2000: 176–184; Péntek 2003: 278; Hegedűs 2005: 97–112), hisz az *„a nyelvhasználat állandó velejárója mind az egy- mind a többnyelvű közösségekben, egyéni szinten éppúgy, mint közösségin”* (Lanstyák 2000: 177). A gyűjtés során mi is szembesültünk a nyelvi-nyelvhasználati hiánnyal mint adathiánnyal, és ennek módszertani következményeivel – a nyelvi mozgás dinamizmusának, a megnevezések tagoltságának bemutatása, a

nyelvi változás irányának a hordozóival együtt történő megragadhatósága – a feldolgozás, informatizálás és térképezés folyamatában. (Az adathiány jelölésére vonatkozó módszerről és a térképlapok típusairól részletesebben l. P. Lakatos 2012: 33–39). Az a fajta nyelvi hiány, amelynek feldolgozását elengedhetetlennek tartjuk, nem a kétnyelvűségi helyzetet jellemző, a többségi hatalom nyelv-visszaszorító politikájának következménye, hanem a nyelven kívüli tényezők összejátszásából adódó, nyelvi változást generáló folyamatok eredménye, s legtöbbször egy-egy vagy több szociokulturális változóval korrelál.

Az informatizált és hiánytérképeken is megjelenített adathiányok alátámasztják, hogy a hiány mindig sajátos viszonyrendszerben értelmezhető, azaz a köznyelvhez, más regiszterekhez, a környező nyelvjárásokhoz, az adott közösség szociokulturális csoportjaihoz, esetleg az egyén korábbi nyelvállapotához hasonlítva ragadható meg és tipizálható (vö. pl. Kiss 2001: 39–40; Hegedűs 2005: 97–102; Lanstyák 2000: 176–184). A morfológiai és lexikai jelenségek eltérő nyelvi-nyelvrendszertani sajátságaiból adódóan a hiány – a nyelven kívüli tényezőktől való nagyobb függés következtében – elsősorban a lexikai jelenségekre, azon belül is leginkább az ún. valódi (fogalmi) tájszókra jellemző, a térképezett 48 lexémának egyharmadához, 18-hoz készült hiánytérkép.

Az alábbiakban néhány konkrét eredmény felvillantásával támasztjuk alá, hogy az adathiányok és többletek különböző szempontból – önmagukban vagy a térképezett variánskombinációkkal, ill. a spontán beszéd adataival összevetve – történő elemzése tovább árnyalja, hitelesíti a nyelvi változás dinamikájáról, a mozgás irányáról, a nyelvben rejlő identitáshordozó, kulturális folyamatosságot fenntartó funkcióról és nem utolsósorban a különböző módszerek

alkalmazásának szükségességéről fentebb már felvázolt képet. A morfológiai jelenségek esetében pl. az ikes paradigma egyes dialektális–standard kontinuum szempontjából nem releváns paradigmatajai (*eszem ~ eszek, egyem ~ egyek, egyék ~ egyen* típusváltozók) jelzik a köznyelvvel szembeni nyelvi hiányt, azaz arra utalnak, hogy az ikes ragozás sohasem volt az egész nyelvközösség számára létező rendszer, s a hiányzó ikes paradigmataok ennek a következményei (vö. P. Lakatos 2012: 75–78). Az *abora* „c” jelű hiánytérképe (vö. LEX. 61.) egy nagyobb összefüggő területre jellemző adathiányt, vagyis regionális hiányt demonstrál, szemléletesen kirajzolva az izoglosszát, és egyben az interkulturális hatás izoglosszáját is kijelölve adalékokat szolgáltat a nyelv kulturális dimenziójához (vö. P. Lakatos – T. Károlyi 2014: 69–73). A lokális hiány – a környező településeken meglévő lexémához viszonyított teljes adathiány – arra utal, hogy a denotátum, a fogalom vagy már kiavult vagy nem is volt meg a közösségben, mint pl. a *sut* Kispeleskén (vö. LEX. 71. c). A szociokulturális hiány és kulturális folytonosság sajátos összefüggése mutat rá a kisebbségi és többségi beszélőközösségben a nyelvjárásokhoz, a kultúrához való más-más viszonyulásra, vagyis arra, hogy az identitás és kulturális folytonosság sokkal erősebb közösségi szervezőerő kisebbségben, mint többségben (vö. Tolcsvai 2016: 33). Ezt szemléletesen érzékelteti a *bigé* hiánytérképe (LEX. 80. c): a kisebbségi beszélőközösségekben a fiatalok jóval nagyobb százaléka ismeri a denotátumot vagy a fogalmat, mint a többségiekben. A kognitív hiányok – a beszélő nem ismeri, nem tudja felidézni az adott lexémát – mibenlétére az ugyanazon beszélőtől származó kérdőíves és élőnyelvi korpuszok összevetése világít rá. Az azonos adatközlőktől különböző módszerekkel gyűjtött korpuszok egybevetése a nyelvi hiány értékelésében arra szolgáltat empirikus bizonyítékot, hogy a

nem természetes kommunikációs helyzet akadályozza, a természetes kontextus pedig elősegíti ugyanazon lexémának az előhívását. A *kasornya* „a” jelű, a változók kombinációit bemutató térképlapján (LEX 23.) a több kutatóponton is adatolható, független változókkal korreláló *szitka* variáns demonstrálja a nyelvi hiány és helyettesítés összefüggését, s empirikus adattal igazolja, hogy a hiányzó nyelvi elem helyettesítése olyankor történik meg, amikor a közösség tagjai maguk is érzik a nyelvi hiányt (vö. P. Lakatos 2012: 84–85).

A fentebb leírtak értelmében napjaink összetett nyelvi valóságának megragadásához irányadónak tekinthetjük Tolcsvai Nagy Gábor szavait: „[...] általában a magyar nyelvváltozatok rendszere [...] megközelítéséhez, a már meglévő adatok felhasználásával és újraértelmezésével a funkcionális nyelvelmélet ígér új eredményeket [...]. Ennek megfelelően a nyelv leírásában rendszer és használat egységének érvényesülnie kell: használati alapú empirikus adatokkal kell és lehet dolgozni” (Tolcsvai Nagy 2016: 37). Ma is érvényes tehát a „gyűjteni, gyűjteni”-felhívása, a terepmunka, a helyszíni gyűjtések szükségessége, azoknak a nyelvjárási rendszerekbe tartozó nyelvhasználati jegyeknek az összegyűjtése, leírása, a többi nyelvváltozathoz (beleértve a standardot is) való viszonyának feltárása, a változások folyamatába helyezése, amelyek egy-egy közösség szociokulturális környezetét, összetartozását jelzik (vö. még Kiss 2017: 218–219).

I R O D A L O M

- Csűry Bálint 1929. A szamosháti és az ugocsai nyelvjárások nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 11–16.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. PKE BTK. Piliscsaba.
- Iglai Edit 2012a. Az informatizált nyelvi korpusz rendszerezé-

si szempontjairól és az informatizálás alapelveiről. In: P. Lakatos Ilona (szerk.): *Változó nyelvhasználat a hármashatár mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térkélapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 29–34.

- Iglai Edit 2012b. Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexicológiában való alkalmazására. In: P. Lakatos Ilona (szerk.): *Változó nyelvhasználat a hármashatár mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térkélapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 107–120.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.
- Kiss Jenő 2018. A magyar köznyelv (standard) alakulástörténetéhez. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 361–377.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris – Kalligram – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2009. Nyelvhasználati változás–attitűd változás. (Panelvizsgálat az északkeleti nyelvjárási régióban.) In: Borbély Anna – Vancóné Kremmer Ildikó – Hatytyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 53–63.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2012. *Változó nyelvhasználat a hármashatár mentén*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Péntek János: Többletek és hiányok. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntőkönyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Budapest.
- T. Károlyi Margit – P. Lakatos Ilona 2018. Empirikus kutatási eredmények a módszerek tükrében az északkeleti hármashatár mentéről. In: Magyari Sára – Bartha Krisztina (szerk.): *Nyelv-nyelvközösség-közösségi perspektíva.* Partium Kiadó. Nagyvárad. 9–20.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2016. Folyamatos sztenderdizáció: jelen idejű magyar alakulástörténet. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd-nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira.* Antológia Kiadó. Lakitelek. I. 29–42.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Gondolat Kiadó. Budapest. 150–163.

ABSTRACT

ILONA P. LAKATOS – MARGIT T. KÁROLYI

The complexity of theories and methods in the 21st century dialectology

The study is about the current tasks of dialect research by taking into account the testimony of the multi-dimensional map sheets prepared on the basis of socio-dialectological researches carried out

along the Hungarian-Ukrainian-Romanian triple border and the research results. The exploration of linguistic/dialectal changes, the dynamism and social distribution of the changes is only possible via the synthesis of the different theoretical and methodological approaches. From the point of view of the applied methods, it is important that they can ensure the criteria of controllability and repeatability besides the collection of reliable and credible data of appropriate quality and quantity, that they provide adequate basis for the increasingly important follow-up examinations, etc. It is relevant to jointly apply methods surveying the awareness of language use, the consequent communication of data and the speakers' attitude. The authors of the paper write about the significance and assessment of the so-called multiple data indicating the language use variability, the role of the level of qualification influencing the language use and the need for research on different linguistic deficiencies.

Keywords: triple border, socio-dialectal, linguistic/dialectal changes, multidimensional maps, methods

GONDOLATOK A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK NYELVSTRATÉGIAI MEGKÖZELÍTÉSÉRŐL

POSGAY ILDIKÓ*

Vajon szükséges-e nyelvstratégia a mai magyar nyelvjárások vonatkozásában? Vannak-e még nyelvjárások a magyar nyelvterületen? Nem is egy nyelvész kollégától hallottam már az 1990-es években, hogy a Kárpát-medencében nincsenek már nyelvjárások (ezek a kollégák természetesen nem dialektológusok voltak), így további kérdések feltevésére, netán kutatások végzésére nincs lehetőség, de nincs is rá szükség. (Ez utóbbi kijelentéshez megjegyezném, hogy számomra nagy csalódást okozott a Nyelvtudományi Intézet vezetésének az a döntése, ha jól emlékszem 2006-ban, hogy az intézeti kutatási témák közül a dialektológiaiakat megszüntetik. Indoklás nem volt. L. még Kiss Jenő 2016: 14).

A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mi a legfőbb jellemzője a magyar nyelvjárások mai állapotának. Előtte azonban nézzük meg a magyar nyelvjáráskutatás mai állapotát! Ehhez azonban viszonyításul idézzük fel az elmúlt több mint fél évszázad hazai dialektológiai kutatásait! A „nagy nemzedék” (a teljes felsoro-

* Nyugalmazott tudományos főmunkatárs (MTA NyI, Budapest)

lás helyett szeretném megemlíteni Bárczi Géza, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Benkő Loránd, Lőrincze Lajos, Végh József nevét) munkáinak köszönhetően a magyar nyelvjáráskutatás virágkorát élte, nagy szintézisek születtek, például megjelent a hatkötetes *A magyar nyelvjárások atlasza* és az Új magyar tájszótár öt kötetben. Igaz, hogy a munkálatok több évtizeden keresztül folytak (az atlasz munkálatai 1941-ben, a tájszótáré 1950-ben kezdődtek meg), de végül is eredménnyel zárultak. A „nagyatlasz” megjelentetése idején számos egyéb nyelvjárási kiadvány is napvilágot látott, például tankönyv, tájszótár, regionális nyelvjárási atlasz. De az új nyelvészeti irányzatok megjelenésével, a nyelvtudomány paradigmaváltásai következtében változott a dialektológia helyzete és megítélése. A nyelvjáráskutatás szerepe a nyelvtudományban egyre kisebb lett, korábbi presztízse megszűnt, amelynek elvesztését a tudományág sokáig, véleményem szerint napjainkig nem tudta kiheverni (Kiss Jenő 2002: 11). A megújulást az élőnyelvi kutatások elindulása, és a hozzá kapcsolódó, kezdetben évenként, majd később két évenként megrendezett élőnyelvi konferenciák jelentették. Talán nem köztudomású, hogy ezeknek a tanácskozásoknak az egyik ötletadója, „az egyik szellemi atyja” Balogh Lajos volt (Kiss Jenő 2007: 9). Az első konferenciát 1988-ban az MTA Nyelvtudományi Intézete és az Újvidéki Egyetem közösen szervezte meg Budapesten, a szervezők Balogh Lajos, Kontra Miklós és Papp György voltak. (Szeretném megjegyezni, hogy néhány nappal ezelőtt, augusztus 30. és szeptember 1. között tartották meg a 20. Élőnyelvi Konferenciát Budapesten az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Károli Gáspár Református Egyetem közös szervezésében.)

Feltétlenül szólnom kell az egykori szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének „di-

alektológiai műhelyéről”, ahogy Molnár Zoltán nevezte az ottani nyelvjáráskutatást (Molnár Zoltán Miklós 2002: 193), amelynek keretében több, eddig hat sikeres dialektológiai szimpoziont is rendeztek (Molnár Zoltán Miklós 2016: 43–62, Guttman Miklós–Hajba Renáta 2016: 105–118), amelyeknek az anyaga önálló kötetekben is megjelent. A fentiek alapján úgy gondolom, hogy ezzel a folyamatos jelenléttel mind a kutatásban, mind a szervezésben a szombathelyi dialektológusok nagyban hozzájárultak a tudományág életben maradásához! Ugyancsak meg kell említenem a nyíregyházi és a nyitrai nyelvjáráskutatókat, de róluk a későbbiekben még lesz szó. A dialektológiai műhelyek mellett az is fontos, hogy legyen egy olyan magyar nyelvész, mint amilyen a maga korában Csűry Bálint volt, aki felvállalja a nyelvjáráskutatás ügyét, munkásságával, hazai és nemzetközi szakmai tekintélyével szervezi és irányítja nemcsak a kutatásokat, hanem a szakmai utánpótlást is, és sikerül visszaszereznie a magyar dialektológia elvesztett presztízsét. Mindezt, de természetesen ennél többet is adott a magyar nyelvtudománynak Kiss Jenő. Neki köszönhető, hogy a magyar nyelvjáráskutatás ismét jelen van a magyar nyelvtudományban, megújulva és megerősödve, ledolgozva az elméleti deficitet. A megújulás mind a kutatási módszerekben, mind a kutatások tematikájában is jól látható. A nyelvjáráskutatásban bekövetkezett változások egyértelműen a Magyarországon új tudományágnak számító szociolingvisztikától kapták az inspirációt, de az idő múlásával egyre újabb és újabb hatások érték a szociolingvisztikát, amely ugyancsak hatással volt a dialektológiára is. Ezek a hatások főleg a szociológia, a pszichológia, az etnográfia, a történettudomány, a hungarológia vagy a jogtudomány felől érkeztek, a felsorolást még lehetne folytatni. A már említett új vizsgálati módszerek, új szemléletmódok közül kiemelném a Juhász Dezső

munkái nyomán kialakult és elnevezett dimenzionális nyelv szemléltető kutatásokat, amely a nyelvhasználat területi, társadalmi és humán tényezőinek együttes vizsgálatát jelenti, azaz tér, idő és kultúra komplexitásában tágabb keretet adnak a nyelvföldrajzi kutatásoknak (Juhász Dezső 2011: 61–64, Juhász Dezső 2014: 45–57). Ugyancsak dimenzionális vizsgálati szempontok jellemzik a P. Lakatos Ilona vezette, Nyíregyházán folyó nyelvföldrajzi kutatásokat (P. Lakatos Ilona szerk., 2012, P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 2016: 519–532). Szintén új megközelítési módszer a nyelvtudományban a kommunikációs hálózatok és színterek bemutatása és azok tipológiája a magyar nyelvi térség és régióinak a kutatásában (Tolcsvai Nagy Gábor 2014: 187–197), amely a nyelvjárási régiókat is vizsgálja. Nemcsak említést, de elismerést érdemel az egyre szélesedő hazai geolingvisztika, amely már komoly eredményeket tud felmutatni, és ebben nyilvánvalóan az informatikának is fontos szerepe van (Kiss Jenő szerk., 2001, Vargha Fruzsina Sára 2011). A nyelvatlaszokra most nem térek ki részletesebben, de feltétlenül meg kell említeni az Új magyar nyelvjárási atlaszt (Kiss Jenő 2006) és a Sándor Anna irányításával készült Nyitra vidéki nyelvatlasz munkálatait (Sándor Anna 2004).

Felmerül a kérdés, hogy akik az említett témákat kutatják, vajon dialektológusok vagy szociolingvisták-e? Úgy gondolom, hogy az elhatárolódás a szociolingvisztika részéről kezdettől fogva egyértelmű és határozott volt. Ezt a már említett élőnyelvi konferenciák világosan jelzik. Éppen a legutóbbi rendezvény résztvevőinek névsora és a szekcióülések témái láttán kijelenthetjük, hogy egyre kisebb számban, ez utóbbi rendezvényen pedig már alig volt képviselve a hagyományos vagy klasszikusnak is nevezhető dialektológia. Emlékezzünk vissza a 90-es évekre, amikor a magyarországi

szociolingvisztikai kutatások intézményi keretben elkezdődtek! A Nyelvtudományi Intézetben megalakuló szociolingvisztikai kutatócsoport, később önálló osztály az élőnyelvi jelzőt kapta, ami arra utalt, hogy az ott folyó kutatások mind a dialektológiát, mind a szociolingvisztikát képviselik. Kezdetben még együttműködés látszott a két részdiszciplína között, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szociolingvisták le akarják zárni a hagyományos nyelvjárási kutatásokat. (Ma már azt is sajnálják, hogy elfogadták az „előnyelvi” elnevezést.) A másik alapvető probléma, hogy vannak-e fiatal nyelvjáráskutatók? Van-e, lesz-e utánpótlás? Ne áltassuk magunkat: a nyelvjárások vagy inkább a területi nyelvváltozatok iránt megvan az érdeklődés a fiatal nyelvésznemzedék körében, de ők többnyire nem szociolingvisztikai módszereket alkalmazó dialektológusok, hanem a dialektológiát csak nagy vonalakban ismerő szociolingvisták. Ilyen megközelítésben nem megnyugtató a nyelvjáráskutatást tovább vivő fiatal kutatók kis létszáma. Ezért is megszívlelendő lenne, amit Tolcsvai Nagy Gábor ír annak kapcsán, hogy hogyan lehetne az ezredfordulós Kárpát-medencei nyelvi térség nyelvi helyzetét elemezni és leírni. Ezt olvashatjuk nála: „A szűkebb dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálatok eredményeit módszertani eljárásokkal egyesíteni és kiterjeszteni szükséges” (Tolcsvai Nagy Gábor 2014: 195). Bizony jó lenne, de sajnos jelenleg nem így állunk.

Térjünk rá a mai magyar nyelvjárások állapotának kérdésére! Mivel sokan és sok helyen írtak róla, ezért az erre vonatkozó publikációk számbavételét mellőzőm.

Abban minden szerző egyetért, hogy a nyelvjárások változása az utóbbi évtizedekben rendkívül felgyorsult, és az egyre erősebb köznyelvi hatás miatt a nyelvjárások nemcsak változnak, de el is tűnhetnek. A számos publikáció közül Hegedűs Attila 2005-ben megjelent

könyvét, *A változó nyelvjárást* emelem ki, és nem csupán a címe miatt. Sok eredeti és megfontolandó szempontja közül talán a leginkább tanulságos az, amely a hagyományos nyelvjárásvizsgálat buktatóira hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a nyelvi változásokról kialakult általánosított összkép helyett mikroelemzéseket kellene végeznünk, és ezáltal a nyelvi valóságot jobban megközelítő kép alakulna ki (7-9). Egyébként ez a könyv azért is kedves számomra, mert bár mások is írtak a *kell menjek* szintaktikai szerkezet nyelvjárási háttéréről és köznyelvivé válásáról, tudomásom szerint csak Hegedűs Attila hivatkozik rám, és idézi az erről és más, a köznyelvi nyelvhasználatot érintő, újabban vizsgált nyelvi változók nyelvjárási eredetéről, illetve azok megkérdőjelezéséről készült írásaimat (Hegedűs Attila 2005: 23, 131, 133, 145).

A nyelvjárások megítélése, a nyelvjárásban beszélők viszonyulása saját nyelvváltozatukhoz, illetve a köznyelvi beszélők véleménye, értékítélete a nyelvjárásokról, vagyis a nyelvi attitűd fontos tényező a nyelvjárások életében, befolyásolja a nyelvjárások tovább élését, vagy erősítheti egyes nyelvváltozatok eltűnését. Kiss Jenő attitűdtípusai négy szakaszt különítenek el a magyar nyelvjárások és a köznyelv eddigi történetében (Kiss Jenő 2001: 217–229), és jó fogódzót jelentenek a hazai nyelvjárási attitűdvizsgálatokban. Saját attitűdkutatásom egy kérdőíves felmérés segítségével vizsgálta 21–22 éves magyar szakos egyetemi hallgatók viszonyulását a nyelvjárásokhoz 2002-ben és 2005-ben, amelynek konklúziója eléggé pozitív volt (Posgay Ildikó 2002, Posgay Ildikó 2005), és igazolta Kiss Jenő véleményét: „Úgy tűnik, napjainkban a nyelvjárások és a köznyelv közötti viszony újabb, sorrendben negyedik szakasza van kialakulóban. Ha az idevágó megfigyelések helytállóak, s ha az ezek alapján megfogalmazott következtetések igazak, akkor azt mondhatjuk,

hogy a nyelvjárási beszélők szemszögéből nézve a nyelvjárások és a köznyelv egymás mellett élésének békésebb szakasza következik.” Az idézet, valamint saját vizsgálatom alapján meglepett és elgondolkodtatott az a vita, amelyet az interneten találtam (2013. augusztus 6. <https://www.youtube.com>) Rúzsa Magdolna verbászi (Vajdaság, Szerbia) születésű, hosszú ideje Magyarországon élő énekesnő új videójának megjelenésekor. Az énekesnő a szerelemről énekel, a klip címe is *Szerelem*. A kommentelők kifogásolták, hogy az énekesnő a *szerelem* szó három *e* hangját a köznyelvinél nyíltabban ejtette, amely fonetikailag megfelelne az *ä* hangnak. A hozzászólók ezt így hallották, és így jegyezték le: *szárálám*. És két vélemény, először egy pozitív kicsengésű: „Ez úgy jó, ahogy van. Szép, ízes, friss, üde. A kiejtése is nagyon szép.” Következzen egy negatív értékelés (sajnos ebből volt több!): „Nekem nem tetszik. Valaki tanítsa már meg azt a Szlovák lányt Magyarul! (Bocsi! szerb oder volt Jugoszlávia)”. Még mindig itt tartunk? A határon túli magyar nem magyar, hanem szlovák vagy szerb, esetleg román, ráadásul magyarul sem tud, vagy ha mégis, akkor valami csúnya nyelvjárásban beszél, jelen esetben énekel. Hasonlóan nyilatkoztak a tévénezők Reisz András meteorológus palóc anyanyelvjárásban elmondott időjárási előrejelzéseiről. A napokban ismét hallottam a tévében beszélni a fiatal meteorológust, beszéde annyira köznyelvi lett, hogy nyoma sem volt benne nyelvjárásiasságnak. Ezek a példák is bizonyítják, hogy nem tűnt el a nyelvjárások és a nyelvjárásban beszélők megbélyegezettsége Magyarországon. Érvényes a Trudgilltól gyakran idézett megállapítás, hogy ha valaki nyelvjárásban beszél, és nyelvhasználatát a standardnál alacsonyabb rendűnek tartják, akkor az illető személy igyekszik megszabadulni tőle (Peter Trudgill 1995). A nyelvjárások visszaszorulásának, majd eltűnésének ez gyakori esete.

Korábban úgy gondoltam, hogy a média segíteni tud a nyelvjárások helyes megítélésében, elfogadásában, következőképpen a megmaradásukban. Feltételezem, hogy az előbb említett, egyébként felvidéki születésű, palóc anyanyelvjárású fiatalember tévébeli szerepeltetése ezt a célt szolgálta volna. A kísérlet nem járt sikerrel. Ma már az a véleményem, hogy csak az oktatás, az iskola tud segíteni, csak az anyanyelvről megszerzett minél több ismeret az, amelyre támaszkodhatunk, ha a magyar nyelvjárások gyors eltűnését szeretnénk lassítani, esetleg megállítani. Tény, hogy az iskola feladata a művelt köznyelv közvetítése és elsajátíttatása a diákokkal, de legyen feladata a tudományos eredmények megismerése és átadása is! Kiss Jenőt idézem: „Ha ugyanis az anyanyelv tanárai (az általános iskolától az egyetemekig és a doktori kurzusokig) nem közvetítik a tudomány által hitelesített nyelvi ismereteket, beleértve a nyelvjárásra vonatkozó legfontosabbakat is, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a későbbi újságírók, riporterek, kommunikátorok, nyelvi szakértők egy része sem fog sokat tenni az ellen, hogy ne övezze tévhit és előítéletek sokasága a nyelvjárásokat és a nyelvjárási beszélőket” (Kiss Jenő 2001: 14–16).

A feladat nem könnyű, de legalább ismerve a célt, tudunk tervezni. Tennivaló pedig bőven van. Szomorú tény, hogy nemcsak a nyelvjárási alapismeretek tanítása nem megfelelő, ha egyáltalán benne szerepel a tananyagban, hanem az is tény, hogy a diákok általában nem szeretik a nyelvtanórákat, és ez sajnos nem új keletű probléma. Gyakran a magyar szakos kolléga sem szereti saját tantárgyát, unalmas, gyenge órákat tart, vagy az irodalomanyag nagyságára hivatkozva nem is tart rendszeresen nyelvtanórát. (Zárójelben jegyezném meg, hogy ez az utóbbi kifogás már akkor elhangzott, amikor én voltam diák!) Ennek még olyan következménye is lehet, hogy a

magyar szakos bölcsészek nagyobbik hányada nem fogja szeretni az egyetemi nyelvészeti kurzusokat sem! Kiss Jenő többször és több helyen foglalkozott köznyelv és nyelvjárás anyanyelv-oktatásbeli viszonyával (Kiss Jenő 2009: 1–14, uő: 2016: 13–21), de főképp az általa szerkesztett *Magyar dialektológia* egyetemi tankönyvben írottakra utalnék, ahol nemcsak a negatív jelenségeket veszi számba, például azt, hogy számos felsőfokú oktatási intézményben a jövőendő magyartanárok nem tanulnak dialektológiát, hanem megmutatja a követendő utat: a dialektológiai alapképzés elengedhetetlen stúdium a jövőendő magyartanárok számára, akiknek kiemelt feladatuk a nyelvjárást beszélő vagy nyelvjárásias háttérű gyerekeket funkcionális–szituatív kettősnyelvűségre nevelni úgy, hogy az iskola a nyelvjárást tudatosan beépíti a köznyelv oktatásába (Kiss Jenő 2001: 149–152). Az viszont kérdéses, hogy a magyartanároknak megvan-e a szükséges szakmai tájékozottsága, tudása ehhez, s ha nem, akkor megszerzik-e? Véleményem szerint ebben segíteni kellene őket az iskolafenntartók bevonásával, továbbképzéssel, hasznos tantárgyi segédanyagokkal és anyagi támogatással, hogy legyen lehetőségük elvinni diákjaikat több alkalommal honismereti kirándulásokra, vagy a magyar szakos bölcsészhallgatókat hazai vagy határon túli nyelvjárásgyűjtésekre (Fodor Katalin 2015: 583–587). Úgy gondolom, hogy még a jó szándékú, elkötelezett, lelkes pedagógusoknak is nehéz lesz pótolniuk azokat az alapvető dialektológiai ismereteket, amelyet a főiskolán vagy az egyetemen nem kaptak meg. Egy kicsit elidőzve ennél a kérdésnél, többször felmerült az az ötlet, hogy válasszuk szét az irodalom és az anyanyelv tanítását. Ahogyan van angol, német stb. nyelvi óra, hozzájuk hasonlóan lenne magyaróra. A tantárgy kettéválasztását a tanárképzésben is be kellene vezetni: magyar szakos tanár helyett lenne az irodalomtanár és a magyar

nyelv tanára. (Én erről Szépe Györggyel és Terts Istvánnal beszélgettem két évtizeddel ezelőtt, és mindhármunknak tetszett az ötlet. De ez mindaddig csak ötlet marad, amíg az illetékes szakmai grémium nem foglalkozik vele.)

A stratégiai cél tehát az lenne, hogy a magyar gyerekekben már az iskolakezdekori tudatosítani kellene, hogy a magyar nyelvterületen nem egyetlen nyelvváltozat van, hanem annyi, ahány beszélője van nyelvünknek. Másképp beszélünk otthon, és másképp az iskolában, de a családban használt nyelvváltozat, nem ritkán nyelvjárás nem helytelen és nem szégyellni való. Megtörtént esetek bizonyítják, hogy az a gyermek, akit már az első osztályban kicsúfolnak nyelvjárása vagy nyelvjárási színezetű beszéde miatt, egész életében kommunikációs zavarral fog küzdeni, gátlásai miatt nem mer nyilvánosság előtt megszólalni. Megdöbbsenem, amikor egyetemi hallgatók, tehát fiatal felnőttek beszéltek kommunikációs kudarcaikról. A történetek nagyon hasonlóak voltak. Mindegyikük vidékről, faluról vagy kisvárosból érkezett a fővárosba, ahol pesti évfolyamtársaik minden adandó alkalommal kigúnyolták őket nyelvjárásias nyelvhasználatuk miatt. Közülük az egyik még mindig nem tudja elfelejteni a több évvel ezelőtti történet esetet, amikor egy nyelvjárási szó használata miatt kinevették.

A fentiekben már jeleztem azt az aggodalmamat, hogy a tanárok mennyire lesznek képesek megbirkózni a feladattal, hogy diákjaikkal megismertessék a magyar nyelvjárásokat, és sikerüljön elosztatniuk mindennemű előítéletet. Szerencsére vannak lelkes fiatal nyelvészek, akik szívügyüknek tekintik a nyelvjárási ismeretek bevonását az anyanyelv-oktatásba. Parapatics Andrea nevét kell kiemelnem, aki nemcsak szóban áll ki az ügy mellett, hanem több tanulmányt is írt róla (Parapatics Andrea 2011, Parapatics Andrea

2016), és összeállított egy nyelvjárástani munkafüzetet (Parapatics Andrea 2018), amely felső tagozatos diákok és középiskolások számára készült. A munkafüzet „...tudatosabb nyelvhasználókká teszi a tanulókat: indirekt módon vezet rá a Nemzeti alaptantervben is hangsúlyozott szociolingvisztikai, többnormájú szemléletre, és nevel ezáltal egy elfogadóbb attitűdre. A sokszínű, játékos feladatok között sok irányul a grammatikai ismeretek tájszavakon keresztül történő elmélyítésére, de a szótárhasználati, a szövegértési és a szövegalkotási készség fejlesztésére is” (részlet a fülszövegből). A szerző Juhász Dezsőt idézi, amikor a „kétfajta kultúra birtokosainak” nevezi a kettősnyelvű beszélőket (Parapatics Andrea 2015). A témakör felé vidéki középiskolai tanárként az a mindennapi élmény irányította, amelynek során folyamatosan szembesült a nyelvjárási beszéd megbélyegzésével, és annak szégyellésével. Parapatics Andreát ismerve mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy ez a helyzet minél előbb, legalább saját környezetében megváltozzon. Remélem és kívánom, hogy törekvése sikeres legyen, de ehhez intézményi és anyagi támogatásra lesz szüksége.

Szándékosan nem tértem ki a külső régiók nyelvi helyzetére, a határon túli magyar nyelvjárásokra. Ennek az a magyarázata, hogy gyakorlati szinten nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel, de azzal magam is szembesültem, hogy a kisebbségben élők nyelvjárása valóban veszélyben van, amelynek visszafordíthatatlan következményei lehetnek. Ha ritkulnak, legrosszabb esetben eltűnnek ezek a nyelvváltozatok (aminek komoly esélye van, l. mezőszéki nyelvjárás), akkor a nyelvleépülést követően bekövetkezik a nyelvvesztés, és maga a nyelv is eltűnik. A rendkívül súlyos helyzet vizsgálatával, a lehetőségek keresésével Péntek János és munkatársai, az MTA magyar nyelvi kutatóállomásai, a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat kutatói

mindent megtesznek annak érdekében, hogy a folyamatot lelassítsák. A számtalan publikáció közül Péntek János legutóbbi, a főbb problémákat és feladatokat összefoglaló írására hivatkozom (Péntek János 2017: 179–198). Egy mondatot is szeretnék idézni belőle, mivel véleménye megerősíti azt, amit – Kiss Jenő nyomán – magam is vallok: „Az iskolának, az anyanyelvoktatásnak (tehát) tudnia kell a tanulók nyelvjárásáról, ismernie kell azt (195)”.

Befejezés helyett optimista prognózist szeretnék adni a magyar nyelvjárások jövőjéről: ha elfogadjuk azt a tényt, hogy a klasszikus nyelvjárások átalakulóban vagy eltűnőben vannak, és elfogadjuk azt a definíciót, hogy a nyelvjárások a magyar nyelv területi és társadalmi beszélt nyelvi változatai, akkor bizakodóak lehetünk, mert amíg lesznek magyarul beszélők a Kárpát-medencében, addig nyelvjárások is lesznek. Lehet, hogy másképpen fogjuk őket nevezni, hiszen már most is gyakoribb a *dialektus* műszó használata. Igaza van Balogh Lajosnak, amikor 1987-ben ezt írta: „Hogy a városi népnyelvet mi nem nevezzük nyelvjárásnak, abban én nem látok nagy tragédiát, hiszen csupán terminológiai kérdés, hogy minek nevezzük” (Balogh Lajos 1990: 200). De amíg lehet, tegyünk az ellen, hogy a nyelvjárás-beszélők társadalmi diszkrimináció és/vagy az anyanyelv-oktatás hiányosságai miatt kényszerüljenek otthonról hozott nyelvhasználatuk elhagyására.

I R O D A L O M

- Balogh Lajos 1990. A városi nyelvjárások. In: Szabó Géza (szerk.): *II. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, 1987. augusztus 24–26. VEAB. Veszprém. 197–201.
- Fodor Katalin 2015. A nyelvjárásgyűjtések felette szükséges vol-

táról. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest. 583–587.

- Guttmann Miklós – Hajba Renáta 2016. A szombathelyi dialektológiai műhely története és a gyűjtött korpusz. In: Czetter Ibo-ly, Hajba Renáta, Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely – Nyitra. 105–118.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba.
- Juhász Dezső 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek: 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Nonprofit Kft. Budapest. 61–64.
- Juhász Dezső 2014. A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükröi. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Budapest – Kolozsvár. 45–57.
- Kiss Jenő 2001a. A dialektológia és az anyanyelvoktatás. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 14–16.
- Kiss Jenő 2001b. Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvoktatás. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 145–152.
- Kiss Jenő 2001c. A nyelvjárási attitűd: a nyelvjárásokhoz és a

- köznyelvhez való viszonyulás. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 218–229.
- Kiss Jenő 2006. Egy új nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
 - Kiss Jenő 2007. A 14. élőnyelvi konferencia megnyitása. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség társadalom*. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük. 2006. október 9–11. előadásai.) Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 9–10.
 - Kiss Jenő 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 133: 1–14.
 - Kiss Jenő 2016. A magyar dialektológiáról tudományszociológiai megközelítésben. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely – Nyitra. 13–23.
 - Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 199–221.
 - P. Lakatos Ilona (szerk.) 2012. *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén*. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanulmányai. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
 - P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit – Iglai Edit 2012. Többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás: dinamikus nyelvi struktúra. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 122–135.
 - Molnár Zoltán Miklós 2016. Az I–V. dialektológiai szimpozionról. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely – Nyitra. 43–62.
 - Parapatics Andrea 2011. Pozitívan a nyelvjárásokról az iskolá-

ban is. In: *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=347>

- Parapatics Andrea 2015. A „kétfajta kultúra birtokosai”-ról. In: Bárány János – Bodó Csánád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest. 205–211.
- Parapatics Andrea 2016. Tények és tapasztalatok a dialektológiai ismeretek tanításáról. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely – Nyitra. 509–517.
- Parapatics Andrea 2018. *Nyelvjárástani munkafüzet*. Feladatok a magyar nyelv területi változatosságának megismeréséhez. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 509–517.
- Péntek János 2017. A külső régiók. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 179–198.
- Posgay Ildikó 2000. The Syntactic Construction of the Type (el) kell menjek in Standard Hungarian and the Influence of Transylvanian Hungarian Dialects. *Dialectologia and Geolinguistica* 8: 63–67.
- Posgay Ildikó 2002. A nyelvjárások egyéni megítélése. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai Szimpozion*. A BDTT Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. BDTT Magyar Nyelvészeti Tanszéke. Szombathely. 246–249.
- Posgay Ildikó 2005. Anyanyelvjárás – nyelvi hátrány. In: Huszti Ilona – Koljadzsin Natália (szerk.): *Nyelv és oktatás a 21. század elején*. PoliPrint. Ungvár. 72–77.

- Sándor Anna 2004. *A Nyitra vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Budapest – Kolozsvár. 187–197.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A magyar standard helyzete In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 222–238.
- Trudgill, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. In: *Valóság* 1995/11: 107–110.
- Varga Fruzsina Sára 2011. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Budapest – Kolozsvár. 291–305.

A B S T R A C T

ILDIKÓ POSGAY

Thoughts about the language strategical approach to modern Hungarian dialects

The most important question examined in the paper is the future of Hungarian dialects. Over the past few decades linguists have been debating about the existence of dialects. According to the present tendency, dialects are quickly changing at every language level. It is forecasted that dialects will either „survive” these changes or they will disappear. The author believes that the spoken local variations of Hungarian (traditionally called dialects) will not disappear. Unfortunately, the dialects in Hungary are stigmatised despite the fact that more than 50% of the population uses dialectal variations of the Hungarian language. If we wish to stop the discrimination of people speaking substandard Hungarian, dialects should to be taught in Hungarian schools. Most students and even teachers know very little or almost nothing about dialects.

Keywords: language strategy, Hungarian dialectology, language attitude, language discrimination, mother tongue education, linguistic prognosis

„A NYELVJÁRÁS AZ IDENTITÁSOM RÉSZE, MELY MEGADJA SZÁMOMRA AZ ÖNKIFEJEZÉS LEHETŐSÉGÉT.”¹

A dialektushasználat aktuális tendenciái német Svájcban

SZANYI ILDIKÓ*

Tisztelt Elnökség, Szervezőbizottság, Hallgatóság!

Doktori értekezésemet a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskolájában védtem meg, melynek témája a német nyelvű Svájcra jellemző dialektushasználat és a dialektust használó német svájci irodalom összhangja és ellentmondásai. Tisztában vagyok vele, hogy a német svájci és a magyar nyelvjárások között sem történelmi, sem szociológiai szempontból nem vonható párhuzam, néhány ponton mégis találunk hasonlóságokat. Így merem remélni, hogy előadásomban érdekes információkkal és előremutató ötletekkel tudom segíteni a Magyar Nyelvstratégiai Intézet munkáját.

* Németnyelv-tanár (Berzeviczy Gergely Szakgimnázium, Miskolc)

1 Kilian Ziegler, slam poetry szerző.

A két terület nyelvjárásai között mindkét esetben a hangtani és a lexikai különbségek a legszembetűnőbbek. Míg azonban a magyar nyelv nyelvjárásai nem különböznek jelentős mértékben egymástól, így beszélői minden nehézség nélkül megértik egymást, a német svájci komoly nehézségbe ütközik, mikor egy általa nem beszélt dialektust kell megértenie. Nálunk a nyelvjárásban beszélésnek fokozatai vannak, amivel német Svájcban nem találkozhatunk. Ellentétben a magyar nyelvjárási területekkel, ahol a dialektusban beszélő nyelvi hátrányba kerülhet, ha nem a társadalom által elvárt normától eltérő módon beszél és alacsonyabb szociális réteghez tartozóként könyvelik el, német Svájcban a dialektus a mindennapi kommunikáció szerepét tölti be a társadalom minden rétegében, sőt a kollektív identitástudat és a regionális hovatartozás kifejező eszközeként büszkén használják. A magyar helyzet más, mint a német, ami több országban hivatalos nyelv, vagyis nem egy, hanem több teljes központja van. A magyar csak egy országban hivatalos nyelv, a többiben csupán kisebbségi. Ezért beszélhetünk egy teljes és több részleges központról.

Ami közös a két nyelvjárási területen, hogy a német svájci anyanyelvű gyermekek mindegyike, a magyar anyanyelvű gyermekek nagy része nyelvjárási háttérűként kerül az iskolába, itt sajátítják el a standard nyelvet – annak nyelvtani és helyesírási struktúrájával együtt.

Walter Haas, nyelvész így ír erről a különleges helyzetről: „Német Svájc történelmileg kialakult nyelvi helyzete a legérdekesebb és legizgalmasabb dolgok egyike, melyeket az európai kontinens szociolingvisztikai szempontból kínálhat.” (Haas 2005: 20) Haas német Svájcban arra a különleges nyelvi helyzetre, a kettősnyelvűsége-re utal, amely „összehasonlítva Svájc többi nyelvi régiójának és az

egyéb német nyelvű országoknak a nyelvhasználatával a regionális dialektus rendkívül szokatlan jelenlétét” mutatja. (Christen 2005: 85) Ez a különleges nyelvi forma azt jelenti, hogy egy társadalmon belül két, nyelvészeti szempontból egymással rokon nyelvi variáció áll a beszélők rendelkezésére, és ezt a két nyelvi variációt a társadalom szabályai szerint meghatározott kontextusban használják. Az egyik nyelvi variáció a standard német nyelv (elterjedt megnevezésben az „irodalmi” német, *Schriftdeutsch* vagy *Hochdeutsch*), a másik pedig ennek regionális – vagy akár településről településre változó – fajtái, a dialektusok, a különböző svájci német (*Schwyzerdütsch*) nyelvjárások. Ez a *diglossia*, azaz a két rokon nyelvi variáció együttes előfordulása. Fontos megjegyezni, hogy a *Schwyzerdütsch* – szemben a legtöbb nyelvjárással – nem szociolektus, használatát nem a nyelvhasználó társadalmi, gazdasági pozíciója határozza meg. A dialektus valójában a német svájci anyanyelve, amit gyermekként az édesanyjától tanul, és amit a családban, élete első éveiben, majd később az iskolaudvaron beszél. A standard nyelvet először csak az iskolában sajátítja el – annak nyelvtani és helyesírási struktúrájával együtt. Így a standard nyelvet tudatosabban, kötöttebben, míg a dialektust szabadabban, gondolkodás nélkül használja. A standard nyelvet pontosan kell kiejteni, a dialektust viszont nem lehet rosszul beszélni. Tulajdonképpen nincs rossz dialektus, ahogyan Beat Sterchi írja: „A dialektust mindenki szabadon alakíthatja, nincs kötelező helyesírás, a dialektus szabad.”²

A dialektus és a standard nyelv klasszikus tagolása és elemzésük fogalmisága a használatukra jellemző médiumok szerint alakult

2 Sterchi, Beat (1998): *Randständiges*. In: *Text & Kritik*. IX/98. Hg.: Ludwig Arnold.

ki német Svájcban. Eszerint a tradicionális felfogás szerint *mediális diglossziáról* beszélünk, azaz a dialektus szinte kizárólag csak szóban, a standard nyelv használata pedig főleg írásban jellemző. A beszélt dialektus és az írott standard nyelv klasszikus felfogását ma, a „másodlagos szóbeliség” (Ong) vagy az „új írásbeliség” (Androutsopoulos) korában a modern diglossziakutatások újraértékelik. Bár mindkét nyelvi variációnak továbbra is megvan a saját használati köre, egyre gyakrabban fordulnak elő átmeneti vagy vegyes formák, hiszen az eddigi, kizárólag a médiumok elválaszthatóságán alapuló felosztást kiegészíti a közelség-távolság tengelyén történő besorolás is. A mediális diglosszia fogalma ezért mára kiegészült a *funkcionális diglosszia* fogalmával.

2009 őszén kérdőíves kutatást végeztem Oberwallisban, melynek során a fiatalok dialektushoz fűződő viszonyát vizsgáltam.³ A kérdőívben többek között arról kérdeztem a fiatalokat, hogy melyik nyelvi variációt – a wallisi dialektust illetve a standard német nyelvet – használják az általam megadott különböző szituációkban: a válaszadók 93%-a sms, 90%-a ímél írása során illetve 96%-a chat fórumokon kizárólag wallisi dialektust használ. Amikor arra kértem a diákokat, hogy írják le a dialektushoz fűződő asszociációikat, legtöbben az *anyanyelv*, *haza*, *család*, *barátok*, *hagyomány*, *szabadidő* kifejezéseket fogalmazták meg. Sokan teljes mondattal válaszoltak: „Ez az *anyanyelvem* és ezt a nyelvet közelebb érzem magamhoz, mivel a *gondolkodás során is wallisi dialektust* használlok.”

Az Oberwallisban végzett kutatásaim során a svájci német nyelvjáráshasználat és a tájnyelvi irodalom aktuális tendenciáit is vizsgál-

3 Oberwallis a kétnyelvű svájci kanton, Wallis német nyelvű területe. A kérdőíves kutatást Brig gimnáziumában, a Kollegium Spiritus Sanctusban végeztem.

tam. Kiderült, hogy az idősebb korosztályból többen olvassák még Hannes Taugwalder, Georg Julen vagy Ludwig Imesch dialektusban íródott verseit, novelláit, melyekben a kollektív identitás konstrukciója, az anyanyelvhez tartozás emocionális kifejezése, a közös múlt leírása központi szerepet kap. A kortárs művészgeneráció esetében a dialektus egyfajta nyelvi játékszer, a performance művészet, a nyelv materialitásával történő irodalmi kísérletezés egyik fontos eleme. A fiatalabb korosztály körében különösen nagy népszerűségnek örvendenek az irodalmi dialektushasználat fellendülését jelentő úgynevezett Spoken-Word-események, régóta sikeresek a dialektusban íródott rapszövegek és a Slam Poetry-előadások is. Ez utóbbiak közkedveltségéhez nagyban hozzájárul az is, hogy az élő performance számára megfogalmazott szövegeket nagyrészt dialektusban adják elő. Mivel a dialektust német Svájcban ritkán írják le, írásképe a legtöbbek számára abnormális. A dialektus *hangzása, hallása* jelenti számukra a megszokott jelenséget. Mindegy, hogy van leírva, lényeg a kiejtés, a ritmus.

Ez a tendencia nem csak Oberwallisra, hanem egész német Svájcra jellemző. A dialektus használata a regionális identitáskonstrukció egyik fontos közegének tekinthető. A svájci német könyvkiadókkal, dialektusban író szerzőkkel és *Slam Poetry* művészekkel készített interjúim során arra az eredményre jutottam, hogy német Svájcban a nyelvjárás irodalmi művekben történő használata óriási fellendülésben van. A tájnyelvi hangoskönyvek aránya mára jelentősen megemelkedett, ezzel párhuzamosan viszont a tájnyelvi líra nyomtatott köteteinek száma jelentősen csökkent. Ez a jelenség a mediális váltás következménye, amelyben háttérbe szorul a hagyományos nyomtatott médium. A másodlagos szóbeliség kontextusában az irodalmi nyelvjáráshasználat jellemzően élő, szóbeli, a hang-

zóságra épül. A nyomtatott tájnyelvi művek példányszáma egyre kevesebb, míg a szóbeli és vizuális termékek, mint a Poetry-klipek, hangoskönyvek vagy szerzői felolvasóestek száma egyre nő.

A megkérdezett slammerek dialektushasználatához vezető indíték és a már említett diglossziaváltozás között párhuzam vonható. A legtöbb szerző főleg a közönség „anyanyelve” miatt választja a nyelvjárást, melynek segítségével bizalmasabb kapcsolatot lehet kialakítani, könnyebb intim témákról beszélni. A nyelvjárás közelebb hozza egymáshoz a szerzőt és a közönséget, és a szerző előadása is hitelesebbnek tűnik. A nyelvjárás választása mellett a legtöbb szerző a hihetőséggel, közvetlenséggel, őszinteséggel érvel. A nyelvjárás az érzések, érzelmek kifejezésének autentikus nyelve. A nyelvjárások elválaszthatatlanok a német svájci kultúrától és mentalitástól. A német svájciak számára a nyelvjárás egyenlő a hazával, az identitással, és megmutatja, hogy melyik közösséghez tartozik annak beszélője. Kilian Ziegler, slam poetry szerző szerint a nyelvjárás az identitásának a része, ami megadja számára az önkifejezés lehetőségét.

Krízisről nem csak a gazdasági szférában, hanem tudományágakban, mint például a nyelvtudományok területén is beszélhetünk. Mint ahogy előadásom elején említettem, nem lehet párhuzamot vonni a német svájci és a magyar nyelvjárások között sem használatukban, sem történelmi-társadalmi vonatkozásukban. A német svájci modell azonban jó példával szolgálhat a mai magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos problémák megoldására. A nyelvjárásban hallható hangoskönyvek vagy a tájnyelven íródott verseskötetek a mi kultúránkban is felkelthetik az irodalmi igénysegekre vágyók érdeklődését. Ezek a kötetek hasznos információkkal szolgálhatnak a magyar nyelvjárások használatának aktuális állapotáról, hozzájárulhatnak a magyar nyelvstratégiai kutatásokhoz.

Előadásomat egy abszurd, de elgondolkodtató, nyelvjárásban íródott és nyelvjárásról szóló szöveggel zárom. Rolf Hermann, Wallisból származó szerző Dissertation című művében a következő jelenetet ábrázolja:⁴ Egy amerikai egyetemista doktori disszertációjának témája a Lötschentalban beszélt dialektus. Hogy téziseit empirikusan is alátámassza, diktafonnal felszerelkezve odautazik és mindenkit meginterjúvol a környéken. Két hét kutatás után elkészül 321 oldalas disszertációjával, melyben megállapítja, hogy egész Lötschentalban csak egy ember él, aki a helyi nyelvjárást tökéletesen beszéli, egy bizonyos Phuong Sun Chu, a karaoke-bár bérelője.

IRODALOM

- Christen, Helen (2005): Die Deutschschweizer Diglossie und die Sprachendiskussion. In: *Sprachendiskurs in der Schweiz: vom Vorzeigefall zum Problemfall?* Bern: Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften. S. 85–96.
- Haas, Walter (2005): Definitionen und historische Einordnung. In: *Dialekt in der (Deutsch)Schweiz. – Zwischen lokaler Identität und nationaler Kohäsion.* Forum Helveticum. Heft 15. Druckerei Baumann AG: Menziken. S. 14–20.

4 Rolf Hermann: *Das Leben ist ein Steilhang.* Sprechtexte 22. edition spoken script. 2017.

ABSTRACT

ILDIKÓ SZANYI

“The dialect is part of my identity that provides me with the opportunity of self-expression.”

Current trends of dialect use in German speaking Switzerland

The special language status of tetralingual Switzerland is given by diglossia which means that two, linguistically related language varieties are available for speakers who use them in contexts defined by the rules of society. In German-speaking Switzerland, one of the language varieties is Standard German (its common name is 'literary' German, Schriftdeutsch or Hochdeutsch) while the other variety represented by its regional types (which may even vary from settlement to settlement) includes the different Swiss German dialects (Schwyzerdütsch). In German-speaking Switzerland, the classic division between dialect and standard and the terminology of their analysis have developed according to the media where they are typically used: according to this traditional view, we are concerned with medial diglossia, that is, the dialect is almost exclusively used in speech while the use of the standard language is typical in writing.

Keywords: Swiss German dialects, dialect and standard, language varieties

AZ ŐRVIDÉKI MAGYAR NYELV VÁLTOZATAI

SZOTÁK SZILVIA*

1. Bevezető

A 21. században megnövekedett azoknak a tényezőknek a száma, amelyek a nyelvre hatást gyakorolnak, s a technikai fejlődés következtében ennek a hatásnak a sebessége is felgyorsult. Ezért lenne különösen fontos esetünkben az egyetemes magyar nyelvstratégia kidolgozása, amelyről most a nyelvjárások, pontosabban az őrvidéki magyar népcsoport és nyelvváltozat bemutatása kapcsán írok. Egy olyan közösség nyelvváltozatát mutatom be, amelynek etnolingvisztikai vitalitása a legalacsonyabb a Kárpát-medencei autochton magyar népcsoportok között, s amely nyelvterületen a standard soha nem alakult ki. A külső nyelvjárásszigitként ismert nyelvközösség a 11. században idetelepített határőrök archaikus nyelvi jegyeit őrzi máig, ugyanakkor az államnyelvi hatás is erőteljesen megmutatkozik az itt élők nyelvhasználatában. Arra is szeretnék utalni, hogy míg a német nyelvterületen a dialektusok presztízse magas, összetartozást és a lokalitást erősítő hatása van, addig Magyarországon a

* Elnök (Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat)

dialektusok megítélése – így a határon túl használt, a magyar standardtól eltérő nyelvváltozat megítélése is – inkább negatív.

A fentebb említett stratégiai gondolkodás a rendszerváltás óta hangsúlyosabban tetten érhető a magyar nyelvterületen tevékenykedő nyelvészek között (vö. Balázs 2001; Kontra 2010; Szoták 2011a, 2017; Kiss 2012; Péntek 2012; Tolcsvai 2013, 2018 stb.)¹. Abban a szakma egyetért, hogy egészen más teendőkkel, problémákkal kell szembenézni a környező országok magyarlakta területein és közösségeiben, mint az anyaországban. Ezért is szoktunk egyetemes magyar nyelvstratégiáról beszélni, amely a nemzetpolitikai stratégiával összhangban az anyaországra, a Kárpát-medencében és a diaszpórában élő magyarokra, de a hazai kisebbségekre is vonatkozhatna. Egy ilyen dokumentum, valamint a hozzá kapcsolódó cselekvési terv és költségvetés lehetővé tenné, hogy a magyar nyelv jövőjével kapcsolatos kérdésekre – mert a nyelvstratégia a nyelv jövőjét hivatott biztosítani – ne ad hoc módon, hanem tudatosan reagáljunk és tudatos döntést hozzunk.

A magyar nyelv Kárpát-medencei vizsgálatakor persze nem lehet figyelmen kívül hagyni a trianoni békeszerződésnek a magyar nyelv későbbi fejlődésére gyakorolt hatását. Ezt a határainkon kívül eső nyelvi fejlődést egészen 1989-ig – bár hiányát érezte – de csak részben vizsgálta a nyelvtudomány (pl. Gal 1979). A hagyományos nyelvművelői felfogás értelmében létezik egy magyarországi standard, és ezzel a mércével kell mérni minden magyar nyelvű beszélő nyelvhasználatát, függetlenül attól, hogy magyarországi egynyelvű vagy határainkon kívül élő kétnyelvű (magyar–román, magyar–szlovák, magyar–ukrán, magyar–német stb.) beszélőről van-e szó.

1 Számos kormányzati megrendelésre készült, meg nem jelent kézirat is létezik a témakörben.

A '80-as évektől kezdődően elindult egy másfajta gondolkodás. Nyelvészek egy csoportja a ma használatos élő nyelvre, a mai magyar nyelvváltozatokra, ezen belül a hazai és a határainkon kívüli magyar, valamint a magyarországi kisebbségi nyelvváltozatokra irányították a figyelmet (vö. Borbély 2009). Kontra Miklós kezdeményezésével elindultak az Élőnyelvi Konferenciák, amelyek napjainkban is a szociolingvisztikai tárgyú kutatások fórumai.² Ezeken a konferenciákon folyamatosan számolnak be kutatók – köztük a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat³ nyelvész körének tagjai – a Kárpát-medence különböző régiójában lefolytatott terepmunkák tapasztalatairól. A kutatóhálózat munkatársai által végzett „*határtalanítás*”⁴ folyamatához szervesen kapcsolódott a 2008-ban az őrvidéki településeken végzett gyakorisági vizsgálat. Az Új magyar nyelv atlasz 2009-es gyűjtésének tapasztalatai a helyi dialektusbeli elemek használatának a nagy atlasz gyűjtéséhez képest bekövetkezett változásokat vizsgálta. Ezek tanulságaira építve – de azokat részletesen nem ismertetve (vö. Szoták 2008; Szoták 2009a, 2009b) – vonok le következtetéseket az őrvidéki magyar nyelv mai állapotáról⁵ abban a kontextusban, hogy a vasfüggöny okozta kisebbségi státusz és az államnyelv milyen hatással voltak az őrvidéki magyar nyelv fejlődésére. A gyakorisági vizsgálat során felállított hipotézi-

2 Éppen a 15. Élőnyelvi Konferencián mutatkozott be műhelyként az MTA 2007 novemberében megalakult Imre Samu Nyelvi Intézete Párkányban.

3 <http://ht.nytd.hu>

4 <http://ht.nytd.hu/htonline/present.php?action=hatartalanitas>

5 Az első egy 2008-ban három burgenlandi településen (Alsóőrben, Felsőőrben és Őriszigeten) elvégzett kérdőíves gyakorisági vizsgálat volt, amely az államnyelvi kontaktuselemek előfordulását mérte; a második a 2009 nyarán végzett Új magyar nyelv atlasz kérdőíves gyűjtése.

sem az volt, hogy az államnyelvi kontaktuselemek az őrvidéki magyarság nyelvi repertoárjának részét képezik (vö. Kollath 2007). A 2009-es gyűjtőmunka során arra számítottunk, hogy a magyar közösség nyelve erősen archaikus és dialektális. Ugyanakkor azok a lexemák (tárgyak, fogalmak, igék), amelyek fél évszázaddal ezelőtt még ismertek és használtak voltak a falusi közösségben, azok napjainkban már nem használatosak, és csak az emlékezet szintjén, a passzív szókincsben vannak jelen.

2. A burgenlandi beszélőközösségről

A legutóbbi hagyományos, 2001-es census alapján 6741⁶ főt számoló burgenlandi magyarság nyelvi és léthelyzete, eltért/eltér a nagyregiókétől. Az 1920-as politikai, majd az 1960-as években kezdődő gazdasági, társadalmi változások következtében a burgenlandi zárt paraszti gazdaságok és vallási közösségek felbomlottak, s a jobb megélhetés reményében új munkalehetőségek után néztek az emberek. Sokan Bécsbe ingáznak napjainkban is. Ennek következtében a közösség szociális kapcsolatrendszere alapjaiban változott meg, erőssége gyengült (vö. Gal 1979). Ez azt jelenti, hogy a mindennapokban németül beszéltek, tehát a német lett a magasabb presztízssű, a megélhetés nyelve, s a magyar, amely a paraszti élethez kötődött, s abban az időben a munkanélküliséggel volt társítható, legfeljebb (hétvégi) családi nyelveként maradt meg. Az előbb felsorolt tényezők (státusz, politikai, társadalmi, gazdasági változások, lélekszám) mellett a hatékonyan működő kulturális szervezetek, az egyházak, az iskolarend-

6 www.statistik.at. Sajnos friss adatok nem állnak rendelkezésünkre, mert Ausztriában regiszter alapú népszámlálást tartottak 2011-ben.

szer, a média mind szerepet játszanak egy közösség nyelvcserejében (Lieberson et al 1975: 53; Fishman 1966; Paulston 1994). Gal (1979) szerint a felsőőri magyarok nyelvcsereje már lezárult, ugyanakkor a határnyitás és Magyarország EU-csatlakozása (gazdasági kapcsolatok!) következtében a magyar nyelv presztízse emelkedett. Az az őrvidéki magyar gazda, aki földet akart vásárolni Magyarországon, az a munkás, aki magyarokkal dolgozott együtt osztrák üzemekben, az az értelmiségi, aki a magyar nyelvtudása miatt tudott elhelyezkedni bankban, iskolában és egyéb helyen, az az osztrák, aki a határ közelsége miatt gazdasági lehetőséget látott Magyarországon, szívesen tanult, beszélt magyarul és íratta be gyermekeit is magyar órákra az oktatási törvény lehetőségei szerint. A fenti pozitív fordulat következménye 1975-höz képest, hogy a nyelvcserehelyzet megmaradt ugyan, de az iskolákban közel 3000 gyermek tanul magyarul, új egyesületek működnek, s egyre több színtéren megszólalnak magyarul az emberek, így a nyelvcsere folyamata lelassult.

A Trianon után értelmiségét veszített magyarok csak 1968 alakítottak civil egyesületet, amely egyben érdekvédő szervezetük is. Az 1979-ben megalakult a magyar autochton kisebbség népcsoporttanácsa, amely javaslattevési joggal van csak felruházva. A magyaroknak politikai képviseletük nincs. A magyar népcsoport négy településen regionális szintű hivatalos nyelvhasználattal⁷ rendelkezik. A magyar nyelvű oktatás lehetőségeit biztosító törvény⁸ az elméleti kereteket igen, a gyakorlatban sem a közösségi, sem az egyéni két-nyelvűséget önmagában nem tudja garantálni.

7 Rendelet a magyar hivatali nyelvről. 2000/229.

8 Burgenlandi kisebbségi iskolatörvény 1994/641.

Trianon után a magyar nyelv kisebbségi státuszba került, s az értelmisége által elhagyott közösségben a XX. században felgyorsult technikai, gazdasági, tudományos élet változásainak szakszókincse nem tudott meghonosodni. Így az élet minden területén megjelenő „újdonság, újítás” (legyen az hivatali, szakmai szakkifejezés, elvont fogalom stb.) németül rögzült a nyelvhasználatban, a kontaktuselemek egyre nagyobb számát gyarapítva a burgenlandi magyarság nyelvhasználatában (vö. Imre 1943; Szoták 2008). Bár a hivatalokban törvény szerint lenne lehetőség a magyar nyelv használatára, ezzel csak a magyar ajkú bevándorlók élnek. A helyi magyarság nyelvében nincs meg a magyar nyelvű hivatali szakszókincs, így németül könnyebb az ügyintézés. Ez a történelmi múlt ismeretében nem elítélendő, hanem tényként elfogadandó jelenség.

3. Magyar nyelv az Őrvidéken

Bár egy kis létszámú beszélőközösségről van szó, a nyelvi repertoár annál színesebb, korosztályonként mutat eltéréseket, ugyanakkor hasonlóságokat is: egyszerre vannak jelen a nyelvhasználatban a több évszázados burgenlandi magyar dialektusbeli,⁹ a magyar standardbeli, az ausztriai német standardbeli és a hienzi dialektusbeli¹⁰ elemek, s olykor ezek keveréke¹¹ (vö. Gal 1977: 313). A fiatalok, akik a '80-as évek végétől részt vesznek magyar nyelvű oktatásban, a német és magyar standardot tanulják, de nagyszüleiktől a helyi

9 *pereplő* 'esernyő'; *cicemuca* 'barka'; *urbiszli* 'zöldborsó'; *menyét'ményiëtasz-szony'*; *javitanyi*, *takarittanyi*;

10 *snargul* 'horkol' (Schnarchen); *interessál* 'érdeklődik' (interessieren);

11 *hërcinfarktót kapott* 'szívinfarktust kapott'

lokális dialektust hallják, így beszédükben a kettő keveredik. A legidősebb korosztály nyelvi repertoárjából a standard nyelvváltozatok hiányoznak. A '80-as évektől kezdődően egyre több Magyarországról érkező bevándorló telepedett le Burgenlandban. (Az Erdélyből, Délvidékről érkezők célállomása Bécs volt.) Ők tíz év bejelentett itt-tartózkodás után megkapják az osztrák állampolgárságot. Az ő céljuk a német nyelv elsajátítása, ezt közvetítették gyermekeik felé is. Többen bekapcsolódtak a helyi magyar civil életbe, ahol magyar nyelvtudásukat kamatoztatni tudták (ORF, helyi újság szerkesztése, magyar nyelvtanfolyamok), és ez megélhetést is jelentett számukra. A helyi standard változata Muravidékhez hasonlóan Burgenlandban sem tudott kialakulni (vö. Bokor 2001: 44).

A magyar nyelv 1920 óta minden határon túli régióban külön fejlődik, azaz nem csak egy, hanem egyszerre nyolc országban változik egyszerre. (vö. Lanstyák 2008: 121; Szilágyi N. 2008: 106). Ezt a nyelvi szétfejlődést különböző tényezők befolyásolták. A legkisebb Kárpát-medencei magyar szórvány már a 16. századtól nyelvszigetté vált, s mára négy településre szűkült. Peremhelyzetbe nem Trianon után, hanem jóval előbb került. Az első világháborúig azonban Felsőőr és környéke része volt az anyaországnak, beletartozott a gazdasági, kulturális vérkeringésébe, s közvetlen kapcsolatot ápolt a közeli magyar tömbszel. Ugyanakkor a burgenlandi magyarság évszázadok óta érintkezett a körülötte élő német ajkú lakossággal és az általuk használt német nyelvvel is. A Párizsi környéki békék után a távolságok maradtak, a nyelv státusza és a régiók közötti szabad mozgás változott. Ezeknek az elsősorban politikai, másodsorban gazdasági és társadalmi változásoknak a következménye, hogy a burgenlandi magyarság szókészletében egyszerre vannak jelen: a) tájszavak, b) közmagyar szavak, c) ht eredetű szavak, azaz önálló szóalkotások

1918 után, d) államnyelvi eredetű közvetlen, ill. alaki kölcsönszavak (vö. Lanstyák 2008: 126). Az alábbiakban ezekre a kategóriákra példákat keresve szemléltetem az őrvidéki magyar nyelvsokszínűségét.

4. Tájszavak

A négy magyarlakta település (Felsőőr, Felsőpulya, Alsóőr és Sziget) már a nagyatlaznak is kutatópontja volt, én Alsóőrben végeztem 2009 nyarán gyűjtést. A területen egyetlen regionális szótárt ismerünk, a *Felsőőri tájszótárt* (Imre 1973), amely segítségével szolgált. Az anyaggyűjtés módszereként az Új magyar nyelvátlasz gyűjtési útmutatóját követtem. A munka két részből állt, egy kérdőíves gyűjtésből és egy szociolingvisztikai interjú elkészítéséből. Az összesen megkérdezett, különböző korosztályhoz sorolható 10 személy (5 férfi, 5 nő) elég kevésnek bizonyult. A gyűjtés azért volt sikeres, mert ismertek az emberek, kedvesen fogadtak, és szívesen engedtek be házaikba, nem tekintettek idegennek. A gyűjtés során érezni lehetett a nyelvjárások térvészését és visszaszorulását, a többségi nyelvi elemek nagy számát, de találkoztam a kisebbség saját nyelvével kapcsolatos attitűdjeivel is, amely a legtöbb esetben negatív volt.¹²

12 2000-től járok Burgenlandba kutatni, de legtöbbször azt hallottam, hogy „*Mi nem beszélünk olyan szépen magyarul, mint a magyarországiak. Ők is azt mondják, ha idejönnek, hogy hát hogyan beszéltek ti magyarul?*” Imre is a következőket írja: „*Ha felsőőri ismerőseimmel, rokonaimmal szó esik a felsőőri tájszólásról, akkor nagyon sokszor hallom azt, hogy itt milyen csúnyán beszélnek magyarul, milyen furcsán mondanak ki bizonyos szavakat. Ezzel szemben Magyarországon milyen szépen beszélnek. Ezzel a felfogással én nem tudok egyet érteni. ... Szerintem a felsőőri nyelvjárás nagyon érdekes, teljesen sajátos szín a magyar nyelvjárások gazdag változatosságába*” (Imre 1943).

„A Felsőőrség (amelyhez a négy falut sorol a szerző – Felsőőr, Alsóőr, Őrisziget, Jobbágyi – nyelvi tekintetben külön nyelvjárást képez, amely nem hasonlít a többi vasmegyei magyar falu nyelvéhez.” (Varga 1903; Kálmán 1937: 345–348). A burgenlandi magyar dialektus az nyugat-dunántúli nyelvjárási régióhoz azon belül az észak-nyugati nyelvjárástípushoz tartozik, de vannak attól eltérő jegyei is (Imre 1973a: 8; 1973b: 334). A szókészlet táji eredetű szókincse a többi régióhoz hasonlóan még 1918 előtti (vö. Laziczius 1936¹³, idézi Kovács 1942: 75; Lanstyák 2008: 126). Vannak olyan lexémák még a valódi tájszavak között is, amelyek a magyarlakta települések mind-egyikén ismertek és használatosak: *cimet* ’fahéj’; *cék* ’kullancs’; *sercli* ’kenyér vége’; *macskamíz* ’mézga’; *mënyiëtasszony* ’menyét’; *barátfüle* ’derelye’; *zsompor* ’szakajtó’; *tüskiëzsborz* ’sündisznó’; *vakonda* ’vakondok’; *darametélt* ’grízestészta’; *tikszem* ’tyúkszem’, míg mások csak az egyes települések lakóinak nyelvhasználatára jellemzőek.

Hasonló megnyilatkozással a 2008-ban végzett gyakorisági vizsgálat során is találkoztam: „mert mi nem beszélünk szépen, azért vannak így a mondatok?” Ugyanakkor egy 2007-es beszélgetés során az egyik adatközlőm, aki két évtizede él a közösségben, a következő véleményt fogalmazta meg: „Mentegetőzés, hogy nem tudnak szépen magyarul. Csak kifogást keresnek, hogy ne beszéljenek.” Az egynyelvűségi szemlélet, s a burgenlandi magyar nyelvváltozat ebből a nézőpontból levezethető magyar–magyar stigmatizációja nyelvhasználatában sérti nemcsak az őrvidéki, de a határon túl kisebbségben élő magyarokat is. Nem veszi figyelembe a magyar nyelv Trianon utáni szétfejlődésének, a magyar nyelv többközpontúságának tényét (pl. Lanstyák 1995; vö. Kiss Jenő 1995: 75), a területi nyelvváltozatok sajátos típusaiként definiált állami változatokat, amelyek legfontosabb jellemzője a kétnyelvűség és egy másik államhoz való kötődés, valamint annak nyelv- és kisebbségpolitikájától való függés.

- 13 „Nagyon sok régiességet őrzött meg az itteni nyelv, mint általában az ú. n. perifériális, a magyar nép talaj szélén levő nyelvjárások (pl. göcseji, palóc, székely stb.), mivel bizonyos nyelvi, művelődési, építésbeli sajátságok a néptalaj szélén még akkor is megtalálhatók, ha a középponti részekben már régen eltűntek.”

Ugyanakkor a négy település lakóinak szóhasználatában megfigyelhetők az alaktani és jelentéstani eltérések is az egyes lexémák tekintetében: Aő,¹⁴ Szi¹⁵ *föhény*, Fő¹⁶ *föhény* 'homok'; Fő *lucsl* Pu¹⁷ *lucsi* 'cumi'; Pu *cicemuca*; 'barka'; Szi *urbiszli*, Aő *kikelle* 'zöldborsó'; Fő *borsó* 'bab'; Pu *patakikű* 'kavics'; Lo¹⁸ *zsibavirág* 'gyermekláncfű'; Aő *lokkon* 'tócsa'.

Hasonló megállapítást tett Kovács: „Érdekes, hogy a nyelvszigeten belül, az egyes községek nyelve között is vannak bizonyos különbségek.” (Kovács 1942: 75). Az Új magyar nyelvatlasz újragyűjtése során¹⁹ az volt a tapasztalatom, hogy a nemzeti nyelvatlasz fogalomkörének bizonyos részei már csak az idősebbek passzív szókincsében vannak jelen.²⁰ Az elmúlt 60 esztendőben olyan technikai fejlődés figyelhető meg a mezőgazdaságban (a földművelés és állattenyésztés teljesen átalakult), s olyan társadalmi változások mentek végbe, hogy szinte általános tendencia, hogy a mezőgazdaságban aktívan dolgozók létszáma lecsökkent, s ezen folyamatok következtében a falvak lakosságának nyelvhasználatja jelentősen megváltozott. Az emberek mindennapjainak évtizedek óta nem része a föld-

14 Aő = Alsóőr

15 Szi = Örisziget

16 Fő = Felsőőr

17 Pu = Felsőpulya

18 Lo = Locsmánd

19 Imre Samu és Lőrinc Lajos 1964-ban gyűjtöttek Burgenlandban, az újragyűjtés 2009-ben volt. Felsőpulyán Zelliger Erzsébet, Felsőőrben Gúthy Lászlóné, Alsóőrben Szoták Szilvia, Öriszigeten Zsótér Irisz végezte el a te-repmunkát.

20 A bal oldali és jobb oldali ökör elnevezését (*kiesztüső*; *brázdás*) például a 10 adatközlő közül egy idős házaspár tudta csak felidézni.

művelés, az állattartás, a szövés, ennek következtében az ezekkel a tevékenységekkel kapcsolatos szavak az őrvidéki magyarlakta településeken sem részei már a mindennapi kommunikációnak, így nehezen előhozható adatok voltak. Idetartoztak a már előbb említett szövéssel kapcsolatos szavak (*szövőszék*, *rokka*, *gerebén*), a lószerszámokkal kapcsolatos szavak (*kantár*, *zaboló*, *gyeplű*). Ezzel szemben az ételnevek (*barátfüle* 'derelye'; *karafon* 'fánk'; *bucli nudli* 'krumplis nudli', mácsiktészta 'főtt tészta', *csörge* 'tepertő'), a ház körüli kisállatok (*mihi* 'méhecske'; *vakonda* 'vakond'; tüskésborz 'sündisznó'; *menyé tasszony* 'menyét'; *gerend* 'görény'), növények elnevezéseivel (*boza* 'bodza'; *akáca* 'akác', *hecselli* 'csipkebogyó') kapcsolatos kérdésekre könnyedén válaszoltak az alsóőri adatközlők.

5. Közmagyar szavak

A burgenlandi magyarok szókincsének egy részét alkotják azok a közmagyar szavak, amelyeket 1918 előtt az egész magyar nyelvterületen használtak, azonban a nyelvi szétfejlődés következtében bizonyos szavak sorsa a különböző régiókban másként alakult. Érdemes különbséget tenni az idegen eredetű és a belső keletkezésű lexémák között (Lanstyák 2008: 127). Ilyen stílusbeli kölcsönszó pl.: a *firma* 'cég'; *inspektor* 'szaktanácsadó, szakfelügyelő'; *internátus* 'diákokthoz, kollégium'; *kaszárnya* 'laktanya'; *penzió* 'nyugdíj'; *szvetter* 'kardigán'; a *cvekker* 'bevásárló szatyor'; a *fuszekli* 'zokni', *vecsernye* 'vacsoraidő, esti ima' stb. Míg ezek a szavak a ma magyarul beszélő burgenlandiak szókincsének részei, addig Magyarországon marginálissá váltak. Vannak olyan belső keletkezésű szavak, amelyek Magyarországon régiessé váltak, de Burgenlandban és a többi ht régióban is közhasználatban maradtak. Ilyen a *járás* 'államigazga-

tási egység, a tartományok részegysége Ausztriában'; a *tanonciskola* 'szakiskola'; az *ersény*, *buksha*, *bugyelláris* 'pénztárca'.

6. A ht eredetű szavak, azaz önálló szóalkotások

A szétfejlődés következtében jöttek létre az önálló szóalkotások, számuk az Őrvidéken csekély. Ilyen jelentésbeli kölcsönszó pl. a *szirup* 'szörp'; a *kredit* 'kölcsön'; *község* 'polgármesteri hivatal'; kalk a *magasház* 'emeletes ház'; a *zebracsík* 'gyalogátkelőhely'; *tolószékér* 'tolószék'; étlapos 'pecsétes'; tükörkifejezés a *vedd rád* 'vedd fel'; s önálló alkotásként megemlíthető az árkádünnep 'felsőőri reformátusok ünnepe'; a *sipoló* 'rádió'; *befutottak* 'gyűttmentek, jöttmentek'.

7. Az államnyelvi eredetű szavak

Ma a burgenlandi magyarság nyelvének szerves részét alkotják az államnyelvi kontaktuselemek. Varga Ignác 1900 elejéről való táj-szógyűjteménye²¹ még alig tesz említést a kölcsönszavakról, így csak feltételezhetjük, hogy az akkor még kismemesi előjogaira büszke, a németiséggel nem keveredő közösség által használt kölcsönszavak mennyisége nem volt több, mint amely a köznyelvben is kimutatható. Ugyanakkor Imre Samu a felsőőri magyarok nyelvéről 1943-ban már a következőt írja: „...a német kölcsönszók száma ma már olyan ijesztően magas, hogy szinte már túl van azon a határon, amit egy nyelv tisztaságának, sőt életének veszélyeztetettsége nélkül elbírhathat.”²²

21 Nyr. XXXII. 176-84.

22 IMRE SAMU 1943.

Tapasztalata szerint a nemzeti öntudatra sosem nevelt magyarság a kisebbségi sorstól és érzéstől próbált menekülni úgy, hogy a többséghez hasonult: átvette szokásait és nyelvét is (Imre 1984: 184; Imre 1971; Gal 1977: 314).

Egy másik aspektusból vizsgálva ezt a folyamatot megállapíthatjuk, hogy az államnyelvi eredetű szavak megjelenése a következőt is jelenti: a burgenlandi magyar nyelvközösség befogadó volt, azaz nyelvi hiányát megpróbálta kontaktuselemekkel pótolni, s azáltal valamelyest használhatóvá tudta tenni az őrvidéki nyelvváltozatot egészen napjainkig. Nyelvének veszélyeztetett helyzetét (Szoták 2004) nem a szókölcsonzés okozta, az egyéb nyelven kívüli tényezők következménye volt: a történelmi és társadalmi változások, s az, hogy a magyar nyelv államnyelvhez képest alacsony presztízsből és vitalitásából fakadóan a közösség nem merte/tudta/akarta felvállalni a nyelvátörökítés felelősségét. A magyar nyelvnek nincs írásbelisége Burgenlandban, így az államnyelvi kontaktuselemek csak a szóbeli közlésben pótolják a hiányt. Létükről azonban nem lehet tudomást nem venni, mert kétnyelvűségi helyzetben a szókölcsonzés a leggyakoribb és legelterjedtebb nyelvi jelenség. A 2008 nyarán a három dél-burgenlandi településen (Alsóőrben, Szigeten és Felsőőrben) végzett gyakorisági vizsgálat²³ is igazolta, hogy az államnyelvi kontaktuselemek az őrvidéki magyarok mentális szótárának szerves részét képezik. Az értelmezett mintavétel módszerével kiválasztott alanyokat egy olyan 50 mondatos kérdőíves vizsgálatnak vetettük alá, amelynek mondatait a magyar népcsoport olyan tagjai konstruálták, akik az őrvidéki vernakuláris nyelvváltozatok birto-

23 Hasonló tapasztalatokkal zárult a Kolláth Anna által a Muravidéken végzett gyakorisági vizsgálat is 2007-ben.

kosai és használói. Az 50 mondat összesen 73 kölcsönszót tartalmazott. A lexémák között voltak a sporthoz kötődő szavak: *schiri* 'bíró'; *tor* 'gól'; étkezéssel kapcsolatos kifejezések: *pommes* 'sültkrumpli'; *schnicli* 'bécsi szelet'; *frankfurter* 'virsl'; *spriccer* 'fröccs'; *strudli* 'rétes'; *stricli* 'kalács'; a hivatali élet szókincsét reprezentáló szavak: *führersejn* 'jogosítvány', *gemájnde* 'hivatal'; *geburckurkunde* 'születési anyakönyvi kivonat'; *sparbuch* 'takarékkönyv'; *land* 'tartomány'; a közlekedéshez köthető szavak: *kreisverkehr* 'körforgalom'; *bundesstraszni* 'főút, országút' stb.

A kutatást egyetlen mondaton keresztül mutatom csak be területi korlátok miatt:

A kérdőív 30. mondata volt *A feuerwehr vett egy új löschpumpnit meg új löschwognit*.²⁴ A három kölcsönszót tartalmazó mondat egy standard német alakot (*Feuerwehr*) és két nyelvjárási elemet tartalmaz: *Löschpumpe* ~ *löschpumpni* 'oltópumpa'; *Löschwagen* ~ *löschwogni* 'oltókocsi'. Az őrvidéki nyelvjárás toldalékrendszerére jellemző, hogy a német jövevényszavakhoz főnevek esetében – s jelen esetben is – a *-li*, *-ni* toldalék kapcsolódik, míg igék esetében az *-l*. Pl.: felrágul 'felizgatja magát' (vö. Imre 1971: 75–78; 1977: 310).

A *feuerwehr* szó esetében a közmagyar irányú helyettesítés összességében 75%-ban megtörtént a *tűzoltók* (31), *tűzoltóság* (32) kifejezésekkel. A *löschpumpnit* 40%-ban helyettesítették közmagyar szavakkal: *pumpa* (21), *pompa* (1), *tűzoltópumpa* (5), *oltópumpa* (4), *oltógép* (2), *tűzoltókészülék* (1), míg a *löschwognit* 51%-ban cserél-

24 *feuerwehr* fn. vö. *Feuerwehr*
löschpumpni fn. vö. *Löschpumpe*
löschwogni fn. vö. *Löschwagen*

A mondat jelentése: 'A tűzoltóság vett egy új oltópumpát és egy új oltókocsit.'

ték le az alábbi kifejezések valamelyikére: *autó* (11), *oltókocsi* (9), *kocsi* (8), *tűzoltóautó* (7), *tűzoltókocsi* (4), *oltószekér* (2), *tankkocsi* (1), *oltó* (1).

A kontaktuselem ilyen sokféle helyettesítése igazolni látszik azt a feltevésemet, hogy egyrészt a tűzoltással kapcsolatos magyar nyelvű szakterminológia (is) hiányzik az őrvidéki magyarok nyelvéből, másrészt nincs egy közmegegyezésen alapuló olyan magyar szó nyelvváltozatukban, amely elterjedt és mindenki használja.

A *löschpumpni* és *löschwogni* szavak gyakoriságának feldolgozása közben 5-5 esetben fordult elő, hogy a szavakat hibrid alakokkal, azaz kölcsönszó előtagú és közmagyar utótagú szavakkal helyettesítették: *löschpumpa* és *löschautó*.

A kérdőívek feldolgozása során a következő eredményt kaptam: Felsőőrben a 25 adatközlő a 73 kölcsönszó közül 45-nél 50%-nál nagyobb arányban a kontaktuselem használatát részesítette előnyben, azaz csak kis százalékban alkalmazta a közmagyar irányú helyettesítést. Például: *batri* 'elem' (vö. ném. *Batterie*); *infarkt* 'infarktus' (vö. ném. *Infarkt*); *penzió* 'nyugdíj' (vö. ném. *Pension*); *offiziell* 'hivatalos'; *frankfurter* 'frankfurti virsli'; *löschpumpni* 'oltópumpa' (vö. ném. *Löschpumpe*); *löschwogni* 'oltókocsi' (vö. ném. *Löschwagen*); *óma* 'nagymama' (vö. ném. *Oma*); *schnitzli* 'rántotthús' (vö. ném. *Schnitzel*); *strizli* 'kalács' (vö. ném. *Stritzel*) stb. Alsóőrben és Őriszigeten még nagyobb volt az arány: 58 alkalommal választották a kontaktuselemet. Beigazolódott a hipotézis: ezeknek a lexémáknak stabil a helyzete a burgenlandi magyarok nyelvváltozatában (Gál 1977; Imre 1943; Szoták 2008, 2009).

8. Összegzés

A burgenlandi magyar nyelvhasználat a határon túli régiókhoz hasonlóan erősen nyelvjárási és erősen kontaktuselemekkel terhelt. Ez következik a kőszegi ostroma után bekövetkező, azaz több évszázados nyelvsziget jellegéből és a Trianon utáni zártságból. A magyar nyelvterület peremére szorulva új nyelvi igényeit a burgenlandi magyar közösség az államnyelvből való közvetlen és közvetett kölcsönzéssel oldotta meg, ezek a német nyelvű kontaktuselemek a kétnyelvű beszélők nyelvi repertoárjának szerves részévé váltak. A magyarországi magyar nyelv 1918 utáni változásainak követésére nem volt esélye a közösségnek. A legújabb nyelvi elemek nem jutottak el a nyugati végekre. Hiányzik pl. a magyar szakszókincs teljes egészében, s a hivatali nyelvhasználat terminológiája is.

A magyar nyelv presztízse a rendszerváltás után emelkedett az egyre élénkülő gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően (üzleti kapcsolatok, földvásárlás, piacolás stb.), azaz a gazdasági előnyök gyakorolták a legnagyobb hatást a nyelvhasználatra a régióban. Ez összefüggésben van az egyik újvidéki civil szervezet vezetőjének a kijelentésével is, amelyet 2009-ben hallottam: *„ha a magyar gazdaság jól megy, akkor jó magyarnak lenni”*. Ezt igazolja az is, hogy egyre nagyobb számban tanulják a magyart idegen nyelvként a burgenlandi iskolákban és a délutáni nyelvtanfolyamokon is (Sztóák 2011b). Az itteni népcsoport problémái ugyanakkor nagyon hasonlítanak a keleti végeken szintén archaikus nyelvváltozatot beszélt katolikus csángó magyarok helyzetéhez, ugyanis ez az a két archaikus nyelvváltozat nagy különbségeket mutat ahhoz a köznyelvhez képest, amelyet a teljes magyar nyelvterületen megértenek. Az őrvideki maroknyi kétnyelvű beszélőközösség archaikus nyelvváltozata

tehát közös kincs, de az iskolákban a magyar standardot tanítják idegen nyelvként, így nem a helyi nyelvváltozat öröklődik tovább. Annak ellenére így van ez – s ez nagyon pozitívan értékelhető –, hogy a burgenlandi iskolatörvény támogatja a közintézményekben a helyi nyelvváltozat használatát (Szoták 2011b), s ez a törekvés minden bizonnyal összhangban van a lokalitás erősítésével és azzal is, hogy az osztrák társadalom nyelvjárási attitűdje pozitív, míg a magyar társadalomra ez a kijelentés nem igaz. Hasonlóan az ORF Burgenland mindössze napi 5 perces magyar adása sem támogatja a magyar nyelvi attitűd erősödését (Szoták 2009b). A műsoridőt a rendszerváltás óta nem sikerült megemelni (összehasonlításképpen írom: a muravidéki rádióban 24 órában van magyar adás, s a környező magyarországi megyékben is hallgatják).

Napjainkban már nemcsak az a kérdés, hogy fennmarad-e az őrvidéki autochton magyar nyelvváltozat, hanem az is, hogy van-e ennek a nyelvváltozatnak digitális „lábnyoma”. [Az Imre Samu Nyelvi Intézet megalakulása óta (2007) és első kiadványának megjelenése óta kollégáim számos gyűjteményt jelentettek meg magyarul vagy németül is, mert a helyi közösség németül ír és olvas inkább éppen a szaknyelvi regiszterek hiánya miatt.] A kettő természetesen szorosan összefügg. Az Ausztria legkeletibb tartományában élő népcsoportok, köztük a magyarok egy sajátos nyelvi és kulturális sokszínűséget képviselnek, s feltételezhetjük, hogy a magyar nyelv fennmarad a nyugati végeken, azonban az már nem az autochton, több évszázada külső nyelvjárászigetet képező őri magyarok egyedi hangzású és szókincsű magyar nyelvváltozata lesz, hanem a gazdasági előnyök reményében betelepülők standard vagy regionális magyar nyelvváltozata.

IRODALOM

- Balázs Géza 2001. Magyar nyelvstratégia. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Bokor József 2001. A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén. *Magyar Nyelv* 97/1: 34–52.
- Borbély Anna 2009. Rövid beszámoló a 15. élőnyelvi konferenciáról. *Magyar Nyelv* 105/1: 103–105.
- Fishman, Joshua A. 1966. *Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups*. Mouton, The Hague.
- Gal, Susan 1977. Der Gebrauch der deutschen und ungarischen Sprache in Oberwart. Ladislaus Trieber Hg. *Die Obere Wart*. Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck. 313–325.
- Gal, Susan 1979. *Language shift: social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press. New York.
- Imre Samu 1942. A felsőőri nyelvjárás ismeretéhez. *Magyar Nyelv* XXXVIII 310–1.
- Imre Samu 1943. Német kölcsönszók a felsőőri magyarság nyelvében Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 13. Kolozsvár, MN Ny IV, 183–195.
- Imre Samu 1971. A felsőőri nyelvjárás. Nyelvtudományi Értekezések 72. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Imre Samu 1973a. *Felsőőri tájszótár*. Akadémiai Kiadó Budapest.

- Imre Samu 1973b. Az ausztriai magyar szórványok. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 119–136.
- Imre Samu 1977. Der ungarische Dialekt der Oberen Wart. Ladislaus Trieber Hg. *Die Obere Wart*. Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck. 301–313.
- Kálmán Béla 1937. Jelentés a Felsőőrvidéken végzett nyelvjáráskutatásról: *Magyar Nyelv* XXXIII, 56–7.
- Kálmán Béla 1937. Felsőőr vidéki növénynevek. *Magyar Nyelv*. XXXIII, 345–348.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2012. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága. In: Eplényi – Kántor szerk. *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet–Lucidus Kiadó. Budapest. 32–43.
- Kolláth Anna 2007. Akkor hogyan is beszélünk?... (A ht adatbázis muravidéki elemei és használati gyakoriságuk.) *Kisebbségkutatás* 16 (4): 767–783.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Laziczus Gyula 1936. *A magyar nyelvjárások*. MTA. Budapest. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 11.)
- Lanstyák István 1995. A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 40/10: 1170–1185.
- Lanstyák István 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. Fedinec Csilla szerk. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 118–136.
- Lieberman, Stanley et al. 1975. The course of Mother Tongue Di-

- ver-sity in Nations. *American Journal of Sociology* 81 (1): 34–61.
- Paulston, Cristina Bratt 1994. *Linguistic minorities in multilingual settings. Implications for language policies*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
 - Péntek János 2010. Változatok és változások a mai magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 2010/1: 14–23.
 - Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. Fedinec Csilla szerk. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 105–118.
 - Szoták Szilvia 2017. A nyelvpolitikai stratégia külhoni vonatkozásai. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis*, Eger.
 - Szoták Szilvia 2011a. Gondolatok egy magyar nyelvstratégia szempontrendszerének kidolgozásához. *Hungarológiai Évkönyv* XII (1): 251–259. Dialóg Campus Kiadó. Pécs.
 - Szoták Szilvia 2011b. Az osztrák oktatási rendszer és a kisebbségi magyar oktatás. Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János szerk. *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 317–353.
 - Szoták Szilvia 2009a. „Ha burgenlandi magyarral beszélek, úgy beszélek, ahogy Önök írták. Magyarországi magyarral úgy, ahogy én írtam.” Kontaktusjelenségek vizsgálata a burgenlandi magyarság nyelvében. In: Szoták Szilvia szerk. *Őrvidéki magyarokról őrvidéki magyaroknak*. Városkapu Kiadó–Umiz–ISNYI. Kőszeg. 84–98.
 - Szoták Szilvia 2009b. Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében. *Magyar Tudomány*, (11) 1321–1329.
 - Szoták Szilvia 2008. Kontaktusjelenségek az őrvidéki magyarság

nyelvében. Egy terepmunka tanulságai. *Nyelvünk és kultúránk* (4): 67–79.

- Szoták Szilvia 2004. Veszélyeztetett nyelvek. A magyar nyelv Burgenlandban. *Kisebbségkutatás* XIII (1): 37–51.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei. *Magyar Nyelv* 109 (1): 14–31.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.). 2017. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Varga Ignác 1903. *Felsőőrvidék népe és nyelve*. Nyelvészeti Füzetek IX.

ABSTRACT

SZILVIA SZOTÁK

Variations of the Hungarian language in Burgenland

The use of the Hungarian language in Burgenland is strongly dialectical and affected by the official language just like in other regions of the Carpathian Basin. This is the result of its centuries-long “language-island” nature following the siege of Kőszeg and its isolation after the Peace Treaty of Trianon.

As the Hungarian community of Burgenland was forced to the periphery of the Hungarian speech area, people started to borrow elements both directly and indirectly from the official language. These German language contact elements became integral part of

the language repertoire of bilingual speakers. These communities had no chance to follow the changes of the Hungarian language of the home country after 1918. The latest language components did not reach the western regions. For example, the terminology of the official administrative language is missing in its entirety.

In my study, I presented the language variations used by the Hungarian-speaking community in the last period of the language shift.

Keywords: ethnolinguistic vitality, language variations, Burgenland, contact elements, outer dialect island, language loss

GONDOLATOK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁS EREDMÉNYEIRŐL ÉS IDŐSZERŰ FELADATAIRÓL

TÓTH PÉTER*

„De felvirágozhat-e egy nyelv anélkül,
hogy a nép is felvirágozzék?”
(Széchenyi István)

1. Az I. világháborút követően a Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyarságnak új politikai és társadalmi viszonyok között kellett megszerveznie politikai érdekképviseletét, oktatási rendszerét, művelődési és tudományos életét. Mindeközben a háborús veszteségekkel, az elvándorlással, az új államhatalom gyanakvó figyelmével és asszimiláló törekvésével is szembe kellett néznie. A helyi intézményi feltételek nem voltak adottak ahhoz, hogy a magyar nyelvű felsőfokú szakképzést és a népi kultúra iránt érdeklődő fiatal kutatók felkészítését biztosítani lehessen.

Nehezen juthattak el az elszakított területekre a magyarországi kutatók. Erre Bartók Béla 1921-ben az erdélyi Bușuția Jánosnak

* Egyetemi tanársegéd (ELTE BDPK, Szombathely)

írott levelében is utal: „Ön azt írja, hogy gyűjtésre várnak a hengerek Örvényesen! Hiszen fonografot a határon se ki, se be nem engednek! Hiszen jegyzőkönyveimet sem eresztenék át! Legföljebb valami speciális engedélyek alapján, amit a jó ég tudja miféle hatóságoktól kellene ki tudja hány heti utánjárással megszerezni! Ennek a munkának már bealkonyult” (BarLev. 266).

Az I. világháború és az azt követő események jelentős törést jelentettek az északkeleti peremvidék nyelvjárásainak feltárásában. Hosszú évekig gyakorlatilag egyáltalán nem jelentek meg közlések, hogy a tervszerű kutatómunkáról ne is beszéljünk. Pedig két fiatal kutató is szeretne volna folytatni korábbi gyűjtéseit. Közvetlenül az I. világháború előtt Törös Béla Beregszászban (1910), Csűry Bálint pedig beregi és ugoccai falvakban végzett vizsgálatot. Törös 1920-ban családjával Budapestre költözött, melyben valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy a csehszlovák hatóságok a beregszászi gimnázium tanárainak többségét elbocsátották, a tanítást egy ideig beszüntették, több tanárt letartóztattak (lásd Tóth 2016). Csűry számára is elérhetelenné vált a gyűjtés az elszakított északkeleti részekén: „Hogy e sajátságok északi határa Ugocsában meddig terjed, a közbejött gonosz idők és mostoha körülmények miatt megállapítani nem tudtam” (1929a: 16). Korábbi gyűjtései alapján azonban a tiszaháti és ugoccai nyelvjárás nevezetesebb sajátságairól (1929a) és az ottani magánhangzók kieséséről (1929b, 1929c) részletes ismertetést közölt.

Csűry később a helyi egyesületek bevonásával látta megvalósíthatónak a határon túli gyűjtéseket: „Népnyelvünk rendszeres búvárlatának megszervezésére ütött a tizenkettedik óra, és félt, hogy ez a tizenkettedik óra hamarosan elmúlik. [...] Ma még az öregek ajkán sok olyan szót, fogalmat, jelentést, alakot, szerkezetet megtalálunk a nép nyelvében, melyet esetleg tíz év múlva már hiába keresnénk. A

másik ok az aggodalomra: a megszállott területeken levő nyelvjárásainkat fenyegető veszedelem. E téren megszállott területeken levő tudományos és irodalmi társaságainkkal és magyar ifjúsági egyesületeinkkel (Erdélyi Irodalmi Társaság, Erdélyi Múzeumegylet, Erdélyi Fiatalok, a pozsonyi Toldy-Kör) karöltve meg kellene szervezni a gyűjtés munkáját” (1936: 20).

Az 1938. november 2-i első bécsi döntés következtében Kárpátalja síkvidéki részei visszakerültek Magyarországhoz, majd 1939 márciusában a magyar hadsereg Kárpátalja hegyvidéki területeit is visszafoglalta. A magyar kormány igyekezett mihamarabb pótolni azt a lemaradást, amely a megelőző húsz esztendő csehszlovák kisebbségi oktatáspolitikája miatt kialakult. 1941-ben a ruszin–magyar tudományos élet támogatása céljából megalakul a Kárpátaljai Tudományos Társaság. Зоря–Hajnal c. folyóiratában néhány nyelvészeti tárgyú tanulmányt is közölnek (lásd Csatáry szerk. 1995).

Az első és a második bécsi döntést követően a visszacsatolt területek nyelvjárásairól egy-egy tanulmány jelent meg a Magyar Nyelv c. folyóiratban. Csűry Bálint *A visszatért Felvidék nyelve* (1938), valamint Szabó T. Attila *A visszatért keleti részek népnyelve* (1941) c. tanulmánya egyaránt érinti a mai Kárpátalja területét. Tremml [Tamás] Lajos az aknaszlatinai sóbányászok szókincsét vizsgálja (1939). Népi és tájkatató táborokat szerveznek (Visken, Ugocsában és a szomszédos tiszaháti falvakban), amelyek során a népi életmód tanulmányozása mellett tájnyelvi sajátosságokat is feljegyeznek (a kéziratokat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzik). 1939 és 1944 között a beregszászi gimnázium magyar–latin szakos tanára volt Deákné Bartha Katalin, aki ez idő tájt a szlavóniai magyar nyelvszigetek nyelvjárását tanulmányozza (Deákné Bartha 1940; Tóth 2018a).

2. A mai Kárpátalja – amelyhez az egykori Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megye területének nagyobb része, valamint Szabolcs, Szatmár és Zemplén néhány települése tartozik – politikai-közigazgatási határa a II. világháborút követő események következtében alakul ki. A Kárpátalját megszálló szovjet hatalom felszámolja a magyarság kulturális intézményeit, az értelmiség nagy része elmenekül, a magyar és német nemzetiségű férfiakat lágerrekbe hurcolják, ahonnan sokan soha nem térhetnek haza. A kárpátaljai magyarságnak mostoha körülmények között kell újra megszerveznie szellemi életét.

A régióban élő magyarok múltjának és helyzetének feltárása hosszú ideig gyakorlatilag tabunak számított, ennek következtében a szerteágazó kutatómunka szükségszerűen beszűkült, szinte megszűnt (Soós 2005: 14). A könyvtárak magyar nyelvű állományának egy részét zárolták vagy megsemmisítették (i. h. 13).

A kárpátaljai magyarság elzártságát némiképp enyhítette, hogy 1957-ben engedélyezték a magyarországi könyvek, folyóiratok, újságok behozatalát, majd előfizetését, s hogy a legtöbb helyen elérhetők voltak az anyaországi rádióadások és a Magyar Televízió műsorai. A magyarországi kutatók számára 1962-ben nyílt először lehetőség kárpátaljai nyelvjárásgyűjtésekre. Ekkor végezte el Imre Samu és Lőrincze Lajos A magyar nyelvjárások atlaszának (= MNyA.) kárpátaljai gyűjtéseit. (Az atlasz magyarországi kutatópontjain ekkor már az ellenőrző gyűjtések folytak.) A kutatások akadályairól Sebestyén Árpád az 1970-es évek elején így írt: „Az átutazó magyar nyelvészek nyelvjáráskutató lehetőségei rendkívül korlátozottak. [...] Határvidékről lévén szó, a hatóságok igen szigorúan veszik a területen való mozgást. Engedély és hivatalos kísérő nélkül külföldi nem utazhat szabadon, nem készíthet nyelvjárási felvételeket” (é. n. 49). Az 1970-es évek közepétől némi enyhülés tapasztalható, ekkor

már az ELTE BTK nyelvészei és diákjai a hagyományos nyelvjárási terepgyakorlat során Kárpátaljára is eljutottak.

A II. világháború után a kárpátaljai magyar pedagógusok képzését hosszú ideig elsősorban a Munkácsi Tanítóképző látta el. Jelentős előrelépés volt, hogy az Ungvári Állami Egyetemen 1963-ban magyar nyelv és irodalom szakos tanárképzés indult, 1965-ben pedig megalakult a Magyar Filológiai Tanszék. Az intézmény nyelvészei között említhető meg Lizanec Péter, Zékány Imre, Kótyuk István, Horváth Katalin, Fodó Sándor és Györke Magdolna. Kérdőíveket állítanak össze nyelvjárási gyűjtésekhez (Lizanec 1975, 1976a, 1985), elkészítik A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszát (= KMNyA.) és A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárát (= KMNySz.). A tanszék oktatói két nemzetközi nyelvföldrajzi vizsgálatban is részt vesznek (a Kárpát Nyelvatlasz és az Európai Nyelvatlasz munkálataiban).

Az 1950–80-as években a kárpátaljai magyar értelmiség képzésében fontos szerepet vállalt az észtországi Tartui Állami Egyetem. Az intézmény tanárai – köztük Paul Ariste, Paula Palmeos és Jurij Lotman – szívesen foglalkoztak kárpátaljai diákokkal. Tartuban szerzett kandidátusi fokozatot Zékány Imre (1964), Mokány Sándor (1966), Vavra Klára (1970), Mokányiné Nagy Katalin (1972) és Horváth Katalin (1977). A kárpátaljai nyelvtudományi publikációk egy jelentős része ez idő tájt a Tallinnban megjelenő Советское финно-угроведение c. folyóiratban lát napvilágot (lásd Kiss A. 1973).

3. Az 1980-as évek végén zajló politikai változások a kárpátaljai magyarság számára a közösségi önszerveződés új lehetőségeit teremtik meg. Új érdekvédelmi és kulturális intézmények nyílnak. Jelentősen bővül a felsőfokú szakképzés és a tudományos kutatás intézményi háttere: 1988-ban létrejön az Ungvári Hungarológiai Központ,

1993-ban a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság, 1996-ban a beregszászi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (napjainkban II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola), 2001-ben a Hodinka Antal Intézet, 2008-ban az ungvári egyetem Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Kara (napjainkban Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet), 2015-ben pedig a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács. Új folyóiratok: *Acta Hungarica* (1992-től), *Acta Academiae Beregsasiensis* (2002-től). Évkönyvek: *Limes* (2014-től), *Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból* (2015-től). Időszaki kiadvány: *Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei* (1994-től).

A rendszerváltást követően felerősödnek a magyarországi és a határon túli magyarság kapcsolatai. A Nyíregyházi Főiskola nyelvészei az ezredforduló idején a magyar–ukrán–román hármas határ mentén végeznek vizsgálatokat. A kutatópontok között három kárpátaljai település is van (lásd P. Lakatos szerk. 2002, 2012). Jelentős az a segítség, amelyet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvtudományi doktori iskolája a kárpátaljai magyar nyelvészek képzésében vállal.

A magyarországi lapok postai előfizetése 1990 körül megszűnik, a könyvesboltokból a magyarországi könyvek eltűnnek. Ezt a problémát az sem oldhatta meg, hogy helyi magánkiadók alakulnak (Galéria Kiadó, Intermix Kiadó, Mandátum Kiadó stb.), amelyekre azért is volt nagy szükség, mert a gazdasági válság az ungvári Kárpáti Kiadót is elérte (vö. Soós 2005: 18–19). A krízis következtében az 1990-es évek elején felerősödik a kárpátaljai magyarok elvándorlása, különösen az értelmiségiek körében (vö. Soós 1997: 91). A 2014-es ukrajnai események folytán újra ugrásszerűen megnövekedik a környező államokban munkát vállalók, letelepedők száma.

A határon túli magyar nyelvészeti kutatásokban az 1990-es évektől előtérbe kerülnek a kétnyelvűséggel, nyelvi tervezéssel és nyelvpolitikával kapcsolatos kérdések. A dialektológiai kutatások, különösen a forrásgyűjtések azonban mintha megtorpannának. Kiss Jenő joggal állapítja meg, hogy „a nyelvjárásokkal való foglalkozás – egy-két kivételt nem tekintve – a szomszédos országok magyar nyelvészei körében mintha lekerülne a napirendről. A szó szoros értelmében csak kivételesen látunk sorompóba állni tetterre kész fiatal dialektológusjelölteket, s látjuk azt is, hogy a jelenlegi [...] aktív nyelvjáráskutatók túlon túl kevesen vannak az elvégzendő feladatok tömegéhez képest, azonkívül egy részük már nyugalomba vonult, más részük pedig közelíti a nyugdíjaskort” (2001: 16).

4. A mai Kárpátalja területén három nyelvjárás csoport jellemzői mutathatók ki: 1) az ungi és a szomszédos beregi nyelvjárások a kelet-szlovákiai; 2) a beregi nyelvjárások nagy része és az ugocsai nyelvjárások a szabolcsi és szatmári; 3) a máramarosi szigetek és szórványok pedig a régi Máramaros megye Romániához tartozó részével mutatnak nagyfokú hasonlóságot (lásd Horváth 1976: 54–55; Lizanec 1990: 262–265; Juhász D. 2001: 292).

Az ungi és a szomszédos beregi nyelvjárásokat a zárt *i*-zés és a *mondi*, *ringati*, *taníti*, *aratuk*, *vetük*, *hajingál*, *elszakinti* stb. alakok jellemzik. Különbségek természetesen e csoporton belül is vannak: például az Ungvárhoz közeli Homokon és Császlócon a *bennök* ’bennük’, *nevök* ’nevük’, *szivök* ’szívük’, *velök* ’velük’ alakok használatosak, Szürtében és Kisgejőcben azonban már a *kertyek* ’kertjük’, *kezege* ’kezüke’, *szivek* ’szívük’, *velek* ’velük’.

A beregi-ugocsai nyelvjárás csoport jellemzője az *i*-zés, a *suk*-sükölés, bizonyos esetekben a magánhangzók elízója (lásd Csúry

1929b, 1929c). Egy későbbi kutatás tárgyát képezhetné a jövőben az *é* határának megállapítása, valamint az, hogy a jelenség a régióon belül mutat-e a gyakoriságban eltéréseket. Gyenge fokú *é*-zés egyébiránt a máramarosi Técsőn is fellelhető (*kenyⁱér*, *kⁱéssel*, *rⁱégen*). Az ungihoz képest talán itt már valamelyest nagyobbak a különbségek, ezeket azonban csak későbbi nyelvföldrajzi kutatások tárhatnák fel alaposabban.

A máramarosi nyelvjárások többségét a hosszú magánhangzók és mássalhangzók rövidülése jellemzi. Az *á* és *é* helyén általában félhosszú, az *í*, *ó*, *ő*, *ú* és *ű* helyén rövid realizációk figyelhetők meg: *hàpog*, *hàrom*, *màlna*, *fèl*, *kèz*, *mèz*, *szàrisztanak* 'szárítanak', *dijo*, *fono*, *goja*, *istáló*, *loca*, *ora*, *mokus*, *eső*, *idő*, *előre*, *kendő*, *küpolő* 'köpülő', *szita-kötő*, *tekenyő* ~ *tekenő*, *szivatyu*, *keserű* stb. Mássalhangzó-rövidülés: *bodza*, *csilagos*, *dinye*, *fügöny*, *hoszu*, *meszire*, *onen*, *otan*, *ösze-visza*, *pilango*, *tenapelőt* 'tegnapelőtt', *vila*, *vilám*, *vilany* stb. Hangsúlyos helyzetben a rövid magánhangzó gyakran megnyúlik (nemcsak az *l*, *r*, *j* előtt): *ànya*, *kèvesen*, *màgyarok*, *mènyek* 'megyek', *nèkem* stb. (vö. Csapodi 1907; Horváth 1976: 24–25, 30–31). Valószínűleg e nyelvjáráscsoporton belül számolhatunk a legnagyobb különbségekkel.

A régióban több nyelvjárássziget található: 1) Beregrákos, Kajdanó és Nagydobrony palócos jellegű; 2) Salánk és Beregújfalú zárt *ë*-ző; 3) Visk mezősegi jellegű; 4) Dercent és Badalót a nyitó-dó típusú kettőshangzók (*íé*, *óó*, *űű*) jellemzik. A kutatók Kerekhegy nyelvjárását is külön típusként vagy nyelvjárásszigetként tartják számon (Horváth 1976: 55; Lizanec 1990: 264; Juhász D. 2001: 294). Megfigyeléseim szerint a Horváth Katalin által említett *ruzsza*, *visü*, *dalul~danul*, *parancsul*-féle alakok mára eltűntek. A kerekhegyi nyelvjárásra azonban nem a magyar köznyelv hatása jelent veszélyt, hanem az elvándorlás.

A kárpátaljai magyar nyelvjárások peremhelyzetük, elzártságuk folytán számos archaikus jelenséget őriztek meg. A helyi magyarok többsége ma is beszél nyelvjárásban, sőt sokan a magyar nyelvnek csak a helyi tájnyelvi változatát használják. E nyelvjárások rendszere még szinte teljes egészében megfogható. Deme Lászlót idézem: „ne tűnjenek el szemünk előtt a klasszikus nyelvjárési rendszerek” (1998: 326). E tekintetben nagy az elmaradásunk a régióban, ugyanis Törös Béla beregszászi monográfiája (1910) az egyetlen, amely részletesen s a teljesség igényével írja le a kiválasztott kutatópont nyelvjárását. Sürgető volna például a nyelvjárásszigetek alapos feltárása, hiszen még egyikről sem készült monográfia, s idővel elhalványodhatnak azok a tájnyelvi színek, amelyek alapján a régebbi népességmozgások irányát pontosabban meghatározhatnánk. Deme László szavaival magam is egyetértek: „aggasztó volna, ha elhalna a hagyományos nyelvjárési monográfia” (1998: 326). Természetesen a vizsgálati szempontok kialakítása során több tényezőt szükséges figyelembe vennünk: az adott nyelvjárési elemek rendszerbeli helyét, használatának jellemzőit, érzékelik-e a beszélők a jelenség nyelvjárási voltát stb.

Köztudott, hogy a magyar dialektológiában a mondattani vizsgálatok szembetűnő elmaradást mutatnak. Ennek egyfelől az a magyarázata, hogy a mondattan szintjén a köznyelvhez képest viszonylag kevesebb eltérést találunk, másfelől a mondattani jelenségek vizsgálata a gyűjtés technikai feltételeinek hiánya folytán sokáig megoldatlan probléma volt. Az északkeleti peremvidékről a 19. század végétől kezdődően vannak mondattani megfigyeléseink. Juhász László a beregi Fornosról említi a *Mengyek a szőlőbe fele, Idd meg fele* alakokat (1891: 476). Endrei Gerzson felfigyelt arra, hogy a Tiszaháton elterjedt „A lesz ige majd értelmében: öt szobát *kell lesz* takarítani: öt szobát kell majd takarítani” (1906:

44). Törös Béla e jelenségről megjegyzi, hogy „tanult emberek sem tudják elhagyni” (1910: 21). A mai korszerű hangrögzítő készülékek megkönnyíthetik a mondattani jelenségek részletesebb vizsgálatát. Akár nyelvföldrajzi szempontú vizsgálatokat is lehetne végezni: érdemes lenne például a nyomatékosító szavak (*Vegyél már még ebből ni! Mi ez lá?*), a *-szi* partikula (*Acci csak!*), az *-e* kérdőszó realizációinak (ösmered-i, van-i, monygyák-í, vagynak-í) stb. területiségét feltérképezni.

Kárpátalján a nyelvföldrajzi kutatások eddig többnyire a lexikai és szemantikai sajátosságokat érintették (lásd KMNyA., Kárpát Nyelvatlasz, Európai Nyelvatlasz). A KMNyA. munkálatainak kezdetén egy hangtani és alaktani kérdőív összeállítása is tervben volt, de ezek végül nem valósultak meg. Akár kisebb regionális atlaszokat vagy célatlaszokat is lehetne készíteni.

5. Jelentős elmaradást mutatnak a tájszógyűjtések és -közlések, pedig számos archaizmus, belső fejlemény található e vidéken: *duda* 'a kályha füstjének elvezetésére szolgáló cső', *fenő* 'kaszakő', *fogyaoka* 'lehullva rögtön megfagyott eső', *förgatás* 'lakodalomban a vendégeknek a menyasszonnyal járt tánca, melyért pénzt fizetnek', *gerjesztő* 'vékonyra hasított fa, amellyel a tüzet meggyújtják', *gömb* 'gombóc (fagylalt)', *ívőszik* 'gyerekek számára készített négy lábú kisasztal', *kannamosó~kanamosó~ársó* 'fü' 'zsurló', *készfogó* 'eljegyzés', *kotlós-hagyma~kotlóhagyma* 'csoporthagyma', *kuckol* 'csiklandoz', öntöszködik 'locsolózik', örekszik 'sűrűsödik', *sajtó* 'szőlőpréselő', *sipogó* 'hosszú szárú vadnövény', *szirony* 'a hó megfagyott felső része', *tere* 'teher', üdnap 'ünnep', *verő* 'kalapács' stb. Szűrteben a gyermekláncfűt *csorbókának* nevezik, de ha elvirágzik, a bolyhos magvakat tartalmazó részt, amelyet el lehet fűjni, már *fujó* 'kának'.

A mai Kárpátalja területén élő nemzetiségek között a történelem során szoros kulturális és gazdasági kapcsolatok alakultak ki. A különböző nyelvek természetes módon hatottak egymásra, amelynek nyomai ma is fellelhetők a nyelvjárásokban.

Szláv eredetű tájszavak a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban: *holubinka~holopinka* 'galambgomba' (ukr. голубінка), *kutacs* 'görbevas' (ukr. nyj. кутач), *lokša* 'kinyújtott levestésztából levágott rész, amelyet a tűzhely tetején megsütnek' (szlk. *lokša*), *morkó* 'murok' 'sárgarépa' (ukr. морков), *pup* 'köldök' (ukr. пуп), *susinka* 'aszalt gyümölcs' (ukr. nyj. шушинка), *tácska* 'talicska' (ukr. тачка), *tics* 'paszulykaró' (ukr. nyj. тичка), *zajda~ajda* 'batyú, amelyben az árulnivalót a piacra hordják' (ukr. nyj. зайда), *zsámiska* 'kukoricadarából készített étel (vízben főzve)' (ukr. nyj. замишка) stb.

A német eredetű tájszavak elsősorban a bajor-osztrák nyelvjárásokból kerültek át: *ferslók* 'a gabona tárolására a padláson lévő, fából készült nagyobb láda' (ném. nyj. verschlog 'deszkából készített, zár nélküli deszkaláda'), *früstök* 'reggeli' (ném. Frühstück), *hecse~hecsepecse~ecsepecs* 'csipkebogyó' (ném. nyj. hetschepetsch), *komher* 'teszi-veszi háló' (ném. komm her), *strimpfli~trimpli* 'harisnya' (ném. nyj. strimpfl), *tégli* 'virágcserep' (ném. nyj. tegel 'tégely'), a *ziherájsztü~zihärejsztü~ziherejsztü* 'biztosítótű' előtagja (ném. Sicherheitsnadel) stb. Aki német eredetű jövevényszavak után kutat, annak érdemes az aknaszlatinai sóbányászok, a viski asztalosok és kőművesek szaknyelvét tanulmányoznia. Aknaszlatina: *first* 'a bánya mennyezete' (ném. First), *lóré* 'csille' (ném. Lore). Visk: *honfájszli* 'nagyobb fajta kalapács', *stokhamer* 'kalapács, melynek recés az a része, amellyel ütnek' stb.

Román eredetű jövevényszavak nagyobb számban a máramarosi nyelvjárásokban fordulnak elő: *brinduska* 'kőkörcsin' (rom. brîn-

dușă), *bulger* 'göröngy' (rom. bulgăre), *duplec* 'sütőtök' (rom. dovleac), *panuzsa* 'a kukoricacső borítólevele' (rom. pănușă) stb.

A közelmúltban jelent meg a KMNySz., amely kétségtelenül fontos lépést jelent, ám ennél jóval többre lenne szükség, hiszen e szótáron kívül csak kisebb tájszóközlések állnak rendelkezésre. Szükség volna olyan szótárakra is, amelyek egy adott település tájszavait tartalmazzák. Kárpátalja területéről mindeddig még nem jelent meg helyi tájszótár. A növénynevek, köztük például a szőlőfajták, almafajták, szilvafajták és gombafajták megnevezéseinek összegyűjtése nyelvföldrajzi, szótörténeti és kultúrtörténeti szempontból egyaránt hasznos lenne (lásd Kótyuk 1993; Horváth 1998, 2010). Jelentős elmaradásaink vannak a hagyományos foglalkozások, népi kismesterségek szókincsét illetően is.

Két olyan tájszógyűjteményről van tudomásom, amelyből – akár már a közeljövőben – tájszótár vagy egy nagyobb tájszójegyzék készülhetne. E sorok írója őrzi Mokány Sándor és Mokányné Nagy Katalin cédulákra írott técsői gyűjtését. Jelentős viski gyűjtése van Czébely Lajosnak.

Nyelv- és kultúrtörténeti szempontból egyaránt tanulságos a kárpátaljai ukrán/ruszin nyelvjárások hungarizmusainak tanulmányozása (lásd Csopey 1881; Mokány 1966; Lizanec 1970, 1976b, 1976c; Bárányné Komári 2010 stb.). A magyar jövevényszavaknak alkalmanként egészen régi jelentései őrződtek meg: a *бокопнак* például ma is él a 'tutaj' jelentése, amely a lexémának a 'csomóban, egymás mellett elhelyezett valami' jelentésével függ össze. (Történeti adat is van rá, lásd Dezső 1989: 47, 53.)

6. A kárpátaljai magyar szólásokról, név- és falucsúfolókról már több közlés jelent meg (lásd Zékány 1977; Ladányi 2004, 2007, 2008;

Horváth 2018), mindamellett még nagyon gazdag anyag tárható fel. A szólások gyűjtéséhez sok időre van szükség, hiszen többségükre nem tudunk rákérdezni. Ezért egy adott település szólásanyagát azok a kutatók gyűjthetik össze a legeredményesebben, akik az anyanyelvjárásukat vizsgálják (vö. Hajdú 1980: 53). A szólások nyelvjárásközi egybevető vizsgálata is sok tanulsággal járna (lásd Kiss J. 1989: 13–14).

A szólások többnyire megfigyeléseket, bölcsességeket, intéseket és tanácsokat tartalmaznak, vallanak az emberek világlátásáról, értékrendjéről és tapasztalatairól. Gyakran jelennek meg bennük természeti jelenségek és emberi tulajdonságok. Mondanivalónkat szemléletesebbé, árnyaltabbá teszik: Többen fúltak már a borba, mint a tengerbe (Téglás), *Nincs jóbarát, csak borbarát* (Szürte), *Először dínomdánom, utánna meg szánom-bánom* (Szürte).

Kárpátaljai falucsúfolók: *Angyalfálva* (Császlóc), *Maqkusfálva* (Tiszaágtelek), a koncháziaiak *tatárok*, a gejőciek *hagymások*, a rátiak *retkesek*, a dávidháziak *tormások* vagy *hrinyások* (az ukrán *xpin* magyarul tormát jelent), kisdobronyiak *puposok*, a kajdanóiak *rik-kancsok*, a szernyiek *csikászok*, a salánkiak *csirisznyések*, a tiszakeresztúriak *gójások*, a viskiek *szászok* vagy *bicskások*, a viski római katolikusok *tósnisok*~*tósnisok*, a técsőiek *dongók*, a kerekhegyiek *libuskák*, az aknaszlatinaiak *sosok* (részletesebben: Tóth 2018b).

7. A kárpátaljai magyar nyelvészek közül történeti nyelvjáráskutatással eddig még senki nem foglalkozott. Ennek főképp történelmi okai vannak: Kárpátalján a II. világháborút követően a magyarság történelmi múltjának kutatása gyakorlatilag tabunak számított.

A Kárpátaljai Állami Levéltár beregszászi részlegében gazdag történeti anyag található: a történelmi Ung, Bereg, Ugocsa vár-

megye és az öt máramarosi koronaváros iratai, a Munkácsi Görög Katolikus Püspökség és több nemesi család (például a Perényiek és a Schönbornok) hagyatéka stb. Az előzetes tájékozódáshoz több kiadvány nyújthat segítséget (pl. Csatáry 2011, 2012; Miszjuk–Kutassy 2014).

Az 1950-es évektől kezdődően a magyar történeti nyelvjáráskutatás felpezsdült, ami az északkeleti peremen lévő vármegyét is érintette. A vizsgálatok közül Papp Lászlóét emelem ki, aki forrásait magyarországi levéltárakban gyűjtötte. Papp Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika c. könyvében a történelmi Magyarország keleti részein vizsgálta az í-zés XVI. századi területiségét. Papp tervei között volt egy történeti jelenségtasz elkészítése a vizsgált terület í-zéséről (Papp 1963: 177), de ez végül nem valósult meg.

Az 1990-es évektől kezdődően a Kárpátaljai Állami Levéltár beregszászi részlegében található iratok mind jobban hozzáférhetővé váltak a kutatók számára. A Révay Valéria szerkesztésében megjelent XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról c. kiadványban lévő szatmári, beregi, ugocsa és máramarosi iratok nyíregyházi, szatmárnémeti és beregszászi levéltárakból származnak (Révay szerk. 2003). A dokumentumok nyelvi elemzését Mizser Lajos és Révay Valéria végezte el (Mizser–Révay 2004; Révay 2010).

Több tudományos igényű történeti forrásközlésre lenne szükség, azok ugyanis megkönnyítenék a további kutatásokat. A régi Ung vármegye nyelvjárástörténeti szempontból különösképp feltáratlannak számít.

8. A nyelvjárások használatában és a nyelvjárásiasságban tapasztalható változások kutatásának szükségességére már az 1940-es évektől egyre többen felhívták a figyelmet. Végh József 1941-ben írta: „A

nép nyelve észrevétlenül, lassan változik. Hogy hogyan változik, azt a kortárs csak néhány jegyében tudja megállapítani. Régi és új népnyelvi felvételek összehasonlításából lehet csak a változásokat pontosan megállapítani. Éppen ezért minden 50 vagy legalább is minden 100 évben fel kellene venni a tényleges állapotot” (1941: 326).

A változásvizsgálatot végző kutató nem elégedhet meg a nyelvjárási sajátosságok rögzítésével, azt is meg kell figyelnie, mely jelenségek vannak visszaszorulóban vagy terjedőben, miben keresendőek a változások okai, a neologizmusok honnan valók stb. A változások kutatása során az archaikus nyelvjárás jelenti azt az alapot, amelyhez viszonyítva felmérhetjük a köznyelvi hatás mértékét, s következtethetünk a nyelvjárások közötti érintkezésre (vö. Imre 1988: 67). Benkő Loránd írja: „a változásvizsgálat szükségszerű velejárója a mai élő nyelvi bűvárlatoknak. A másik oldalról viszont szükségszerű velejárója azonban magának a változásvizsgálatnak is a nyelvjárási alaprétégnek a megkeresése, a föl kutatása” (1990: 11).

Törös Béla monográfiája is igazolja, hogy a városokban is gazdag nyelvjárási anyag lelhető fel. Jó lenne tudni, hogy a monográfiában közölt jelenségekkel ma mi a helyzet. Akár egy részletes nyelvjárás-történeti elemzést is lehetne készíteni. S persze a többi nagyváros, Ungvár, Munkács és Huszt nyelvjárási gyökereit, nyelvjárásiasságát is fontos lenne megvizsgálni. Kevésbé érintették még a külhoni régiókat a regionális köznyelvi vizsgálatok. Azt hiszem azért is, mert a regionális köznyelviség itt némi fáziskéséssel jelentkezett.

Több kutató felhívta már a figyelmet arra, hogy a határon túli területeken az anyanyelvi kommunikációban nagyobb a nyelvjárás részesedése (pl. Kiss J. 2004: 233; P. Lakatos–T. Károlyi 2002). A kérdés vizsgálata során nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy egyáltalán mennyire jellemző a kettősnyelvűség. Sebestyén Árpád

1960-as évek végi kárpátaljai tapasztalatai: „A színmagyar falvak magyar lakosságának családi környezetében rendszerint nyelvjárási magyar nyelvet sajátít el a gyermek” (é. n. 38). Egyik bejegyzési adatközlőmet idézem: „*mi urason nem tudunk beszélni*”. Egy másik helybéli adatközlő viszont a következőket mondta: „*Mekszokuk ástát, hoty hà váláki jön, akkor másféleképpen kell beszélni. Akkor kicsit urasabban beszélünk*”. A kettősnyelvűek körében érdemes lenne megvizsgálni, hogy milyen tényezők befolyásolják a nyelvváltozatok közötti választást, milyen társadalmi vagy lélektani okok játszanak szerepet abban, hogy hol és kivel beszélnek nyelvjárásban stb.

9. A nyelvjárás fontos részét képezi a lokális identitásnak. A táj-szólások használatával kifejezhetjük, hová tartozunk, hol vannak a gyökereink. A vonatkozó kutatások tanúsága szerint a határon túli nemzetrészekre erős regionális tudat jellemző, hazaképük elsősorban a szülőföldjükhöz kötődik (lásd Hires-László 2010). A nyelvjárás és az identitás összefüggéseinek kutatása kisebbségi környezetben különösképp szükségzerű.

A külhoni régiókban többnyire ma is a nyelvjárás az egyetlen magas szinten birtokolt anyanyelvváltozat. A nyelvjárásokhoz fűződő pozitív viszonyulás ezért különösen fontos az anyanyelv használata szempontjából. Lakatos Katalinnak a kárpátaljai magyar iskolások és tanárok nyelvjárási attitűdjére vonatkozó kutatási eredményei (2007, 2010) az oktatás és a nyelvi tervezés (különösképp a presztízstervezés) számára is hasznosíthatók. Császlóci adatközlő a helyi nyelvhasználatról a következőt mondta: „*Mink tiszta magyarul beszélünk, valódi magyar nyelven*”. Egyik kisgyermek adatközlőtől, akit gyermekkorom óta ismerek, viszont már azt jegyeztem

fel, hogy „*nem tisztán beszélünk magyarul*”. Vajon mi az oka, hogy ennyire eltérően viszonyulnak beszédükhöz?

A gyűjtések során érdemes rákérdeznünk arra, hogy az adatköz-lők mit éreznek saját beszédükben, szűkebb és tágabb környezetük nyelvhasználatában nyelvjárásinak. (A szomszéd falvakat általában nyelvjárásiasabbnak tartják.) Úgy gondolom, aki hosszabb időt töltött otthonától távol, más nyelvjárást beszélők között, saját nyelvjárásiaságát jobban érzékeli. A köznyelv ismerete is befolyásolhatja egyes nyelvjárási jelenségek tudatosulását.

10. Tudvalévő, hogy a kárpátaljai nyelvjáráskutatások eredményei kevésbé ismertek, illetve nehezen hozzáférhetők a kutatók számára. Nagy szükség lenne egy részletes, átfogó tudománytörténeti elemzésre, amely számba venné az elért eredményeket, s kitérne azokra a történelmi eseményekre, amelyek befolyásolták a tudományos élet alakulását.

Hiányzik egy új kárpátaljai nyelvjárási bibliográfia is. A Magyar nyelvjárási bibliográfia a XX. század közepéig dolgozza fel a nyelvjárási publikációk adatait (Benkő–Lőrincze szerk. 1951). A KMNyA. első kötetében lévő bibliográfia megjelenése óta már több mint negyedszázad telt el, azonkívül több helyen is pontatlan (KMNyA. I. 59–66). A közelmúltban jelent meg a kárpátaljai ukrán nyelvjárások bibliográfiája egy önálló kiadványban (Szabados–Miholinec–Piskács szerk. 2009). Nekünk is szükségünk volna egy hasonlóra.

Sebestyén Árpád kárpátaljai tapasztalatairól az 1970-es évek elején írta: „Sajnos, a szépen szaporodó kutatások egy része kézirat formában marad, így sem felhasználni, sem cáfolni nem tudja az itthoni szakirodalom” (é. n. 48). A kutatók ma sem igen ismerik például Beregszászi Nagy Pál A Bereg Vármegyei Dialectusnak és

közbeszédnek esmertetése c. kéziratát.¹ Nehezen hozzáférhető a régi kandidátusi értekezések többsége. Példaszerű, hogy a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke 2007-ben kiadta Kótyuk István-nak az ungi magyar nyelvjárások ukrán jövevényszavairól írott kandidátusi értekezését. Tervben volt Mokány Sándor és Mokány Katalin értekezésének kiadása is, erre azonban már nem volt lehetőség.

11. Kárpátaljai nyelvjárási hangfelvételek több intézményben találhatók: az Ungvári Hungarológiai Központban, a beregszászi Hodinka Antal Intézetben, az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében, a Nyíregyházi Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszékén. A Hodinka Antal Intézetben található hangfelvételekről Csernicskó István így ír: „Az irányított beszélgetésekből összeállt hanganyagot eddig 618 személy megkérdezésével 124 kárpátaljai magyarlakta településen készítettük. 2007 végére gyakorlatilag Kárpátalja valamennyi magyarlakta településéről legalább 3-3 személytől minimum 5-5 órányi hanganyaggal rendelkezünk” (2008: 70).

Hangfelvételek magángyűjteményekben is vannak: Balogh Lajos otthonában többek között derceni, kisdobronyi és nagybereg, Móricz Kálmánnál nagydobronyi felvételek találhatók. Mokány Sándor és Mokány Katalin técsői, viski és kerekhegyi felvételeit Tóth Péter őrzi. E sorok írójának saját készítésű felvételei is vannak.

A hangfelvételek különböző típusú adathordozókra vannak felírva: magnetofon-szalagokra (ún. orsós kazettákra), magnókazettákra, DVD-re. Idővel mindhárom adathordozó állaga romlik.

1 A tanulmányt az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. A világhálón is megtekinthető: http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_476_o [2019. 02. 03]

A hanganyagok csak úgy menthetők meg, ha időnként újabb, korszerűbb adathordozókra írjuk át őket. A hangfelvételeket emellett külső merevlemezen is célszerű tárolnunk.

Kárpátaljai hangfelvételekből nyelvjárási olvasókönyv vagy hangoskönyv még nem készült. Lizanec Péter 1990-ben azt írja, hogy „Gazdagnak mondható nyelvjárási szövegtárunk van, amelynek lejegyzésére a közeljövőben kerül sor, s tervezzük a »Kárpátaljai magyar nyelvjárási olvasókönyv« kiadását” (1990: 261). Nagy szükség lenne rá.

12. A tájszólásokról nagyon sok tévhit és hiedelem él az emberek körében, ezért nagy szükség van a korszerű tudományos ismeretek népszerűsítésére. Ebben a nyelvművelésnek is nagy szerepe lehet (vö. Bárczi 1954: 62; Kiss J. 2004: 244). Jó lenne, ha a tájnyelvekről a rádió- és televízióadók népszerűsítő műsorokat készítenének, s emellett nyelvjárásban vagy nyelvjárásiasan beszélő bemondókat, műsorvezetőket is alkalmaznának, mint amilyen Reisz András is.

Az iskolában az anyanyelvi órákon hívjuk fel a tanulók figyelmét a helyi nyelvjárás sajátosságaira, „erősítsük szűkebb környezetükhöz való természetes kötődésüket” (Kiss J. 2004: 244), s hasznosuljon a tanulók nyelvjárási tudása. „A dialektológiai ismereteknek az anyanyelvoktatásban történő alkalmazása azonban nem merülhet ki az említett témakörben, hanem egyrészt rendszeresen meg kell(ene) jelenniük a hagyományos leíró nyelvtan minden ágában, másrészt a nyelvjárási adatokat olyan új nyelvtani témakörök szemléltető és gyakorló anyagaként is alkalmazni lehetne, melyek vizsgálata ez idáig szinte kizárólag a köznyelvre összpontosult, holott e vizsgálódásokra a nyelvjárások is teljes mértékben alkalmasak (lennének)” (Sándor 2016: 69).

Fontos, hogy a dialektológia önálló tantárgyként legyen jelen a felsőoktatásban, szakképzett nyelvjáráskutató oktassa, akinek az oktatási és szervezési teendők mellett jut elég ideje nagyobb távlatú gyűjtések, kutatások elvégzésére is. E feltételek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a leendő tanárok alapos dialektológiai ismeretekkel kezdhessék el pályájukat, s a nyelvészeti tanszékeken rendszeres nyelvjáráskutató munka folyhasson.

I R O D A L O M

- BarLev. = *Bartók Béla levelei*. Szerk.: Demény János. Zeneműkiadó. Budapest. 1976.
- Bárányné Komári Erzsébet 2010. A magyar jövevényszavak morfológiai adaptációja a ruszinban. *Magyar Nyelv* 106: 182–196.
- Bárczi Géza 1954. A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 6. kötet, 1–2. szám. 59–87.
- Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: Szabó Géza (szerk.): *II. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1987. augusztus 24–26.* MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Veszprém. 9–22.
- Benkő Loránd – Lőrincze Lajos (szerk.) 1951. *Magyar nyelvjárási bibliográfia. 1817–1949.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Beregszászi Nagy Pál 1826. *A Bereg Vármegyei Dialectusnak és közbeszédnek esmertetése.* Kézirat. OSZK, Kézirattár.
- Csapodi István 1907. Máramarosi nyelvjárá. *Magyar Nyelvőr* 36: 31–34.
- Csatáry György (szerk.) 1995. Зоря/Хайнал. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944). Mandátum Kiadó–Hatodik Síp

Alapítvány. Beregszász–Budapest.

- Csatáry György 2011. *A máramarosi öt koronaváros levéltára 1326–1910*. PoliPrint Kft. Ungvár–Beregszász.
- Csatáry György 2012. *Az Ungvári Úrbéri Bíróság településenkénti iratanyaga 1772–1918/44*. PoliPrint Kft. Ungvár–Beregszász.
- Csernicskó István 2008. „Nekünk ez a szép, mert ezt beszéljük”. A saját nyelvváltozatokhoz való viszony a kárpátaljai magyar hanganyagtár alapján. *Együtt* 2008/2: 69–79.
- Csopey László 1881. Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 16: 270–294.
- Csűry Bálint 1929a. A tiszaháti és ugoicsai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 25: 11–16.
- Csűry Bálint 1929b. Magánhangzók elisíója a tiszaháti és ugoicsai nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 25: 163–173.
- Csűry Bálint 1929c. Pótló megjegyzések a tiszaháti és ugoicsai elisíóhoz. *Magyar Nyelv* 25: 343–345.
- Csűry Bálint 1936. *A népnyelvi bűvárlat módszere*. A Turul-szövetség kiadása. Budapest.
- Csűry Bálint 1938. A visszatért Felvidék nyelve. *Magyar Nyelv* 34: 273–279.
- Deákné Bartha Katalin 1940. Egy elfelejtett magyar népsziget: a szlavóniai magyarság. In: *A Beregszászi Magyar Királyi Állami Fiú- és Leánygimnázium (VI–VIII. osztály reálgimnázium) évkönyve az 1939–1940. tanévről*. Beregszász. 5–12.
- Deme László 1998. Vissza- és előretekintés. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 324–332.

- Dezső László 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmé-
lékek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128.
sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Endrei Gerzson 1906. Tájszók és szólások. *Magyar Nyelvőr* 35:
43–44.
- Hajdú Mihály 1980. *A csoportnyelvekről*. Magyar Csoportnyelvi
Dolgozatok 1. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tan-
széke–MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Hires-László Kornélia 2010. „Az öreg fát már nagyon nehéz ki-
vágni”. *A nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a
kárpátaljai magyar közösségben*. PoliPrint Kft. Ungvár.
- Horváth K[atalin]. I. 1976. *A kárpátontúli magyar nyelvjárások
magánhangzó-rendszere*. Uzshorod.
- Horváth 1977 = Горват Е. И. 1977. Фонетическая система
венгерских говоров Потисся Закарпатской области УССР.
Диссертация на соискание ученой степени кандидата
филологических наук. Тарту.
- Horváth Katalin 1998. Szőlőnevek a kárpátaljai magyar nyelvjá-
ráásokban. *Acta Hungarica* 7–8: 26–30.
- Horváth Katalin 2010. Gyógynövények párhuzamos megneve-
zései a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: Fábíán Mirosláva
– Horváth Katalin (szerk.): Ювілейний збірник на честь
80-річчя від дня народження професора Петра Лизанця.
Patent. Ungvár. 177–186.
- Horváth Katalin 2018. *Kárpátaljai szólások és közmondások. Ve-
szekedő pásztorok közt a farkas jár jól*. PP Papp V. V. Ungvár.
- Imre Samu 1988. A területi nyelvváltozatok. In: Kiss Jenő – Szűts
László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Ki-
adó. Budapest. 50–69.

- Juhász Dezső 2001. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.
- Juhász László 1891. Szólásmódok. Hasonlatok. Beregmegyeiek. *Magyar Nyelvőr* 20: 475–476.
- Kiss Antal 1973. A »Советское финно-угроведение« magyar tárgyú tanulmányai. *Magyar Nyelvjárások* 19: 139–143.
- Kiss Jenő 1989. Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. *Nyelvtudományi Értekezések* 127. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2001. *Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Kiss Jenő 2004. Nyelvjárásművelés. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője. I–II*. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. II. kötet, 229–244.
- KMNyA. = Lizanec Péter (főszerk.) 1992–2003. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* 1–3. 1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2. Patent Nyomdaipari Vállalat. Ungvár. 3. Ethnica Alapítvány. Ungvár–Debrecen.
- KMNySz. = Lizanec Péter (főszerk.) – Horváth Katalin (szerk.) 2012–2013. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára* 1–2. Kárpáti Kiadó. Ungvár.
- Kótyuk István 1993. Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton. In: Lizanec Péter – Horváth Katalin (szerk.): *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. Intermix Kiadó. Ungvár–Budapest. 75–93.
- Kótyuk 2007 = Ковтюк, Иштван 2007. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. Szerkesztette és az előszót írta Zoltán András. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke. Nyíregyháza.

- Ladányi Krisztina 2004. Név- és falucsúfolók Kisgejőcön és Tiszaágteleken. *Acta Hungarica* 12: 44–46.
- Ladányi Krisztina 2007. Falucsúfolók az Ungvári és Munkácsi járásban. *Acta Hungarica* 16–17: 52–58.
- Ladányi Krisztina 2008. Falusorolók Kárpátalján. *Acta Hungarica* 18: 155–159.
- Lakatos Katalin 2007. Kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárási attitűdjéről. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai* 8. Szombathely. 156–163.
- Lakatos Katalin 2010. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje*. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. ELTE BTK. Budapest.
- Lizanec, Petro N. 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok /A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján/*. Uzshorod.
- Lizanec P. M. 1975. *Kérdőív a kárpátontúli magyar nyelvjárások életviteli szókincsének gyűjtéséhez*. Uzshorod.
- Lizanec P. M. 1976a. *Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához (Szókincs, I. rész)*. Uzshorod.
- Lizanec 1976b = Лизанец, П. Н. 1976. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lizanec 1976c = Лизанец, П. М. 1976. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. Ужгород.
- Lizanec P. M. 1985. *Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK*

Kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához (Szókincs, II. rész). Uzshorod.

- Lizanec Petro M. 1990. A kárpátaljai magyar nyelvjárások osztályozása (előzetes eredmények). In: Jakab László – Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor (szerk.): *Congressus septimus internationalis Fenno-ugristarum*. 3A. *Sessiones sectionum dissertationes. Linguistica*. Debrecen. 261–266.
- Miszjuk Mihajlo – Kutassy Ilona 2014. *A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírási egységei 1918/1919-ig és 1938–1944/1945 között*. A Kárpát-medence Levéltári Forrásai I. Fond- és Állagjegyzékek 2. Budapest.
- Mizser Lajos – Révay Valéria 2004. *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról*. Örökségünk Kiadó Bt. Nyíregyháza.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk.: Deme László – Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1968–1977.
- Mokány 1966 = Мокань, А. А. 1966. Венгерские заимствования в Марамошошском украинском диалекте Закарпатской области. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ленинград.
- Mokányné Nagy 1972 = Мокань, Каталин 1972. Лексические особенности венгерских языковых островков Закарпатской области (Восточная часть). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2002. Nyelvi változások az északkeleti régióban a trianoni határ két oldalán. In: Hoffmann

- István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 233–248.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
 - P. Lakatos Ilona (szerk.) 2012. *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
 - Révay Valéria (szerk.) 2003. *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról*. Örökségünk Kiadó Bt. Nyíregyháza.
 - Révay Valéria 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó. Veszprém.
 - Sándor Anna 2016. A nyelvjáráskutatás az anyanyelvoktatás szolgálatában. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. Készült a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszékén. Kiadja a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara és a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Szombathely–Nyitra. 63–78.
 - Sebestyén Árpád é. n. *A kárpátukrajnai magyarság nyelvhasználatának kérdései napjainkban: a magyar nyelv helyzete és fejlődésének főbb kérdései a területen*. Kézirat.
 - Soós Kálmán 1997. Magyar tudományos élet Kárpátalján. In: *Kárpátaljai Minerva*. I. kötet, 2. füzet. Budapest–Beregszász. 91–104.
 - Soós Kálmán 2005. Tudományos könyvkiadás Kárpátalján a rendszerváltástól napjainkig (1985–2005). In: Simon Attila (szerk.): *A határon túli magyar tudományos könyvkiadás*. Fórum

Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja–Dunaszerdahely.

- Szabados–Miholinec–Piszkács (szerk.) 2009. = Сабадош, І. В. – Миголинець, О. Ф. – Пискач, О. Д. 2009. Закарпатський діалект. Бібліографічний покажчик. Говерла. Ужгород.
- Szabó T. Attila 1941. A visszatért keleti részek népnyelve. *Magyar Nyelv* 37: 1–12.
- Tóth Péter 2016. Törös Béla, a beregszászi nyelvjárás kutatója. In: Gazdag Vilmos – Karmacs Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): Értékek és kihívások. A 2015. március 26–28. között Beregszászon a Nyelvi és kulturális sokszínűség Kelet-Közép-Európában: érték és kihívások című konferencián elhangzott előadások anyagai. I. kötet: Nyelvtudomány. Authdor-Shark. Ungvár. 239–243.
- Tóth Péter 2018a. Deákné Bartha Katalin szlavóniai nyelvjárás-gyűjtései. In: Vörös Ferenc – Lehocki Samardžić Anna (szerk.): *Név és társadalom a magyar nyelvterület peremén. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IX. – Ime i društvo na periferiji mađarskog područja. Od geografske lingvistike do geografske onomastike IX.* Savaria University Press–Glotta Nyelvi Intézet. Szombathely–Eszék. 122–129.
- Tóth Péter 2018b. Szólások, kitérő feleletek és falucsúfolók kárpátaljai nyelvjárásgyűjtéseimből. In: Láng Gusztáv – Pusztay János – Sipos Lajos – Vörös Ferenc (szerk.): *Élményközpont. Fűzfa Balázs 60 éves.* Savaria University Press. Szombathely. 323–333.
- Törös Béla 1910. *A beregszászi nyelvjárás.* Budapest.
- Treml [Tamás] Lajos 1939. Az aknaszlatinai bányászok szókincséből. *Magyar Nyelv* 35: 265–269.
- Vavra 1970 = Вавра К. И. 1970. Терминология родства венгерского и мансийского языков. Диссертация на

соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту.

- Végh József 1941. Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Adatok a népi udvarias beszédhez. *Magyar Népr nyelv* 3: 314–343.
- Zékány 1964 = Зикань, И. В. 1964. Влияние венгерского языка на диалект румынского языка в Закарпатье. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту.
- Zékány, I[mre]. 1977. A kárpátontúli magyar nyelvjárások frazeológiai egységeinek típusai. *Fenno-ugristica* 4: 85–94.

ABSTRACT

PÉTER TÓTH

Thoughts about the achievements and currents tasks of Hungarian dialectology in Zakarpattia

The author reviews the historic events that played an important part in the development of the Hungarian dialectology and scientific life in Zakarpattia after the First World War. The study briefly presents the achieved results and draws the attention to research areas and opportunities that have been hardly or not dealt with by researchers in the region.

Keywords: dialectology, history of science, dialects in Zakarpattia

CSALÁDNÉVFÖLDRAJZI ADALÉKOK A TÖRTÉNETI NYELVJÁRÁSKUTATÁSHOZ

VÖRÖS FERENC*

0. Régtől vallják a humán tudományok képviselői, hogy a jelenben zajló folyamatokat a múlt ismeretének hiányában meglehetősen nehéz avatott módon magyarázni. Tanulmányom megírásakor ehhez szerettem volna némi adalékkal szolgálni. Az értekezés megszületésének másik oka, hogy a dialektusokra a külső szemlélők hajlamosak olyasféle kövületekként gondolni, amelyek zárványszerű régiségek sokaságát mentik át a jelenbe, jóllehet a nyelvjárásoktól sem áll távol a nyelvi innováció.

Az alábbiakban a magyar nyelvtörténet egyik jellegzetes újításának nyelvöldrajzi vonatkozásait kívánom középpontba állítani, felhasználván a családnévöldrajz kínálta, mostanáig kiaknázatlan lehetőségeket.

1. A történeti nyelvjárás kutatásnak egyik nagy feladványa, milyen földrajzi elrendeződést mutathattak az ómagyar kori nyelvjárásaink. Hangtani, morfológiai, lexikológiai és sok más jelenséggel

* Tanszékvezető főiskolai tanár (ELTE BDPK, Szombathely)

kapcsolatban vagyunk kénytelenek annak megállapításával beérni, hogy azok a hajdani nyelvi valóság részét képezték. Ám arról, hogy a nyelvterület mely részéhez köthetők, közelebbit nem tudunk mondani. A jelenségek többségének keletkezési gócéról, terjedésük irányáról többnyire ugyancsak meglehetősen elnagyolt megállapításokat tudunk tenni.

A témát különösen aktuálissá teszi, hogy még a legújabb nyelvtörténeti tankönyvekben is (Gerstner szerk. 2013, Kiss–Pusztai szerk. 2018) visszhangtalanok maradtak a családnévöldrajzi kutatások által újonnan föltárt onomatodialektológiai megfigyelések.

Az alábbiakban arról kívánok szólni, hogy a közelmúltban milyen, a nyelv- és nyelvjárástörténet által is megfontolásra érdemes megállapításokkal gazdagította ismereteinket az általam folytatott történeti és jelenkori családnévöldrajzi kutatás. A terjedelmi korlátok miatt korántsem tudok teljességre törekedni. A választásom eredendően két családnév, a *Juhász~Ihász*, valamint a *Bodnár* nyelvöldrajzának tárgyalására esett, ám kellő tér hiányában csupán az elsőként említett lexikális típus két hangtani változatát veszem alaposabban szemügyre. A *Bodnár* esetében be kell érni annak kiemelésével, hogy vele kapcsolatban jelzem, milyen következtetésekre jutottam az 1720-as és a 2009-es adatbázis alapján elkészített térképek tanulmányozása során. Eszerint a családnévalkotás alapjául szolgáló közső – ellentétben a szakirodalom eddigi állításával – az ómagyar kor során valószínűleg nem a déli szláv nyelvekből, hanem az északi szláv dialektuskontinuumból kerülhetett át a nyelvünkbe. Jelesül a nyelvterület északkeleti régiójában (a részletgazdagabb kartogramokat lásd Vörös 2014: 250–251, 2017: 393–395).

Szükségesnek látom e helyütt megemlíteni, hogy írásaimban nem először foglalkozom a fentebb említett két szótári típus hang-

tani változataival (a korábbi írásokat lásd Vörös 2010, 2011, 2012). Újbóli tárgyalásukat több dolog miatt is indokoltnak látom. Ezek közül az egyik, hogy többnyire olyan tanulmányokban érintettem a nyelvföldrajzukat, amelyek kevésbé jutottak el a szakma szélesebb rétegeihez. A másik, hogy időközben sikerült az ábrázolástechnikát is csiszolni. Így nemcsak a kartografikus felületek vizualitása vált látványosabbá, hanem a korábbiaknál részletgazdagabb térképekről leolvasható információk is alaposabb elemzést tesznek lehetővé.

Dolgozatomnak az említetteken túl célja az is, hogy a nyelvjárások kutatásában egyre jelentősebb szerepet játszó adatbázis-építésben, informatikában/geoinformatikában rejlő lehetőségeket felvilántsam. Az alább tárgyalandó téma egyúttal a nyelvjárás-stratégia céljainak megfogalmazásához kíván adalék lenni, hiszen a nyelv területi változatai nemcsak napjainkban, hanem a régebbi korokban is szakadatlan mozgásban, változásban voltak.

Elöljáróban indokoltnak tartom, hogy vázlatosan szóljak a Magyar családnévátlasz projektről.

2. A Magyar családnévátlasszal kapcsolatos kutatások két, egymással szorosan összefüggő szálon futnak.

2.1. A történeti réteg korpusza az 1720-s országos összeírás tékáin alapul. A 18. század eleji Magyar Királyság közel 180 ezer adóköteles személy család- és keresztnévét tartalmazza.¹ Dacára annak,

¹ Az 1720-as országos összeírás alapján nem láthatunk rá Erdélyre, hiszen a tanulmányhoz felhasznált korpusz a 18. század eleji Magyar Királyság területéről származik. Esetünkben keleti irányban a korabeli Partium a határvo-
nal. A tanulmány terjedelme nem tette lehetővé, hogy részletesen taglaljam, mi jellemzi földrajzi és társadalmi tekintetben a névanyagot. Ezekről a kér-

hogy a korpusz a becslések alapján a mintegy hárommilliós magyarországi népesség személyneveinek csupán töredékére enged rálátni (vö. Acsády 1896, Dávid 1957), területiség tekintetben kis megszorításokkal reprezentatívnak tekinthetjük az adatbázist. Mivel a tékákban településenként vették föl az adatokat, ezért azok minden esetben lokalizálhatók. Ez teszi lehetővé, hogy a korpuszt névföldrajzilag is vizsgálhassuk.

A történeti korpusz keresztnevei latinul/latinosan lettek papírra vetve, a családnevek viszont abban a formában maradtak az utókorra, ahogy azokat a conscriptorok az „adatközlők” bemondata alapján hallhatták. Ez utóbbiak tehát többé-kevésbé az élőnyelvi gyűjtésekhez hasonlítanak.

A korpusznak ez a rétege ortográfiailag is rendkívül sokszínű, hiszen a 18. század elején még nem létezett standard helyesírás. Minden összeíró az iskolázottságának megfelelő gyakorlatot követett. Ebből következőleg a korban karakteresen egymás mellett élő protestáns és katolikus szokásjog szerinti tendenciák rajzolódnak ki a tékák által utókorra hagyott családnevek hangjelölésében. Mindezt adott helyzetben egy-egy kézhez köthető következtetlenségek sokasága teszi még változatosabbá.

2.2. A jelenkori réteg adatbázisa a történetinél lényegesen nagyobb adathalmazt tartalmaz: több mint tízmillió, minden esetben helyhez köthető családnév nyelvföldrajzi vizsgálatát teszi lehetővé. A neveket a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala bocsátotta rendelkezésemre. A 2009. január 1-jei esz-

désekről korábbi monografikus munkáimból és atlaszaim bevezető tanulmányaiból tájékozódhat az olvasó.

mei állapotot tükrözik. Az így birtokba vett adathalmazt a keresést megkönnyítendő – a történeti réteghez hasonlóan – strukturáltam, előkódoltam. Ezzel párhuzamosan keresőprogramot készítettem, algoritmusokat írtam, kidolgoztam az adattáblák összeállításához szükséges matematizálás módszerét, hogy a térinformatikai szoftver segítségével minél egyszerűbbé váljék az adatbázisból kinyert adatok kartografálása.

A történeti és jelenkori korpusz alaposabb tanulmányozása közben résztanulmányok sokaságát, valamint több monografikus munkát (Vörös 2010, 2011, 2013, 2015) és két családnévatlaszt sikerült megjelentetni (Vörös 2014, 2017).

3. A térinformatikai alkalmazások által megtámogatott, közel egy évtizede folyó családnévöldrajzi kutatások sokféle tanulsággal szolgáltak. A nóvumok egyike, hogy a névföldrajzi jelenségek térbeli elrendeződésének nem elhanyagolható része időbeliség tekintetében nagyfokú állandóságot mutat. Valószínűleg egy korábbi közhi-edelmet is fölül kell bírálni. Ez utóbbi szerint a 19–20. századi nagy népességmozgások alapjaiban írták fölül a családnevek korábbi évtizedek, évszázadok során viszonylag stabilnak mondható térbeli elrendeződését. Hajdú Mihály az általa tervbe vett családnévkataszter adatbázisának előkészítő munkájáról így fogalmazott: „Először is a Központi Statisztikai Hivatalhoz fordultam, s az 1949. évi népszámlálás személyi lapjait kértem földolgozás céljából. Akkor ugyanis még nem indult meg az a városba áramlási mozgalom, ami teljes mértékben megzavarta mind a vidéki települések, mind a városok családnévstruktúráját (kiemelés tőlem: V. F.), s az 1949. évi adatokat egybevetve későbbi felmérésekkel esetleg meg lehetett volna állapítani, hogy melyik mesterségesen földuzzasztott lakosságú ipari

nagyvárosba honnan települtek nagy számmal az emberek” (Hajdú 2008: 167).

E helyütt egy másik megfigyelésről is említést kell tennünk: eszerint a visszakövetkeztetés módszere által sok esetben a családnevek közszoói alapjának nyelvföldrajzi elrendeződését is rekonstruálni tudjuk; meghatározhatjuk az e közszavakban hajdan lezajlott hangváltozások gócat; ha pedig nyelvünkben kölcsönszó vált családnevvé, akkor az átadás-átvétel helyére, a terjedési irányára is következtetni tudunk. Gyakorta olyankor is, amikor a közszavakhoz köthető jelenségek a családnevek kialakulásának időszakát megelőző nyelvtörténeti korokhoz köthetők.

4. A Magyar családnévatalasz előmunkálatai során a korpusz előkódolásába még bele sem kezdtem, amikor az adatbázisból kíváncsiságból a *Juhász* és az *Ihász* helyhez köthető adatait visszakerestem. Talán azért esett a választás elsőként erre a két névre, mert élesen emlékeztem még azokra a nyelvtörténeti órákra, ahol a jelenség szóba került. A Bárczi–Benkő–Berrár-féle nyelvtörténeti tankönyv sorai is mélyen rögzültek bennem (lásd Bárczi–Benkő–Berrár 1980: 130), hiszen az ezekhez fűzött tanári magyarázat is hangsúlyozta, hogy nincs pontos képünk arról, hogy a nyelvterületnek mely részén zajlott le szókezdő helyzetben az ómagyar korban az amúgy szórványosnak mondható a *jo-* > *ju-* > **ji* > *i-* hangváltozás.

4.1. A 18., valamint a 21. század eleji családneves adatbázisom alapján magáról a *jo-* > *ju-* > **ji* > *i-* hangváltozás folyamatáról lényegileg semmit sem tudunk mondani, jóllehet a térbeliség mellett ennek mikéntje is érdekes lehetne számunkra (a kartogramokat lásd alább a Térképmelléletek között). Azt azonban már előljáróban le-

szögezhetjük, hogy regionális jelenséggel van dolgunk: földrajzilag meglehetősen szűk hatókörben érvényesül: lényegileg a Dunántúlra korlátozódik. Ilyen értelemben a családnevek térbeli elrendeződése alapján jórészt ugyanarra a következtetésre juthatunk, mint amit Hegedűs Attila a Györffy-től (1963–1998) és Csánkitól (1890–1913) vett településnevek alapján a szókezdő helyzetű *jo-/ju-* ~ *i-* váltakozásról a szóban forgó tanulmánya mellékleteként közölt térképekből kiolvas (Hegedűs 2010: 13–15). Igaz, Hegedűs nem annyira a jelenség térbeliségének sajátosságaira, mint a hangváltozás lefolyásának mikéntjére összpontosított.

Tekintettel a térképekhez kigyűjtött ómagyar kori toponimák kis számára Hegedűs a következtetéseit is meglehetősen óvatosan fogalmazza meg. Azt gyanítja, hogy az amúgy gyenge erejű *jo-/ju-* > *i-* irányú hangváltozás bekövetkezése a 13–15. század közötti időszakra tehető.

4.2. A nagyobb elemszámú családneves korpuszok behatóbb vizsgálata alapján azt várhatjuk, hogy a *jo-/ju-* > *i-* kialakulásának térbeliségére, gócéra/gócaira, valamint a jelenség terjedésének irányára is következtetni tudunk. Különösen igaz lehet ez, ha két vagy több, egymástól távolabbi időszak alapján készítünk jelenségtérképeket, és azok mintázata nagyfokú hasonlatosságot mutat. A megállapításaink érvényességét tovább erősítheti, ha bizonyos, a jelenség tanulmányozását lehetővé tevő toponimák földrajzi elrendeződése is alátámasztja a családnevek körében megfigyelteket.

4.2.1. Mindazonáltal több zavaró tényezővel számolhatunk. Ezek egyikeként említhetjük a 19–20. századi névváltoztatásokat. A névváltoztatások értelemszerűen nem tudják teljes egészében megvál-

toztatni a természetes névállományban korábban kialakult jelenségeinek – lexikális, morfológiai stb. – arányait és nyelvföldrajzi elrendeződését. Ráadásul azzal is számolnunk kell, hogy a hatósági engedéllyel újonnan felvett családnevek esetében alapvetően igaznak tekinthető: azokhoz többnyire a természetes névállomány szolgál mintával. Ugyanis a névváltoztatók döntő többségét a környezethez való igazodás motiválja.

4.2.1.1. Szentiványi Zoltán nevéhez kötődik a 19. században hatósági engedéllyel megváltoztatott családnevek listájának közzététele (Szentiványi 1895). A kézikönyv tanúsága szerint a korban egyszer sem kérvényezték a névváltoztatók az *Ihász* családnév fölvételét. Igaz, a *Juhász*-t is csupán tizenháromszor engedélyezték a korabeli hivatalok: az összes eset felét fővárosi lakosoknak (illetőleg egy, a későbbiek során ahhoz csatolt településről, Rákospalotáról érkezett be ilyen tartalmú kérvény). Amennyiben a fennmaradó hat folyamodvány földrajzi eloszlását megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azok a nyelvtérületnek olyan régióiból érkeztek, ahol a *juhász* foglalkozásnév *i*-s változata akkortájt már valószínűsíthetően nem volt használatos. Ezeket Érsekújvárról, Miskolcra, Nagykátáról, Szegedről és Sztáráról² (Kelet-Szlovákiában ma: szlk. Staré) kezdeményezték. Szentiványi – sajnálatos módon – a Berlinből érkező kérvény esetében nem közli az eredeti, magyarországi lakhely nevét.

2 Szentiványi kézikönyvéből nem derül ki pontosan, hogy a kérvény a nyelvtérület melyik részéről érkezett a hatóságokhoz. Közelebbi fogódzók híján azt sem zárhatjuk ki, hogy a manapság Horvátország területén található (Dráva) Sztáráról (hr. Starin) lett fölterjesztve.

4.2.1.2. A másik zavaró tényező – egyebeken túl –, hogy a 18. század előtti családneves forrásaink egyike sem fedí le a teljes magyar nyelvterületet. Éppen ezért meglehetősen esetleges, hogy korábról mely korból, illetőleg a nyelvterület mely régiójából állnak rendelkezésünkre személy-, azon belül családnevek a nyelvöldrajzi vizsgálatokhoz. Lényegileg az utóbb említett esetlegességgel jellemezhetjük a Régi magyar családnevek szótárának szócikkeiben fellelhető névadatokat (Kázmér 1993). Magának a kézikönyvnek a nyelvöldrajzi hasznosíthatósága nem csak azért problémás, mert az amúgy imponálóan nagy korpusz egyenetlenül fedí le a Kárpát-medencét azon belül is a magyar nyelvterületet. Nyelvöldrajzi értelemben a szótárt azért sem tekinthetjük minden tekintetben megbízhatónak, mert benne bizonyos régiók indokolatlanul alulreprezentáltak. A kézikönyv relatíve nagy családnévanyaga ellenére is meglehetősen adathiányos. Tovább nehezíti a Kázmér-féle szótárra hagyatkozó névföldrajzi kutatásokat, hogy benne bizonyos források fölültreprezentáltak, sőt némely, belőlük származó adatokkal duplumokként számolhatunk.³ Korábban magam is éppen e megfontolásból kerültem, hogy a Régi magyar családnevek szótárának szócikkeit névföldrajzi vizsgálatok tárgyává tegyem.

4.3. A *Juhász* szócikkének tanulmányozása azonban – korábbi fenntartásaim ellenére – újfent azt sugallta, hogy érdemes lenne alaposabban utánanézni a Kázmér kézikönyvében közölt változatok

3 Itt említhetjük pl. Szabó T. Attila szótörténeti tárából, valamint másik tíz nyelvtudományi témájú írásából vett erdélyi adatok alkalmankénti megkészszerzését, illetőleg a Székely oklevéltár régi kiadásának (I–VII. 1872–1898., [8] 1934) és az Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV. kötetei (1975–1984) átfedéseit.

arányainak, felbukkanási helyének: különös tekintettel a legkorábbi időszletekben. Már e helyütt jelzem, hogy Kázmér válogatását kellő óvatossággal kell kezelnünk, hiszen pl. Gyula város oklevéltárának publikált anyaga az 1313–1800 közötti időszakban több *Iház* családnévű személyt tartalmaz⁴ (Veress 1938), mint amennyit Kázmér felvesz a szótárába. Amennyiben a Kázmér által kialakított arányokat összevetjük a forrásokban ténylegesen meglévőekkel, úgy szintén figyelemreméltó következtetésre juthatunk. Érthető lenne, ha pl. a történeti szótár a két 18. század eleji országos összeírás közül csak a második, Vas vármegye tékáját is tartalmazó korpuszból venne ki adatokat, hiszen elég nagy átfedés mutatkozik a két conscriptio névanyagában. Az azonban magyarázatra szorulna, miért közöl csupán egy adatot a Régi magyar családnévek szótára az 1715-ös országos összeírásból (*Juhasz*), és az sem világos, miért éppen a Tolna megyei adattal tesz kivételt. Megjegyzem, Kázmér az 1720-as összeírásból huszonnyolc nevet válogat be a *Juhász* **címszó**

4 Magam a forrásban kilenc, településhez köthető *I*-s alakot találtam: *Nicolaus Ihaz* [Gheorken (ma: Györköny, Tolna megyében) – 1553]; *Jacobus Ihaaz* [Lwkwhaza (Löksháza) – 1553]; *Nicolaus Ihaaz* [Gheorken (ma: Györköny, Tolna megyében) – 1553]; *Gerardus Ihaz* [Gheorken (ma: Györköny, Tolna megyében) – 1553]; *Nicolaus Ihaaz* Gywla – 1553]; *Jacobus Ihaaz* [Lwkwhaza (Löksháza) – 1553]; *Ihaz István* [Kegyos (ma: Újkígyós v. Szabadkígyós) – 1559]; *Thomas Ihaz* [Daleghaz (Dálegyház – Makótól keletre, a királyhegyesi pusztá és Makó közt feküdt) – 1559]; *Petrus Ihaz* [Zombol (ma: Zsombolya, rom. Jimbolia) – 1560]. Nem tudni, hogy a györkönyi (*Nicolaus Ihaz* és *Nicolaus Ihaaz*) és a löksházai (*Jacobus Ihaaz* és *Jacobus Ihaaz*) adatok azonos vagy különböző személyt takarnak-e, avagy csupán névazonossággal van-e dolgunk. Az említetteken kívül mindössze egy 1797. január 18-i, Gyulán kelt, ref. lelkész által papírra vetett kérelem aláírójának nevében találkoztam a *Juhász* családnévvel (*Juhász István*).

alá.⁵ A változatok megoszlása a következő: 25 *Ju*-s adatra 3 *I*-s esik. Az *I*-sek a győri, a soproni és a vas megyei tékából kerültek bele a szóban forgó szócikkbe.

5. Mielőtt a Régi magyar családnevek szótára *I*-s adatainak lokalizálását tüzetesebben megvizsgálnánk, idézzük fel vázlatosan, mit mond a szókezdő helyzetű *ju-* ~ *i-* **közzsavak váltakozásának helyhez köthetőségéről az Új magyar tájszótár** (ÚMTSz.).

A *juhász~ihász* esetében a *ju*-s adatok a magyar nyelvterületen lényegileg mindenütt, az *i*-sek azonban jellemzően a Győr-Sopron (Nagylózs), Vas (Csepreg, Kemenesmihályfa, Szergény, Vép, Bük, Csipkerek, Tompaládony), Zala (Valkonya, Hévíz, Rezi, Babosdöbréte, Hahót, Zalalövő), Veszprém (Sümeg) és Somogy megyében (Somogysámson), továbbá települések közelebbi megnevezése nélkül a dél-dunántúli Göcsejben és Hetésben.

A *juhar(fa)~ihar(fa)* kettősségéből a *j*-s a nyelvterület minden pontján használatos. Az *i*-sekkel alapvetően észak-, valamint nyugat-magyarországi településeken találkozhatunk (az ÚMTSz. *ihart* adatol Balatonmelléken és az Érsekújvártól északkeletre található Zsitvabesenyőn, szlk. Bešeňov; az *iharfát* Balaton-felvidékhez, a Zala megyei Bucsuszentlászlóhoz, a Somogy megyei Kálmáncsá-

5 Az 1720-as országos összeírásban a *Ju*-s és *I*-s adatok aránya szignifikánsan eltér a Kázmér által közöltékétől. Míg a 18. század eleji conscriptio lexikális típusának *I*-s nevei 4,74%-ot tesznek ki, addig ez utóbbiak a kézikönyvben 10,71%-os arányban vannak jelen a *Juhász* szócikkén belül. Igaz, a családnévszótár címszava alatt található adatok kis száma nagyban megnehezíti az összevetést. Gyanítható, hogy a Régi magyar családnevek szótárának szerkesztőjét leginkább a területi szempontok vezérelhették a szócikkek belső arányainak kialakításakor.

hoz, a Veszprém megyei Szentgálhoz, a Komárom-Esztergom megyei Tatához, a Heves megyei Verpeléthez, a szlovákiai Izsaphoz⁶ és Berencshez⁷ köti; az *iharfáb*ból szócikkében Balaton-mellék, a Veszprém megyei Tapolca, a Somogy megyei Iharosberény, a Baranya megyei Cserkút és Nagyváty, a Heves megyei Egercsehi, a nyugat-szlovákiai Bajka (szlk. Bajka)⁸ és a kelet-szlovákiai Deregnyő (szlk. Draňov)⁹, valamint a romániai Keted¹⁰ és Magyarlapád¹¹ nevével találkozhatunk).

Az *i(n)szalag~juszalag* is a fentiekhez hasonlatos képet mutat. Közülük az *i*-s változat csak akkor kap helyet az ÚMTSz.-ben, ha az némileg eltér az *iszalagtól*: *inszalagot* jegyezték föl a gyűjtők a szlovákiai Nemespannon (Nyitráról délre; szlk. Paňa) és a Tolna megyei Jágónakon, *iszalgot* a Tolna megyei Jágónakon, *iszlogot* Nagykanizsán, *iszolagot* a Vas megyei Gencsapátiban, *viszalagot* Kőszeg-Hegyalján és a Nyitra tőszomszédságában található Nyitra-gerencsérén (szlk. Nitrianske Hrnčiarovce). A *juhos~ihos* nyelvföldrajzi megoszlásáról az Új magyar tájszótárban sajnálatos módon nem találunk fogódzókat.

6 Izsap (szlk. Ižop) 1976-tól a délnyugat-szlovákiai Nagymegyer (szlk. Veľký Meder) városrésze.

7 Berencs (szlk. Branč) Nyitrától délre található település.

8 Bajka a hajdani Bars vármegyében található. Manapság közigazgatásilag a Nyitrai kerület Lévai járáshoz tartozik.

9 Deregnyő község Nagymihálytól (szlovákul Michalovce) délre található.

10 Keted mai magyar nevén Kitid (rom. Chitid) Hunyad vármegye Hátszegi járásában található.

11 Magyarlapád (rom. Lopadea Nouă) a hajdani Alsó-Fehér megye Nagyenye-di járásában keresendő.

6. A szakirodalom egybehangzó állítása szerint a *jo-/ju-* > *i-* irányú hangváltozás következtében létrejött *juhász~ihász* **közsók kettőssége az ómagyar kori újítások egyike** (Bárczi–Benklő–Berrár 1980: 130; E. Abaffy 2003: 305, 335–336; Zsilinszky 2003: 375; Gerstner 2013: 37). Amennyiben elfogadjuk a változási sornak azt a kronológiáját, amelyet Hegedűs Attila fentebb hivatkozott tanulmányában felállított, úgy a foglalkozásnév *i*-s változatának elterjedése többé-kevésbé egybeesik a családnevek kialakulásának időszakával.

A továbbiakban a Régi magyar családnevek szótárának *Juhász* szócikkből az *I*-s adatok kronológiáját és térbeliségét állítom középpontba.

6.1. Alapvetésként kezelem azt az elvet, amit a következőképpen szoktam megfogalmazni: a helynév nem mozdul, nem „vándorol” messze földre az azt elhagyó népességgel. Legföljebb csak mintául szolgál az onnan elvándorlók új lakhelyének megnevezéséhez.¹² A személy azonban hajdan is magával vihette a nevét, jóllehet a gyakorlatban az új környezet általában új névvel láthatta el a betelepülőket. Az ilyesféle, spontánnak nevezett névváltozásokat a kutatónak utólag nem könnyű nyomon követni. Felderítésükhöz aprólékos helytörténeti és genealógiai vizsgálatok szükségesek. A történeti

12 Lásd pl. ang. York → New York; Budapest → egykor volt észak-georgiabeli Budapest városa (Haralson megyében, Tallapoosa városa mellett); Tokaj → egykor volt észak-georgiabeli, szlovákok lakta Tokaj falu (Haralson megyében, Tallapoosa városa mellett); Nyitra → egykor volt észak-georgiabeli, szlovákok lakta Nyitra kolónia (Haralson megyében, Tallapoosa városa mellett); Minnesota államban → Balaton városa; Texas és Illinois államban → egy-egy Buda nevű település; Észak-Dakotában → Tolna település; Kanadában → Kaposvár (sic!) falu; stb.

családnévszótárunk – természeténél fogva – semmiféle fogódzót nem kínál annak megállapítására, hogy a benne közölt családnevek a forrásban megjelölt helyen keletkeztek-e, vagy máshonnan hozott névvel van-e dolgunk, ha a névgazda élettörténetében korábban lakhelyváltogatás történt. Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert az alábbiakban – ellentétben korábbi tudásunkkal – olyan térségekben is fogunk találkozni a *Juhász* lexikális típusának *I*-s adataival, ahol erről a szakirodalom nem tett említést.

6.2. Mostanáig az én figyelmemet is elkerülte, hogy a Régi magyar családnevek szótárának legkorábbi rétegben a nyelvterület keleti feléhez köthető forrásokban is találkozni *I*-s adatokkal (Kázmér 1993).

6.2.1. Bizonyára az sem a véletlen műve, hogy Kázmér Miklós történeti családnév-szótárában mindjárt az első adat *I*-s változatként maradt ránk (Kázmér 1993). A kézikönyv arra vonatkozóan elsőre meglehetősen szűkszavú információt tartalmaz, hogy földrajzilag hova helyezendő az 1400-as keltezésű *Petrum Ihász /ihász/ dictum 'Ihásznak mondott Péter'* adata. Némi bűvárkodás után a Zichy-okmánytár erre is feleletet ad, hiszen az 1400. december 18-án kelt latin nyelvű oklevél a battányi, malafalvi¹³ és jánosi jobbágyok névállományát tartalmazza. A forrás az *Ihász* malafalvi adatát tehát a Dél-Dunántúl területéről hagyta rá az utókorra. A következő, 1462-es név esetében a Kázmér által hivatkozott Magyar oklevél-szótár ugyancsak dunántúli forrást említ, és pedig a

13 Malafalva Baranya vármegye Hegyháti járásának egyik községe. Manapság Mánfa néven találjuk a térképeken.

Veszprémi káptalan levéltárát. Annál meglepőbb az eddigi ismereteink alapján az 1466. december 30-i keltezésű oklevélből vett *Ihaz* felbukkanásának helye. *Ihaz* Orbán-t közelebből megnevezett településhez, de tudhatóan valamelyik Sajószentpéter tőszomszédságában lévő lokuszhoz köti a szóban forgó feljegyzés (lásd Sugár 1980: 82). Az 1468-as Matheus *Ihaz*-t Szamotától veszi át Kázmér. Némi bűvárkodás után az is kiderült, hogy a név a nagykállói Kállay család levéltárában lelhető meg (Szamota–Zolnai 1902–1906: 434; NKálló¹⁻²). A nagykállói Kállay család birtokai Heves, Nógrád és Pozsony megyében keresendők. Az 1483-as Johanne *Ihaz*-t Kázmér ugyancsak az oklevélszótárból vette át. Az oklevélszótár anélkül utal az Országos Levéltár D 18794-es fondjára, hogy a feljegyzés helyéről bármit mondana. A Stephano *Jhaz* ugyanebből az évből, de a Zala megyei Örményesből¹⁴ került be a történeti szótár szócikkébe (forrás: Nagy I.–Véghely D.–Nagy Gy. 1886–1890/2: 638). Ugyanebből az évből származik a Stefano *Ihaz*, amelyet Békés város levéltárának egyik okmánya őrzött meg. A Benedicto *Jhaz* és a Barnabas *Ihaz* adata 1499-es keltű. Az első az északkelet-magyarországi leleszi konvent levéltárából származik, a másodikat Szamota anélkül közli Múz. utalással, hogy további információt adna arról, melyik családi levéltárból vette a nevet (Szamota–Zolnai 1902–1906: 434).

A fentebbiekből kitűnik, hogy a *Juhász* szócikkének *I*-s változatai már a 15. században is a magyar nyelvterület egymástól meglehetősen távoli pontjain bukkantak fel: nemcsak Dunántú-

14 Örményes-t egyes források Örvényes-ként is emlegetik. Manapság a Zala-csány külterületén található, a Zalacsány és Kehidakustány között félúton lévő Örvényeshegy településrészrel mint hegyközséggel azonosíthatjuk.

lon, hanem a Duna folyásától keletre is találkozhattunk ilyen adatokkal.¹⁵

6.2.2. A 16. században a *Juhász* szócikkének legtöbb *I*-s változatát a Duna folyásától keletre eső területekről származó forrásokból emeli be Kázmér: általuk Nagykovács vidéke, Bács, Bodrog és Heves megye, Szeged, valamint Gyula környéke kerül a látóterünkbe (a Kázmér adatainak lokalizáláshoz általam felhasznált források: Nagy 1871–1931, Nagy Imre–Véghely–Nagy 1886–1890, Veress 1938, NKálló¹⁻² 1943, Szabó 1954, Maksay 1959, Varga 1959, N. Kiss 1960, Bálint 1963, Schram 1970–1982, Sugár 1980, Molnár 1983). Két kivételt találunk ez alól: Az egyik az 1516-os Matheo *Jhaz* – a pannonthalmi apátság környékbeli birtokairól. A másik az 1558-as Sebastianus *Ihaz* – a Nádasdy család valamelyik, általam közelebből meg nem határozott, vélhetőleg dunántúli birtokáról.¹⁶

6.2.3. A 17. század első adata – 1617: Martinus *Ihaz* – a dunántúli Zentistuan-ról¹⁷ került be az adatok közé egy 1617. október 19-i feljegyzés alapján (lásd Maksay 1959: 172). Az 1623-as Blasio *Ihaz* a pannonthalmi apátság környékbeli birtokairól származik (Erdé-

15 A Kázmér-féle kézikönyv 15., 16., 17., valamint 18. század eleji *I*-s adatai alapján készült kartogramokat térképmellékletekként közlöm (lásd 1–4. számú ábra).

16 A Nádasdy család főnemesei ágának birtokai zömmel a Dunántúlon feküdtek. Közülük Sárvár és Kanizsa volt a legjelentősebb. Rajtuk kívül Arad megyében is voltak birtokaik. A kanizsai birtokok Nádasdy Tamásnak (1498–1562) Kanizsai Orsolyával (1521–1571) kötött házassága révén kerültek a nádor családjának kezére.

17 Zentistuan /szentistván/ ma: Királyszentistván néven önálló község Veszprém megyében a Balatonalmádi járásban.

lyi–Sörös 1916/9: 484). Az 1628-as Petrum *Ihász* a pápai járáshoz tartozó Homokbödögéről egy 1628. július 1-jén kelt okiratból lett kiemelve (Varga 1959: 563). A század utolsó *I*-s adata 1629-es datálású boszorkányperből került elő (*Ihaz* giörgh), és a pápai járásbeli Kup községhez köthető (Schram 1970–1982/3: 289). Megjegyzendő, hogy a Régi magyar családnevek szótárának szócikke alapján ekkortól már a *J*-s nevek kerülnek látványosan számszerű többségbe.

6.2.4. A 18. század elején Kázmér kézikönyvében is kizárólag a Dunántúl megyéiben találkozhatunk *I*-s adatokkal (a tanulmány Térképmellékleteinek kartogramjai az 1720-as országos összeírás minden névadatát figyelembe véve készültek).

7. Amennyiben a családnevekben testet öltő *jo-/ju-* (*ji-*) > *i-* hangváltozást folyamatként kívánjuk szemlélni, rögvést azzal szembesülünk, hogy azt Kázmér kézikönyvének adataira hagyatkozva jobb híján időbelileg apró, kisebb-nagyobb hézagokkal szabdaltszerű mozaikokká kellene rekonstruálnunk. Földrajzi értelemben – egészen a 18. század eleji két országos összeírásig – még ennél is jóval nagyobb hiátusokkal szembesülünk.

Jóllehet a *ju*-s és *i*-s közsői változatok hosszú ideig egymás mellett élhettek, ennek a jelenségnek a markánsabb nyelvföldrajzi megoszlását – mint sok minden mást – leginkább dialektális jelenségeként szokás értelmezni, holott az *i*-s változat közsői alapjának kialakulása és elterjedése nem csupán nyelvjárási, hanem bizonyos tekintetben lélektani tényezőkkel is magyarázható. Erre az összefüggésre már Karácsony Sándor is felfigyelt (vö. Karácsony 1960, 1967), aki a nyelvtani jellemzőkre irányuló kutatások mellett a névadás társaslélektani vizsgálatainak szükségességét hangsúlyozta. Ma ezt

modern szakszóval pszichológiai vagy névlélektani megközelítésnek mondanánk. A személynevek esetében egyébként Juhász Dezső is kiemeli, hogy azok eltéréseit többnyire nem a természeti, sokkal inkább a társadalmi tényezők befolyásolják (Juhász 2001: 122).

Kérdésként vetődik fel, mit olvashatunk ki a jelenség elterjedéséről, illetőleg visszaszorulásáról az olyasféle adatsorokból, amelyek századonkénti bontásban mutatják be a *J*-s és az *I*-s változatok megoszlását. A Régi magyar családnevek szótárában a *Juhász* szócikke összesen százöt névadatot tartalmaz. Közülük hetvenhárom *J*-s, harminckettő pedig *I*-s.¹⁸ Időbeli eloszlásukat az 1. számú táblázatban tanulmányozhatjuk.

	<i>J</i> -s		<i>I</i> -s	
15. század	7 adat	46,67%	8 adat	53,33%
16. század	20 adat	55,56%	16 adat	44,44%
17. század	46 adat	85,19%	8 adat	14,81%
18. század	29 adat	87,88%	4 adat	12,12%

1. táblázat: A *J*-s és *I*-s adatok időbeli megoszlása a történeti családnévszótárban (Kázmér 1993)

18 A *J*-s adatokon belül tíz *Jo*-s változattal is találkozhatunk. Ezek a következők: 1476: Jacobo *Johaz*, 1521: Ambrosius *Johaz*, 1522: Georgius *Yohaz*, 1522: Johannes *Johaz*, 1522: Michael *Johaz*, 1528: Casparo *Juhaaz*, 1570: *Johaz* palne, 1602: [*Joház* Balás], 1602: [*Jóház* Máté], 1602: [*Joház* Mihály]. Amint a felsebrolásból kitűnik, a 17. század eleje után ez utóbbiak eltűntek a Régi magyar családnevek szótárának forrásaiból. Adalékként említem a jelenség nyelvi életrajzához, hogy az 1720-as országos összeírás korpusza sem tartalmazza a *Juhász* lexikális típusának *Jo*-s változatait.

Az egymás mellé helyezett adatsorok összevetéséből mindeneke előtt az tűnik ki, hogy az *I*-s nevek részesedése a 16. században az előző századhoz képest némileg csökkent. A szóban forgó változat látványos visszaszorulása a 17. században következik be. Ezzel el-
lentétes irányú változást mutat a *J*-s adatok korpuszon belüli részesedése: a 16. században mintegy tíz százalékos növekedést tapasztalunk. A 17. században jelentősebb növekményt könyvelhetünk el a javukra. A 18. század elején az előző időszakhoz képest mintegy három százalékkal szaporodik a részesedésük.

8. A fentebb elmondottak összegzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy elvileg a korabeli magyar nyelvterület egészén – vagy legalábbis nagy részén – megvoltak a hangrendszerbeli feltételei az *ihász* > *Ihász* kialakulásának, hiszen az *i* hangunk képzésmódját tekintve manapság is meglehetősen széles sávban szóródik. Az *i*-nek ugyanis hajdan valószínűleg ugyancsak legalább négy fő típusa realizálódhatott a *j* approximáns és a *ɣ* palatális spiráns képzési területe között: a) az *i*; b) hátrább képzett *i*; c) előrébb képzett veláris *j*; d) a veláris *j̥* (vö.: Hegedűs 2010: 8–9). Ennek folyamánaként olyasféle kettősségre kell gondolnunk, amely a családnevek kialakulásának időszakától több évszázadon keresztül mind a közszavak, mind a belőlük képzett családnevek körében párhuzamosan egymás mellett éltethette a */j/-s* és */i/-s* változatokat.

A szó-, illetőleg a névhasadás bekövetkezte előtt a magyar ajkú beszélőközösség tagjai a */j/-s* és */i/-s* ejtés- és írásképváltozatok halatán ugyanarra a foglalkozásra gondolhattak a nyelvterület egymástól távoli pontjain.

Noha Kázmér szótárának adatait sem az időbeliség, sem pedig a térbeli eloszlásuk szempontjából nem tekinthetjük reprezenta-

tívnak, a változatok koronkénti arányai mégis azt sugallják, hogy a családnevek kialakulásának időszakában meglehetősen kiegyenlített lehetett a *j*-s és *i*-s realizációk aránya. A 16. századtól némileg a *j*-s változatok kerülnek túlsúlyba, a 17. századtól pedig fokozatosan háttérbe szorítják az *i*-seket.

Nyelvföldrajzi értelemben tanulságosnak tűnik, hogy míg a 15. században a magyar nyelvterület jelentős részén találkozhatunk *I*-s adatokkal – igaz, kellően szórtan –, addig ez utóbbi innováció a 18. század elejére csupán a Dunántúlon tudott életképes maradni.

Megfelelő források híján nem tudjuk, hogy a 18. század előtt a Duna folyásától keletre eső nyelvterületen is voltak-e kisebb-nagyobb gócai az *I*-s változatoknak. Mindazonáltal az 1720-as országos összeírás alapján készített térképlapok azt mutatják, hogy az ómagyar korig visszavezethető hangtani jelenség a családnevek által csak a Dunántúlon hagyott maga után nyomokat a 18. század eleji családnévállományban (a térképlapokat lásd a mellékletekben: 5–8. ábra).

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 301–351.
- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Bálint Sándor 1963. *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetőinek nevei*. (MNyTK 105. szám) Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1980. *A magyar nyelv története*. 3. kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–V. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest. 145–199.
- Erdélyi László – Sörös Pongrácz (szerk.) 1916. *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. I–V., VII–XII. Budapest, 1902–1912. VI/1–2. Stephaneum, Szent-István-Társulat Nyomdája. Budapest.
- Gerstner Károly (szerk.) 2013. *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. Egyetemi jegyzet magyar szakos BA-hallgatók részére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba.
- Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Hajdú Mihály 2008. Beszámoló a készülő „Mai családneveink lexikona” munkálatairól. *Névtani Értesítő* 30: 167–184.
- Hegedűs Attila 2010. A *jo/ju ~ i* váltakozás régi helyneveink tükrében. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok* 5. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 7–15.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvföldrajz. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 92–174.
- Karácsony Sándor Zsigmond 1960. *Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban*. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság (I.) Névtudományi Konferenciája. 1958. Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Mikesy Sándor. Budapest. 164–168.
- Karácsony Sándor Zsigmond 1967. *Társadalmi, földrajzi és életkori sajátosságok a XIX. század családi névadásában*. In: Imre Samu – Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai*. (Nyelvtudományi Értekezések 58.) Budapest. 109–115.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára* XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- N. Kiss István 1960. *16. századi dézsmajegyzék (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (főszerk.). 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Maksay Ferenc (szerk.) 1959. *Urbáriumok*. XVI–XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra. T. Polonyi Nóra. Akadémiai Kiadó. Budapest.

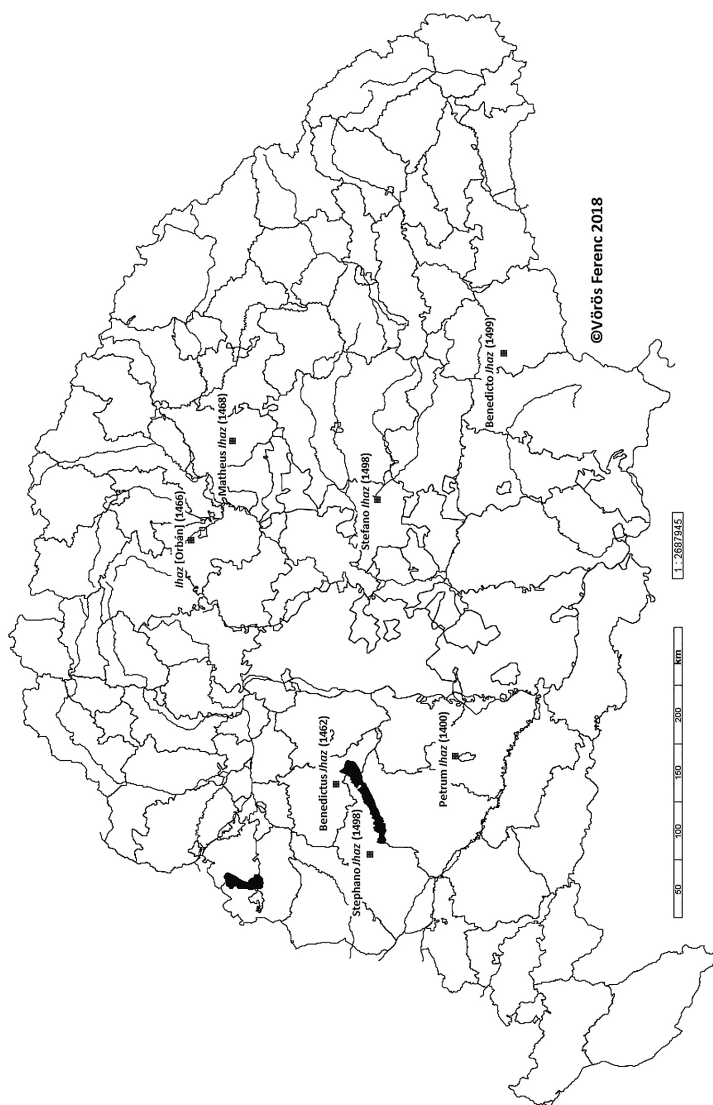
- Molnár Ambrus 1983. Békés város történeti család- és ragadványnevei. In: Dankó Imre (szerk.): *Békés város néprajza*. Békés Város Tanácsa. Békés. 179–251.
- Nagy Imre (et. al. szerk.) 1871–1931. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*. I–XII. Pest, [később] Magyar Történeti Társulat. Budapest.
- Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.) 1886–1890. *Zala vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Zala Vármegye Községe. Budapest.
- NKálló¹ 1943. *A nagykállói Kállay-család levéltára* (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) I. kötet 1224–1350 (1–1049. sorszám) Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. Budapest.
- NKálló² 1943. *A nagykállói Kállay-család levéltára* (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) II. kötet 1351–1386 (1050–2037. sorszám) Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. Budapest.
- Schram Ferenc 1970–1982. *Magyarországi boszorkányperek*. I–III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sugár István 1980. *Borsodi oklevelek a Heves megyei levéltárban*. 1245–1521. Herman Ottó Múzeum. Miskolc.
- Szabó István 1954. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. (MNyTK 86. szám) Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky. Budapest.
- [Szentiványi Zoltán] 1895. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-vá-

- lasztmányi tagja. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979. *Új magyar tájszótár* I. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 - Varga Endre (szerk.) 1959. *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 - Veress Endre 1938. *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Gyula M. Város Kiadás. Budapest.
 - Vörös Ferenc 2010. *Családnévek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. (MNYTK 235.) Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
 - Vörös Ferenc [Берёш, Ференц] 2011. О геолингвистике антропонимов [O geolingvisztike antroponyimov] / *A személynevek nyelvföldrajzáról*. Savaria University Press. Szombathely.
 - Vörös Ferenc 2012. A *Debnár* és a *Bednár* családnév nyelvföldrajzáról. Az 1720-as és a 2009-es idősíki összevetésével. In: Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.): *A tudomány vonzásában. Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara. Komárom.
 - Vörös Ferenc 2013. *Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából*. Savaria University Press. Szombathely.
 - Vörös Ferenc 2014. *Kis magyar családnévatalasz*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
 - Vörös Ferenc 2015. *Fejezetek a 18. század eleji Magyar Királyság névföldrajzából*. Savaria University Press. Szombathely.
 - Vörös Ferenc 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévatalasz*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
 - Zsilinszky Éva 2003. Szókészlettörténet. Ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 372–392.

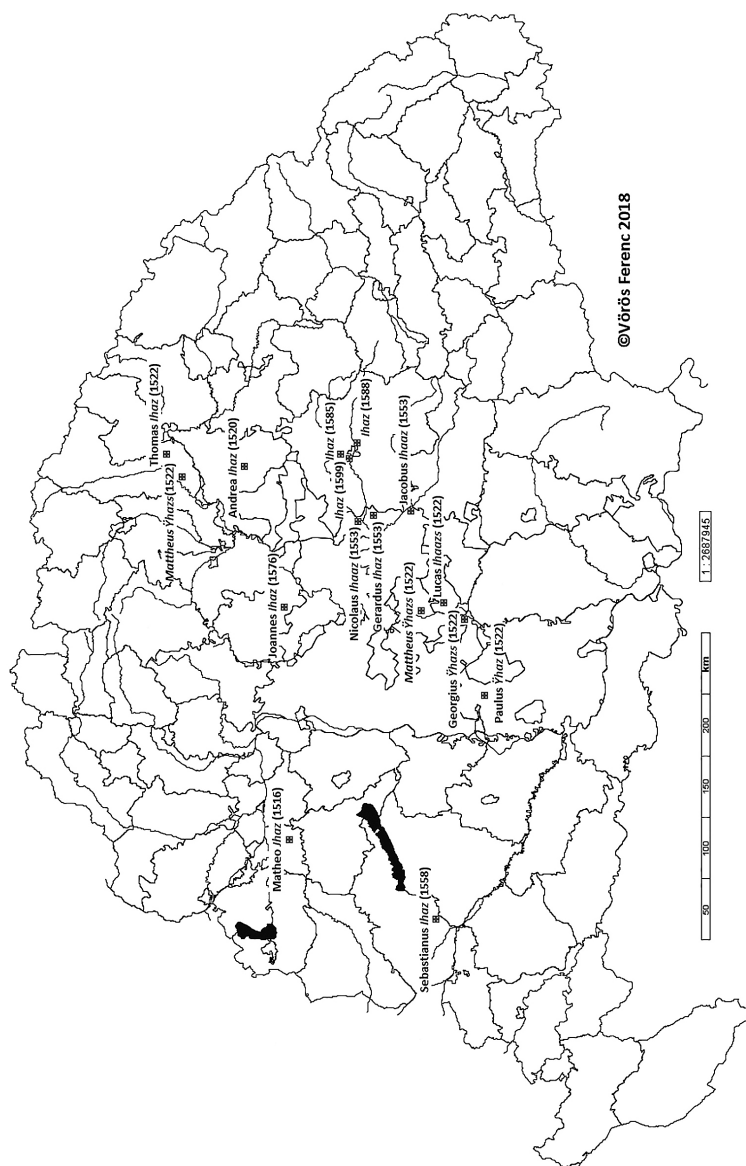
FORRÁSOK

- II. KatFelmTérk. = *A II. katonai felmérés térképei*. A digitalizált változat online elérhetősége:
- http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html (2018. 10. 08.)
- ConsReg 1715 = *Conscriptio Regnicolaris 1715*. N 78. MOL., 3119–3331. doboz. Digitalizált kiadás. Szerk. H. Németh István. *Az 1715. évi országos összeírás*. (DVD-ROM) Budapest. A digitalizált változat online elérhetősége:
- <http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/2> (Utolsó letöltés: 2018. 10. 08.)
- ConsReg 1720 = *Conscriptio Regnicolaris 1720*. N79. MOL., 3131–3149, 3154. doboz. A digitalizált változat online elérhetősége:
- http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras (Utolsó letöltés: 2018. 10. 08.)
- MCsTt. 2010 = *Magyar családnevek térképtára*. Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: Vörös Ferenc.
- MCsA. 2009 = *Mai magyar családnevek adatbázisa* (2009). Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: Vörös Ferenc.
- OrszÖsszír. 1720/2012 = *Az 1720. évi országos összeírás*. Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: Vörös Ferenc.

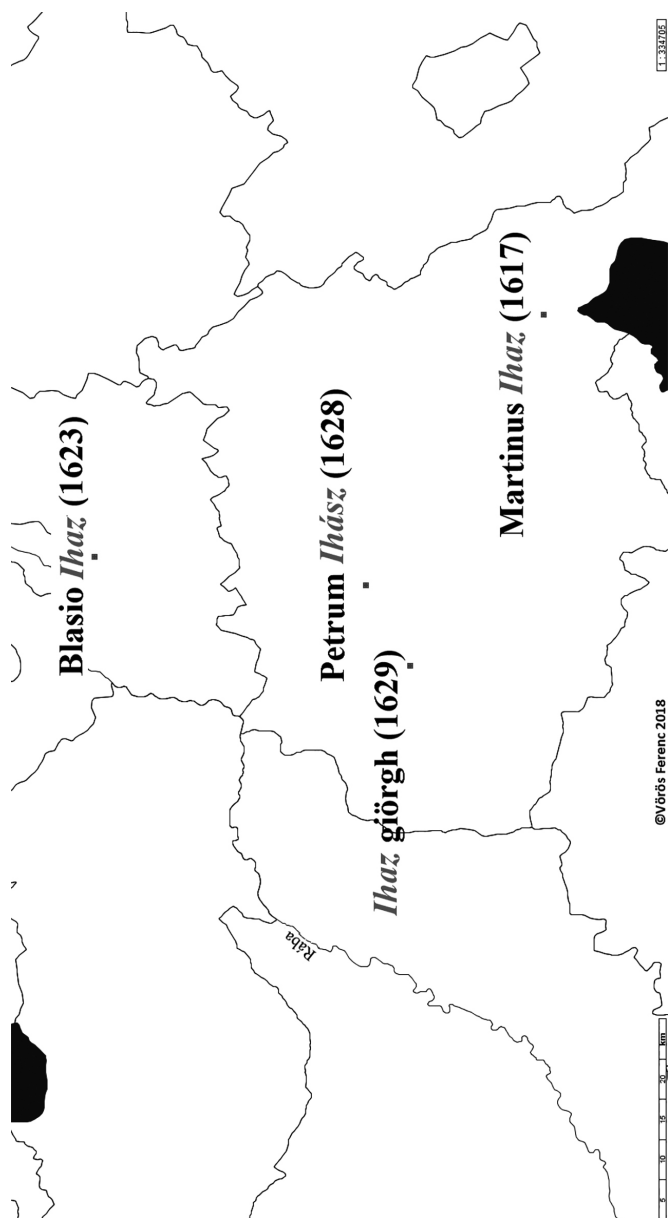
TÉRKÉPMELLÉKLETEK

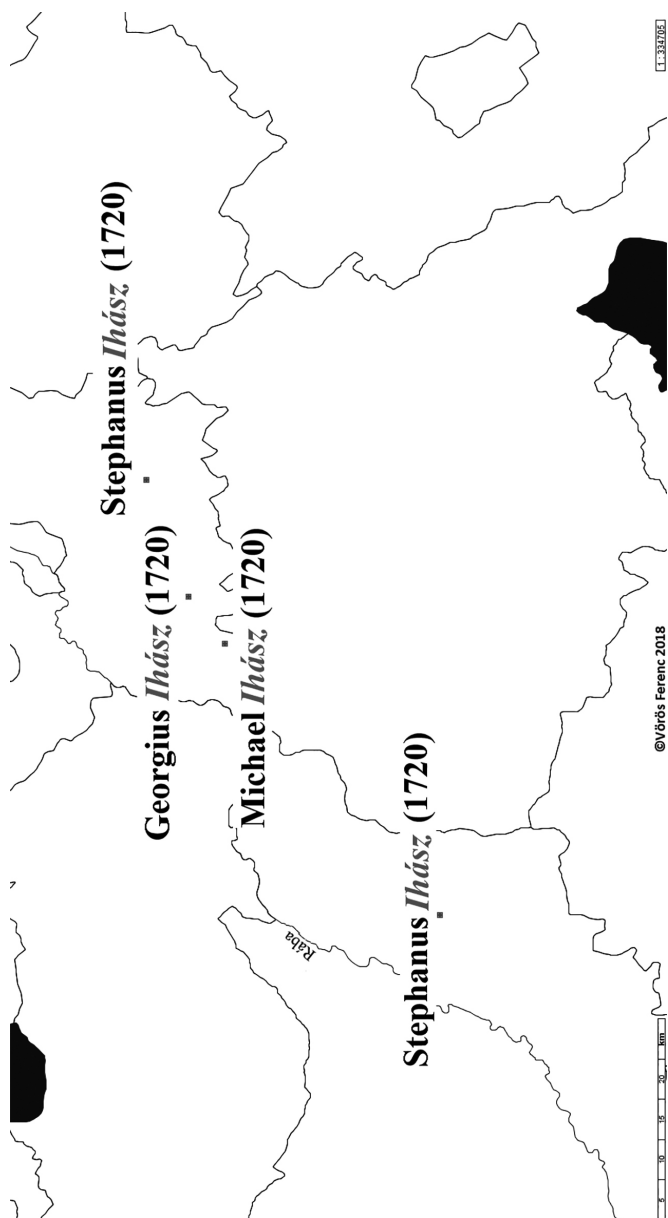
1. ábra: A Régi magyar családnevek szótárának I-s adatai a *Juhász* szócikkből (15. század)

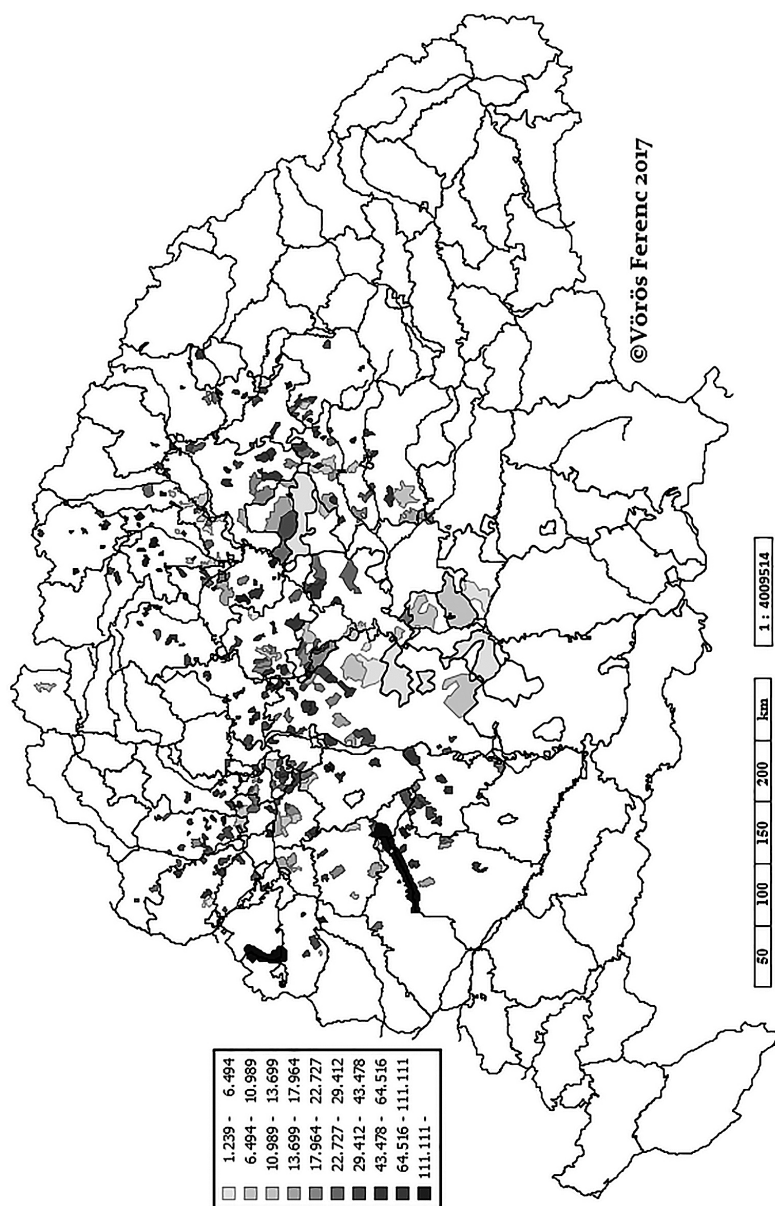
2. ábra: A Régi magyar családnevek szótárának I-s adatai a *Juhász* szócikkből (16. század)

3. ábra: A Régi magyar családnevek szótárának *I*-s adatai a *Juhász* szócikkéből (17. század)

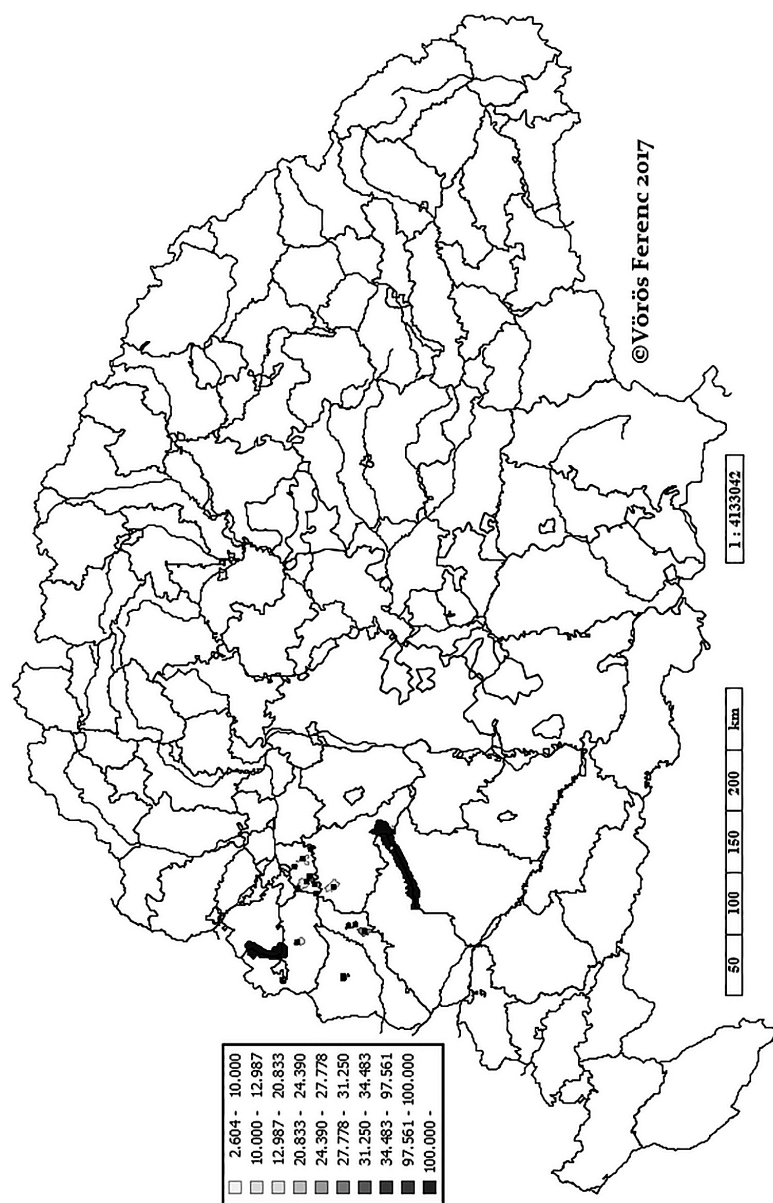

4. ábra: A Régi magyar családnevek szótárának *I*-s adatai a *Juhász* szócikkből (18. század első két évtizede)

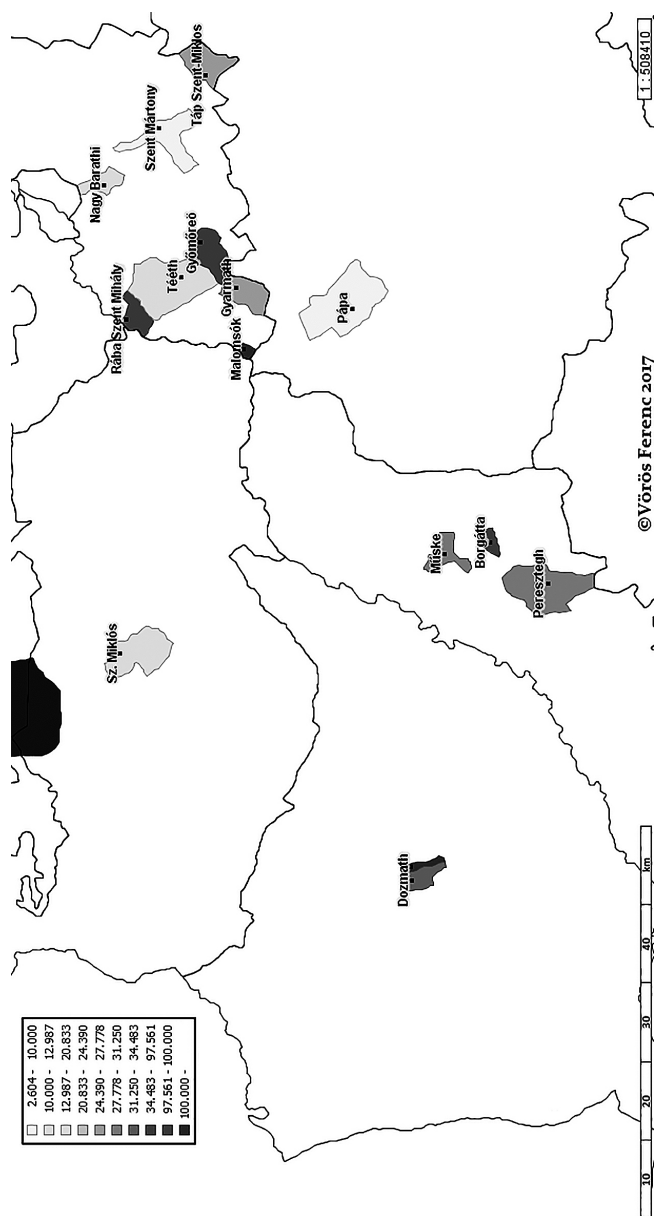
5. ábra: A *Juhász* lexikális típusának *J*-s változatai (1720)

Források: OrszÖsszír. 1720/2012; MCsTt. 2010

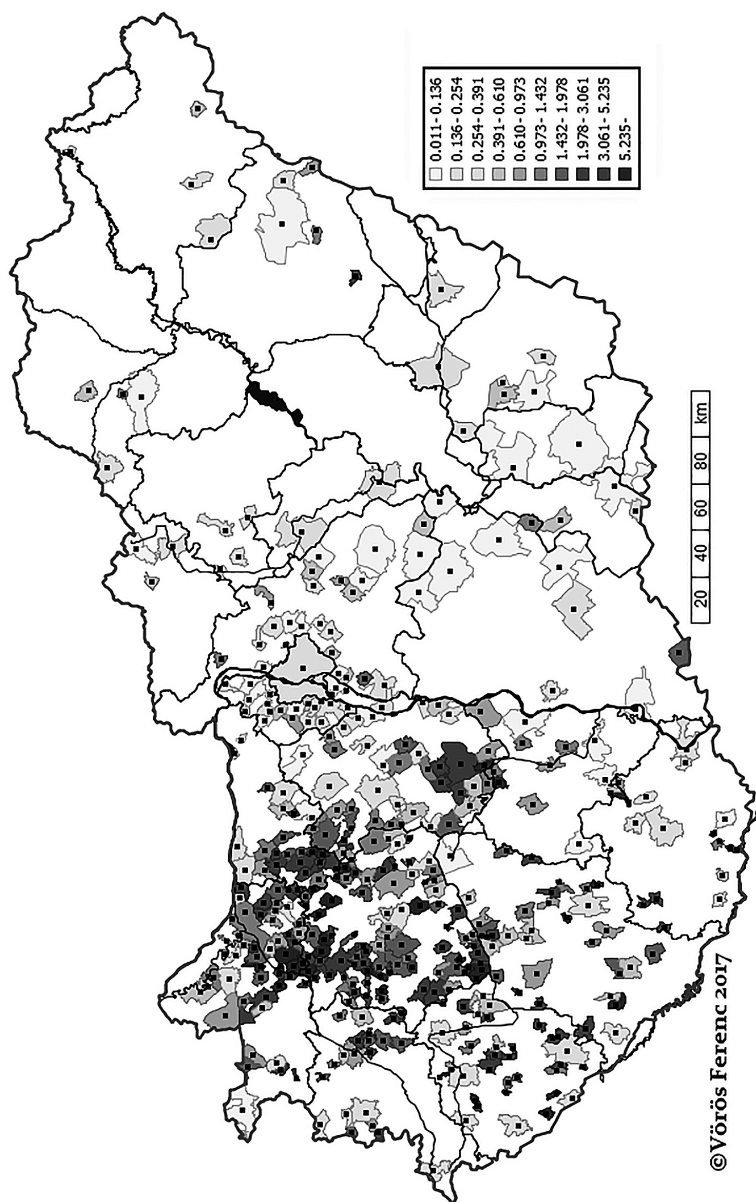
6.a ábra: A *Juhász* lexikális típusának *I*-s változatai (1720)

Források: Országösszír. 1720/2012; MCsTt. 2010

6.b ábra: A *Juhász* lexikális típusának *I-s* változatai (1720)

Források: Országosír. 1720/2012; MCsTt. 2010

7. ábra: A *Juhász* lexikális típusának *J*-s változatai (2009)

Források: MCsA. 2009; MCsTt. 2010

8. ábra: A *Juhász* lexikális típusának *l-s* változatai (2009)

Források: MCsA. 2009; MCsTt. 2010

A B S T R A C T

FERENC VÖRÖS

**Geography of family names and historical
dialectology**

The study focuses on the examination of the linguistic geography of a lexical phenomenon based on a phonetic phenomenon on the basis of the family names of *Ihász* and *Juhász*. The name data derive from the entries of the family name dictionary of Miklós Kázmér, from the 1720 census and the structured data base prepared on the basis of the Hungarian population register of 2009.

On the basis of the historic corpus of Kázmér, the author comes to the conclusion that the ratio of the *j* and *i* realisations must have been quite balanced at the time of the formation of family names. From the 16th century the *j* variants became dominant and from the 18th century they outweighed the *i* variants.

From the point of view of the linguistic geography, it seems instructive that while in the 15th century we find *i* variants in the significant part of the Hungarian language area, by the beginning of the 18th century this innovation could stay viable only in the Transdanubian region.

The map sheets prepared on the basis of the 1720 national census and the 2009 data base indicate that in the past three centuries, this phonetic phenomenon – that can be traced back to the Ancient Hungarian era – left traces behind in the family name stock only in the Transdanubia.

Keywords: historic dialectology, linguistic geography of a lexical phenomena, linguistic geography of the *Ihász* and *Juhász* family names, GIS applications

NYELVPOLITIKA A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVŰ OKTATÁS VETÜLETÉBEN

ZÉKÁNY KRISZTINA*

Az ukrainai magyar tannyelvű oktatási intézményekben a pénztelenség mellett a legnagyobb problémát az új ukrán oktatási törvény és az általános ukrán politikai helyzet jelentik. Komoly gondok mutatkoztak az iskolák tankönyvellátásában, s ez befolyásolja a magyar tanintézetek helyzetét is. Nem biztosítottak az ukrán nyelv megfelelő szintű elsajátításának feltételei, hiányoznak az ukrán nyelvkönyvek, a magyar iskolák számára képzett ukrán nyelvtanárok.

A magyar többségű falvakban az óvodák zöme magyar nyelvű. A '90-es évek kedvezőtlen gazdasági folyamatai következtében általános jelenséggé vált, hogy ahol alacsony volt a gyereklétszám, ott az óvodát bezárták. Ehhez képest 2000-től a magyar nyelvű óvodák száma nőtt, míg 2001-ben 57 óvodában volt magyar nyelvű oktatás, addig ma közel száz olyan óvoda van Kárpátalján, ahol magyar csoportok (is) működnek, ezen intézmények több mint fele tisztán magyar nyelvű. Néhány orosz–magyar és ukrán–magyar-nyelvű óvoda is van a megye területén.

* Tanszékvezető egyetemi docens (UNE, Ungvár)

A kárpátaljai magyarság közoktatási helyzete Ukrajna függetlenné válása után sokat fejlődött. Azonban az utolsó évek visszafejlődési tendenciákat mutatnak. Sajnos nem sikerült megállítani a magyar iskolahálózat sorvadását. Míg korábban újabb magyar iskolák alakultak meg, addig napjainkban előfordul, hogy a kis lakosságú községekben nem indulnak magyar osztályok, vagy azok fennmaradása a magukat magyarnak valló roma lakosságnak köszönhető. Már a szovjet érában elterjedt volt az a nézet a magyar lakosság körében is, hogy a gyermeket orosz (ukrán) iskolában kell taníttatni, hogy jól tanulja meg az államnyelvet, s majd érvényesülni tudjon az életben. Ez a gondolkodás mai napig megmaradt. Az ilyen gyerekek egy része aztán az esetek többségében semmilyen nyelvet nem sajátít el tökéletesen, s ez a hiányosság rányomja a bélyegét a további életére is.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az oktatási piac „telített”, újabb intézmények létrehozása már a meglévőket veszélyeztetheti, hiszen folyik az „emberhalászat”, különös tekintettel arra, hogy a 11 éves oktatási rendszerre való áttérés miatt a gimnáziumok, líceumok a középiskolák felsőbb tagozatos diákjait is elviszik a szülők, veszélyeztetve az intézmények további fennmaradását. A gazdasági és oktatásügyi mizéria hatására a szülők egyre inkább abban látják a megoldást, ha gyermeküket magyarországi iskolákba íratják be. Ebben az esetben a nebuló elkerüli az itthoni érettségig a kötelező ukrán vizsgát, magyarországi érettségivel magyar egyetemeket céloz meg, de már haza nem jön ő sem.

Ukrajnában jelenleg az iskolai oktatás a következő módon tagolódik:

1. Elemi iskola (1–4. osztály)
2. Általános iskola (5–9. osztály)
3. Középiskola (9–11. osztály)

Ez vonatkozik az állami és önkormányzati fenntartású tanintézményekre. Az egyházi vagy magániskolák, gimnáziumok, líceumok ettől eltérő formációban is működhetnek. Közülük némelyikben a 8. osztállyal véget ér az általános iskola, így négy év jut a középiskolára. A képzés teljes időtartama ennek megfelelően nem 11, hanem 12 tanév.

A megyének 94 olyan iskolája van, amelyben magyar nyelven (vagy magyarul is) folyik tanítás.

Kárpátalján két állami magyar gimnázium (Beregszász, Ungvár), hat magyar líceum működik: négy református (Nagybereg, Nagydobrony, Péterfalva és Técső), egy római katolikus (Munkács) és egy görögkatolikus (Karácsfalva).

Magyar tannyelvű szakiskolák megyénkben nem funkcionálnak.

A gyereklétszám meghatározza a magyar tannyelvű iskolák jövőjét. Létezett korábban egy törvényrendelet, melynek értelmében a nemzetiségi iskolák már hat gyerek megléte esetén osztályt nyithatnak. Sajnos az ukrán kormány új oktatási törvénye ezt felülírta. 2018. szeptember 1-jétől részben bevezetésre került egy új szabályozás, ami a „Nova ukrajinszka skola”, azaz „Új Ukrán Iskola” nevet kapta. Ennek értelmében első osztály csak abban az esetben nyitható egy tanintézményben, ha legalább a 27-es létszámot eléri a jelentkezők. Ugyanitt a maximális létszám 30 fő lehet. Ez érvényes mind az ukrán, mind pedig a kisebbségi iskolákra egyaránt. Valószínűleg nem indulnak majd magyar osztályok sok kárpátaljai

iskolában, de nem kedvez az ukrán iskoláknak sem, hiszen nem sok olyan ukrán falu van ma sem, ahol harminc gyerek ülne egy osztályban. A tervek szerint az ilyen intézményeket majd összevonják, s a gyerekek majd átjárnak a harmadik faluba reggelenként.

A városokban valamivel jobb a helyzet a magyar nyelv presztízsének köszönhetően. A megyeszékhely mindkét magyar iskolája igen nagy népszerűségnek örvend. Semmivel nincsenek kisebb létszámú elemi osztályaik, mint a 18 ukrán tannyelvű intézménynek. Azért az igazsághoz hozzátartozik, hogy az osztálykönyvek névsorait felütve nyilvánvaló: mára a tanulók legalább fele nem magyar családnévű. De Ungvár vonatkozásában, ahol az összlakosság körülbelül 8 százaléka vallja magát magyarnak, ez talán nem is annyira meglepő.

A tankönyv-ellátottság kérdése. Ebben a tekintetben bizony komoly hiányosságok mutatkoznak. Ukrajnában mindezidáig ötéves ciklusokban történt a tankönyvkiadás. Ötévente osztották ki ezeket. Az alsós szektorban mára már szép a kínálat, a forgalomban lévő tankönyveket kiegészítik a munkafüzetek, segédanyagok, amelyeket már a helyi szakemberek állítanak össze, és a különböző magyar szervezetek, illetve a pedagógusszövetség juttatja el a kicsiknek.

Az általános iskola első osztályától (5. oszt.) az érettségizőig tankönyvellátás terén ugyancsak problémás a helyzet. Ennek a korosztálynak a tankönyvei a magyar nyelv és irodalom kivételével ukrán nyelven íródnak. Ezeket ugyanúgy öt évenként szokás kiadni. Mire lefordítják magyarra és eljuttatják Kárpátalja magyar iskoláiba, addig legjobb esetben is minimum karácsony szokott lenni. Vagyis ilyenkor az első félévben gyakorlatilag tankönyv nélkül (vagy a régiből, ami viszont már nem felel meg az új tantervnek) tanul az osztály.

Az Ukrajnában érvényes tantervek korosztályonként, tételesen felsorolják, milyen kötelező tantárgyból hány órát kell hallgatnia a nebulónak hetente. A táblázat alján pedig ugyancsak korosztályonként föltüntetve találjuk azt az óramennyiséget, amennyivel a gyereket hetente terhelni szabad. A nemzetiségi iskolákban a kötelező tantárgyak mellett a heti megterhelhetőségen belül maradvá órákat kell biztosítani az anyanyelv és irodalom oktatására is. Néhány évvel korábban még lehetőség volt a magyar- és világirodalom külön tantárgyként való tanítására. Ma már erre nincs mód. A magyar nyelv-tan órák száma heti 2 és 3 között ingadozik ötödik osztálytól fölfelé. Az irodalom (magyar-és világirodalom integráltan) 2 és 4 között mozog. Gyakorlatilag minden órán új tananyag van, begyakorlásra, rendszerezésre szinte soha nem jut idő. Az óra anyaga megterhelően sok, hiszen esetenként irodalomból az író életrajza, munkássága, valamint regényével, a benne szereplők rendszerével való munka egy tantermi órára van betervezve.

De ennél is szomorúbb következménye a tantervi anomáliának, hogy Magyarország történelmének oktatása az osztályok zömében heti egy fakultatív óra keretei között zajlik. Mert más lehetőség egyszerűen nincs.

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokról szinte alig szólunk az iskolában. A tanterv a tizedik és tizenegyedik osztályban irányozza elő, hogy nyelvjárási jellemzőkről beszéljen a tanár. A tizedikes tankönyv alig három oldalban szól a nyelvjárások tagolódásáról, nyelvjáróterületekről és a kárpátaljai magyar nyelvjárások felosztásáról, mindehhez négy feladatot szán begyakorlásra.

A tizenegyedikes tankönyvben már külön fejezet foglalkozik a magyar nyelv változataival, ezen belül *A magyar nyelv területi változatai: a nyelvjárások* című fejezetben van szó a sztenderd és

a nyelvjárások különbségeiről a nyelv minden szintjén. Kálmán Béla *Nyelvjárásaink* című könyve alapján a *lélek*, *folyik*, *tanítja*, és a *hova?* kérdést vetíti térképre. Összefoglaló táblázatban bemutatja a valódi (tulajdonképpen), jelentésbeli és alaki tájszók típusaira jellemzőket, másik táblázatban összesíti a nyelvjárás és a köznyelv különbségeit nyelvészeti szempontból, a kronológiai sorrend és a használati kör szerint. Térképen ábrázolja a tíz nyelvjárástípust és egy-két szakkönyv borítójának fényképével zárja a fejezetet. Begyakorlásra itt is csak négy feladat található.

Mind a fiatalok, mind az idősebbek körében egyre népszerűbbek viszont a kárpátaljai népzenei és néptánc tehetségkutató rendezvények. Gyakorta szerveznek táncházakat, a fiatalok életének is részévé válnak ezek a rendezvények. A régió iskoláiban is sok helyen működnek népdalkörök, néptáncsoportok, itt a fiatalok megélik a népi hagyományokat, használják nagyszüleik nyelvjárását, így ők válnak majd örökökké.

2007-től a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás sarkalatos kérdése **a független tesztelés**, vagyis emelt szintű érettségi. Előbb nem kötelezték a benne való részvételre csak azokat a végzősöket, akik tovább kívántak tanulni. Ukrán nyelvből, Ukrajna történelméből kellett vizsgáznuk és egy olyan tárgyból, ami az általuk választott egyetemi, főiskolai szakon szaktantárgynak számított. 2009 óta kivétel nélkül minden végzős diák számára kötelezővé teszik. A kárpátaljai gyerekek vizsgadolgozatait az ivano-frankivszki vizsgaközpontban javítják. A ponthatár évente változik, ennek teljesítése esetén tanulhat tovább a végzős diák Ukrajnában. Érthető módon a független tesztelés során a magyar iskolában tanult gyerekek hátrányba kerülnek. Ukrán történelemből, matematikából stb. kérhetnek ugyan fordítást, de ezek sokszor pontatlanok, hibásak. De a legnagyobb

gondot mégis maga a kötelező ukrán nyelv- és irodalom vizsgateszt jelenti. Ennek kérdései ugyanis egységesek az ország egész területén. Nem tesz kivételt sem programok, sem nemzetiségek tekintetében az ukrainai iskolák között. Az ukrán iskolák követelményeire épül, amihez képest a nemzetiségi iskolák programjai egyszerűbbek, könnyítettek. Sok esetben olyan kérdések szerepelnek a tesztekben, ami egy magyar iskolában nem is tananyag. Joggal félnek tőle a magyar iskolába járó gyerekek.

Ebből kialakult egy újabb jelenség, amivel az összes magyar iskolában az utóbbi években számolni kell: **a felsősök növekvő tendenciát mutató elvándorlása.** Míg korábban csak az iskolai tanulmányaik befejeztével indultak szerencsét próbálni a nagyvilágba, addig az elmúlt évek statisztikái azt mutatják, hogy mára már a középiskola bármelyik osztályából kiveszi a szülő a gyermekét azért, hogy Magyarország valamelyik bentlakásos gimnáziumában képeztesse tovább. Ők már az anyaországban érettségiznek majd, nem kell félni a sikertelen ukrán vizsgától, sem az esetleges katonai behívótól. Ennek következménye, hogy kárpátaljai magyar középiskolákban érettségizők létszáma igencsak megcsappan, s ezek közül is a java majd követi társait külföldre.

A 2017 szeptemberében született törvény leginkább vitatott 5. cikkelye többek között az alábbiakról rendelkezik: „...Ukrajnában az oktatás nyelve az államnyelv. A nemzeti kisebbségek anyanyelvükön részben tanulhatnak az ukrainai iskolákban...” 2018. május végéig kell véleményezniük a tervezetet, melyet az Ukrán Oktatási Minisztérium minden tanintézménybe megküldött, úgymond „társadalmi megbeszélés” céljából. Ez a verzió már úgy rendelkezik, hogy az állami és önkormányzati tulajdonban lévő kisebbségi iskolákban, amennyiben bennük az oktatás nyelve valamely Eu-

rópai Unióhoz tartozó ország nyelve: „...az elemi iskolában a tantárgyak 20, az általános iskolai szinten 40, míg a középiskolában a tantárgyak legalább 60 százalékát ukránul kellene oktatni. Kivételt képeznek a magániskolák, amelyekben az oktatás nyelve zömmel maradhat a nemzetiség nyelve, ugyanakkor biztosítani kötelesek az államnyelv megfelelő szintű elsajátítását is.” Jó esetben az új törvény hatályba lépése 2023-ig kitolódik. Kárpátalján a magániskola fogalma gyakorlatilag az egyházi iskolák szintjén kimerül.

Az eddig elmondottak alapján, valamint az iskolák anyagi-technikai bázisának állapota, illetve legújabban a nyelvtörvény bevezetésétől való félelem következtében a legközelebbi jövőben még több pályaelhagyó pedagógussal kell számolni. Ha a tantárgyak felsorolt hányadát valóban ukránul kell majd előadni, hány tanár fogja ezt vállalni?

A magyar nyelvű felsőoktatásról. Kárpátalján négy felsőoktatási intézményben folyik magyar nyelvű oktatás: az Ungvári Nemzeti Egyetem, a Munkácsi Állami Egyetem, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, illetve a Kárpátaljai Képzőművészeti Főiskola.

A kárpátaljai felsőfokú tanintézményekben (BSc, MSc, PhD) tanuló magyar / magyarul is beszélő diákok becsült száma:

- Ungvári Nemzeti Egyetem (ukrán nyelvű képzések) – 750–800 fő. Az egyetem bázisán működő Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet – 220 fő,
- II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – 280–320 fő,
- Munkácsi Állami Egyetem – 80–120 fő.

Az ukrainai felsőoktatási rendszer akkreditációs szabályozása értelmében a felsőoktatási intézményeket 4 kategóriába sorolják be:

- I. szint – technikumok, képzők (ifjú szakember képesítéssel);
- II. szint – koledzsek (ifjú szakember baccalaureus);
- III. szint – főiskolák, konzervatóriumok (baccalaureus, specialist végzettségi szint);
- IV. szint – főiskolák, konzervatóriumok, akadémiák, egyetemek (baccalaureus, specialist, magiszter végzettségi szint).

Jelenleg IV. szintű besorolással az 1945-ben alapított **Ungvári Nemzeti Egyetem** rendelkezik, ahol 67 szakirányban folyik a felsőfokú képzés baccalaureusi és magiszteri szinten.

Az Ungvári Nemzeti Egyetemen 1963-ban nyitotta meg kapuit a Magyar Filológiai Tanszék, itt magyar nyelv- és irodalom szakos tanárok képzése folyik. Eddig több mint ezer hallgató szerzett itt magyar nyelv- és irodalom szakos tanári oklevelet. Az oktató munka mellett a tanszék tanárai 1966 óta tudományos kutatással is foglalkoznak.

Az egyetemi képzés részeként a tanszéken nyelvjárást, illetve nyelvjárási frazeológiát is tanítunk változó, a diákok létszámától függően központilag meghatározott óraszámokban. Ezen kívül másodikos magyar szakos hallgatóink nyári gyűjtőmunka keretében dialektológiai gyakorlaton vesznek részt, itt a választott kutatópont nyelvjárását írják le a tanult módon úgy, hogy az adatközlőktől közben népmeséket rögzítenek. Az évenként benyújtandó szakdolgozatok, illetve a baccalaureusi, majd a magiszteri diplomamunkákban valamely néprajzi téma kapcsán a hallgató ír a helyi nyelvjárási sajátosságokról, közöl gyűjtött adatközlői anyagot, de adatközlői pél-

damondatot egy-egy szakszó, terminus szócikkében mindenképp. Az elmúlt 55 év folyamán Kárpátalja szinte minden kis falujában történt hasonló jellegű kutatás előbb a magyar szakos egyetemisták, majd később a főiskolások révén is. Ezek alatt az évtizedek alatt a tanulmánytól a dialektológiai atlaszig számos olyan tudományos munka jelent meg, amely a régió nyelvjárásait vizsgálja.

A jövő szempontjából mindenképp pozitívum, hogy az elmúlt néhány évben számtalan lehetőség nyílt a kutatók, ezen belül a diákság számára. Színvonalas pályamunkák születnek évente a magyarországi pályázati lehetőségeknek köszönhetően. Ezen fiatal kutatók jelentős része később is megmaradhat a szülőföldjén, sikeres pályát futhat be valamelyik helyi tudományos központban.

Részképzős tanulmányutak, csereprogramok keretén belül évente közel 30 diákunk 1–6 hónapot tölt Magyarország felsőoktatási intézményeiben, lehetőségük van ERASMUS+ programban is részt venni.

Többször megfogalmazódott mind ukrán, mind pedig magyar részről, hogy a kárpátaljai magyar tannyelvű felsőoktatáshoz nem szükséges több intézmény, hiszen az igények egyre kisebbek, egyre kevesebb a diák. Az egyetemen a nacionalisták egyre többször követelik a magyar intézet felszámolását mondván, hogy az egyetem nehéz helyzetben van, gazdasági szempontokból nem célszerű fenntartani olyan szakokat, ahol csak néhány diákra lehet számítani évente, inkább vonják össze az ukrán tannyelvű hasonló szakokkal, így lehetőségük lesz a magyaroknak ott is megfelelő tudást és szakképzettséget szerezni, valamint elsajátítani az államnyelvet is. Az elmúlt időszakban azzal is ráerősítenek, hogy az óraszámokat a diáklétszámtól teszik függővé. Ez gyakorlatilag megfojtja a magyar nyelvű képzés lehetőségét.

A magyar nyelvű felsőoktatás jövője nagyban függ az alábbi három kérdés jövőbeli alakulásától:

- **A diákok képzési költségei.** Az Ungvári Nemzeti Egyetemen vegyes finanszírozási rendszer működik, így vannak állami ösztöndíjas, illetve költségtérítéses (szerződés alapú) helyek. Az elmúlt években az állami ösztöndíjas helyek száma drasztikusan csökkent. A diákok egy része tehát a választott szaktól függően 9–15 000 hrivnya (90–150 000 Ft) éves tandíjat kénytelen fizetni.
- **Tanári bérek alakulása.** Az Ungvári Nemzeti Egyetem tanárainak havi fizetése 3 500–8 000 hrivnya (35–80 000 Ft) között mozog, ami a hrivnya elértéktelenedése miatt sokkal kevesebbet ér, mint néhány évvel ezelőtt. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán a nem hivatalos információk szerint a tanárok bérei sokkal magasabbak.
- **Hallgatói utánpótlás.** A kárpátaljai magyar fiatalság jelentős része már középiskolás korában elgondolkodik rajta, hogy érdemes-e itthon maradni, fel tud-e építeni egy általa megálmodott szép jövőt. Az esetek jelentős részében az elvándorlást választják. Jobb esetben itthon igyekszik diplomát szerezni, s majd azzal vág neki az életnek valahol a világban, de egyre többször érettségi után, vagy előtt már kitelepeül akár az egész családdal együtt.

Egyetemünk diákjai között egyre kevesebb olyan van, aki itthon képzei el a jövőjét.

Ha így megy tovább, akkor Kárpátalja magyarságának lélekszáma rövid időn belül akár 15 százalékkal, a diplomával rendelkezőké

pedig 30 százalékkal is csökkenhet. Ha Kárpátalján nem marad meg a megfelelő szintű magyar nyelvű oktatás, akkor nyelvjárásainkat, hagyományainkat, szokásainkat is egyre kevesebben őrzik majd.

Tennivalók

1. Anyaországi segítséggel tudatosítani kell, hogy az oktatási rendszerünk egységes, abból elvenni nem lehet, mert azzal csökkenének a megmaradás esélyei a régióban.
2. A tanári pálya presztízsének emelése érdekében fontos lenne azon oktatók munkájának támogatása, akik magyar nyelven oktatnak. Ez további lökést adhat a diákok számára a továbbtanulásra.
3. Fel kell számolni a diákok és a tanárok közötti diszkriminációt annak függvényében, hogy ki hol dolgozik, vagy tanul. A magyar nyelvű intézményben magyar nyelven oktató vagy tanuló személy egyforma mértékű támogatásban részesülhessen bérpótlék, ösztöndíj, vagy tandíj-kiegészítés formájában.
4. Mindenképpen dicséretes, hogy az elmúlt években különböző magyarországi programoknak köszönhetően Kárpátalján is megjelentek olyan fiatalok, akik munkájukkal a szórványterületeken fogyásban lévő magyarság identitását erősítik, segítik a már meglévő kinti közösségeket.

I R O D A L O M

- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Ferenc Viktória 2014. *Nyelvi jogaink és lehetőségeink. Útmutató és tájékoztató a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásához kárpátaljai magyaroknak.*

Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Budapest.

- Beregszászi Anikó 2011. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar tany-nyelvű iskolák 11. osztálya számára.* „Bukrek”, Csernyivci.
- Braun Éva – Zékány Krisztina – Kovács-Burkus Erzsébet 2018. *Magyar nyelv (szakosított szint). Tankönyv a magyar oktatási nyelvű általános középfokú tanintézetek 10. osztálya számára.* „Szvit” Könyvkiadó, Lviv.
- Csernicskó István (szerk.) 2010. *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben.* PoliPrint Kft., Ungvár.
- Kovács Péter 2019. A kárpátaljai magyar nyelvű iskolai oktatás helyzetének bemutatása konkrét intézmény példáján. In: Pusztay János – Zékány Krisztina (szerk.): *A kárpátaljai magyarság a 21. században. Esszék, tanulmányok.* Nap Kiadó. Budapest, 157–179.
- Márku Anita 2013. *„Po Zákárpátszki” Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben. Monográfia.* „Líra” Poligráfcentrum, Ungvár.
- Orosz Ildikó – Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2011. A magyar oktatás Kárpátalján. Nyelv és oktatás kisebbségben. In: Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Kárpát-medencei körkép.* Tinta Könyvkiadó. Budapest, 213–279.
- Spenik Sándor 2019. A kárpátaljai magyar nyelvű felsőoktatás helyzete és a magyarországi felsőoktatási intézményekkel való együttműködés lehetőségei. In: Pusztay János – Zékány Krisztina (szerk.): *A kárpátaljai magyarság a 21. században. Esszék, tanulmányok.* Nap Kiadó. Budapest, 179–202.
- <http://docplayer.hu/4373389-A-karpataljai-magyar-nyelvu-felsooktatasi-helyzete-es-a-magyarorszag-i-felsooktatasi-intezmenyekkel-valo-egyuttmukodes-lehetosegei.html>

http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3179:novij-zakon-pro-osvitu&catid=8&Itemid=350

- <http://osvita.ua/legislation/law/2231/> Закон про освіту
- <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/oktatas/a-felsooktatasi-intezmenyek-rangsora-ukrajnaban/>
- <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>

ABSTRACT

KRISZTINA ZÉKÁNY

Language policy in Hungarian language education in Transcarpathia

In the article we examine the problems in elementary, secondary and tertiary education.

1. Our education system is unified; studying in the Hungarian language should not be abolished as it will decrease the chances of survival in the region.

2. It is very important to support teachers who teach in the Hungarian language in order to raise the prestige of the teaching profession. This will also help students in their further studies.

3. Teachers or students should receive the same level of support at the Hungarian language school or at the university.

4. In the past few years, young people who participated in programmes aimed at the preservation of local traditions in Transcarpathia also strengthened their Hungarian identity.

Keywords: Transcarpathia, education in Hungarian language, language policy, difficulties in terms of the objective conditions of education, emigration

NYELVÜNK A VÉGEKEN

ZELLIGER ERZSÉBET*

A peremvidékek nyelvjárási szempontból – mint tudjuk – sajátos helyzetben vannak. A központi nyelvjárásoktól való távolságuk alapján az egységesítő erők kevésbé hatnak rájuk, így részint őrzik a régiebb sajátosságokat, részint belső nyelvi újítások és a környező idegen nyelvi hatások fokozottabb mértékben jellemzőek az esetükben. A 20. század közepének nyelvjárási adatbázisai (pl. a MNyA., Penavín Olga, Végh József regionális atlaszai) ezt az állapotot rögzítették. Az így bemutatott szinkrón állapot évszázadokra visszamenő kapcsolatok kimutatását tette lehetővé (vö. Benkő 1961; Zelliger 1988).

A továbbiakban az említett forrásoknak, mint viszonyítási alapnak a felhasználásával saját kutatásaim, az ÚMNyA. gyűjtései és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékének nyelvjárásgyűjtő útjai során tett megfigyeléseim tükrében vizsgálom a peremvidékek, első sorban a nyugati (a Felső-Őrségben és Felsőpulyán) és a déli végeken élők nyelvi, nyelvhasználati változásait. A „déli végeket” ezúttal az ELTE tanulmányi kirándulása során megismert szerémségi három falu (Satrinca, Dobradópuszta és Maradék) és a horvátországi Nagypiszanica képviseli. A változásokat egyrészt, mint nyelvtörténeti eseményeket a nyelvi

* Nyugalmazott egyetemi docens (ELTE, Budapest)

változások ok- és célrendszere keretében (vö. Benkő 1988; Bynon 1997) másrészt a szociolingvisztika (Kiss 1995; Wardhaugh 1995) szemszögéből tárgyalom.

A XX. század a világ, de különösen is Közép-Európa történetében igen sok változást hozott. Az egykor Magyarországhoz tartozó területek elszakítása a trianoni békediktátummal nemcsak egyes emberek, hanem jelentős népcsoportok életében is gyökeres változást idézett elő. A környezetében addig is kisebbségként, de az ország egészét tekintve a többséghez tartozó Őrvidék lakossága ettől kezdve az államnyelvet tekintve is kisebbségbe szorult. A hivatali ügyintézés nyelvének megváltozásával a magyar nyelvű értelmiség Magyarországra települt át, a helyén maradt, lényegében agrárnépesség vezető réteg nélkül maradt, voltaképpen lefejeződött. Az Anschluss után az oktatás nyelvének kizárólagosan német nyelvűvé válásával betetőződött a folyamat. A helyi lakosság hasonló lefejezése a második világháború utáni Csehszlovákiában a kitelepítésekkel és lakosságcserével történt meg. Nyelvi, nyelvhasználatbeli következményei mindkét régióban napjainkig hatnak, amint erről a későbbiekben lesz szó.

A politika a kapcsolatok kérdésébe is beleszólt. A határoknak a második világháborút követő hermetikus lezárása minden határon túlnyúló személyes érintkezést lehetetlenné tett. Ennek is vannak nyelvi, emberi, az identitástudatot befolyásoló, és máig ható további következményei. Végül pedig szólni kell a gazdasági változások következményeiről is.

A felvetett kérdések átfogó tárgyalása a Kontra Miklós szerkesztette sorozat köteteiben olvasható. Ezekben a könyvekben a környező országok magyarságának szociológiai és nyelvi helyzetét mutatja be: Szépfalusi István 1992; Szépfalusi István – Vörös Ottó – Bereg-

szászi Anikó – Kontra Miklós 2012; Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljuvóbić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016; Göncz Lajos 1999; Csernicskó István 1998; Lanstyák István 2000. Hasonló kérdéseket tárgyalnak az ELDIA kutatási program keretében megjelent munkák is: Berényi-Kiss – Laakso – Parfuss 2013; Kolláth – Gróf 2014. Az összefoglaló monográfiákból azonban kimaradnak egyes részletező megjegyzések, amelyek a szerzők helyszíni megfigyelései ugyan, de amelyek nem férnek bele az átfogó munkák gondolatmenetébe. A századfordulónak, a 21. század elejének pillanatfelvételei elengedhetetlenek a jövőkép megalkotásához.

Az egyik központi fogalom, amellyel a vizsgálandó kérdéshez közelíteni lehet, az identitástudat állapota. Sokat mondó ezen a téren a felső-ausztriai magyarok körében végzett felmérésem: az ottani magyarok a Kárpát-medence egészét képviselik. Túlnyomó többségükben menekült háttérűek, a délvidékiek viszont zömmel jugoszláviai vendégmunkás státusban kerültek Ausztriába. A „Mit jelent Önnek magyarnak lenni?”-kérdésre adott válaszok elemzéséből néhány szempontot érdemes kiemelni.

A válaszok tekintetében az első és második generáció között lényeges különbség mutatkozik: az első generációba tartozók 86%-ának, a második generáció 30%-ának jelent pozitív érzést a magyarsághoz tartozás. Az egyes motívumok közül, amelyek a pozitív érzés összetevői, 13% említette az anyanyelvet, hasonló arányban említették a magyar kultúrát, történelmet, irodalmat, 25% a tágabb, 7% a szűkebb közösséget, és (más egyebek mellett) a magyarság nemzetközi jó megítélése is szerepet kapott. Az egyes motívumok és az adatközlők származási országa között összefüggés tapasztalható: a tágabb közösséghez: hazához, néphez, nemzethez tartozás fontossá-

ga a magyarországi és az erdélyi kötődésűek esetében volt jellemző. Főleg erdélyiek és vajdaságiak fogalmaztak úgy, hogy büszkék a magyarságukra, illetőleg öröm, boldogság a magyarsághoz tartozás. Az anyanyelv, történelem, kultúra, tudományos eredmények említése csak az erdélyiek felsorolásában kapott helyet. Egy vajdasági származású személy mondta magát jugoszláviai magyarnak. Volt egy adatközlő, aki – mint mondta – kastli gimnazista korában magyarnak, a felmérés idején inkább európainak tartotta magát (Zelliger 2012: 33–39).

Az említett kérdéskörből a kisebb és nagyobb közösséghez tartozás értékelése szerepel a Kárpát-medencei felméréseket tartalmazó sorozat tematikájában. Az ausztriai kötet bevezető fejezetét író Szépfalusi István feldolgozásából azonban ez a szempont hiányzik. A sorozat szerkesztői elve szerint az adatközlők 1-től 5-ig terjedő skálán adták meg az értékelésüket. A szlovéniai magyarok kötődése saját településükhöz, illetőleg a Muravidékhez a legerősebb (a 4-es és 5-ös osztályozás alapján 80% körüli), igen magas, 73% az 1991 előtti Jugoszláviához való kötődés érzése. Ezekkel ellentétben a legalacsonyabb (nem egészen 6%) Magyarország elismertsége. A szlovéniai magyar közösséghez való kötődésük valamivel nagyobb, mint az egységes magyar nemzethez (Kontra 2012: 200–201). A horvátországi magyaroknak a saját falujukhoz való kötődése 82%, feltűnően alacsony az 1991 előtti Jugoszláviához (10,2%), Magyarország iránti rokonszenvük 28,7% (Kontra 2016: 94–95). Az anyaországgal szemben mutatkozó viszonylag pozitív értékelés azzal lehet összefüggésben, hogy a balkáni háború idején sokan találtak menedéket itt. Az egykori Jugoszlávia elutasítottsága is az akkori sok szenvedésükkel függhet össze. Az egykori Jugoszlávia harmadik tagja, pontosabban annak is része a Vajdaság. Az itteni magya-

rok saját falujukhoz, városukhoz való kötődése 84%, a Vajdasághoz 78%, viszont Magyarországhoz 26%, ami a szlovéniai magyarokhoz képest jóval kedvezőbb, ugyanakkor ennél alacsonyabb arányú kötődés csak az egykori (ez alig marad el a Magyarországhoz való viszonyulástól) és a felmérés idején létező Jugoszláviához mutatható ki (Göncz 1999: 78–79). Érdekes a távolságtartás Magyarországgal szemben, a gyökerei a szocializmus éveire vezethetők vissza. Akkoriban hazánk szovjet megszállásával szemben a különutas jugoszláv politika egyfajta „felsőbbrendűség” érzetét kelthette az ország valamennyi lakójában. Nem egyszer hallottam a 70-es években a „ja persze, mert nálatok” típusú megjegyzéseket. Ha ez Szerbiában így volt, akkor Horvátországban is, és fokozottan igaz Szlovéniát illetően: a szlovén országrész mindig jóval fejlettebb gazdasággal rendelkezett, mint a többi jugoszláv tagállam.

Az identitás megőrzésében, megerősítésében két szereplőnek van kiemelt szerepe. Nem véletlen, hogy Reményik Sándor versét szokás ebben az összefüggésben idézni: „Ne hagyjátok a templomot, a templomot és az iskolát”. Fő vonalakban a kettő olyan szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy a magyar nyelvű iskolai oktatás megszűnése (ez Burgenlandban a német megszállás, az Anschluss azonnali következménye volt) a magyar nyelv visszaszorulásához vezetett, ami mára a magyar nyelvű iskolai oktatás részleges helyreállítása ellenére is az anyanyelvű templomi vallásgyakorlás alkalmazásának csökkenéséhez, a kétnyelvűvé válás felé módosult. A hittanoktatás ugyanis az iskola feladata maradt, így a templomi szertartások, a keresztelek, temetések nyelvét a gyerekek, fiatalok már nem értették. Nemcsak a katolikus Felsőpulyán alakult így a helyzet, hanem Felsőőr református magyar lakossága is hasonló utat jár be. Ma már itt is egyik héten magyar, a másik héten német az istentisztelet

nyelve. A hit megtartását fontosabbnak tartják az emberek, mint a nyelvet. A jelenlegi református lelkész 2019-ben nyugdíjba vonul. A kérdés, hogy az utóda egyáltalán tud-e majd magyarul? Van-e igényük a presbitereknek magyarul is tudó lelkészre? A lelkész felesége bizakodó. Ott jártunkkor, az ELTE legutóbbi tanulmányútja során (2018 októberében) az egyik adatközlőnk igen szomorúan beszélt arról, hogy olyan presbiterek nem ragaszkodnak a magyar nyelvhez, azok, akiknek felmenői annak idején sokat tettek a felsőöriek magyarságáért.

A magyar nyelv használatának törvény adta lehetőségei az egyes országokban tapasztalható azonosságuk esetén sem egyformán valósulnak meg. A burgenlandi magyarok számára a hatóságokkal való kommunikációban adott a lehetőség, hogy anyanyelvüket használják. A magyar nyelv jelenléte az osztrák elektronikus médiában minimális, hasonlóképpen áll a nyomtatott sajtó helyzete is: úgyszólván észrevehetetlen: a nyelv megőrzésében semmiféle szerepet sem játszik (vö.: Berényi-Kiss – Laakso – Parfuss 2013: 10-13).

Burgenlandban az oktatás minden szintjén van lehetőség a magyar nyelv tanulására. Az óvodák számára az 1990-es óvodatörvény szabályozta az oktatható nyelveket, de Felsőőrben már 1985-től kísérleteztek a kétnyelvű foglalkozásokkal. Jelenleg a felsőpulyai, őriszigeti és alsóőri óvodákban valósul meg ez a program. Két kétnyelvű elemi iskola van a tartományban (Alsóőrben és Őriszigeten), de további harminc iskolában heti három órában tanulnak magyarul a gyerekek. A polgári iskolák szintjén, ami a magyar 8 osztályos általános iskola felső tagozatának felel meg, Felsőőrben alternatív kötelező tantárgy a magyar, Felsőpulyán a magyart is tanuló diákok külön osztályokban tanulnak. Ilyen osztályok 8 diákkal is működhetnek. A középiskolai oktatásban Felsőpulyán és Felsőlövőn van le-

hetőség érettségiig a magyar – mint választhatóan kötelező tantárgy – tanulására. Mellettük a felsőőri kétnyelvű gimnáziumban több tantárgyat magyar nyelven tanítanak, de a magyar nyelvű tanárképzés megoldatlan, csak Magyarországon van rá lehetőség (Kelemen 2011). A magyarországi rendszerváltás küszöbén vált nyilvánvalóvá, hogy a magyar nyelvtudásnak gazdasági haszna van. Az úgynevezett „Gorenje-turizmus” első nyelvi gyümölcsei a felsőőri kirakatokban megjelenő piros-fehér-zöld logóval ellátott táblácskák voltak: „Beszélünk magyarul”. Nem lehet véletlen, hogy 1994-ben jött létre a Burgenlandi kisebbségi alaptörvény (BGBl. Nr. 641/1994), amely a tartományban élő kisebbségek különböző oktatási intézetekben való tanítását szabályozza. A törvény szerint a magyaroknak joguk van a magyar-német kétnyelvű vagy magyar nyelvű oktatásra. (Berényi-Kiss – Laakso – Parfuss 2013: 11).

A korábbi református lelkész, Gyenge Imre özvegye és lánya egy interjú során a mai iskolai oktatási helyzet kapcsán jegyezték meg: „Maguk az itteni magyarok is azt mondták [az ötvenes években], hogy minek tanuljanak magyarul, amikor még a lábukat se tehetik be Magyarországra. A sztálini időkben meg kinek lett volna csalogató Magyarország? De ahogy az idők változtak, az emberek is rájöttek arra, hogy hasznos dolog, ha valaki tud magyarul is. Aztán elkezdtek az elemi iskolában ismét tanítani a magyart, de csak pár óra volt egy héten. Persze a gyerekek ettől még nemigen tanulták meg, mert otthon nem beszéltek velük anyanyelvükön. Most az a különös helyzet állt elő, hogy a gyerekek járnak óvodába és elemibe is magyar csoportokba, és van egy kétnyelvű gimnázium, ahol magyarul tanulják a fontos tárgyakat, miközben persze a német a fő tanítási nyelv. A gyerekek megkapják a magyar feladatokat, aztán a nagymamához meg a nagypapához mennek, hogy segítsenek megoldani

őket. A közbenső generáció ugyanis nem nagyon beszél magyarul” (Hanyi 2018). Ehhez a gondolathoz kapcsolódik az egyik adatközlőnk megjegyzése: a magyar nyelv sorsa a családi asztalnál dől el. (A felsőőri nyelv visszaszorulásának útjára I. Gal, Susan 1991).

Szlovéniában a törvényi feltételek a magyar nyelv használatát széleskörűen biztosítják, az iskolában kétnyelvű oktatás folyik: a kisebbség lakta területen a többségi gyerekek számára is. Utópisztikus modellje azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért a reformja vált szükségessé. A magyar nyelvű kisebbségnek van anyanyelvű rádiója, televíziója, napilapja és különféle periodikái is megjelennek (Kolláth – Gróf 2014).

Lendván két kétnyelvű általános iskola van, az 1. számúhoz tartoznak a gyertyánosi, a petesházi és a csentei tagiskolák is. A tanulók létszáma a 90-es években 1100 volt, 20 évvel később a 9 éves iskolai oktatásban 661 gyerek vett részt, vagyis a tanulói létszám jelentősen csökkent, bizonyára a gyermeklétszám csökkenése következtében. A 2. számú iskolában megváltozott képességű gyerekek tanulnak. A harmadik iskola Göntérházán működik, ahova a helybelieken kívül Kámaházáról, Hidvégről-Bánótáról és Radamosból járnak a gyerekek (<http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=65> – letöltve 2018. október 26.)

Horvátországban, azokon a részeken, ahol a magyar lakosság többségben van, bizonyos szinten lehetőség van a magyar nyelvű iskolai tanulmányokra. Nagypiszanica és környékének magyar lakossága nem tekinthető „öslakosnak” ezen a vidéken: a 19. század második felében települtek át Dél-Somogy és Zala megye területéről az olcsó föld, jobb megélhetés reményében. A trianoni békediktátumig szoros kapcsolatban voltak a kibocsátó dél-somogyi településekkel. A barcsi malomban őröltették a gabonát, rendszeresen jártak az ot-

tani piacra. 1945 után a még az addig meglazult kapcsolatok is megszakadtak. Gereben Ferencnek a horvátországi magyarok nyelvhasználatát bemutató felmérése szerint (2000: 73) az adatközlőinek mintegy 30%-a végezte az iskoláit magyar nyelven. Nagypiszanicán az általam feldolgozott szövegfelvételek arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelvű tanítás az iskolában csak néhány évre terjedt ki. A 20. század végére már végképp elfogyott az erő és akarat, hogy az iskolai követelményeken túl még a magyar nyelvet is tanulják (Zeliger 1999: 333). Az Új magyar nyelvjárási atlasz gyűjtésének idején, 2010-ben azt tapasztaltuk, hogy magyar szót már csak az idősebb nemzedéktől lehet hallani, sőt a település magyar lakosságának a nagyobb része férfiakból áll: a fiatal lányok a könnyebb munkalehetőségeket választva a városba mentek dolgozni, a férfiak ezért csak horvát vagy bosnyák lányokkal tudnak házasságot kötni. Ez a helyzet nyilvánvalóan a magyar nyelv kiszorulásához vezet az élet minden területén.

Szerémség mai magyar lakossága a nagypiszanicaihoz hasonló történetet mondhat a magáénak. Az egykor magyarok által legsűrűbben lakott területre a török elől menekülő szerbek települtek be, majd Mohács után a magyar lakosság menekült el, helyükre később szerbek, horvátok, németek kerültek. A ma ott élő magyarok elei a 19. század végén, a 20. század elején települtek be az olcsó föld vonzásában, a jobb élet reményében. Kibocsátó közösségük nem egységes. Kishegyesről települtek Satrincára, Dobradópusztára és Nyékincára. Az utóbbiba Temerinből is, Satrincára pedig a Dunántúlról érkeztek kisebb számban. Erdővég népe Győr megyéből: Ikredből és Kiskarácsonyból való, Maradék református magyarságának Temerin, Mohol, Kúla és Cservenka a kibocsátója (Penavin 1972: 5, 11, 27).

Penavin Olga kutatásainak idején a szerémségiek élénk kapcsolatot tartottak fenn a kibocsátó közösségekkel. Dobradópusztáról jegyzi meg, hogy magyar nyelvű iskolája van, csak kevés a gyerek. Amikorra 2012-ben az ELTE diákjaival ott jártunk, gyökeresen más helyzetet találtunk. Az iskola szerb nyelvűvé vált, a katolikusok számára a templom nyelve horvát – legfeljebb magyar énekekkel. A reformátusok számára az istentisztelet nyelve továbbra is magyar. A régi kapcsolatok nemcsak a távoli rokonokkal, de a faluközösségen belül is meglazultak, az emberek a házakba húzódtak a televíziók elé. Ennek ellensúlyozására különböző törekvésekkel lehet találkozni. Maradékon a Petőfi Művelődési Egyesület igyekszik programokkal gondoskodni a művelődésről és a nyelv megőrzéséről. Satrincán egy különös ünnepi készülődésbe csöppentünk. Afféle „búcsú” volt minden vallási háttér nélkül, amit talán libaünnepnek lehet nevezni: az egyes portákon több libát is öltek, és a kopasztásba, feldolgozásba a szomszédok is bekapcsolódtak, ami kiváló alkalomnak bizonyult a beszélgetésre, mesélésre.

A házasságkötések terén a magyar-magyar házasságok jellemzőek, de a kis lélekszám miatt sok a rokonházasság – aminek a negatív következményeivel is számolni kell. Ennek elkerülésére a szomszédos községekből is házasodnak. Maradék katolikusai gyakran horvátokkal kötnek házasságot, a reformátusok közül pedig többen az ortodox vallású szerbek közül választanak párt, és ehhez vallást is változtatnak. Adatközlőink panaszolták is, hogy egyre több idegen szó hallható a faluban.

A magyar nyelv, a magyar nyelvjárás megőrzésének a lehetősége szoros kapcsolatban van, sőt függvénye annak, hogy a beszélőközösség hogyan viszonyul a nyelvéhez, nyelvjárásához. Az ÚMNyA. kérdőívének a gyűjtése során Felsőpulyán sok esetben szembesül-

tem adathiánnyal: a megváltozott életforma következtében a régi élet szókincsének több darabja is feledésbe merült. Olyan szavak hullottak ki a használatból, mint a *tarló*, *sarjú*, *pelyva*, *barázda*. Máskor a magyar nyelvű kérdésre a várt válasz német megfelelője került elő visszakerdezés formájában: „*Kehlkopf* – de mi az magyarul?”, „Mi az a *Quitten*?” Máskor egyszerűen csak ennyit mondtak: „Németül mindegyikre tudnám a választ”, „Ha németül kellene mondanival, azonnal tudnám”. A kérdések egy részére a helyi nyelvjárás szerint német eredetű tájszó lett volna a válasz, mint pl. a *disznósajt*, *kruplinudli*, *malter* megnevezésére vonatkozó kérdésre. A választ itt azzal hárították el, hogy az nem magyar szó. Mindehhez azt lehet hozzáfűzni, hogy csak 60 év feletti adatközlőkkel lehetett dolgozni 2009-ben.

Felsőpulya esetében úgy alakult, hogy a nyelvhasználat változását a MNyA. itteni kutatási idejétől jól nyomon lehet követni. Ekkor, 1964-ben a gyűjtők (Imre Samu és Lőrincze Lajos) nem érzékelték az akkor már több mint 40 év elszakíttóságának a nyelvi következményeit. Gaál Károly ezzel közel egyidejű mesegyűjtése során azonban a változások első mozzanatai már jelentkeztek. Az asszonyok ekkor magyar egynyelvűek, a férfiak viszont – ha nem is a faluban, de a környéken – három nyelvet használtak: a magyaron kívül a németet és a horvátot is. Gaál érzekelte az értelmiség elköltözésének hatását, a társadalom atomizálódását is (Gaál 1988: 33).

Budapesti egyetemistákkal 1992-ben jártunk a faluban. Adatközlőink arról számoltak be, hogy általában magyarul beszélnek, de ha egy-egy szó nem jut az eszükbe, akkor németül mondják. Akik Bécsbe ingáznak, szinte észrevétlenül váltanak át magyarról németre és viszont. Ezt nemcsak a férfiak, hanem az asszonyok beszédéről is el lehet mondani: már ők is kétnyelvűvé váltak. Ekkor

már csaknem két évtizeddel voltunk túl a két Pulya egyesítésén, és a már városiasodó Felsőpulya járási székhellyé válásán, ami a korábbi felsőpulyai rész erős elnémetesedésével járt. A pulyaiaknak saját nyelvjárásukról nem volt jó véleményük. „*Mi nēm ollan jó beszīlünk magyarul*”, „*Nēm szīp dialekt, ahogy mi beszīlünk*” – mondták. A nyelvjárási beszédnek a Magyarországon is tapasztalható negatív megítélése ausztriai beszélők esetében azért meglepő, mert az osztrák mindennapi beszéd mindig táji színezetű, ha nem éppen nyelvjárásias.

Felsőőrön a magyar beszéd tekintélyének alacsony szintjéről már Susan Gal is beszámolt (Gal 1991). Mára az egymás közti beszéd nyelve is sokszor a német, ami alkalom adtán az identitás elvesztését is jelentheti. Egy újságcikk azt a helyzetet említi, amikor egy kóruspróba alkalmával a tiszteletes szavára, hogy mindnyájan magyarok, felháborodva tiltakoztak: „*Wir sind keine Ungarn!*” (Hanyi 2018).

Az iskola magyar-német kétnyelvűségének köszönhetően a gyerekek megtanulnak magyarul, de annak ellenére, hogy a fent említett oktatási törvény a nyelvjárásra mint identitásjelölő nyelvi sajátosságokra is tekintettel van, ennek a gyakorlatban nem látszik a hatása. Így az egyik 2018-as adatközlőnk nem ok nélkül panaszolta, hogy a magyar nyelv nem fog eltűnni, de a gyönyörű őri nyelv kihal, mert az emberek nem elég büszkék rá.

A szerémségi magyar szórvány másként vélekedik. Büszkék a nyelvükre még akkor is, ha megemlégették, hogy „*nem beszélünk tiszta magyart*”. Mindegyik faluban, ahol jártunk, úgy vélekedtek, hogy az ő falujukban beszélnek a legszebben, illetőleg egységes vélemény szerint a legszebben Dobradópusztán. A nyelvüket köznyelvnek ítélték, bár a Duna TV-hez képest különbséget is érzékeltek.

A magyar nyelv helyzete a vizsgált területeken, de a többi perem és szórványvidéken erős támogatásra szorul. Fontos lenne, hogy a távolságtartás Magyarország irányába a Délvidéken (és bizonyára Ausztriában is) csökkenne. Ehhez erős Magyarországra van szükség. Segíthet a nyelvmegőrzésben, ha mind szélesebb körben ismerik fel a nyelvben rejlő gazdasági lehetőséget, amihez természetesen a standard elsajátítása nélkülözhetetlen. Ennek egy formája abban a helyzetben, amikor a nyelv már erősen veszélyeztetett állapotban van, a nyelvi revitalizáció, amely kizárólag a standard terjesztésére összpontosít (Bodó – Fazakas 2018). Jelenleg a moldvai magyarok körében folyik ilyen munka, de ott a helyi értelmiség a népi kultúra ápolását is szorgalmazza. Ennek az eredményessége attól is függ, hogy a hazai hasonló programokba mennyire tudják bevonni a szórvány közösségeket. Érdeemes lenne a kibocsátó települések és a szórványok kapcsolatait erősíteni. A népi kultúra egyéb ágai a nyelvjárási értékek felfedezését is támogatni tudják. Ha találkozni tudnak saját szellemi alkotásaikkal, például a tőlük gyűjtött nyelvi anyaggal, a meséikkel kiadványok, CD-k, DVD-k formájában, az felértékelheti a szemükben saját nyelvjárásukat, nyelvüket. Ilyen szempontból örömmel üdvözölhető a Gaál Károly Aranymadár című mesegyűjteményéből származó, a középpulyai Ribarics János, az „Öreg Kilenc” meséit tartalmazó CD (Ribarics János „Kilenc”. Erzählungen. Gesprochen von Viola Karal). Még nagyobb érték lenne, ha az eredeti szövegfelvételek is hasonlóképpen elérhetők lennének. A szórványban élők különösen is értékelni tudják, ha érzik, hogy fontosak a teljes magyarság számára. Egy satrincai asszony mondta, amikor elkészöntünk tőle: „Lehet, hogy maguknak ez csak egy látogatás volt, de nekem igen nagy örömet jelentett.”

IRODALOM

- Benkő Loránd 1961. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Berényi-Kiss Hajnalka – Laakso Johanna – Parfuss Angelika 2013. *Az ausztriai magyarok. Az ELDIA esettanulmány összefoglalója*. Research consortium ELDIA, Mainz, Wien, Helsinki, Tartu, Mariehamn, Oulu, Maribor.
- <https://services.phaidra.univie.ac.at/api/object/o:308808/diss/Content/get> (letöltve 2018. október 25.)
- Bodó Csanád – Fazakas Noémi 2018. Enregistering authenticity in language revitalisation. *Journal of Sociolinguistics* 1–25.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti Nyelvészet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljuvóbić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet. Budapest, Eszék.
- Gaál Károly 1988. *Aranymadár. A burgenlandi magyar faluk elbeszélőkultúrája*. Szombathely.
- Gal, Susan 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 123–157.
- Gereben Ferenc 2000. A horvátországi magyarok nyelvhasz-

nálatti szokásai. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest. 71–78.

- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Könyvkiadó. Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest, Újvidék.
- Hanyi Zsolt 2018. Elcserélt föld. In: *Magyar idők* 2018. február 11. <https://magyaridok.hu/lugas/elcserelt-fold-2562019/> (letöltve 2018. október 25.)
- Kelemen László 2011. A burgenlandi magyarok. In: *Magyar-magyar platform*. <http://www.emagyar.net/index.php?p=article&type=regional&id=10> (letöltve 2018. október 25.)
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kolláth Anna – Gróf Annamária 2014. *A szlovéniai magyar nyelv. ELDIA esettanulmány*. Research consortium ELDIA, Mainz, Wien, Helsinki, Tartu, Mariehamn, Oulu, Maribor <https://services.phaidra.univie.ac.at/api/object/o:356645/diss/Content/get> (letöltve: 2018. október 25.)
- Kontra Miklós 2012. A muravidéki magyarok kötődései. In: Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. 200–201.
- Kontra Miklós 2016. Területi és nemzeti kötődések. In: Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljovóbić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. 94–96.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest, Pozsony.

- MNyA. = Deme László, Imre Samu 1968–1977. (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza* I–VI. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Penavin Olga 1972. *A szerémségi magyar szigetek nyelve*. Nyelv-tudományi Értekezések 79. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Penavin Olga 1984. *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárás atlasz*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék.
- Szépfalusi István 1992. *Lássátok, halljátok egymást!* Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Gondolat Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Budapest, Alsóőr, Lendva.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég. Budapest.
- Zelliger Erzsébet 1988. Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: Kiss J. – Szűts L. (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1029–1040.
- Zelliger Erzsébet 1999. Egy nyelvjárás a történelmi és társadalmi változások fókuszában. (Velika Pisanica példája.) In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és Nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 328–335.
- Zelliger Erzsébet 2012. *A magyar nyelv használata a felső-ausztriai magyar diaszpóra körében*. Magyar Nyelv-tudományi Társaság. Budape. http://books.google.hu/books?id=qzKE0kz6WG-kC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

ABSTRACT

ERZSÉBET ZELLIGER

Our language in border regions

As unifying forces have less influence on border regions from the point of view of dialects due to their distance from the central varieties, they preserve their more archaic characteristics on the one hand and on the other hand, the surrounding linguistic effects are more pronounced. I examine the changes in the language and the language use of people living in the border areas, especially in the western and southern peripheries in the light of former linguistic atlas studies and my own observations.

The annexation of former Hungarian territories by the Trianon Treaty caused profound changes in the lives of not only individuals but also major ethnic groups. The analysis examines the impact of the events of the 20th century on the sense of identity, including the feeling of belonging to the closer or broader community. The article deals with the situation of the school and the church, as well as the type of marriages from the point of language use. As the opinion of dialect speakers about their native variety is important, it is helpful for them to know the intellectual works (e.g. tales, audio recordings) created by their own ancestors.

Keywords: border region, change of language usage, Treaty of Trianon; sense of identity, language and school, church and language, marriage

A kötetet a Magyarságkutató Intézet (MKI) adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: Séd Nyomda, Szekszárd, sednyomda.hu

A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben

Mi a fő kérdés? Az, vajon mi dolguk van vagy lehet a nyelvstratégiának a nyelvjárások vonatkozásában. Kétféle válasz lehetséges. Egyrészt az, hogy nincs dolguk. Ebben az esetben nincs teendő sem. Másrészt az a lehetséges válasz, hogy van dolguk, mégpedig – mert veszélyeztetett helyzetű nyelvváltozatokról van szó – a nyelvjárások továbbélésének a segítése. Egészen pontosan s aktualizálva: a regionális beszélők támogatása abban, hogy megtartsák nyelvjárásukat. De gondolhatunk bizonyos nyelvjárások revitalizációjának a megkísérlésére is (a moldvai magyar nyelvhasználatra gondolok). Véleményem az, hogy a tudományos szempontból adható felelős válasz igenlő. (Zárójelben: több alkotmány szövegében van szó a nyelvjárások védelméről, megőrzésük, támogatásuk szükségéről, pl. a német, a lengyel, a finn és az észt alkotmányban.) Ez esetben viszont tisztában kell lennünk azzal, hogy összetett, szerteágazó feladathalmaz vár ránk. Hatékony stratégia kidolgozása csak akkor remélhető, ha nem veszünk el a részletekben. Ha különbséget tudunk tenni sürgős és kevésbé sürgős, fontos és kevésbé fontos teendők között. Ha nem kergetünk hamis illúziókat, hanem a szigorú tények ismeretében alakítjuk ki a cselekvési programot. Számot vetve azzal, hogy többnyire rajtunk kívül álló tényezők szabják meg mozgásterünket.

Kiss Jenő
professor emeritus

